

C
244.120/1

MANYE XIV.

NYELVEK ÉS NYELVOKTATÁS
EURÓPA ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE
RÉGIÓIBAN

A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai
Nyíregyháza, 2004. április 5-7.

Szerkesztők:
Cs. Jónás Erzsébet és Székely Gábor

MANYE Vol. 1/1

A MANYE KONGRESSZUSOK ELŐADÁSAI
PROCEEDINGS OF THE HAALLT CONGRESSES

1.

HAALLT Hungarian Association of Applied Linguists and Language Teachers
MANYE Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete

MANYE XIV.

NYELVEK ÉS NYELVOKTATÁS
EURÓPA ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE RÉGIÓIBAN

Lektorok

Ajtay-Horváth Magda

Éva Erzsébet

Klaudy Kinga

Laczik Mária

Minya Károly

P. Csige Katalin

P. Lakatos Ilona

Pázmán Viktória

Pethő József

Répási Györgyné

Szerencsi Katalin

T. Károlyi Margit

Technikai szerkesztő

Gyurikovits Gáborné

Szervezők

Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE)
és a Nyíregyházi Főiskola

Támogatók

Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE)
Nyíregyházi Főiskola Tudományos Bizottsága
Nyíregyházi Főiskola BTMFK Tudományos Bizottsága
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület Kuratóriuma
Szent István Egyetem, Győr

MANYE XIV.

NYELVEK ÉS NYELVOKTATÁS EURÓPA ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE RÉGIÓIBAN

A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai
Nyíregyháza, 2004. április 5–7.

Szerkesztők:
Cs. Jónás Erzsébet és Székely Gábor

MANYE, Vol. 1/1

MANYE – BESSENYEI GYÖRGY KÖNYVKIADÓ
Pécs – Nyíregyháza
2005

ISSN 1786-545X
ISBN 963 7336 14 1

Copyright © 2005, MANYE

Kiadó

MANYE – Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete
Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Ifjúság u. 6. 7624 Hungary
Telefon/fax: +36 72 503-600, <http://www.manye.pte.hu>

Bessenyei György Könyvkiadó
Nyíregyháza, Sóstói út 31/b.
Telefon: +36 42 599-400

C 244.120/1

2021

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

PLENÁRIS ELŐADÁSOK

BAŇCZEROWSKI JANUSZ: A nyelv, a nyelvtudás és a világ nyelvi képe mint a lingvodidaktika alapfogalmai	11
KIEFER FERENC: Alkalmazott és elméleti nyelvészet az ezredfordulón	23
LENGYEL ZSOLT: Nyelvi képességek: onto-, filo- és epigenetikus szempontok	31
SZABARI KRISZTINA: Az EU-csatlakozás nyelvi dimenziója – A magyar mint az Európai Unió hivatalos nyelve	36

I. MAGYAR NYELV- ÉS SZÖVEGVIZSGÁLAT

B. FEJES KATALIN: Magyar versek Padovában	45
BAKONYINÉ KOVÁCS BEA: Központozás és helyesírás	48
BATÁR LEVENTE: A káromkodás és trágárság történeti alakulása, változásai	55
CZ. FARKAS MÁRIA: Magyaroktatás a strasbourgi egyetemen	61
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelvi attitűd vizsgálatának módszertani kérdései	65
GALGÓCZI LÁSZLÓ: Anyanyelv és nevelés felsőfokon (Egy nyelvtörténeti kurzus)	70
GÖDÉNÉ TÖRÖK ILDIKÓ: Hogyan fejlesztik az irodalmi alkotások a gyermek anyanyelvi kultúráját?	77
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET: Anyanyelvi hagyományok – nyelvi modernizáció	82
HUSZÁR ÁGNES: A hibaelemzés módszerének alkalmazása a beszédprodukción-kutatásban	89
IMRE RUBENNÉ: A nyelvi kommunikáció sajátosságai Kopjáss István és Martiny doktor között Móricz Zsigmond Rokonok című regényében	94
KATUS ELVIRA: A magyar mint idegen nyelv oktatása a bulgáriai Veliko Tarnovo egyetemen	100
KIS ADAM: Számítógép, szöveg, számítógépes szövegtan	104
LENDVAINÉ DÉCSY KORNÉLIA: A megkésett beszédfejlődés lehetséges és kizárható okai, valamint terápiás lehetőségek egy konkrét gyermek esetében	111
OLÁH ŐRSI TIBOR: Az absztrakció jelenléte az oktatásban	121
P. LAKATOS ILONA: A mondat szerkezet szerinti felosztásáról a Magyar grammatika kapcsán	127
PETHŐ JÓZSEF: A stíluselemzés újabb módszerei	132
PORKOLÁB JUDIT – BODA I. KÁROLY: Hipertext alapon szervezett mentális lexikon bővítésének lehetőségei. Radnóti Miklós egy költeményének értelmezése hipertext módszerrel	137
SZITÓ JUDIT: Ritualizáció a nyelvben és a diskurzusbán: Egy siratókorpusz elemzése	145

II. NYELVPOLITIKA

FIGURA KRISZTINA: Sprachgebrauch und Identitätsbildung bei den Ungarndeutschen in Bohl/Bóly	157
HAJDICSNÉ VARGA KATALIN: Az idegen nyelvi szocializáció hatása német két tannyelvű hatosztályos gimnazisták nyelvhasználatára	163
HELTAI JÁNOS IMRE: A moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségek etnolingvisztikai vitalitása	170
KEGYESNÉ SZEKERES ÉRIKA: A nemi identitás pozicionálásának és kategorizálásának explicit nyelvi markerei	177
KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA: Motiváció, nyelvtudás, karrier	182
MINYA KÁROLY: A nyelvművelés etikája és gyakorlata	188
ORTUTAY KATALIN: Az elzászi nyelv – Franciaország második regionális nyelve	191
POLETO, GIAMPAOLO: EU language planning and US language policy: multilingualism versus monolingualism	195

SZÉKÁCS ANNA: Idegenforgalom és nyelvtudás, avagy: milyen nyelven szólnak Magyarországon a japán turistákhoz	200
T. KÁROLYI MARGIT: Anyanyelvi tudat és tudatosság vizsgálata kisebbségi pedagógusjelöltek körében	207
WIWCZAROSKI, TROY B.: Surviving Bologna: Integrating the <i>Lektorátus</i> Into the Wider University Community	211

III. FORDÍTÁSTUDOMÁNY ÉS KONTRASZTÍV NYELVÉSZET

AJTAY-HORVÁTH MAGDA: Tulajdonnevek fordítása Toni Morrison <i>Song of Solomon</i> című regényének magyar változatában	219
ARADI ANDRÁS: A főnévi igenév alanyi szerepben. Angol–magyar nyelvi összevető elemzés	224
CS. JÓNÁS ERZSÉBET: Viszockij új magyar fordításai	229
FEDOSZOV, VIKTOR ALEKSZANDROVICS: Az orosz fonetikai rendszer a Magyarországon kiadott gyakorlati orosz nyelvtanokban	235
JAKAB EDIT: Egy elhanyagolt szófaj az idegen nyelv tanításában: a melléknév. Melléknevek „testközelből”	238
KLAUDY KINGA: Az EU-szövegek „kemény” és „rugalmas” részei	244
LACZIK MÁRIA: A képzett melléknevek stilisztikája (orosz–olasz–magyar összevetés)	251
MOLNÁR KRISZTINA: Artikel im Deutschen, Italienischen und Ungarischen	256
OSZETZKY ÉVA: A nyelvi humor (francia–magyar) kontrasztív nyelvészeti megközelítése	264
PACSAI IMRE: A szlovák és magyar szólások képi azonosságának kérdései	269
PAPP ANDREA: Mesterek vagy művészek?	274
SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA: A fordítói tevékenység első szakasza, az elemzés	278
SÓVÁRI JUDIT: Jelentésmérés osgoodi mérőskálákkal	285
SZILÁGYI ILDIKÓ: A versfordítások szerepe a költői formák megújulásában	289
VÁGÁSI MARGIT: A határozatlan névelő és a határozatlan kategória a franciában és a magyarban	294
VERMES ALBERT PÉTER: Kultúra-specifikus kifejezések fordításban	299

IV. LEXIKOLÓGIA, LEXIKOGRÁFIA

ABONYI ANDREA: Az ukrán-magyar szótár lexikai germanizmusairól	307
BÉRCES EDIT: Többnyelvű társalgási szótár hosszútávúfutók részére	314
CSERNÓCH MÁRIA – KORPONAYNÉ NAGY ILDIKÓ: A New Headway sorozat szókészletének számítógépes feldolgozása	321
ERDÉLYI CSONGOR: A lexikográfia szerepe a történelem folyamán	327
KIS ÁDÁM – KIS BALÁZS: Terminusmezők, terminológiai hálók	333
KISS MÓNKA: A faux amis (FA) értelmezése a szótárakban	339
NAGYNÉ CSAK ÉVA: Neologizmusok és kulcsszavak a mai német gazdasági sajtónyelvben	345
ÓRSI TIBOR: Francia eredetű szavak „motiválatlan” használata a középgangol nyelvben	354
POLLNER PÉTERNÉ: Lexikális rések egy kárpátaljai ruszin személy magyar nyelvhasználatában	359
RÉPÁSI GYÖRGYNÉ: A szó stilisztikai és funkcionális jellemzése a szótárakban (Orosz-magyar lexikográfiai egybevetés)	364
ROMÁNYUK RENÁTA: Szótári műhelymunkálatok a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékén	371
SZÉKELY GÁBOR: Szótárírás a Nyíregyházi Főiskolán	374
TOKAJI ILDIKÓ: A térképjelek rendszere és az általuk közölhető információ jellege	379
UDVARI ISTVÁN: A magyar–ukrán szótárunk elé	386
VITÁNYI BORBÁLA: Francia szótáraink stilisztikája	391

Névmutató	397
-----------------	-----

ELŐSZÓ

1991. május 3-án és 4-én rendeztük meg Nyíregyházán az első magyar alkalmazott nyelvészeti konferenciát. Azért indokolt most emlékeznünk erre az eseményre, mert a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének elnöksége javaslatára az egyesület választmánya határozatot hozott arról, hogy 2004-től kezdődően évente egységes elvek szerint szerkesztett, könyvészeti szempontból lehetőleg kifogástalan formában jelenteti meg az egyesület éves kongresszusain elhangzott előadások írásbeli változatait. Időszerű volt ez a döntés. Az első kiadvány küllemét illetően körülbelül úgy viszonyul a XIII. kongresszus válogatott előadásait tartalmazó kötethez, mint a kőbalta a modern körfűrészhez. Persze érték a kőbalta is, hiszen azzal kezdődött (talán) minden! És persze a fejlődés nem állhat meg, a körfűrésznel is hasznosabb eszközt kell alkotni, ha a világ fejlődni akar. Esetünkben a fejlődést a korábbi változatos kivitelezésű, talán évről-évre egyre jobb színvonalú (bár a fejlődés sohasem töretlen!) kiadványok megjelentetése után reménycink szerint a folytonosságot jelentő egységes külalak is kifejezésre juttatja. Öröm számunkra, hogy ismét üttörő munkát végezhattunk. Ugyanakkor kicsit félünk is. Minden kezdet nehéz! Feltételezzük, hogy legjobb törekvéseink ellenére lesznek kritikai észrevételekre okot adó hibák az új öltözékben közreadott kiadványunkban is, amiért már most kérjük a szerzők és olvasók szíves elnézését és megértését. Reméljük azonban, hogy erről a pontról a fejlődés új íve bontakozik ki!

A forma azonban – mint tudjuk – nem minden. A lényeg a tartalom. Ugyancsak a választmány álláspontját figyelembe véve lektoráltuk, illetve lektoráltattuk a beérkezett írásokat. Ez nagy és nehéz feladat volt, mert be kell vallanunk, hogy az értekezések színvonala eklektikus képet mutatott. Ennek ellenére mindent megtettünk azért, hogy ne maradjon ki egyetlen beküldött mű sem. Azokban az esetekben, amikor a lektorok egyértelmű és jogos kritikai észrevételeket fogalmaztak meg, felvettük a kapcsolatot a szerzőkkel, kértük javítsák ki a kifogásolt részeket, és a legtöbb esetben elértük, hogy a megbírált munka is megjelentetésre alkalmas formát öltött. Nem szívesen vállaltuk a kategorikus elutasítást. Abból az elvből indultunk ki, ami kezdetektől fogva vezérmotívuma volt az alkalmazott nyelvészeti konferenciáknak: Ezek a tanácskozáskor jellegűknél fogva nem azt a célt szolgálják, hogy a nyelvtudomány „súlyos” elméleti kérdéseit tárgyaljuk meg. A kongresszusnak olyan fórumnak kell lennie, ahol elmondhatja véleményét az idegen nyelvet oktató óvónő is, helyet kap az első dolgozatával jelentkező fiatal tanársegéd, de meghívást kapnak a nyelvtudomány legkiválóbb képviselői, akiktől az alkalmazott nyelvészek, a középiskolai és általános iskolai tanárok is tanulhatnak. Felfogásunk szerint a kongresszus a résztvevők továbbképzését is szolgálja. Mégpedig a valóban hasznos, kreatív részvételt igénylő szakmai továbbképzés ügyét! Ne várjon tehát a kedves olvasó most sem egységes színvonalat az új formában megjelent kötetektől! Válassza ki azokat az írásokat, amelyek érdeklik, amelyek munkájához hasznosaknak tűnnek. A gyengébb, vagy érdektelennek tűnő műveket pedig fogadja a fentiekre tekintettel némi megértéssel! Egy dologban biztosak vagyunk: Van a két kötetben néhány olyan értekezés, amelyeknek szakmai szintje a legigényesebb olvasó igényét is kielégíti.

Most szakítottunk azzal – az egyébként követhetőnek tűnő – hagyománnyal, hogy néhány szekció előadását máshol, a központi kötettől függetlenül jelentetjük meg. Ennek egyetlen oka van: ez a megoldás további szervezőmunkát jelentett volna. Nem akartuk, hogy az értekezések az ide-oda küldözgetés következtében esetleg sérüljenek vagy elveszenek. A számítógép és az internet kitűnő eszköz, de tudjuk jól, hogy vannak vírusok és műszaki hibák. Sőt! Manapság (ez egyáltalán nem akar sértés lenni, csupán tény-megállapítás, amit olykor a konferencia szervezésekor is tapasztalunk!) a „hagyományos” posta sem mindig megbízható. A dolgozatok tehát az itt közreadott két kötetben jelennek meg. Ezzel viszont nem kívánunk hagyományt teremteni. Semmi okot nem látunk arra, hogy a jövőben esetleg ne térjünk vissza ismét a korábbi gyakorlathoz.

Bármennyire kényelmetlen, röviden utalnunk kell az anyagi természetű kérdésekre is. Azok, akik még nem foglalkoztak konferenciák szervezésével, akik még nem kíséreltek meg hasonló jellegű kiadványokat hasonló feltételek mellett megjelentetni, nem tudják, milyen nehéz a pénzügyi források előteremtése. A támogatók, sajnos, nem szoktak tömegesen jelentkezni! Ezért hangsúlyozottan szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik adományaikkal lehetővé tették, hogy az itt közreadott két kötet megjelenhetett. E körben elismerés illeti a szerzőket is!

Végezetül köszönetet szeretnénk mondani mindazoknak, akik tanácsaikkal, lektori észrevételeikkel, a technikai kivitelezéssel segítették munkánkat. Fogadják őszinte hálánkat.

Nyíregyháza, 2004. november 4.

A szerkesztők

Plenáris előadások

A nyelv, a nyelvtudás és a világ nyelvi képe mint a lingvodidaktika alapfogalmai

Bańcerowski Janusz

Mint ismeretes, a nyelvtudomány metodológiai státuszát azoknak az elméleteknek a halmaza határozza meg, amelyek a természetes nyelvek leírását, modellálását szolgálják. A lingvisztikai modellek többé vagy kevésbé adekvát módon tükrözik a nyelvi valóságot. A nyelvet mint a nyelvtudomány tárgyát többféleképpen definiálják és értelmezik, ami nem ritkán téves gyakorlati következtetésekhez is vezet.

Az újgrammatikusok az ember (individuum) beszédtevékenységének az összes megnyilvánulását a nyelvtudomány tárgyának tekintették. Szerintük a beszédtevékenységet fiziológiai, fizikai és pszichikai tényezők determinálják, és minden grammatikai kategóriának pszichikai alapja van. Ez különösen a szemantikára és a szintaxisra érvényes, amelyek esetében a struktúrák és a folyamatok megalapozottságát az ún. asszociációs pszichologizmusban keresték. A XIX. század végére azonban az újgrammatikusok innovációs potenciálja kezdett kimerülni. Az általuk képviselt indukcionista paradigmát a XX. sz. első negyedében új nyelvtudományi paradigma váltja fel, amelyet strukturalizmusnak, ill. verifikacionizmusnak is nevezünk (Bańcerowski 2001/1: 1–29). A strukturalisták nemcsak új kutatási perspektívát vázoltak fel, hanem ezzel egyidejűleg a természetes nyelv fogalmát is új megvilágításba helyezték. A nyelvet, mint a társadalmi tudat jelenségét, jelrendszernek, rendezett elemek halmazának (struktúrának) tekintették, amelyek különböző nyelvi struktúrákban különböző funkciót töltenek be. Így a nyelvtudomány kutatási tárgya is más megfogalmazást nyert, mert az újgrammatikusok a nyelvet konkrét személyek agyába lokalizálták [Hermann Paul (1846–1921)].

A strukturalisták azonban a nyelvtudományi kutatásokból teljesen kivonták a mentális valóság egész területét, és ennek eredményeként a nyelvészeti kutatásokat az összegyűjtött (írott) nyelvi kifejezések, szövegek „mechanikus” elemzésére korlátozták. Ezek a metalingvisztikai jellegű döntések azt okozták, hogy a természetes nyelveket a nyelvi korpuszokkal kezdték azonosítani, illetve ezeket a korpuszokat úgy értelmezték, hogy azok a természetes nyelveket is tartalmazzák, a természetes nyelvek e korpuszok valamilyen immanens struktúráját alkotják, amely struktúra azonos a természetes nyelvvel. A strukturalisták azt hitték, hogy azt, amit természetes nyelvnek nevezünk, egyszerűen ki lehet vonni, ki lehet következtetni a nyelvi korpuszokból, ha a megfelelő analitikus procedúrák rendelkezésre állnak. Így a strukturalista koncepciók értelmében a természetes nyelvet olyan létnek kezdték tekinteni, amely az embertől függetlenül létezik, amely egyrészt, a nyelvhasználó mentális szférájában messzemenő autonómiával rendelkezik, másrészt pedig, tőle függetlenül is létezhet. A strukturalisták inkább a nyelv társadalmi funkcióival foglalkoztak, figyelmen kívül hagyva az említett mentális valóságot, és teljesen ignorálva a nyelv kognitív, az ember belső világát érintő funkcióit. Végeredményben

azt mondhatjuk, hogy nem annyira a természetes nyelvvel, hanem inkább és főként a nyelvi mechanizmus végső produktumaival foglalkoztak.

A nyelvnek a hordozóikkal, azaz a nyelvhasználókkal történő kapcsolatba hozását először Noam Chomsky kezdeményezte, azáltal, hogy a nyelvészek érdeklődésének súlypontját a nyelvi korpuszokról az ún. nyelvi kompetencia vizsgálatára helyezte át (Chomsky 1965). Bár ennek az áttolódásnak a szükségessége már bizonyos értelemben az eredeti generatív elvekből is következett, mivel, mint tudjuk, a generatív grammatika egyik fontos pillére az innatakonceptió, amely abból a hipotézisből indul ki, hogy bizonyos grammatikai struktúrák a *homo sapiens*szel veleszülettek, és ebben az értelemben univerzális jellegűek (Schaff 1972). Ennek ellenére, Chomsky kezdetben a strukturalisták nyomdokain haladt, és kutatási érdeklődése akkoriban kimondottan a nyelvi szövegek korpuszainak a vizsgálatára összpontosult (Chomsky 1962: 13). A nyelvet mondatok halmazának tekintette. Ezért a generatív grammatikában nagy súlyt helyeztek a mondat-tanra, amely a hagyományos strukturalizmusban csak másodlagos szerepet játszott. Chomsky határozottan ellenezte azt, hogy a generatív grammatikát bármilyen implicit (belső), azaz egy konkrét személy által „internalizált” grammatikával azonosítsák. A vizsgált mondathalmazok formális generatív rekonstrukcióit kapcsolatba hozta az ún. *ideális beszélő – hallgató kompetenciájával*. Ez az innováció kétségkívül kiváltotta a nyelvi mentális (pszichikai) valóság iránti érdeklődést, bár akkor még nem gondoltak arra, hogy éppen ez a valóság, nem pedig valamilyen ideálisan felfogott nyelv képezi majd a nyelvtudomány elsődleges tárgyát. Érdemes megjegyezni, hogy kezdetben a pszicholingvisztika is csak a nyelvészeti konstruktumok (formális grammatikák) pszichikai realitását tanulmányozta. Eleinte hasonló módon járt el a neurolingvisztika is.

A nyelvnek a konkrét hordozóval történő kapcsolatba hozása területén a következő lépést Dell Hymes tette meg (Hymes 1971), amikor a nyelvi kompetencia fogalmát az ún. kommunikatív kompetencia fogalmával gazdagította. Konceptiója, mint ismeretes, nagy mértékben befolyásolta nemcsak a szociolingvisztika, hanem a nyelvi pragmatika fejlődését is. Ezzel lényegesen kiszélesedtek a nyelvkutatás további perspektívái is.

A strukturális és a klasszikus generatív nyelvtudomány csak a nyelvi, ráadásul csak az „ideálisan megtisztított” nyelvi kifejezések vizsgálatára korlátozódott, most viszont már azt a tényt is figyelembe kezdték venni, hogy a valóságban nemcsak maguk a nyelvi megnyilatkozások, hanem a megnyilatkozások szerzőinek a nyelve is nagyfokú differenciáltságot mutat, és hogy a valóságban ezek valamilyen variáns formájában jelennek meg. Hamarosan észrevették, hogy a nyelvi kifejezések soha sem szerepelnek önállóan, hanem minden esetben a nem verbális (para- és extranyelvi) kódok jelenléte kíséri őket, együttműködve velük.

Érdemes hozzátenni azt is, hogy a természetes nyelvek különböző funkcionális kapcsolatai a mentális, azaz a pszichikai és a neurológiai szférában már a 60-as évektől kezdve a tudományos kutatások tárgyává váltak, de a 80-as évek elejéig a figyelem tulajdonképpen az emberi mentális valóságnak csak egy bizonyos fragmentumára korlátozódott. A nyelvet egy sajátos „kommunikációs berendezésnek” vélték, még pedig olyan-nak, amely majdnem teljesen automatikusan működik. Csak a legújabb időkben vagyunk tanúi annak, hogy a kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítanak a nyelv kognitív szerepére, azaz a nyelvnek az ember egész mentális felszereltségében játszott szerepére,

funkcióira. Ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeként született meg az új kutatási irányzat, a kognitív nyelvészet, mint a posztmodernista paradigma megnyilvánulása (Bańczerowski 2001/1: 1–29).

A kognitív nyelvészet a természetes nyelveket sokkal szorosabban fűzte össze a konkrét nyelvhordozókkal, mint ahogy ezt a generatív nyelvészet tette, mivel azt feltételezte, hogy az emberi nyelv természete megértésének a kulcsa az emberi megismerés folyamatainak a megértésében rejlik. A generatív nyelvelméletnek a kognitivisták által történő bírálata, a modularitáson kívül, többek között a generatív grammatika pszichológiai realitásának a hiányára vonatkozott, mivel a kognitív nyelvészet szerint a generativisták több olyan konstruktumot és fogalmat hoztak létre, amelyeknek nincs sok köze a pszichológiai valósághoz (Fife 1994: 9–64).

A kognitív nyelvészek szerint (Langacker, Lakoff) nem létezik külön grammatikai (nyelvi) modul, mivel az ember megismerési folyamatainak az összessége a nyelvtanulási és a nyelvhasználati képességgel együtt egyetlen egy és megoszthatatlan kognitív rendszernek van alárendelve. Azért e holisztikus nézet szerint a nyelv az ember megismerési rendszerének integráns része és így attól függetlenül értelmezhető, a mi ebben a rendszerben veleszületett. Tehát a kognitív nyelvészet a nyelv teljesen más (nem moduláris) organizációját tételezi fel. Ezzel tulajdonképpen a descartesi tradíciót követi, amely szerint a modularitás egyáltalán nem létezik. Chomsky viszont, Descartessel ellentétben, a modularitásnak a híve, annak ellenére, hogy elfogadja a descartesi realizmus verzióját. Descartes így fogalmazta meg a nézeteit: „bennünk csak egy lélek létezik, amely nem áll részekből... Az elme oszthatatlan.” (Chomsky 1984:15). Ebből az következik, hogy nem léteznek az elme speciális „modulai”, amelyek kizárólag csak a nyelvvel vagy inkább a grammatikával kapcsolatosak. A nyelvtudás az oszthatatlan elmének csak egy aspektusa. Az emberi elme pedig csak a testben létezhet, „le van horgonyozva” benne, tehát a fogalmi rendszerünk sem létezhet a testen kívül. Az elme nem független a testi tapasztalatoktól, ellenkezőleg, ugyanazok a megismerési és neuronális mechanizmusok hozzák létre az emberi fogalmi rendszereket és a racionalitás formáit, amelyek a testi tapasztalatunkat alakítják. Ezért nem tudunk „kilépni” a testünkéből. Minden, amit tudunk, érzünk, gondolunk, a testünkéből, az agyunkból, valamint a környezetünkkel folytatott interakciókból ered. Képtelenek vagyunk elhagyni a testbe zárt fogalmi rendszereket. A testünk és a közvetlen tapasztalat a gondolkodásunknak szükséges és nélkülözhetetlen feltétele.

Így a kognitív nyelvelméletben természetszerűen igen fontos szerepet játszik a tudás fogalma, és ebben a nyelvtudás fogalma is és ennek a mentális reprezentációja. A generatív nyelvészettel szemben a kognitivisták nemcsak az operacionális nyelvi tudást veszik figyelembe, hanem a funkcionális – szemantikai és pragmatikai tudást is. Érdeklődési körük nem korlátozódik csupán a nyelvi tudásra, hanem programszerűen kiterjed a nyelven kívüli objektív valóságról szóló tudásra is. Tehát itt arról a kérdésről van szó, hogy a nyelv milyen helyet foglal el az ember kognitív felszereltségi keretében, milyen szerepet játszik a világról, s ebben magáról az emberről is szóló információk befogadásában, feldolgozásában, kategorizálásában, konceptualizálásában, tárolásában. A kognitivisták nem kérdezik azt, hogy mi a tudás, milyenek a létezési formái, stb. A tudást majdnem kizárólag úgy értelmezik, hogy azt a különböző beszélt, illetve írott nyelvi

kifejezések – szavak, szintagmák, mondatok, szövegek tartalmazzák. Ezt viszont ontológiai jellegű tévedésnek is minősíthetjük. A valóságban azonban sem a szavak, sem a mondatok, sem a szövegek nem tartalmaznak és nem is tartalmazhatnak semmilyen tudást. Gyakran azt szokták mondani, hogy az ember a gondolatait, a tudását a papírra kiönti. Senki nem képes ezt megcsinálni. Mert vajon hogyan? Az ereken keresztül? Toll vagy ceruza segítségével? Egyébként, ha ez lehetséges lenne, azt jelentené, hogy az, aki továbbítja, átadja a tudását, annak fogy a tudása. A tudás csak az élőlényekben, az élőlények agyában létezik és létezhet. Más létezési formája nincs. Ez mindenfajta tudásra vonatkozik, a nyelvi és a nyelven kívüli, az elméleti és a gyakorlati, a velünk született és a megszerzett, az igaz és a hamis, a tudatosult és a nem tudatosult, az alap- és a metatudásra egyaránt. Egy szóval, a tudás minden fajtájának azonos az ontológiai státusza.

A tudásbirtoklás az ember kizárólagos tulajdonsága. Bizonyos fajta genetikai tudás minden élőlényre jellemző, különösen pedig azokra, amelyek az aggyal rendelkeznek. Sok „nem emberi” agy öröklés útján megkapja a kiegészítő tudás megszerzésének a képességét is. Minden esetre nem lehet igaz az, hogy csak az ember kapja a tudást a természettől, hogy csak az ember van genetikailag felszerelve „tudást teremtő” képességgel. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a növények is rendelkeznek bizonyos „tudással”, mivel „tudják” azt, hogy milyen feltételek mellett, mikor, stb. csírázhatnak, mikor ereszhetnek leveleket, mikor virágozhatnak stb. Minden mag, minden gyümölcs, minden szem krumpli, minden szem bab stb. tartalmaz bizonyos „tudást”. Tehát, a tudást az élőlények bizonyos állapotaként, tulajdonságaként, programjaként értelmezhetjük. El kell különíteni azonban a genetikai tudást, azaz a genetikai átöröklésből származó tudást a tapasztalat, a gyakorlat, a gondolkodás stb. útján szerzett, létrehozott tudástól. A tudás mellett ki kell emelni az élő szervezeteknek azt a képességét, amely a tudás reprodukálására, feldolgozására és/vagy létrehozására irányul. És végül, világosan meg kell különböztetni a tudást és a képességet. A tudás a képességnek a komponense, tehát minden képesség a tudásnak valamilyen mennyiségét implikálja. Más szempontból viszont azt mondhatjuk, hogy a tudás önállóan is létezhet. Jó példa arra, hogy néha tudjuk azt, hogy hogyan kellene valamit megcsinálni, de nem tudjuk azt megvalósítani. Valószínűleg nem létezhet azonban a tudástól független „tiszt” képesség. Bizonyos tudásmennyiséggel genetikailag minden élőlény rendelkezik, de nem egyformán. Valószínűleg, bizonyos „közös” tudás minden élőlényre érvényes, de amellett minden faj kap a természettől bizonyos specifikus tudásmennyiséget is a különféleség fenntartása érdekében. Nem biztos azonban az, hogy minden élőlény rendelkezik/rendelkezhet tudásteremtő potenciállal is. Az örökölt közös és a specifikus tudásról, valamint a tudásteremtő képességről beszélhetünk az egyes fajok szemszögéből is. Ez vonatkozik az emberre is. Nem kétséges, hogy minden ember genetikailag fel van szerelve bizonyos közös, azaz az egész emberiségre, az emberi fajra jellemző általános tudással, és egyidejűleg egy specifikus tudáspotenciáliai és tudásteremtő képességgel is. Az ember a többi fajhoz viszonyítva megkapja a természettől a leggazdagabb tudáspotenciált és a tudás reprodukálásához, létrehozásához, feldolgozásához stb. nélkülözhetetlen leghatalmasabb képességet is. Ezen kívül az embereket a többi fajtól megkülönbözteti a természettől kapott specifikus nyelvi tudásnak a „csírája”, valamint a nyelvalkotó képesség óriási potenciálja, amelyeket képes fejleszteni, és egy meghatározott nyelvvé alakítani. A nagyobb vagy kisebb

tudásmennyiség létrehozása, feldolgozása stb. az egyes emberek esetében nemcsak a tudásteremtő potenciál nagyságától, illetve minőségétől függ, hanem attól is, hogy milyen jellegű hatások érték ezt a potenciált, hogy ezt a fejlődést ösztönözték-e, és milyen irányba, hogy milyen módon történt az emberi agy kognitívan készítése, stb. Egyelőre azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen módon történik a tudás genetikai úton történő átadása, hogy milyen formában létezik az emberi agyban, hogyan materializálódik az egyes sejtekben, milyen formában léteznek a létrehozott tudás különböző fajtái. Lehetséges, hogy bizonyos tudásfajták a valóság bizonyos reprezentációi, esetleg modelljei vagy sajátos „tükrői”.

A tudás olyan tulajdonság, amelyet senki sem képes senkinek átadni. Senki sem tud elsajátítani semmilyen tudást szószzerinti értelemben. Az emberek nem adják át egymásnak a tudást közvetlen módon, azaz olyan módon, ahogy tárgyakat adnak át egymásnak. A tudásnak olyan a természete, hogy nem adható át, illetve nem sajátítható el. A tudást mindenki kénytelen egyedül létrehozni vagy rekonstruálni. Az emberek közötti kommunikáció nem azon alapul, hogy az adó átadja a tudását a vevőnek, és a vevő azt befogadja, elsajátítja, rögzíti. Miért van az, hogy a kommunikációs partnerek nem értik vagy félreértik egymást, pedig az információátvitel megtörtént. Az emberi kommunikálás rendkívül bonyolult műveletek komplexumát implikálja. Megismerésük nélkül nem tudjuk megérteni és megmagyarázni azt, hogy min alapulnak a "tisztá" nyelvi, és min a kommunikációs műveletek.

Ahogy már korábban említettük az emberek nem képesek közvetlenül átadni egymásnak a tudást, és ezért használják a nyelveket. Az emberi nyelv egy adott személynek (embernek) elválaszthatatlan komponense, amely minden embernek a leglényegesebb alkotó része. A természetes nyelv az emberi lény konstitutív tulajdonsága. Ez azt jelenti, hogy a természetes nyelvek nem létezhetnek az emberek nélkül, és fordítva, az emberek sem létezhetnek a nyelvek nélkül. A nyelv nem valami hozzáadott kiegészítője az embernek, hanem azoknak a tulajdonságoknak a halmazához tartozik, amelyek az ember lényegét adják. Az ember kezdettől fogva nyelvi lény. A korlátozott vagy sérült "nyelvi komponenssel" rendelkező személyek nem a szabályt, hanem a kivételt képezik. Az így értelmezett természetes nyelv nyilvánvalóan nem eszköz, hanem az ember bizonyos fajta mechanizmusa, berendezése, "szerve". Ez azonban semmilyen esetben sem lehet olyan mechanizmus, amely csak az emberek közötti kommunikációt biztosítja. A természetes nyelv mindenekelőtt és elsősorban olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi az egyes személyeknek, és a személyek révén az egyes embercsoportoknak, végső soron pedig az egész emberiségnek mind a kognitív, mind pedig a gyakorlati fejlődését. A természetes nyelv egyidejűleg olyan mechanizmusnak tekinthető, amely az ember intellektuális vívmányait rögzíti, dokumentálja. A nyelv tehát nemcsak az *interszónális kommunikációt*, hanem az *interszónális kogníciót* is biztosítja.

Az egyes emberek nyelve nemcsak az agyukban internalizált operációs szabályrendszerből (gyakorlati tudásból) áll, hanem másfajta tudást is feltételez, nevezetesen a már korábban elsajátított (mindenekelőtt a lexémikus és a morfémikus, de nagymértékben a szintaktikai és szövegbeli) kifejezésalakoknak, valamint szemantikai és pragmatikai funkcióiknak a tudását. Hangsúlyozni kell, hogy minden konkrét nyelv egy kisebb vagy nagyobb terjedelmű tudásból, egy specifikus (mentális és egyben intellektuális)

operációs képességből, valamint a megfelelő izomkészségből tevődik össze. Azok az "elméletek", amelyek azt sugallják, hogy a természetes nyelv elsődlegesen az emberi agyon kívül létezhet/létezik, tévesen értelmezik a nyelv természetét. Az emberi nyelvek valódi természetét hamis fényben mutatják be azok is, akik különféle koncepciók révén absztrakt rendszereknek, vagy ideális, illetve társadalmi létnek tekintik őket. Teljesen irracionális az a nézet is, hogy az emberi nyelvek elsődlegesen a szótárakban, könyvekben, feliratokban vagy a nyelvi közléseket rögzítő más formákban léteznek. Bármilyen (emberi) tudás, így a nyelvtudás is létezik és létezhet kizárólag a konkrét emberi agy (elme) meghatározott (specifikus) tulajdonságaként. Ez bármilyen, konkrét nyelvvel összefüggő képességre is vonatkozik. A konkrét emberektől elszakítva nem létezik, és a dolgok természeténél fogva nem is létezhet semmilyen valódi tudás, és semmilyen (emberi) képesség. A konkrét embereken kívül, tehát tőlük függetlenül csak az alkotójuk tudását képviselő (reprezentáló) nyelvi kifejezések vagy művek létezhetnek, de hozzá kell tenni, hogy az emberi művek és a kifejezések nem azonosak az emberi tudással. Ezek különböző dolgok.

Azokat a nézeteket, amelyek szerint a természetes (emberi) nyelv a nyelvi kifejezések valamilyen külső, externalizált halmazában keresendő, a fentiek tükrében tévesnek kell tekintenünk, mivel a létrehozott (aktuális) szavak, mondatok, szövegek úgy viszonyulnak a valódi emberi nyelvhez, mint bármilyen termék a termelési programjához, amely alapján ezt a terméket legyártották. Ebben a tekintetben megengedhetetlen az emberi nyelvet a nyelvi mechanizmus kimenetét képező szavak, mondatok vagy szövegek halmazáival azonosítani. Semmilyen (külső) szótárak és semmilyen szöveggyűjtemények, függetlenül attól, hogy milyen módon és milyen mennyiségben készítették (rögzítették) azokat, nem tartalmazzák a természetes nyelvet. Igaz viszont az, hogy minden nyelvi kifejezés, mint nyelvi képződmény, természeténél fogva, csak bizonyos mértékben tükrözi a valódi nyelvet, azaz az adott alany meghatározott tudását és képességét.

Egyetlen nyelvi kifejezés sem tartalmaz semmi mást (a rögzítési módon, azaz a fonikus, grafikus vagy a mágneses szubsztancián kívül), csak azt, amiből áll. Ezt azt jelenti, hogy nem tartalmazza sem a nyelvet, amely alapján létrehozták, sem "saját" jelentését. A nyelvi kifejezéseknek a jelentése tükrözi az adott alannak a róluk alkotott tudását, amely főként a kifejezések alakjára és a hozzájuk rendelt referenciális (reprezentációs) funkciójára vonatkozik. Ennek a funkciónak köszönhetően képesek vagyunk előhívni azt az információt, amelyet az adott nyelvi jel (szó) takar (szimbolizál). Tehát a nyelvi jelek tulajdonképpen csak az *előhívó jelszavak* szerepét töltik be, a "fájl"-nevekhez hasonlóan a komputeres technikában. Az adó által felhasznált nyelvi jel (pl. *virág, kutya, ló, vizsla, erdő, demokrácia* stb.), mint szubsztanciális kódszekvencia aktiválja a vevőben azt az információs mezőt, amely belső információs univerzumának (tárolójának) egy meghatározott szintű fragmentumát képezi. Egy ilyen szimbólum (amely a *hiperoníma* szerepét tölti be a neki alárendelt információk viszonylatában, amely információk ebben az esetben a *hiponímák* funkciójában szerepelnek) nagy *határozatlansággal* rendelkezik azokhoz az információkhoz képest, amelyek az általa megjelölt (megnevezett) információs mezőnek a terjedelmét adják meg. Így, a szóban forgó információs mezőnek minden egyes összetevője mindig határozottabb (konkrétabb) lesz a hiperonimájukhoz viszonyítva. Ebben a kontextusban érdemes lenne újragondolni az ún. szószemantikának a

mondatszemantikához fűződő viszonyát. Informatikai fogalommal élve azt mondhatjuk, hogy a természetes nyelv nem más, mint a konkrét emberek agyának (elmének) a szoftvere (operációs potenciálja). Mint ilyen, a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlen, de megnyilvánul hordozója meghatározott képességeiben. A nyelvi potenciálnak bizonyos "adagját" az ember a "természettől" kapja meg, azaz a genetikai átadás során. Ez minden ember *faji "felszereltségének"* (programjának) a komponensét képezi. Ez nem jelenti azonban azt, hogy minden ember egyforma "nyelvi felszereltséggel" születik. Ellenkezőleg, ez egyénileg differenciált jelenség. Az ún. nyelvelsajátítás a szóban forgó "nyelvi felszereltségnek" a továbbfejlesztését és/vagy konkretizálását jelenti. A nyelvet nem lehet elsajátítani "kívülről", mivel "kívül" nem létezik semmilyen természetes nyelv. Minden emberi nyelv valakinek a nélkülözhetetlen tulajdonsága. A nyelvelsajátításról csak metaforikus értelemben beszélhetünk. Valójában minden embernek ki kell alakítania, ki kell fejlesztenie a saját nyelvét. Tény azonban az, hogy ez nagymértékben azoknak a személyeknek a mintájára történik, akiket megfigyelünk, és akikkel kapcsolatban állunk. Nem tartható azonban az a nézet, hogy mindenki ugyanazt a közös nyelvet reprodukálja, mivel minden emberi nyelv egyéni nyelv. Amikor a nyelvtudomány azt hirdeti, hogy az adott nyelvközösséghez tartozó egyének egy és ugyanazon nyelvet használják, olyan illúziót teremt, mintha az emberek közötti kommunikáció csak kódolási elveken alapulna, és a kommunikációs aktusban részt vevő személyek úgy viselkednének, mint az automaták. Ezen elképzelés szerint elég bármit is kódolni és továbbítani, azaz valamit mondani vagy megírni, és mindenki, aki ismeri ezt a kódot, képes lesz dekódolni, és megérteni a továbbított közlést az adó intenciója szerint. Az igazság azonban sokkal bonyolultabb ennél, és nem azért, mert maguk az emberi nyelvek sem tökéletesek, sőt nem tekintendők tökéletes kódoknak sem. Azért más a helyzet, mert a valóságban kizárólag csak az egyes egyének nyelve, azaz idiolektusa létezik és funkcionál. A valóságban nincs két teljesen azonos idiolektus. Az idiolektusoknak csak egy bizonyos része, rétege közös, amely néha nagyobb vagy mélyebb, néha pedig kisebb vagy sekélyebb lehet, és egyidejűleg nincs két teljesen különböző idiolektus sem. Ez azt jelenti, hogy az egyes személyek nyelve bizonyos mértékig hasonló és egyidejűleg különböző is, és így valamilyen mértékig „közös” is. Különböző viszont azért, mert minden ember valamilyen szempontból más, minden ember bizonyos mértékig autonóm világot, autonóm létet képvisel. Természetesen, igen komoly érvek szólnak amellett, hogy a nyelvi közösséget alkotó személyek nyelvi gazdagságát uniformizálni, egységesíteni szükséges. Nem kétséges, hogy az adott közösség tagjai kölcsönös megértésének a valószínűsége annál nagyobb, minél jobban hasonlítják a nyelvüket. De ezzel egyidejűleg tisztában kell lenni azzal is, hogy minél jobban uniformizálják, egységesítik a nyelvüket, annál jobban „automatizálják” azt, azaz megfosztják emberi formájától. A teljesen „általánosított” (egységesített) nyelv segítségével tulajdonképpen csak általános, illetve ismétlődő dolgokról tudnánk beszélni, és nem tudnánk kommunikálni saját, egyéni világunkról, saját egyéni élményeinkről, tapasztalatainkról vagy a szellemi elképzeléseinkről stb. Mind az uniformizációnak mind pedig a differenciálásnak van pozitív és negatív oldala is. Egyrészt, bizonyos szempontból szélesítik az emberi kommunikáció lehetőségeit, másrészt korlátozzák azt. Ezért nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy milyen mértékben, milyen fokig szabad, kell és érdemes uniformizálni a nagyobb nyelvi közösségek

tagjainak a nyelvét. Nyitott kérdés marad az, hogy meddig, milyen határig lehetséges az adott nyelvközösség valódi, nem csak látszólagos nyelvi uniformizálása. Érdemes még hozzátenni azt is, hogy jelenleg a fejlett közösségekben egyre nagyobb mértékben jut kifejezésre a szocio- és technolektális diverzitás. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy már régóta senki sem képes egyénileg elsajátítani sem a létező tudásmennyiséget, sem pedig ennek a szaknyelvi lexikáját. Az emberek nem egységesítik, és nem differenciálják saját nyelvüket csak azért, mert ez szükséges. Itt is bizonyos „természetes” ellentét mutatkozik meg az emberi igényeket, törekvéseket, szükségleteket illetően. Az egyik szempontból nézve jó lenne, ha lehetőleg minden „közös” lenne, más szempontból viszont azt tapasztalhatjuk, hogy mindenki igyekszik megtartani, illetve megteremteni identitását: először a „csoportosot” vagy regionálisot és végső soron a teljesen egyénit.

Itt megfogalmazott álláspontunknak megfelelően, az emberi nyelvet meg kell különböztetni, mint: (1) az emberek bizonyos értelemben vett faji tulajdonságát, amely minden ember számára közös tulajdonság; (2) bizonyos genetikai potenciált, azaz az egyes konkrét személyek „nyelvi felszereltségét”; (3) az adott személynek azon konkretizált tulajdonságát, amely az örökölt (természetes) nyelvi potenciál fejlődésének (szocializáció) az eredménye, és (4) olyan tulajdonságot, amely az adott embercsoportra vagy emberi közösségre jellemző. Ez azt jelenti, hogy a „természetes nyelv” mint kifejezés többféle módon értelmezhető.

Az emberi nyelv, mint az emberi agy (fejlett) tulajdonsága, egy tetszőleges személy gyakorlati képességeinek azon készleteként értelmezhető, amely alapján képes: (1) létrehozni meghatározott típusú kifejezéseket (struktúrákat) és ellátni azokat a megfelelő szubsztanciával; (2) a kifejezések segítségével megvalósítani a meghatározott kommunikációs célokat, azaz bizonyos eszközként használni ezeket a kifejezéseket; (3) a kifejezésekhez hozzárendelni meghatározott értékeket, mindenekelőtt a jelfunkciókat; (4) felismerni a más személyek által továbbított hasonló kifejezéseket, azaz azonosítani és differenciálni azokat; (5) felismerni és megérteni az ezen kifejezésekhez rendelt funkciókat, a velük kapcsolatos értékeket, mindenekelőtt pedig a jelentésüket.

Most próbáljunk elgondolkozni azon, hogy a fentiek értelmében, milyen következtetések vonhatók le az emberi nyelv ontológiai státuszára vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy (nagyságától és minőségétől eltekintve) bármely emberi közösségnyelvét kétféle módon értelmezhetjük: (1) *logikai metszetként*, azaz az összes egyéni nyelvben megnyilvánuló közös részeként (invariánsként), vagy (2) *logikai unióként*, azaz az összes élő tagok nyelvének összességéeként. Mivel az első (1) értelmezés bizonyos absztrahálást (= általánosítást) jelent, így csak ebben az értelemben beszélhetünk a nyelvről mint absztrakt létéről, tehát csak az általunk létrehozott konstruktum szintjén.

Hozzá kell tenni, hogy az adott kisebb vagy nagyobb közösségnek a nyelve csak akkor (valóságban) létezik, ha valóban léteznek (élnek) ennek a közösségnek a tagjai. A lengyelek vagy a magyarok által internalizált latin vagy görög nyelv nem tekinthető az ókori rómaiak vagy görögök nyelvének. Hasonló módon azt mondhatjuk, hogy csak az élő lengyelek vagy magyarok stb. nyelve létezik, de nem létezik ugyanolyan értelemben a már nem élő lengyelek vagy magyarok nyelve. Egészen más kérdés vetődik fel azzal a ténnyel kapcsolatosan, hogy a valaki vagy valakik által létrehozott és megfelelő módon rögzített kifejezések, szövegek alapján, azaz az explicit tudás alapján, képek vagyunk

valamilyen mértékben rekonstruálni (modellálni) alkotójának/alkotójuknak a nyelvét, azaz az implicit tudását. Ezzel a témával kapcsolatosan azt lehetne mondani, hogy ez a tény mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy az emberek agya nagymértékben analóg módon működő berendezés, de sokkal gazdagabban van „felszerelve” a „természet által”, mint ahogy eddig a hagyományos nyelvészet feltételezte.

Az interakció keretében az emberek csak a tudást helyettesítő, megjelölő, szimbolizáló szignálokat, többé vagy kevésbé adekvát jeleket adják át egymásnak. Minden szignál, legyen az esetleges vagy céltudatos, mindig csak saját magáról „informálja” a vevőt. Először is arról, hogy létrejött és hozzáérkezett, másodszor pedig arról, hogy ugyanolyan, mint az, amellyel a vevő már rendelkezik, és nem más. Az, hogy az adó a szignált „ugyanolyannak”, azaz a már korábban megismert szignál másának „tartja” nemcsak a szignáltól, annak jegyeitől vagy tulajdonságaitól függ, hanem nagymértékben függ a vevőtől, a vevő percepcióis, konceptualizációs, kategorizációs képességeitől, a vevő által szerzett tudástól és a benne internalizált sztereotípusoktól, a kultúrtradícióktól stb. is. Tehát a szignálok továbbíthatók és észlelhetők mint valaminek a helyettesítői, mint olyan jelek, amelyek a mögöttük rejlő tartalom létezéséről tájékoztatják a vevőt.

Az „átadott” vagy a „felfogott” jelek mindig valamilyen fizikai jelenségek, azaz szignálok vagy valamilyen konkrét tárgyak. A tudást reprezentálja minden fajta emberi alkotás, az emberi alkotások és cselekedetek, az emberi viselkedés is. A jelek azért emberi produktumok, mert az ember egyrészt „megadja” a nekik megfelelő formát, amelyhez hozzárendeli a releváns tulajdonság státuszát, másrészt pedig hozzárendeli a jelentésüket, vagyis azt, hogy mi helyett mit fog használni, milyen tudást fog velük behelyettesíteni stb. Egyes jelek olyan produktumok, amelyeket az ember minden alkalommal „újból” és „újból” létrehoz. Az emberhez viszonyítva minden jel külső objektum, azaz nem létezik az emberben. Ez vonatkozik a nyelvi jelre is, a fonikusra és a grafikusra egyaránt. Az emberi agyban legfeljebb csak a jelek formájáról és képzéséről, illetve a hozzájuk rendelt jelentésről stb. szóló tudás internalizálódhat.

Az ember belső információs univerzuma hasonlít a komputerok memóriájához, amely bizonyos elv (elvek) szerint rendezett „dokumentumok” („fájlok”) halmazából („könyvtárból”) áll. Minden dokumentumnak neve, kódja, „kulcsa” van ahhoz, hogy megnyissa a dokumentum kapuját. Másképpen nem tudnánk azokat aktiválni, előhívni, igénybe venni a benne rejlő információs tartalmat a konkrét kommunikációs aktusban. E dokumentumok kognitív struktúrák, a szemantikai információ tartományai (doménjei). Ezek a különböző embereknél különbözőek mind mennyiségi, mind pedig a minőségi szempontból is, tehát soha sem egyformák, és ezért az interakció folyamatában a partnerek között sokszor kommunikációs „alku” folyik különféle metainformációs szekvenciák segítségével (pl. *mit jelent az?, ez mivel kapcsolatos?, hogy kell ezt érteni?, mire gondol?, magyarázza meg?, nem értem miről van szó?, ez mire hasonlít, mivel függ össze?* stb.), hogy a hiányzó információkat „pótolják”, kiegészítsék, megszüntessék belső nem tudásuk, szubjektív entrópiájuk állapotát a már ismert információk alapján. Miért van az, hogy az ember elolvas egy könyvet, tanulmányt, cikket vagy más jellegű szöveget és néha nem érti meg, hogy miről szól az adott olvasmány?

Például ahhoz, hogy a *szöglet* szó által takart, szimbolizált jelentést meg tudja érteni, azaz azonosítani tudja az a személy, aki ennek a jelentésnek nincs birtokában, meg kell neki magyarázni, azaz verbálisan „segíteni” kell őt abban, rávezetni, ráirányítani arra, hogy ő azoknak a jeleknek a segítségével, amelyekkel rendelkezik, és amelyek kognitív struktúráiban profilírozzák a megfelelő dokumentumot (dokumentumokat) vagy az azoknak megfelelő fragmentumot (fragmentumokat) létre tudja hozni a „könyvtárában”, a belső információs univerzumában új saját dokumentumot, új kognitív struktúrát tudjon megalkotni. Tehát meg kell magyarázni neki a labdarúgás játékot, annak célját, stratégiáját és szabályait, esetleg külön meg kell rajzolni neki a futballpályát stb. Így, a számára ismert információk alapján képes lesz arra, hogy rekonstruálja, megalkossa, létrehozza az új kognitív struktúrát, új információs keretet, új dokumentumot, amelynek a neve, kódja a *szöglet* szó lesz. Tehát a *szöglet* szó mint nyelvi jel maga nem jelent semmit (illetve csak annyit jelent, amiből áll). Ez csak előhívó jelszó, inger, kódnev, funkció. Amikor ezt a szót halljuk, aktiválódik bennünk a *szöglet* nevet viselő dokumentum, ha ilyennel rendelkezünk, ha pedig nem, akkor ez a szó nem mond nekünk semmit, mivel nincs mihez viszonyítanunk, nincs mit előhívnia, aktiválnia, esetleg csak többé vagy kevésbé meghatározott asszociációkat ébreszthet bennünk, de nem továbbit és nem is továbbíthat semmilyen alapinformációt, azaz az adekvát információt.

Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy lehetnek olyan esetek, amikor a vevő – nem tudatosan – olyan új dokumentumot hozhat létre, amely nem adekvát az adóéval, és ebben több tényező is szerepet játszhat, pl. a vevő percepcióos rendszerének a tökéletlensége, aktuális belső érzelmi állapota, beállítódása, a szükséges mentális műveletek vevő által történő nem megfelelő végrehajtása, a csatornában fellépő zaj stb.

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy a természetes nyelvek jelrendszerként történő felfogása értelmetlen. Hogyan sajátíthatnák el az emberek az „jeleket”? Hogyan létezhetnének azok az emberi agyban? Hogyan lehetne őket kifejezni (externalizálni)? A jeleknek az emberi agyban történő lokalizálása abszurdumnak tűnik. Legjobb esetben is azt mondhatjuk, hogy a természetes nyelvek a **jelformák (névformák) rendszerei**, amelyek valószínűleg az ember mentális terében **absztrakt artikulemikus – fonikus és grafemikus jelformaként, jelképként, konfigurációként** rögzítődnek, materializálódnak. Így a nyelvi mechanizmusnak egyrészt olyan implicit (belső) grammatikával (szabályrendszerrel) kell rendelkeznie, amelynek alapján az ember képes létrehozni, megalkotni ezeket a belső jelformákat (névformákat), amelyek az információs univerzumot képező kognitív struktúrák (tartományok, domének, dokumentumok) megnevezését szolgálják, másrészt pedig tartalmaznia kell a nyelvi mechanizmusnak az absztrakt névformákat alkotó alapösszetevők halmazát is. Természetesen, az említett nyelvi mechanizmussal kapcsolatos tudással a megfelelő képesség (és készség is) párosul, amely lehetővé teszi e mechanizmus „működtetését”. Tehát a nyelv magában foglalja azt a tudást is, amely lehetővé teszi, hogy képesek vagyunk megérteni, létrehozni és realizálni az új (artikulemikus – fonikus és/vagy grafemikus) jelformákat is (Bańczerowski 2000: 352–357).

Az említett belső információs univerzum, mentális információs térkép, általános kognitív struktúra, mint a valóságról szóló tudásfajta, a **világ képét** alkotja. Ez a kép az objektív valóságnak nem izomorf tükröződése, hanem szubjektív, alanyi értelmezése, interpretációja. Tehát, a világ nyelvi képe nem más, mint ennek a világnak a megértése,

értelmezése, interpretációja a józan ész filozófiájának megfelelően, illetve a mindennapi tapasztalatoknak, valamint az adott kommunikációs közösség által létrehozott, illetve átvett és akceptált normák, értékek, minősítések, értékelések és elképzelések módjainak az összegzése, csoportosítása, osztályozása az anyagi és a szellemi valóságra való tekintettel. Így, a világ nyelvi képe az emberi megismerésnek és a nyelvi formalizációnak az eredménye. Ez a kép csak a nyelvben létezik, benne van kódolva, rögzítve a hierarchikusan rendezett nem lineáris struktúra formájában. Tükröződik benne az adott nyelv- és kultúrközösségre jellemző *világnézet*, a sajátos *kategorizációs, konceptualizációs és axiológiai rendszer* is. A világ nyelvi képe különböző elemeinek a különböző nézőpontok alapján történő klasszifikációja megadja az ember belső információs univerzumának az állapotát, modelljét, azaz az *általános interpretációs perspektívát*. Természetesen, a világ nyelvi képének minden egyes mentális objektuma saját interpretációs perspektívával rendelkezik az adott objektum összes jellemzőinek a tükrében. Az interpretációs perspektívának adekvátnak kell lennie a nyelvhasználók kommunikációs kompetenciájához. Csak ebben az esetben nyílik lehetőség arra, hogy kimutassuk a nyelv és a nyelvet használó kultúrközösség között érvényesülő kapcsolatokat. Világosan kell látnunk, hogy a szó által előhívott jelentés, mint a világ interpretációjának az eredménye, kultúrdeterminált. Például a magyar nyelvhasználók sajátos *nézőpontja* tükröződik abban, hogy a *büdöskét, hajnalkát, császárkoronát, a virágokhoz, a tarackot, a csibehúrt, gyermekláncfüvet* a gyomokhoz soroljuk. Elképzelhető olyan nyelvközösség, amely a felsorolt növények más tulajdonságait veszi figyelembe, és ennek eredményeképpen más interpretációs perspektíva jön létre.

Úgy véljük, hogy nagyon hasznos lenne feltárni, hogy milyen mértékben térnek el egymástól a különböző nyelvekben rögzült világképek, mely esetekben lehetséges teljes vagy részleges megfeleltetésük, és melyekben nem lehetséges ez egyáltalán. Ezek az információk nélkülözhetetlenek az általános és alkalmazott nyelvészet több problémájának a megoldásához, pl. a nyelvi modellálás, a nyelvi szemantika és a pragmatika, a nyelvi tipológia, lingvodidaktika, transzlatorika stb. számára.

Az ilyen jellegű kontrasztív elemzésnek azt a célt kell kitűznie, hogy kimutassa a világ konceptualizációjának és kategorizációjának a különböző nyelvekre nézve eltérő módjait. A világ nyelvi képe nemcsak grammatikai és szemantikai kategóriák hálózata, hanem abba beletartoznak az objektumok jellemzői is, minősítésükkel és viselkedési mintájukkal együtt. A nyelvben rögzítődik az emberi gondolkodás a világról. Az idegen nyelv helyes használata nemcsak a *kettős nyelvi kompetencia*, hanem a *kettős kommunikációs kompetencia* birtoklását is megköveteli.

A nyelvi tudásnak sokkal többet kell felölelnie a hagyományosan értelmezett grammatikai tudásnál; ki kell térnie a világ nyelvi képére, a metanyelvi reflexióra, a tanulási folyamatokról szóló tudásra, és integrálódnia kell más kognitív rendszerekkel ahhoz, hogy az iskolában szerzett tudás helyesen tudjon funkcionálni az iskolán kívüli környezetben is.

A fenti fejtegetésekből levonható következtetések azt jelenthetik, hogy szükség van arra, hogy újragondoljuk a lingvodidaktika, a transzlatorika elméleti keretét, figyelembe véve az olyan alapfogalmakat mint a nyelv, a nyelvtudás, a nyelvhasználat, a világ nyelvi képe. Az a gyakorlat, hogy a célnyelvből vett szavakkal (nevekkel) behelyettesítjük a

tárgynyelv információs univerzuma (világ nyelvi képe) kognitív kategóriáinak (tartományainak, osztályainak, fragmentumainak, doménjeinek) a neveit (az előhívójelszavait) lényegében azt jelenti, hogy az eredeti, azaz a tárgynyelvi és nem a célnyelvi tartalmat használjuk az idegen nyelvi beszédben, és azt hisszük, sőt meg vagyunk győződve arról, hogy amikor ugyanazt a nyelvet használjuk, értjük egymást. A valóságban semmilyen alapja sincsen egy ilyen meggyőződésnek.

Irodalom

- Bañcerowski J. 1994. Néhány megjegyzés a beszédmegértés modellálásáról. In: *Beszédkutatás '94*. Budapest: MTA, Nyelvtudományi Intézet. 51–68.
- Bañcerowski J. 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Magyar Nyelvőr*. 1.
- Bañcerowski J. 2001. Néhány megjegyzés a természetes nyelv fogalmának értelmezéséhez. *Magyar Nyelvőr*. 3.
- Bañcerowski J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* (szerk. Nyomárkay István). Budapest: ELTE, BTK, Szlav és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tan-szék.
- Chomsky, N. 1962. *Syntactic Structures*. S-Gravenhag, Mouton.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: Mass. The M.I.T. Press.
- Chomsky, N. 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Chomsky, N. 1986. *Knowledge of Language*. New York/Westport, Conn./London, Praeger.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass./London, The M.I.T. Press.
- Fife, J. 1994. Wykłady z gramatyki kognitywnej. In: Kardela, H. (szerk.) *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa.
- Grucza, Fr. 1983. *Zagadnienia metalingwistyki. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana*. Warszawa.
- Grucza, Fr. 1997. *Języki ludzkie a wyrażenia językowe, wiedza a informacja, mózg a umysł ludzki. Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hymes, D. 1971. On Linguistic Theory, Communicative Competence and the Education of Disadvantaged Children. In: Wax, M.L., Diamind, S.A. and Gearing F.O. (eds.) *Anthropologic Perspectives on Education*. New York: Basic Books. 51–66.
- Hymes, D. 1971. Competence and Performance in Linguistic Theory. In: Huxley, R. and Ingram, E. (eds.) *Acquisition of Language: Models and Methods*. London: Tavistock. 3–28.
- Lakoff, G. 1982. Categories and Cognitive Models. Cognitive Science Report No. 2. Institute for Cognitive Studies. University of California. Berkeley.
- Paul, H. (1 kiadás 1880). *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle/S.
- Rorty, A.O. (szerk.) 1980. *Explaining Emotions*. Berkeley. Los Angeles: University of California Press.
- Schaff, A. 1972. *Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych. Książka i Wiedza*. Warszawa. (Lásd még e könyvről B.J. által írt recenziót: Nyelvtudományi Közlemények 79, 1-2 szám, 342–346)
- Searle, R. J. 2002. End of the Revolution. The New York Review of Books. 2002. Február 28. 33–36. (magyar ford.: A forradalom vége. Budapest Könyvszemle BUKISZ. Budapest. 2002. II. negyedév, 291–298).

Alkalmazott és elméleti nyelvészet az ezredfordulón

Kiefer Ferenc

1. Az első alkalmazott nyelvészeti konferencián „Néhány gondolat az alkalmazott nyelvészetről” címmel tartottam előadást, amelyben többek között arról szóltam, hogy az alkalmazott nyelvészet fogalmát milyen módon lehetne meghatározni. Jobb meghatározást nem tudtam javasolni, mint azt, hogy az alkalmazott nyelvészet gyakorlati nyelvtudományi feladatok megoldását vállalja magára. Azt is hangsúlyoztam, hogy az alkalmazás minden esetben elméleti megfontolásokat is feltételez. Még a tipikusan gyakorlati feladatok megoldására vállalkozó nyelvoktatásnak, fordításnak és tolmácsolásnak is van elmélete, és ez még akkor is érvényes, ha az elméletalkotásnak nem ugyanazt a szintjét képviselik, mint az elméleti jellegű nyelvészeti diszciplínák. Elmélet nélkül nincs tudomány. A tanítandó nyelvi anyagra vonatkozó elképzelések elméleti megfontolásokon is alapulnak, és a tanítás módszertanának is van elméleti oldala. Elméleti probléma a fordíthatóság kérdése is.

A gyakran az alkalmazott nyelvészet körébe utalt „kötőjeles” tudományok: a pszicho- és neurolingvisztika, a szociolingvisztika, a számítógépes nyelvészet stb.) esetében az elmélet jelenléte nyilvánvalóbb és könnyebben érhető tetten a gyakorlatban is. Mindegyik művelhető kizárólag elméleti szinten is, s ebben az esetben nincs köze az alkalmazott nyelvészethez. Ezeknek a diszciplínáknak a művelői csak olyan mértékben alkalmazott nyelvészek, amilyen mértékben gyakorlati feladatok megoldására is vállalkoznak.

Az alkalmazott nyelvészet még mindig keresi a helyét a nyelvészeti diszciplínák között. Ez elsősorban a terület igen szerteágazó, heterogén voltának és az egyértelmű elméleti-módszertani háttér hiányának köszönhető. Az utóbbi miatt gyakran előfordul, hogy egy-egy alkalmazott nyelvészeti munka értéke nehezen ítéltető meg. A nehézség abból adódik, hogy hiányzik a mérce, amely viszonyítási alapul szolgálhatna. Az értékelési probléma természetesen elsősorban a nyelvoktatással, fordítással, tolmácsolással foglalkozó munkák esetében jelentkezik, a kötőjeles tudományokban sokkal szigorúbbak a módszertani követelmények.

Az alkalmazott nyelvészet megítélésében, az alkalmazott és elméleti nyelvészet viszonyában nem észlelhető lényeges változás az elmúlt évtizedek folyamán. Mi az akkor, ami változott?

2. Rövid tanulmányomban a nyelvtudományi kutatásoknak az alkalmazott nyelvészethez is kapcsolódó, illetőleg arra is kiható főbb irányvonalait és jellegzetességeit kíséreltem meg felvázolni. Az alkalmazott nyelvészet szempontjából nem releváns vagy csak kisebb mértékben releváns nyelvészeti diszciplínák (pl. a nyelvtörténet vagy nyelvfilozófia) fejlődésére nem térek ki. Áttekintésemet rövid történelmi visszapillantással kezdem.

A Noam Chomsky fellépésével kezdődő nyelvtudományi paradigmaváltás egyik legfőbb jellegzetessége az egységes, a nyelv minden aspektusára kiterjedő elmélet kidolgozásának igénye volt. A 'minden aspektus' persze lényegében a grammatikát jelentette, a grammatika részeként tekintve a fonológiát, majd a hatvanas évek végétől a szemantikát is. Az akkori szóhasználat szerint a grammatika több komponensből állt: a szintaktikai, fonológiai és szemantikai komponensekből. A hetvenes évektől a grammatika kiegészült a lexikai és a morfológiai komponensekkel. Az utóbbi azért nyert később polgárjogot, mert egyrészt az angol nyelv alaktana nem olyan gazdag, hogy tárgyalásához külön 'komponenst' kellett volna feltételezni, másrészt nem minden nyelvnek van morfológiája, ezért a többi komponenssel szemben nem univerzális része a nyelvek szerkezetének. Az elméleti kutatásoknak egyik feladata a hetvenes években a különböző komponensek egymáshoz való viszonyának és kapcsolatrendszerének a vizsgálata volt. Az egységes elmélet mögött húzódó feltételezésekkel szemben (pl. a nyelvnek a konkrét beszélőtől független volta, a nyelvi leírás pszichológiai realitásának a kérdése, a nyelvi rendszernek a társadalmi tényezőktől való függetlensége) már a hatvanas évek végén hallatszottak kritikai hangok, amelyek azután a hetvenes években felerősödtek és új, a Chomsky-iskolától független nyelvészeti diszciplínák létrejöttéhez, illetőleg kiépüléséhez vezettek (vö. Kiefer 1999). Így jött létre a nyelvészeti pragmatika, amelynek létezik ugyan 'komponenses' felfogása is, amely a pragmatikát a szemantikára alapozza (vö. Kiefer 1983 és az ott idézett irodalom; újabban de Swart 1998, Kearns 2000, Kiefer 2004), de az általánosabb felfogás a pragmatikát szemléletmódnak tekinti, „a nyelvi jelenségek kognitív, társadalmi és kulturális szempontú vizsgálataként” fogja fel (Verschuere 1999: 7). A pragmatika ma is még a nyelvészeti kutatás egyik legtöbbször művelt és egyre terebélyesedő diszciplínái közé tartozik. Ezt nemcsak a havonta megjelenő *Journal of Pragmatics* és a negyedévenként megjelenő *Pragmatics* című folyóirat bizonyítja, hanem az a körülmény is, hogy ebben az évben egy újabb pragmatikai folyóirat, az *Intercultural Pragmatics* indult útjára. Jellemző az is, hogy a két évenként megrendezésre kerülő pragmatikai konferenciák ezer körüli résztvevővel a leglátogatottabb nemzetközi nyelvészeti konferenciák közé tartoznak. A pragmatikán belül különféle részdiszciplínákat különböztethetünk meg aszerint, hogy mire helyezzük a hangsúlyt: így például ha a nyelvi viselkedés társadalmi aspektusait vizsgáljuk elsősorban, akkor szociopragmatikáról beszélhetünk ('social pragmatics'); ha a nyelvi viselkedés kognitív hátterét kívánjuk felderíteni, a kognitív pragmatika területén mozgunk. Verschuere fent idézett meghatározásából az is következik, hogy a társasnyelvészet (szociolingvisztika) és a kognitív nyelvészet a pragmatika részeként is felfogható. Nem kétséges az sem, hogy a pragmatikát mint a nyelvi viselkedés tanulmányozásával foglalkozó diszciplínát szoros szálak fűzik az alkalmazott nyelvészethez is.

A társasnyelvészet ugyan nem a hatvanas-hetvenes évek találmánya, de gyors fejlődése nagyrészt annak köszönhető, hogy Chomsky a 'performancia' kutatását elhanyagolhatónak, illetőleg a 'kompetencia' kutatásához képest másodrangúnak tekintette. Többen úgy vélték (pl. Hymes 1972), hogy a grammatikai kompetencia mellett van 'kommunikatív kompetencia' is, amelynek tanulmányozása éppolyan fontos, mint a grammatikai kompetenciáé. A hatvanas évek végén, a hetvenes években létrejött a társasnyelvészet elmélete (Labov 1972, Gumperz 1971, Hymes 1977). A társasnyelvészeten belül is

számos részdiszciplínát különíthetünk el. A teljesség igénye nélkül a társasnyelvészethez sorolhatjuk a konverzációs elemzést (beszélt nyelvi dialógusok vizsgálatát), a diskurzus-elemzést (tetszés szerinti szövegek elemzését), a nyelv társadalmi (társadalmi osztályok, nemek, esetleg fajok szerinti) rétegződésének, a nyelv földrajzi változatainak vizsgálatát (így sorolódik ma már a nyelvjáráskutatás is a társasnyelvészet körébe), nyelv és kultúra kapcsolatának tanulmányozását (nyelvészeti antropológia, etnolingvisztika), a két- és többnyelvűség kérdését, a nyelvpolitikát és nyelvi tervezést. A társasnyelvészet legfontosabb folyóirata a negyedévenként megjelenő *Language in Society*, de természetesen a már említett pragmatikai folyóiratok is rendszeresen közölnek szociolingvisztikai munkákat. A társasnyelvészethez az alkalmazott nyelvészettel való kapcsolata annyira nyilvánvaló, hogy szintén nem igényel magyarázatot.

A pszicholingvisztika önálló diszciplínaként ugyan már az ötvenes években létrejött (Brown 1970), de csak a hatvanas években vált általánosan elfogadott nyelvészeti diszciplínává, amikor a generatív grammatika 'segédtudományává' vált. A pszicholingvisztika elméleti alapját ebben az időben szinte kizárólag a generatív elmélet képezte. A hetvenes évek végére azonban már egészen más kép tárul elénk. A pszicholingvisztika lényegében függetlenítette magát a kurrens nyelvelméletektől és a kognitív pszichológia befolyása alá került (Tanenhaus 1988). Grammatikai problémák helyett a jelentés vizsgálata került az előtérbe [így többek között a megértés folyamatának és a mentális szótár szerepének vizsgálata (Pléh 2003a)]. A moduláris és interaktív modellek egymással versengve kísérelték megmagyarázni a nyelvi megértést és produkciót. A korábbinál is fontosabb szerephez jutott a nyelvelsajátítás (s azon belül a gyermeknyelv) vizsgálata (Gósy 2002, Pléh 2003b). Végül, de nem utolsósorban, a (spontán vagy agyi sérülés következményeként létrejött) nyelvi hibák kognitív hátterének felderítése is központi szerepet kapott a pszicholingvisztikai kutatásokban, és a nyelvi működés és annak agyi vetületének vizsgálata külön diszciplínává vált (neurolingvisztika, Bánréti 2003). A terület kiemelkedő folyóiratai a *Journal of Child Language*, a *Cognition*, a *Language Acquisition* és a *Brain and Language*. A pszicholingvisztikának is számos alkalmazott területét ismerjük, úgyhogy ma már az 'alkalmazott pszicholingvisztikát' külön diszciplínaként tarthatjuk számon. Ezt támasztja alá az is, hogy az alkalmazott területnek is van tekintélyes múltra visszatekintő folyóirata, az *Applied Psycholinguistics*.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a számítógépes nyelvészet hogyan függetlenített magát a generatív nyelvészettől, pontosabban annak Chomsky-féle változatától. Míg a hatvanas években a számítógépes elemzők a generatív grammatika szabályrendszerére támaszkodtak (frázis-struktúra szabályok, transzformációs szabályok), a hetvenes évekre ez már nem volt jellemző. A kutatók több olyan nyelvtani modellt dolgoztak ki, amely elméleti újdonsága mellett jobban illeszkedett a számítógép adottságaihoz (pl. a hálónyelvtanok, metamorfózis nyelvtanok, illetőleg a klasszikus generatív iskolától függetlenül lexikális-funkcionális grammatika, konstrukciós nyelvtan és HPSG-nyelvtan). A mai számítógépes kutatásokban a Chomsky-féle generatív nyelvészet nem játszik szerepet. A jelentés kérdése is egyre nagyobb szerephez jutott a számítógépes nyelvészetben. A hetvenes években a mesterséges intelligencia kutatás hatására leginkább a tudás reprezentációjának problémája látszott a legfontosabb megoldandó feladatnak, később a diskurzusreprezentációs elméletek kerültek előtérbe. A számítógépes

nyelvészet sem egyértelműen alkalmazott nyelvészet: a kutatásban az elméleti megfontolások az elsődlegesek. [A számítógépes nyelvészet történetéről, főbb irányairól jó tájékoztatást nyújt Prószy Gábor könyve (Prószy 1989).] A terület legfontosabb folyóirata a *Computational Linguistics*.

3. Míg a múlt század 80-as és részben 90-es évekre még jellemző volt az új elméletek alkotására való törekvés, ez a fejlődés szemmel láthatóan megtört. A hagyományos területeken a megszokott keretek között, lényegesebb elméleti változtatások nélkül folynak tovább a kutatások.

A fonológia területén korábban egymást követték az újabb és újabb elméletek (auto-szegmentális fonológia, lexikális fonológia, metrikus fonológia, természetes fonológia, kormányzás fonológia, majd optimalitás-elmélet; ezek közül ma már lexikális és természetes fonológiai keretben szinte senki sem dolgozik). Ismert nyelvek esetében új empirikus kérdések alig kerültek napirendre, az elméleteket a jobb magyarázatra való törekvés motiválta. Új szempont viszont a fonológiai kutatások kiterjesztése ókori, ill. egzotikus nyelvek vizsgálatára. Fontos rámutatnunk arra is, hogy a fonológia önálló életét éli, nem a generatív grammatika komponenseként próbál a mindenkori szintaxiselmélethez igazodni. Amikor ma generatív fonológiáról beszélünk, akkor nem egy egységes és a szintaxishoz közvetlenül kapcsolódó elméletre gondolunk, hanem a nyelvek hangrendszerének olyan leírására, amely csak osztozik a generatív fonológia kezdeti szakaszának néhány elméleti-módszertani feltevésében.

A morfológia is önálló életét él. Mivel eleinte a morfológiának nem volt külön elmélete, a morfológiát a fonológia vagy a szintaxis részének tekintették. Mivel a morfológiának kétségtelenül vannak mind fonológiai, mind pedig szintaktikai vonatkozásai, egyes morfológiai jelenségek fonológiai, illetőleg szintaktikai szempontú leírása ma is indokolt lehet, de a nyelv alaktani rendszeréről adekvát módon csak morfológiai elmélet keretében adhatunk számot. Nem meglepő ezért, hogy a legutóbbi évtizedekben az elméleti morfológia mint önálló diszciplína ('morphology by itself', Aronoff 1994) szintén polgárjogot nyert. A gazdag morfológiával rendelkező nyelvek sok lehetőséget kínálnak a kutatásra, és éppen ezekről ritkán volt szó a korábbi morfológiai elméletekben. A morfológiához kapcsolódik a szótár kérdése is, hiszen szóképzéssel új szavakat hozunk létre. A szótár alapvetően két dolgot jelenthet: lexikográfiai produktumot (ez a hagyományos értelemben vett szótár) vagy elméleti konstruktumot (amilyen pl. a mentális szótár, a beszélő 'fejében' lévő szótár modellje). Az elméleti nyelvészet az utóbbi értelemben vett szótár kérdéseivel foglalkozik. Ugyanakkor az alkalmazott nyelvészet szempontjából is fontosak lehetnek a mentális szótárral kapcsolatos elméleti kutatások. Miről is van szó? A morfológiaelmélet egyik alapvető fogalma a termékenység. A gazdag morfológiájú nyelvekben számos termékeny szóképzési mintát találunk. Alapvető kérdés annak eldöntése, hogy a termékeny minta alapján létrejött szavakat tároljuk-e szótárunkban vagy pedig minden alkalommal, amikor szükségünk van rájuk, előállítjuk őket. Talán nem szükséges részletesen megindokolnom, hogy ez a kérdés mind a nyelvelsajátítás, mind a nyelvvoktatás szempontjából alapvető fontosságú.

A generatív szintaxis terén Chomsky minimalista programja (Chomsky 1995) óta nincs újabb fejlemény, hacsak nem számít annak néhány, eddig nem, vagy nem kellő

részletességgel tárgyalt problémakör felmerülése. Ilyen a mondat információs szerkezetének beépülése a generatív mondat szerkezetbe, amely ugyan éppen a magyar szintaktikai kutatásban nem előzmény nélküli, de általános kérdésként, tehát nem csak a topik és fókusz vonatkozásában, az elmúlt évtizedben vált a generatív nyelvészetben divatosnak is mondható kutatási témává (Lambrecht 1994). Ugyanígy csak az elmúlt évtizedekben keltette fel a szintaxis-művelői figyelmét az aspektus szintaktikai vonatkozásainak kérdése, addig az aspektus kutatása elsősorban szemantikai problémának számított (Tenny 1994). A többi szintaxismodell (Lexikális-funkcionális grammatika, HPSG, Konstruktív grammatika, Funkcionális Grammatika) terén a helyzet lényegében változatlan. Nálunk a generatív szintaxison kívül elsősorban a lexikális-funkcionális és a konstruktív grammatikának vannak művelői (Komlósy 2001, Kálmán 2001).

A szemantika két fő kutatási területe a formális és a kognitív szemantika, egyik területen sem született azonban javaslat újabb, átfogó elmélet kidolgozására, ami nem feltétlenül hátrány, hiszen a meglévő kereteken belül is bőven akad még megoldatlan, illetőleg kidolgozatlan probléma. A formális szemantikán belül (még mindig) divatos témának számít az aspektus és a modalitás problémája, a kvantorok kérdése, a határozott és határozatlan főnévi szerkezetek vizsgálata és újabban az igék (egyes elméletekben a mondat) eseményszerkezetének az elemzése (Kearns 2000). A kognitív szemantika más jellegű problémákat vizsgál. Olyan kérdésekre keres választ mint például hogyan kategorizáljuk a világ tárgyait, dolgait; hogyan adhatunk számot a poliszemiáról; milyen szerepet játszik a metonímia és a metafora a mindennapi nyelvben (Lakoff 1987). A két szemantikai irányzat keretében folyó kutatások egymástól szinte teljesen függetlenül haladnak a maguk útján. A kognitív szemantikának egyáltalán nincs, a formális szemantikának pedig alig van kapcsolata a generatív szintaxisal.

Az alkalmazott nyelvészet ugyan az elméleti nyelvészet klasszikus területeitől sem idegen, mégsem ezeken a területeken keresendő a legfontosabb feladatai. Megítélesem szerint a legfontosabb feladatok közé a következők tartoznak.

3.1. A veszélyeztetett nyelvek problémája (Robins – Uhlenbeck 1991)

Európában is elég nagy számban találunk kihalásra ítélt nyelveket. Stephen Wurm összefoglalásában (Wurm 2002) három kategóriát különböztet meg: (1) a potenciálisan veszélyeztetett nyelvek, (2) a veszélyeztetett nyelvek, (3) a súlyosan veszélyeztetett nyelvek. Az első kategóriába sorolja a fehéroroszt, a katalánt és a tatárt; a másodikba többek között (a felsorolásban 48 nyelv szerepel) az asztúriait, a korzikait, az ír-keltát, a galíciait, a karjalait, a szardíniait, az udmurtot, a nyugati frízt; a harmadikba többek között (a felsorolásban 38 nyelv szerepel) a franciaországi baszkot, a keleti frízt, a provanszált, a kasubot, a vepszt, a jiddist. A veszélyeztetett nyelvekről szóló munkák általában nem térnek ki a kisebbségi nyelvek kérdésére, márpedig a veszélyeztetett nyelvek közé tartoznak a kisebbségi nyelvek is, különösen ha szórványtelepüléseken beszélnek őket. A nyelvpolitika feladata, hogy minden lehetséges eszközzel megakadályozza a nyelvhalált, vagy ha ez nem lehetséges, legalább is lassítsa a nyelvek eltűnésének folyamatát. A nyelvpolitikai döntéseket ugyan általában nem nyelvészek hozzák, a döntések előkészítésében azonban fontos szerepet játszhatnak. A nyelvpolitika feladatai közé tartozik

az is, hogy a súlyosan veszélyeztetett nyelvek leírására, regisztrálására megteremtse a szükséges feltételeket.

3.2. Két- és többnyelvűség (Bartha 1999, Borbély 2003)

Különbséget kell tennünk egyéni és közösségi kétnyelvűség között, az utóbbi megfelelő nyelvtervezéssel megőrizhető. A nyelvtervezés irányulhat egy nyelv belső fejlesztésére (pl. szókészlet gazdagítására, a helyesírás sztenderdizálására) vagy egy nyelv funkcióinak és használói jogainak a megváltoztatására. Kisebbségi nyelv esetében, amennyiben a nyelv egyúttal egy állam hivatalos nyelve is, elsősorban a második feladat a döntő. Az alkalmazott nyelvész feladata az állapotfelmérésen túl a nyelvpolitikai feladatok kijelölése, megfogalmazása.

3.3. A nyelvi technológiák (Danzin 1992, Prószéky – Olaszky – Váradi 2003)

Danzin tanulmánya óta tudjuk, hogy az Európai Közösségben milyen fontos szerepet játszanak a nyelvi technológiák, hogy fejlesztésük a nyelv megőrzésére, ápolására vonatkozó feladatok egyik legfontosabbika. A feladatok öt kérdéskörben foglalhatók össze: (1) gépi szövegfeldolgozás (szövegszerkesztés, helyesírás ellenőrző, nyelvtani ellenőrző; multimédia hiperszövegek előállítása); (2) nyelvi adatbankok kezelése (így többek között szótári adatbázisokban való keresés, új adatok bevitele, régi adatok korrekciója; párhuzamos korpuszok hasznosítása a kétnyelvű szótárak számára); (3) gépi fordítás (szakszövegek nyers fordítása, sztenderdizált szövegek fordítása, az emberi fordítást elősegítő szoftverek fejlesztése); (4) gépi információfeldolgozás (kulcsszavak automatikus keresése, automatikus indexálás, rezümék készítése); (5) a szöveg hanggá és a hang szöveggé alakítása.

3.4. Számítógépes lexikográfia

Részben érintkezik a Danzin által említett második feladatkörrel. Érdekes rámutatnunk arra, hogy amíg a hagyományos lexikográfia valahol a nyelvtudomány peremén helyezkedett el, a számítógépes lexikográfia révén a lexikográfiai-lexikológiai kutatások a nyelvtudomány központi kérdéseivé váltak és nyelvészetileg is felértékelődtek. A jó szótár minden egyéb nyelvtechnológiának az alapja. Ez a felismerés vezetett bennünket, amikor a nyolcvanas években egy olyan nemzetközi konferenciasorozatot indítottunk útjára, amely a számítógépes lexikográfia problémáival foglalkozik (COMPLEX).

3.5. Nyelvoktatás

Az Európai Közösségnek célja nem csak a többnyelvűség megőrzése, hanem annak kiterjesztése, bővítése is, és ezért nem az 'egy ország, egy nyelv', hanem az 'egy ország, több nyelv' elve mellett száll síkra. Fontos alkalmazott nyelvészeti feladat a nyelvtudással kapcsolatos vélemények felmérése ('attitűd-vizsgálat'), a nyelvtudás jelenlegi állapotának a megállapítása, az első, ill. a második idegen nyelv választását meghatározó tényezők vizsgálata. Ha arra gondolunk, hogy Magyarországon még mindig milyen alacsony százalékot mutat idegen nyelvtudásunk, akkor ebből óhatatlanul arra is

következtetnünk kell, hogy az idegen nyelv oktatásának módszertanával is baj lehet. Az alkalmazott nyelvészetnek tehát az idegen nyelvtudás alacsony fokára is magyarázatot kell találnia.

A fenti kérdések természetesen korántsem merítik ki az alkalmazott nyelvészet feladatait. Az említett problémák az alkalmazott nyelvészet művelői számára jól ismertek, a felsorolásban talán csak az az újdonság, hogy a válogatást saját szempontjaim vezérelték. Talán nem érdektelen, ha tudjuk, hogy egy külső szemlélő hogyan ítéli meg szakterületünket.

Irodalom

- Aronoff, M. 1994. *Morphology by Itself. Stems and Inflectional Classes*. Cambridge: The MIT Press.
- Bánréti Z. 2003. Neurolingvisztika. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 481–506.
- Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Borbély A. 2003. Kétnyelvűség és többnyelvűség. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 361–380.
- Brown, R.W. 1970. *Psycholinguistics*. New York: The Free Press.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge: The MIT Press.
- Danzin, A. 1992. *Rapport pour La Commission des Communautés Européennes*. Bruxelles, kézirat.
- Gósy M. 2003. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Gumperz, J. 1971. *Language and Social Groups*. Stanford: Stanford University Press.
- Hymes, D. 1971. *On Communicative Competence*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, D. 1977. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kálmán L. 2001. *Konstrukciós nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kearns, K. 2000. *Semantics*. Houndmills-Basingstoke: Macmillan.
- Kiefer F. 1983. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények*. 64 évf. 5–22.
- Kiefer F. 1999. A nyelvtudomány jelene és múltja. *Literatura*. 26. évf. 1. 3–16.
- Kiefer F. 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*. 51. évf. 3–4. 1–25.
- Komlósy A. 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The Chicago University Press.
- Lambrecht, K. 1994. *Information Structure and Sentence Form. Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pléh Cs. 2003a. Pszicholingvisztika. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 425–447.
- Pléh Cs. 2003b. A gyermeknyelv. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 451–478.
- Prószéky G. 1989. *Számítógépes nyelvészet. Természetes nyelvek használata számítógépes rendszerekben*. Budapest: Számítástechnika-alkalmazási Vállalat.
- Prószéky G. – Olaszy G. – Váradi T. 2003. Nyelvtechnológia. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 567–588.
- Robins, R.H. – E.M.Uhlenbeck (eds.). 1991. *Endangered Languages*. Paris: UNESCO.
- de Swart, H. 1998. *Introduction to Natural Language Semantics*. Stanford CA: CSLI Publications.
- Tanenhaus, M.K. 1988. Psycholinguistics: an overview. In: Newmeyer f. (ed.) *Linguistics: The Cambridge Survey. III. Language: Psychological and Biological Aspects*, Cambridge: Cambridge University Press, 1–37.
- Tenny, C.L. 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.
- Wurm, S.A. (ed.) 2001. *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*. Paris: UNESCO Publishing.

Nyelvi képességek: onto-, filo- és epigenetikus szempontok

Lengyel Zsolt

1. Innáta az ontogenezisben

1.1. A nyelvi képességek velünk születettsége (a nyelvi innáta) a gyermeknyelv, a nyelvelsajátítás, nyelvi ontogenezis szempontjából feltétlenül számításba veendő kategória. Ha ugyanis – mint általában a behaviorizmus teszi – a nyelvi fejlődés egyetlen (vagy döntő) mozgatórugójának a környezetet és ennek folyományaként az utánzást jelöljük meg, akkor nagyon fontos és jól megtapasztalható tények maradnak magyarázat nélkül. Magyarázat nélkül marad az elsajátítás gyorsasága. A 3-4 éves korú gyermek gyakorlatilag és elméletileg is kifogástalan kommunikátor és majdnem tökéletes grammatikus. Anyanyelvének nem csak alapvető, hanem azon túl mutató grammatikai, szemantikai struktúráit megbízhatóan uralja. Nem zárult le még természetesen a nyelvi fejlődés folyamata, de irányja gyakorlatilag már szinte megváltoztathatatlan (átlagos egynyelvű gyerekek esetében e tény vitathatatlan, a kétnyelvű nyelvelsajátítás esetén is működik, bár kicsit bonyolultabb a dolog).

Az elsajátítás gyorsaságát külön is feltűnővé teszi a nyelvi struktúrák variabilitása. E variabilitásról a gyerekek rendszerint nem kapnak tanítást, de még mintát sem. A legtöbb 3-4 éves korú magyar gyerek a *Vajat tesz a kenyérre* mondattal egyenértékűnek tartja a *Vajazza a kenyeret* mondatot anélkül, hogy felvilágosítást kapott volna a szóban forgó struktúrák átalakíthatóságáról. Ugyanakkor a *Kötelet tesz a tehénre* mondat hasonló szellemű grammatikai átalakítását (*Kötelezi a tehenet*) megmosolyogják, lehetségesnek, de nem nagyon használatosnak tartják.

A grammatikai struktúrákkal kapcsolatos érzékenység azért is feltűnő, mert a mondatokra irányuló megfigyeléseikben a gyerekek számára grammatikai szempont nem elsőrendű. Ezt igazolják azok a kísérletek, melyekben a gyerekek az *Egy nagy kő van az úton* mondatot rossznak ítélik. Ugyanis valaki esetleg megbotlik a kőben – így a gyermeki érvelés a mondat „rosszasága” mellett. Ugyanakkor a *Katona mennek* mondatot rendszerint jónak ítélik azon az alapon, hogy a katonák tényleg szoktak menni. A felnőtti mondatokból a gyerekek figyelmét sokkal inkább pragmatikai, szemantikai mozzanatok keltik fel, kevésbé a grammatikaiak. (Egyébként a gyermeki mondatok felnőtti javítása is inkább a szemantikai, pragmatikai hibákra irányul, a közvetlen környezet kevésbé „érzékeny” a grammatikai hibákra. Ennek részletezésére itt nem térünk ki.)

1.2. A nyelv és a nyelvi innáta materiális manifesztációja ölthet hangzó, írott és jelelt formát. A gyermeknyelvi (nyelvi ontogenezissel foglalkozó) kutatások egyik nem lényegtelen gyengesége az, hogy a kutatók többsége a nyelvi innátát eleve a hangzó nyelvi forma számára foglalja le. Általános, hogy a nyelvi veleszületettség tényét, megjelenési formáit és tartalmát rendszerint a hangzó nyelvi forma fejlődésének gondos tanulmányozása révén vélik feltárhatónak. A jelnyelv gyermeknyelvi (ontogenetikus) irányultságú tanulmányozása rövid múltat mondhat magáénak. A nyelv írott formájú

manifesztációját pedig egyszerűen tanítási folyamat eredményének, a hangzó nyelvi képességekből levezetett származtatott képességnek szokás tekinteni. A jelen előadás éppen e két felfogás ellen kíván – nyelvelsajátítási tényekkel érvelve – szót emelni.

2. A jelnyelv ontogenezisének néhány vonása

2.1. A jelnyelv elsajátítása időben hamarabb kezdődik, mint a hangzó nyelv. Nyelvtől függetlenül általában a 0;8 (nyolchónapos) kor tekinthető a jelnyelvi elsajátítás kezdetének. Az említett időbeni különbség magyarázata az, hogy a látásért, a kéz mozgásáért és a szem-kéz koordinációjáért felelős agyi területek hamarabb érnek, mint a hangzó nyelv megjelenéséért felelősek. E tény – különösen a nyelvi innáta boncolgatásakor – nem megkerülhető. Az első, jelentéssel felruházott jelek általában 1 éves kor körül jelennek meg.

2.2. Furcsa okoskodás a jelnyelv további fejlődését azzal folytatni, hogy megjelennek benne a szómondatok, majd a kéttagú mondatok, hiszen ezek a hangzó nyelvből ismert nyelvi entitások. Azért furcsa, mert a dolgok logikáját kissé fejre állítja. Olyan jelnyelvi jelenségeket kívánunk ugyanis felcímkézni hangzó nyelvekkel, melyek időben az utóbbitól később jelennek meg, de tegyük félre ezt a problémát. A lényeg az, hogy hasonló, azonos nyelvi entitások jelennek meg ebben és abban a manifesztációban is. A jelnyelvi „hanghelyettesítések” is megjelennek, természetesen jelnyelvi formában. A jelnyelvi „hanghelyettesítések” közelebről azt jelentik, hogy a kivitelezésben a kéz egésze és az egyes ujjak részvétele fokozatos. Az egyes jelek megjelenítése kezdetben a kéz egésze segítségével történik, a következő stádium szerint a hüvelykujj használata válik funkcionálissá, majd megfelelő fokozatossággal a többi ujjé is. (Olyan ez – némi egyszerűsítéssel – mint az a jelenség, hogy a hangzó magyar gyermeknyelvben kezdetben a /j/ hang több fonéma hangalaki realizációja lehet.)

3. Nyelvtudás, nyelvi képesség – problémamegoldó gondolkodás

3.1. A továbbiakban a hangzó nyelvi ontogenezis univerzális és nyelvhez kötött stratégiáinak kérdését hozzuk szóba. Ilyen stratégiák – mint alább látható lesz – léteznek, és e létezés témánk szempontjából a következőt jelenti. Az univerzális elem bizonyára az innáta következménye, míg a nyelvhez kötött környezeti hatás nyomán serkent nyelvi képesség.

Univerzális elemzési stratégiának tekinthető a moduláris elemzési készség. Ez nyilvánul meg abban, hogy (Papp Ferenc elhíresült példamondatát) *A sente pentõ vopan megkelendítette a zakalosét* értjük. Az értés a grammatikára korlátozódik (mondatrészek szerint képesek vagyunk a mondatot elemezni, ezen belül a *megkelendítette* igei állítmányt morfológiailag is jellemezni tudjuk stb.). A gyermek nyelvi fejlődésében univerzálisnak tekinthető az, hogy egy NVN (főnév, ige, főnév) sorozatot a gyerekek SVO (alany + állítmány + tárgy) mondatrész szekvenciaként interpretálják. Ennek köszönhető, hogy az angol anyanyelvű 4-6 éves gyerekek a *Dog was kissed by the cat* típusú mondatokat gyakran úgy interpretálják, hogy a kutya az, amelyik megpusztilja a macskát.

A nyelvi ontogenezisben az univerzalizmus mellett, azzal egyenrangú hajtóerőként megjelennek a nyelvhez kötött műveleti elvek is. Egy korábbi kísérletünkben magyar és orosz gyerekek körében vizsgáltuk a mondatértést. A kísérlet során a gyerekeknek

agrammatikus mondatokat kellett „megérteniök”: SVEO (*A mama olvas a papának könyvet*), OVSE (*Könyvet olvas a papa a mamának*), EVSO (*A papának olvas a mama könyvet*) elrendezésű mondatokat kellett azonosítaniok. Az elhangzott mondatok agrammatizmusa abban állt, hogy a főnévi ragokat elhagytuk, minden egyéb grammatikai elem (beleértve a szünet-, nyomatékeloszlást) helyes volt. Tehát az első példa: *A mama olvas a papa könyv* formában hangzott el. A 3-5 évesek körében az orosz gyerekek rendszerint jobban teljesítettek. Ezt a különbséget azzal magyaráztuk, hogy a mondatok értési feldolgozásában a magyar gyerekeket kettős hátrány érte. Nemcsak a főnévi ragok maradtak el, hanem a függő esetekre utaló töhangzó nyúlás is (*papa – papát, papának, papával* stb.), aminek – meglátásunk szerint – sajátos előfeszítő, ráhangoló (priming) funkciója van a szintaktikai funkció felismerésében. A töhangzó nyúlása – az interaktív elemzési elv érvénye szerint – jelzi, hogy az illető főnév a felszíni szerkezetben nem alanyesetben fog megjelenni, ennek folyamánként nemigen lesz alany. Az orosz gyerekeket csak egyféle hátrány sújtott: a rag elmaradása.

3.2. Univerzális és nyelvhez kötött elemzési és produkciós stratégiák nemcsak a hangzó nyelvben, hanem az írott nyelv elsajátításában is működnek. A latin betűvel író nyelvek körében meglehetősen univerzális a szófelismerés során a mássalhangzó elsőbbsége. Könnyen ellenőrizhető ez a tétel, ha *KBT*, illetve az EÉ betűsorozatokból kell szavakat létrehozunk. A mássalhangzó váz jól behatárolja a lehetséges megoldásokat (*kabát, kábít*), a magánhangzó váz kevésbé (*egér, felér, befér, fehér* stb.). Ugyancsak a szóban forgó betűírást alkalmazó nyelvek körében figyelhet meg a sekély, illetve mély íráselv, amely nyelvhez kötődik. Sekélyek azok az írásrendszereket, melyek a hangzó nyelvi folyamatokat a hangok szintjén tükröztetve adják vissza. A mély íráselv az említett folyamatok fonéma szerinti tükröztetésére törekszik. A *vározsban* sekély, a *városban* mély írásmódot illusztrál.

A magyar írásmód a finnel egybevetve a mély íráselvet alkalmazza, míg a finn – a magyarral való egybevetve – a sekélyt. Egy általunk elvégzett kísérlet szerint a 7-9 éves magyar, illetve finn gyerekek érzékenyen reagáltak erre a különbségre. Azonos nyelvi anyagon végzett kísérleti eredményeink szerint a finn gyerekek a kontextuális, míg a magyar gyerekek az izolált szófelismerési feladatban voltak jobbak.

4. Fejlődési pszicholingvisztika: univerzalizmus vs nyelvhez kötött

A fentebbi példák a nyelvelsajátításban két tényező érvényesülését tették szükségessé: a filogenetikus örökséget (ez indukálta az univerzalizmust), illetve a nyelvhez kötött elveket. Ez természetesen nem új. Annak okán kell a szóban forgó viszonyt szóba hozni, hogy a gyermeknyelvi kutatások utóbbi évtizedeiben az innáta vizsgálata előnyt élvezett a környezetivel szemben. A környezeti hatásokat a mikroevolúciós folyamatok, illetve az ökolingvisztika prizmáján keresztül kívánjuk szóba hozni. E kettőséget a továbbiakban epigenezis néven fogjuk emlegetni. Közelebbről arról lesz – persze csak dióhéjban – szó, hogy innáta rendszerünk révén miként tudunk megfelelni az újabb és újabb társadalmi, civilizációs, technikai kihívásoknak.

4.1. Az epigenezis tehát részben azt tárgyalja, hogy a mikroevolúciós változásokon miként tudunk úrrá lenni. A mikroevolúciós változások jól ismertek az élővilágban. A feketeterítő néhány évtizeddel korábban félénk erdei madár volt, ma már inkább

városlakó. A róka hasonlóan: az erdőirtásoknak, a mezőgazdasági művelésbe bevont területek növekedésének köszönhetően szintén kénytelen volt életmódját „váltogatni”, azaz az emberi települések közelségét megszokni. Sajnálatosan gyakori, hogy korábbi szérum, oltóanyag elveszíti korábbi hatásosságát egy-egy vírus-, baktériumtörzsszel szemben. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy ezek a baktérium- és vírustörzsek mikroevolúciós folyamatokon estek át. Ugyancsak mikroevolúciós folyamatok révén valósítják meg a szakemberek a különböző növényi és állati fajtakísérleteket.

A társadalomban lejátszódó – és itt a nyelvi vonatkozásúak állnak érdeklődésünk homlokterében – mikroevolúciós folyamatok nem mindig könnyen ismerhetők fel, nem mindig tudatosulnak. A felnőtt társadalomból álljon itt példaként az SMS írás. Ha egyik kezünk foglalt, és egy kézzel vagyunk kénytelenek SMS üzenetet írni, akkor gyakran a jobb kezesek is bal kezükkel írnak. Kimutatható az is, hogy a gyakori SMS írók körében a hüvelykujj mozgékonyasága növekedett.

4.2. A nyelvelsajátítási folyamatok fentebbi szellemű megközelítéséből a vizuális, az írott nyelv elsajátításának szentelünk néhány gondolatot.

A vizualitás és az akusztikum az ontogenezisben több ponton is összekapcsolódik. Az arcfelismerés és a fonémadiszkrimináció egymáshoz időben igen közeli – egyes kutatások szerint egybeeső – folyamatok. A 9 hónapos gyerek nyugtalan, ha anyját csak hallja, de nem látja, mondhatnánk a gyerek: multimedialis. És a példákat még sorolhatnánk, de itt és most nem ezt az irányt fogjuk követni, hanem azt, amely bekapcsolja az ökolingvisztikai szempontot is. Közelebbről arról van szó, hogy a technikai civilizációkban az írás jelentősége megnőtt. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy az e társadalomban cseperedő gyerekek már egészen korán ki vannak téve – óvodába menet, vásárlás közben stb. – a legkülönbözőbb írott nyelvi hatásoknak (feliratok, hirdetések stb.). A nyelvi ontogenezisben ezen ökolingvisztikai tények a hangzó és az írott nyelv elsajátítási viszonyában az eddigi konszekutív (gyakran inkább csak vélt) sorrendje helyett komoly esélyt adnak a szimultán sorrendnek.

Az írott és hangzó nyelv elsajátításának szinkron módjára álljon itt egy általunk más-hol részletesen bemutatott esettanulmányból néhány mozzanat:

- „Két éves kora körül Levente a könyveket már nem annyira a képekért nézi, hanem az azonos betűket, számokat mutogatja, 2 keze 1-1 ujját tartja a 2 azonos formán egyszerre. Amiket biztosan kiolvast: A, B, E, i, I, V, g.”
- „Két és fél éves kora körül a számítógép klaviatúráján az „a” betűt folyamatosan nyomja, és ezt mondja: Anya figyelj! Ezt is megnyomom. Sok „a”! Ó, de szép!”
- „Három és fél éves korában már felismeri az autójeleket, a formákat igyekszik megnevezni. Pl. *a rombusz a Renault jele; a Opel jele egy körben egy kis cikcakkos vonal* (ezt az apja tanította). *A Mercedes jele egy körben egy háromágú csillag. A vastag S a Seat, a vékony S a Suzuki jele.*”

4.3. A nyelvi mikroevolúciós változások természetesen nem korlátozódnak csak az írott nyelvre, arra igényre, hogy a gyerekek egyre intenzívebben ki vannak téve írott nyelvi hatásoknak még abban az életkorban, amikor a megismerést biológiailag megalapozott hajtóerők vezérlik. Az emberi kommunikáció más csatornáit is „betörnek” a 2-4 évesek életébe. Már az e korúak is tudnak használni olyan újabb technikai eszközöket, melyek magát a kommunikációt is átalakítják. J. Gillen egy hosszabb tanulmányt szentel a gyermeki telefonjáték vizsgálatának (*Moves into the territory of literacy? – the telephone*

discourse of three- and four-years-olds. Journal of Early Childhood Literacy 2003. 2(1): 21-43). Tudjuk, hogy a nem szemtől-szembeni kommunikációs helyzetben folytatott telefonbeszélgetés sajátos módon szervezteti a diskurzust. Jól elkülönülő nyitó- és záró formulákat használunk, explicit (kifejtett) verbális megnyilatkozásokkal élünk stb. A 3-4 évesek kitűnően megfelelnek ezen követelményeknek, módosítva eddigi értékelésünket a gyermeki diskurzus képességről.

5. Ökolingvisztika, mezotársadalmi keretek: pedagógiai leképezés

5.1. A fentiek tükrében nem lehet túlhangsúlyozni az ökolingvisztika fontosságát. Ide-sorolható a felcseperedő gyermek közvetlen környezete: a szülői magatartás, utcai fel-iratok, tévé stb. Ezek a tények újragondoltatják velünk a hangzó, írott, jelelt nyelvi for-mák keretétől szolgáló társadalmi dimenziókat. Ezek kutatásának vannak viszonylag kitaposott útjai makro- és mikrotársadalmi perspektívában (az előbbire – a mintha folyta-tás nélkül maradt – B. Bernstein, az utóbbira pedig a gyermek-anya kommunikáció vizs-gálata hozható fel példaként). Kisebb érdeklődés mutatkozik a mezo szint iránt, tehát a család, nagycsalád, rokonság, ház, utca stb. kínálta nyelvelsajátítási lehetőségeket és kényszereket. Csak néhány példát idézünk.

5.2. Bizonyos cigánycsaládokban az 5-6 éves korú gyerekek nyelvi fejlődését a nagy-család inkább a kommunikatív és kevésbé a megismerői funkció felé tereli. Nagyobb nyomás van tehát a közlést, kifejezést, meggyőzést, kérést szolgáló nyelvi funkciók elsajátítása irányában, ami előnytelen az iskoláztatás megkívánta nyelvi funkciók szem-pontjából. A hétköznapiakban ez pedig a cigánygyerekek egy részének sikertelensége-ként jelentkezik. Más tantárgyak is kettős nyomás alá kerülhetnek. Több tanító szokott panaszkodni arra, hogy gyakran a legjobb fejszámoló cigánygyerekek sem értik a tize-desvessző fogalmát. Az ellentmondást az teremti, hogy a cigánygyerekek egy része ap-juk mellett már az óvodáskorban „kupeckedik”, e tevékenység során viszont 2,3 ló nincs értelmezve.

5.3. Mai iskolarendszerünk nem tud mit kezdeni a már óvodáskorban olvasó, író gyerekekkel. Pedig e gyerekek előnye vitathatatlan, hiszen a hangzó és az írott (vizuális) nyelvi képességek más-más jegyelemzési, memoriális megtartási képességeket vesz igénybe, illetve erősít meg.

6. Zárás helyett

6.1. Néhány példa segítségével igyekeztünk felhívni a figyelmet arra, hogy a mikroevo-lúciós folyamatok kiváltotta változásokra csak igen gyenge intézményesített válaszok születtek.

6.2. Nyomatékosítani kell azt is, hogy az alkalmazott nyelvészet kiemelten fontos fel-adata a társadalmi mikroevolúciós folyamatok lingvisztikai tartalmának feltárása. Ebből adódóan át kell gondolni az általános (elméleti) és az alkalmazott nyelvészet viszonyát. Mára már nehezen védhető az az elgondolás, hogy az alkalmazott nyelvészet pusztán az általános (vagy elméleti) nyelvészet „kísérleti” terepe.

Az EU-csatlakozás nyelvi dimenziója – A magyar mint az Európai Unió hivatalos nyelve

Szabari Krisztina

Problémafelvetés

2004. május 1-jén Magyarország az Európai Unió teljes jogú tagja lett és ezzel a magyar nyelv is bekerült az EU hivatalos nyelvei közé, amelyek száma immár húszra emelkedett. Az ország gyakorlatilag a rendszerváltás óta készül az EU-tagságra, gazdasági szerkezetét EU-konform módon igyekszik alakítani, a törvényhozás minden esetben szem előtt tartja a közösségi jog előírásait és a meglévő jogszabályok uniós joggal való harmonizálását tekinti egyik fő feladatának. A tagságra való felkészülés tehát minden kormány számára elsőrendű feladat volt, és minden politikai erő szisztematikusan készült is rá. A felkészülésben, illetve a lakosság felkészítésében a kommunikáció játszotta a fő szerepet, hiszen meg kellett ismerkedni az EU történetével, célkitűzéseivel, lehetőségeivel, előnyeivel és esetleges hátrányaival. Mindebben komoly feladat hárult legfőbb kommunikációs eszközünkre, a nyelvre is. Meg kellett teremteni a közösségi jog megértésére és a tagság megélésére, alkalmas nyelvi eszközöket, a közélet szereplőinek meg kellett tanulniuk az egységes szóhasználatot és az unió ezzel kapcsolatos elvárásait, valamint az általa nyújtott esélyeket közvetítő szövegalkotást. A tagságra való felkészülésben tehát a gazdaság és a politika mellett a magyar nyelv tudatos felkészítése, a tagságra való „kondicionálása”, illetve „helyzetbe hozása” is a teljesítendő feladatok körébe tartozott, amely azonban – minden sporadikus törekvés ellenére – nem valósult meg rendszerezett, egységes politikai akaratot követő keretek között.

A tagság nyelvi dimenziója nem tartozott rendszerszerűen a felkészülés körébe, a sajtó és a média ugyan sokat foglalkozott a kérdéssel, a legtöbb esetben azonban csupán „lazításképpen”, színesítendő a komolyabb, de esetleg szárazabb valóban „szakmai” kérdéseket. Nincs ez másként magukban az uniós országokban sem. Egy az Európai Unió gazdasági jogát bemutató német tankönyv pl. az uniós szervek bemutatásánál úgy említi meg az ott dolgozó mintegy 5000 fordítót és tolmácsot, hogy sajnálatos módon nagyon magas a „nem kreatív” munkát végzők aránya. (Schäfer 2003) A legtöbb sajtótudósításban arról olvashattunk, milyen érdekes munkát végeznek (és milyen sok pénz keresnek) a tolmácsok és fordítók, hogy a sok ún. relé miatt az Európai Parlamentben a dánok nevetnek utoljára, mert többszörös áttétel után hozzájuk érkezik meg legkésőbb az információ. Többször olvashattuk, hogy érdemes idegen nyelveket tanulni, mert az megkönnyíti a kommunikációt az élet minden területén, hogy 10 luxemburgi közül 8 ismer egy vagy több idegen nyelvet, és hogy a franciák ragaszkodnak leginkább saját nyelvükhöz és védik azt minden idegen befolyás ellen. Ezekben a tudósításokban és beszámolóknak a fordítás és tolmácsolás mindenütt csak mellékesen és nem a „nagy egész” szerves részeként jelenik meg, holott minden, amiről az Európai Unióval kapcsolatosan

hallunk és olvasunk, már átment egy fordító agyán, hiszen nem magyar nyelven született meg.

Szinte minden tudósítás kiemelte az angol nyelv előretörését az unió belső kommunikációjában. A televíziós híradásokban a brüsszeli bizottsági tagokkal készített interjúk a magyar szinkron alatt is hallhatóan angol nyelven készültek. Függetlenül attól, hogy az adott biztos milyen nemzetiségű, a magyar tudósítók általában angolul szólították meg őket. Magyarországi látogatásaik során az EU intézmények (Bizottság, Tanács, Parlament) vezető képviselői szintén angol nyelven tárgyaltak, még a bővítésért felelős német bizottsági tag, Günther Verheugen is angol nyelven válaszolt az újságírók kérdéseire, és angol nyelven avatta fel 2000-ben az EU támogatásával újjáépült, Esztergomot Párkány-nyal összekötő Mária Valéria-hidat.

A nyelvi kérdést a szakemberek általában mellékes ügyként kezelik, olyan kérdés-ként, amely a kommunikáció során magától megoldódik. Azon kevesek, akik valóban jól tudnak idegen nyelveket, a nyelvi kérdést nem élik meg problémaként, akik pedig nem szoktak hozzá a többnyelvű kommunikációhoz, nem is keresik annak lehetőségét, illetve „kikerülik” ezeket a kommunikációs helyzeteket, és inkább a „nem-kommunikálás” útját választják.

A tagság nyelvi dimenziójáról kialakult kép ily módon rendkívül esetleges, nem szisztematikus és tudatos alakítás eredménye. Érdemes tehát számba venni a csatlakozás nyelvi dimenzióját és megvizsgálni, milyen feladatok várnak a magyarra mint az EU immár hivatalos nyelvére, és mi a teendő annak érdekében, hogy a magyar nyelv helyt álljon az új környezetben, hogy ne legyen a csatlakozás vesztese és ne maradjon alul a többi nyelvvel szemben a két- vagy többnyelvű kommunikációs helyzetekben. Gondoskodni kell arról, hogy magyarul a jövőben is minden „mondható” és „írható” maradjon, hogy magyarul is hozzáférhetőek legyenek mindazok a gazdasági, politikai és kulturális „szövegek”, amelyek biztosítják az ország és polgárai számára az esélyegyenlőséget, valamint a nyelvi jogok gyakorlatban történő érvényesülését.

Az Európai Unió nyelvi körképe

Nézzük meg ezek után, milyen környezetben kell a magyar nyelvnek helyt állnia. Hol foglal helyet a magyar nyelv az uniós nyelvek rangsorában? Mitől függ egy nyelv presztízse és „ereje” a soknyelvű Európában? A 20 hivatalos nyelv mellett kb. 40-45 kisebbségi nyelvet beszélnek az Európai Unióban. Európában a többi kontinenshez képest a nyelvi határok földrajzilag rendkívül közel vannak egymáshoz, sok esetben kétórányi autótúrá után már át is lépünk egy nyelvi határt. Az Európai Unió nyelvei, beleértve a kisebbségi nyelveket is, mind kodifikált nyelvek és mindegyiknek nagyon erős identitás-teremtő ereje van, beszélőik éppen a nyelvükön keresztül vallják magukat valamely nemzethez és kultúrához tartozónak (Haarmann 1993, Siguan 2000).

A nyelvek ereje és presztízse több szempontból vizsgálható, így az anyanyelvi beszélők száma (numerikus erő), az anyanyelvi beszélők által megtermelt GDP (gazdasági erő), a politikai erő (hány országban államnyelv, hány nemzetközi szervezetben hivatalos nyelv), valamint a nemzetközi erő alapján (a nyelvet idegen nyelvként beszélők száma) (Ammon 1991). Az Európai Unióban a numerikus erőt tekintve mintegy 90 millió

anyanyelvi beszélővel a német nyelv áll első helyen. A magyar nyelv a még előkelőnek számító 9. helyet foglalja el, tehát nem is minősül kis nyelvnek. Gazdasági erejét tekintve Európában szintén a német vezeti a listát, a politikai és nemzetközi erőt tekintve azonban elmarad az angol és a francia mögött. Az unió ma már mintegy 450 millió polgára közül ugyan csak mintegy 58,8 millió az angol anyanyelvű, az angolt idegen nyelvként beszélők számát is figyelembe véve (a régi, még 15 tagot számláló EU-ban a lakosság 40,5 százaléka, az új tagállamokban valószínűsíthetően szintén a legnagyobb arányban) a legtöbben angolul tudnak az unióban.

Kommunikáció anyanyelven és idegen nyelven

Európában az anyanyelvnek identitásteremtő ereje van és az unió polgárainak többsége egynyelvű, és ha több nyelvet is beszél, azok tanult nyelveknek és nem második anyanyelvnek számítanak. Az anyanyelvi kommunikációnak tehát meghatározó szerepe van. Deme László (1994) szerint az anyanyelv az, amelyen az embernek a legfőbb gondja, hogy mit mondjon, nem pedig az, hogy hogyan, az anyanyelv segítségével a „mit” és a „hogyan” nem két külön feladat, hanem egyazonos. Még az idegen nyelvet jól beszélővel is előfordul, hogy a „mit”-ből kénytelen engedni a „hogyan” javára, hiszen nem minden esetben rendelkezik azokkal a nyelvi eszközökkel, amelyekkel mondanivalóját adekvát módon ki tudja fejezni.

Ha két- vagy többnyelvű kommunikációs helyzetben csak az egyik fél használhatja az anyanyelvét, míg a másik idegen nyelven kénytelen beszélni, ún. aszimmetrikus kommunikációs helyzet alakul ki, amelyben az idegen nyelvet beszélő fél érdekérvényesítési lehetőségeit illetően hátrányba kerül (Ammon 1991). Ilyen esetben az idegen nyelvet használó fél sok esetben – megfelelő nyelvi eszközök híján – akár le is mond a kommunikáció egy részéről („elmaradt kommunikáció”) (Arntz 1997), vagy azt annyira a „hogyan” szolgálatába állítja, hogy üzenete, anélkül hogy ez tudatosulna benne, nem felel meg saját elképzeléseinek. Szimmetrikus kommunikáció esetén mindkét fél az anyanyelvét használja (ez lehet két különböző nyelv is, de a felek kölcsönösen értik egymás nyelvét), vagy mindkét fél idegen nyelvet beszél. Ez utóbbi esetben valószínűsíthetően mindkét oldalon megnő a már említett „elmaradt kommunikáció” aránya. Mindezek tükrében elhamarkodottnak, vagy legalábbis problematikusnak tűnik Magyarország európai uniós biztosának, Balázs Péternek egyik első nyilatkozata, amelyben eleve késznek mutatkozik a nemzeti nyelvek korlátozására és a tolmácsolás és fordítás lehetőségét teljességgel figyelmen kívül hagyva hangsúlyozza, hogy nevetséges magyarul beszélni ott, ahol azt senki nem érti. (*Népszabadság*, 2004. február 9.) Ezzel vállalja az aszimmetrikus kommunikáció veszélyét, ami óhatatlanul az érdekérvényesítési erő csökkenését eredményezheti.

Az Európai Unió nyelvi szabályozása

A nyelvi és kulturális sokféleség az Európai Unió lételeme. Nem véletlenül született meg már a Római Szerződés előkészítésekor a döntés, hogy más nemzetközi szervezetekkel ellentétben, a Közös Piacban nem választanak hivatalos nyelvet, hanem minden tagállam hivatalos nyelve egyben a Közösség hivatalos nyelve is lesz, így első körben a francia, a

német, az olasz és a holland (Pfeil 1996, Szabari 1996). A most, 2004. május 1-jén megvalósuló bővítéssel a hivatalos nyelvek száma húszra emelkedett és ezzel megfelelően módosult az EU nyelvi chartája, vagyis a Tanács 1958-ban elfogadott 1. sz. rendelete, amelynek 1. cikke tartalmazza a hivatalos nyelvek listáját. Ezek jelenleg a következők: angol, cseh, észt, dán, finn, francia, görög, holland, lengyel, lett, litván, magyar, máltai, német, olasz, portugál, spanyol, svéd, szlovák és szlovén. Az Európai Unió olyan közösség, amelynek elsődleges joga a tagállamokban a nemzeti parlamentek bekapcsolása nélkül is közvetlenül hatályos, tehát a polgárookra és a gazdasági élet szereplőire kötelező érvényű. A legegyszerűbb demokratikus jog tehát, hogy a polgárok az általuk legjobban ismert nyelven egyenlő eséllyel férjenek hozzá azokhoz a jogszabályokhoz, amelyek szerint életüket alakítaniuk kell. A nyelvi charta rögzíti, hogy az EU intézményeihez minden polgár saját anyanyelvén fordulhat és azon a nyelven kapja meg a választ.

A hivatalos nyelvek nagy száma természetesen nehezíti is az esélyegyenlőségen alapuló kommunikációt, hiszen a kommunikációs partnereknek, akik egyre több élet-helyzetben különböző anyanyelvűek és kultúrájúak, nem mindig van közös nyelvük, vagy ha igen, azt nem mindketten beszélik anyanyelvként. A nyelvi esélyegyenlőséget biztosítandó az EU intézményeiben ezért fordítanak különös gondot a nyelvi közvetítésre, a fordításra és tolmácsolásra.

A Bizottság Tolmács- és Konferenciaszolgálati Igazgatósága (DG SCIC) évente mintegy 11 ezer rendezvényen biztosít tolmácsolást, ez mintegy 150-160 ezer tolmácsnapot jelent, naponta 650-700 tolmács teljesít szolgálatot a brüsszeli intézményeknél. A DG SCIC 440 főállású tolmácsot és kb. 1500 szabadúszó tolmácsot foglalkoztat rendszeresen, így a világ legnagyobb tolmácmunkaadójának számít. (*Brian Fox, SCIC-főosztályvezető előadása Budapesten, 2004. március 25-én az ELTE FTK éves konferenciáján*). Hasonlóan magas számokról számolhat be a Fordítószolgálat is, amely 2003-ban mintegy 1,4 millió oldal fordításáról gondoskodott 1200 főállású és kb. 700 szabadúszó fordító segítségével. Az Európai Unió állandóan bővülő joga jelenleg mintegy 80 ezer közlönyoldal, ennek magyarra fordításáról kellett gondoskodnia Magyarországnak a csatlakozás előtt. (*Angeliki Petríts, a Fordítói Főigazgatóság Magyarországi Irodája vezetőjének előadása 2004. március 25-én az ELTE FTK éves konferenciáján*)

A nyelvi korlátok áthidalása

A két- illetve többnyelvű kommunikációs helyzetek azonban nem csak a brüsszeli intézményekben jellemzőek, hanem egyre inkább megjelennek a tagállamok és a polgárok napi kommunikációjában is. Ideális kommunikáció esetén ezeket a nyelvi korlátokat a partnerek úgy tudják áthidalni, hogy a kommunikáció végeredménye megfelel annak, amit a felek egynyelvű kommunikációs helyzetben értek volna el, vagyis az általuk legjobban ismert nyelv, az anyanyelv használatával. A nyelvi korlátokon alapvetően négy módon juthatunk túl: idegen nyelv használatával, valamely általános közvetítőnyelv (lingua franca) – jelen esetben az angol – alkalmazásával, nyelvi közvetítők, vagyis fordítók és tolmácsok igénybevételével és végül valamely mesterséges nyelv használatával (eszperantó) (Crystal 1997, Wilss 2000).

Idegennyelv-tudás az EU-ban

A régi EU-ban (15-ök, a 10 új tagállam nélkül) a lakosság 53 százaléka beszél és ért valamilyen szinten idegen nyelvet. A legnagyobb az idegen nyelvet beszélők aránya Luxemburgban és a skandináv államokban. Magyarországon jelenleg a lakosság 19,2 százaléka beszél idegen nyelvet. (Terestyéni 1999) 2001 az Európai Unióban a nyelvek éve volt, amelynek középpontjában a nyelvtanulás fontosságának tudatosítása állt. Az Európai Unió szervei ennek kapcsán több alkalommal aláhúzták a nyelvi sokféleség fontosságát és gazdagító erejét. A fő célkitűzés a jövőben a „háromnyelvű polgár”, aki anyanyelve mellett jól ismeri valamely szomszéd ország nyelvét és tud angolul is. Nagy szerepet kapott a nyelvtudás mérésének kérdése, tekintettel arra, hogy az emberek általánosan hajlamosak felülértékelni saját idegennyelv-tudásukat (Forstner 2000).

Az idegennyelv-tanulás kapcsán merült fel a nyelvek közötti munkamegosztás kérdése is (Krumm 2002). A jövőben valószínűsíthetően nem fogunk valamennyi általunk ismert idegen nyelven mindent tudni, kialakulhat a nyelvek közötti munkamegosztás, anyanyelvünkön kommunikálunk a családban, baráti körben, angolul intézzük a szálloda-foglalást külföldön, de több nyelven olvasunk szakirodalmat, és anyanyelvünkön kívül esetleg más nyelven is tudunk publikálni. Az idegennyelv-tanulás másik fontos aspektusa a receptív többnyelvűség, amely lehetővé teszi több rokonnyelv egyidejű megértését, illetve olvasását (eurocomprehension), ezzel foglalkozik az ún. IGLO-projekt (*Intercomprehension in Germanic languages online*), amely a dán, a német, az angol, a holland, a norvég és a svéd nyelv egyidejű tanulását kutatja (Klein 2002).

Az angol nyelv előretörése

Az angol jelenleg 75 országban hivatalos nyelv, az anyanyelvi beszélők száma világszerre ca. 375 millió, ugyanennyien beszélik második nyelvként és még többen tanult idegen nyelvként. A világon jelenleg mintegy 1,25 milliárd ember beszél így vagy úgy angolul. Mára az angol lett a biztonságpolitika (NATO), az informatika, a multinacionális vállalatok (DaimlerChrysler, Siemens, Nokia stb.), a pénzügyi világ (bankok, pénzintézetek, az Európai Központi Bank, az euró-bank nyelve is az angol), az ifjúság (zene, popvilág) és nem utolsósorban a tudomány nyelve (Stoll 2000). Az angol mint idegen nyelv mára már „iparaggá” fejlődött, további népszerűsítéséhez komoly üzleti érdekek is fűződnek. (Kontra 1999)

Az angol ilyen mértékű térhódítása azonban veszélyekkel is jár. Az ún. „international English” mára már egy kultúrát nélkülöző, aszeptikus nyelv lett, amelyet használói mind saját kultúrájukra építve használnak, ily módon a megértés csak felszínes lehet és a kommunikáció rendkívül szűkített (Forstner 2000).

Az Európai Unió egyik törekvése a nyelvi sokféleség keretében annak elérése, hogy ne az angol legyen az ún. első idegen nyelv, amelyet a gyermekek az iskolában el kezdenek tanulni, mert nagy a veszély, hogy ezt követően lemondanak további idegen nyelvek tanulásáról. A mai globalizálódó világban angolul „tudni kell”, de nem csak angolul, hanem egyéb nyelveken is, amelyek lehetővé teszik egy másik nemzet vagy beszélőközösség kultúrájának megértését is.

Fordítás és tolmácsolás

A nyelvi közvetítés mint szolgáltatás a nyelvi korlátok áthidalásának fontos eszköze, ahogyan azt az Európai Unióval kapcsolatosan már bemutattuk. A fordítás és a tolmácsolás szerepe világszerte nő, becslések szerint a világon az évente lefordított oldalak száma mindent összevéve meghaladja a 200 milliót (Stoll 2000). A jó minőségű fordítás és tolmácsolás lehetővé teszi az ún. szimmetrikus kommunikációt a felek között, hiszen mindegyikük saját anyanyelvén fejtheti ki gondolatait. A fordítások mennyiségének ugrásszerű megnövekedése azt eredményezi, hogy az egyes nyelvi közösségek tagjai, különösen a kisebb nyelveké, így a magyaré is a mindennapokban is mind több fordított szöveggel találkoznak, amelyek számukra „eredetiként” jelennek meg, hiszen nem tudatosul bennük, hogy fordítással van dolguk. Ez a tény különös felelősséget ró a fordítókra, hiszen ily módon a fordítások alakítani, befolyásolni fogják a nyelvhasználatot és a nyelv fejlődését is. A jövőben minden bizonnyal még jobban meg fog növekedni a fordítói szakma szerepe és a fordítóképzés iránti igény. Míg ma előfordul, hogy olyanok dolgoznak fordítóként, akik nem rendelkeznek semmilyen fordítói végzettséggel, ennek valószínűsége a jövőben folyamatosan csökkenni fog.

Az a tény, hogy a fordítások sokkal markánsabb szerepet töltenek majd be a nyelvi közösség életében, nem csak a fordítóképzés számára jelent komoly kihívást, hanem az idegennyelv-oktatás számára is, amelynek feladata lesz a nyelvtanulókat megtanítani arra, mit jelent a fordítás, anélkül hogy fordítónak képeznék ki őket (Klaudy 2000). Éppen azt kellene elérnie, hogy ne legyen természetes elvárás, hogy egy középfokú nyelvvizsgálóval rendelkező nyelvtudó esetleg már professzionális fordítói feladatokat is el tud látni. Ahhoz azonban, hogy a nyelvtudó meg tudja ítélni, mikor van szükség fordító igénybevételére, és milyen szöveget kell előkészítenie a fordító számára, már nagyon sokat kell tudnia a fordításról. A fordítás iránti szenzibilizálás mindenképpen az idegen nyelveket oktatók feladata lesz a jövőben, ezért is fontos és érdemes átgondolni a fordítás szerepét az idegennyelv-oktatásban (Szabari 2001a). A fordítások minősége a jövőben a magyar tudományosság hírnevének alapját is jelentheti (Frank 2003).

A magyar mint az Európai Unió hivatalos nyelve

A magyar nyelvről tehát az elkövetkező években fog eldőlni, mennyire képes helytállni két-, illetve többnyelvű kommunikációs helyzetekben. Ezt a folyamatot semmiképpen sem szabad a véletlenre bízni. Ahhoz, hogy sikeres legyen, mindenképpen arra van szükség, hogy magyarul továbbra is minden mondható és írható legyen, az is, ami nem magyar nyelven szülelt meg. Mindez veszélybe kerülhet akkor, ha a politika, a gazdaság és nem utolsósorban a tudomány képviselői az ország életét és fejlődését érintő kérdésekben nem anyanyelvükön tárgyalnak és írnak, és a döntések eredményei magyar nyelven nem vagy csak vázlatosan és nagy késedelemmel lesznek hozzáférhetőek. Ha csökken a kommunikációs igény magyar nyelven, az veszélyeztetheti a nyelv fejlődését. A jövőben tehát fontos lenne egy megfelelő – a fordítást is integráló – nyelvpolitika megfogalmazása (Szabari 2001b) és a nyelvi tudatosság – idegennyelv-oktatáson keresztül történő – erősítése.

Irodalom

- Ammon, U. 1991. *Die internationale Stellung der deutschen Sprache*. Berlin–New York: de Gruyter.
- Arntz, R. 1997. Passive Mehrsprachigkeit – eine Chance für die „kleinen“ Sprachen Europas. In: Ammon U. et al. (Hrsg) *Sociolinguistica – Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik*. München: Niemeyer S. 167–177.
- Crystal, D. 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. magyarul: 1998. A nyelv enciklopédiája. Budapest: Osiris Kiadó.
- Deme L.. 1994. Anyanyelvi nevelés – embernevelés. In: *Biztonságunk záloga, a nyelv*. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.
- Forstner, M. 2000. Zwischen globalisierter Kommunikation und kultureller Fragmentierung – zur Rolle der Translatoren in der neuen Informations- und Kommunikations-Welt. In: Wilss, W. (Hrsg.) *Weltgesellschaft – Weltverkehrssprache – Weltkultur. Globalisierung versus Fragmentierung..* Tübingen: Stauffenburg Verlag, 139–184.
- Frank T. 2003. Nemzetek feletti nyelv és nemzeti fennmaradás. Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában. *A Modern Filológiai Társaság értesítője*. XX. évf. 6. sz. 8–32.
- Haarmann, H. 1993. *Die Sprachenwelt Europas*. Frankfurt am Main: Campus.
- Klaudy K. 2000. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 2001/2, 145–152.
- Klein, H. G. 2002. Entwicklungsstand der Eurocomprehensionsforschung. www.fernuni-hagen.de/SPRACHEN/kongress/Abstracts/KleinDE.pdf.
- Kontra M. 1999. Közérdekű nyelvészet. Budapest: Osiris.
- Krumm, H.-J. (Hrsg) 2002. *Sprachenvielfalt. Babylonische Sprachverwirrung oder Mehrsprachigkeit als Chance?* Wien: StudienVerlag.
- Pfeil W. 1996. Die Sprachenregelung in der Europäischen Union – Eine Frage von Verfassungsrang? *Lebende Sprachen* 1/XLI. 1–5.
- Schäfer, P. 2003. Studienbuch Europarecht. Das Wirtschaftsrecht der EG. 2. Auflage Stuttgart: Boorberg.
- Siguan, M. 2000. *Die Sprachen im vereinten Europa*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Stoll, K.-H. 2000. Zukunftsperspektiven der Translation. in: *Lebende Sprachen* 2/2000, 49–59.
- Szabari. K. 1996. Az Európai Unió és a nyelvek. *Modern Nyelvoktatás* 3/II., 31–47.
- Szabari K. 2001a. Anyanyelvtudás, idegennyelvtudás, nyelvi közvetítés. *Nyelvi mérce*. I. év. 1-2. szám, 7–13.
- Szabari, K. 2001b. A nemzetközi kommunikáció és a nyelvi korlátok áthidalása. In: Andor J., Szűcs T., Terts I. (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak ... Szépe György 70. születés-napjára*. Pécs: Lingua Franca Csoport, 1154–1164.
- Terestyéni, T. 1999. Adatok a magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapotáról. In: Glatz F. (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest: MTA, 155–177.
- Wacha, I. 1993. A korszerű retorika alapjai. Budapest: Szemimpex.
- Wilss, W. 2000. Einführung in das Tagungsthema. In: Wilss, W. (Hrsg.) *Weltgesellschaft – Weltverkehrssprache – Weltkultur. Globalisierung versus Fragmentierung*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1–14.

I.
Magyar nyelv- és szövegvizsgálat

Magyar versek Padovában

B. Fejes Katalin

Előadásom anyagát abból a gyakorlatsorból választottam, amellyel 2003 októberében dolgoztam a Padovai Egyetem Finnugor–Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén az Erasmus–Socrates program keretében. Azok a harmad- és ötödéves hallgatók vettek részt az órákon, akik már elfogadhatóan ismerték a magyar nyelv főbb grammatikai sajátosságait. Fonetikai-fonológiai és stilisztikai órákat tartottam.

A gyakorlatokhoz olyan magyar verseket választottam, amelyeknek van olasz nyelvű változatuk, szerencsés esetben nem is csak egy. A versekkel, versfordításokkal való foglalkozás során a szerkezeti kérdések vizsgálatával párhuzamosan a nyelv hangzásának sajátosságaira is gondot fordítottunk. Hol a magyar nyelvű eredeti szöveggel, hol az olaszra fordított változattal kezdtük a munkát. (Néhány vers a feldolgozottak közül: József Attila: *Tiszta szívvel*, Radnóti Miklós: *Két karodban*, Szabó Lőrinc: *Szeretlek*.) A szövegekben a kihagyott részek pótlása, a verssorok felcserélésével együtt járó rimelési-ritmikai feladatok sok lehetőséget adtak a nyelvi szabályszerűségek fölismerésére és gyakorlására. A kihagyott szerkezeti részek tartalmi vizsgálata pedig interpretációs kérdéseket vetett fel, a lírában oly gyakori aszindetonok, hiányos szerkezetek stb. pedig a konnexitásra és kohezivitásra irányították a figyelmet.

Itteni előadásomban azt a foglalkozást mutatom be, amelyet József Attilának a *Tedd a kezed* című versére terveztem. Nem véletlenül választottam ezt a költeményt. Ez a népdalok ritmusát idéző alkotás hangzását és nyelvi anyagát tekintve is alkalmasnak tűnt, hogy a fonetikai–morfofonológiai előadásomhoz élő nyelvi anyagul szolgáljon, formája pedig a hangoztatáshoz legyen ideális segítség. Egyetemi hallgatókról lévén szó kíváncsi voltam arra is, mi lesz a véleményük a vers olasz nyelvű fordításairól. Ezért az eredeti szöveg mellett két olasz változatot is vittem magammal, melyeket a feldolgozás végén adtam oda a hallgatóknak, az első Stefano de Bartolo fordítása (B. Farkas 1994: 42), a második Umberto Albinié (Szabolcsi 1957: 138).

Nézzük először a verset:

<i>Tedd a kezed homlokomra, mintha kezed kezem volna.</i>	<i>Metti la mano sulla mia fronte, come se la tua mano fosse la mia mano.</i>	<i>Metti la mano sulla mia fronte come se fosse mia la tua mano.</i>
<i>Úgy őrizz, mint ki gyilkolna, mintha éltem élted volna.</i>	<i>Proteggimi, come se qualcuno volesse uccidermi, come se la mia vita fosse la tua vita.</i>	<i>Fammi la gurdia come chi uccide come se fosse tua la mia vita.</i>

<i>Úgy szeress, mint ha jó volna, mintha szívem szíved volna.</i>	<i>Amami, come è giusto, come se il mio cuore fosse il tuo cuore.</i>	<i>Amami, come se fosse bene, come il mio cuore fosse il tuo cuore.</i>
---	---	---

Mire számíthattam a tervezés során? Tekintsük át a lehetőségeket!

1. A vers szerkezete és a hozzá rendelhető hangzásszerkezet.

A versnek sajátos, egyedi formát ad a rövid, mindössze négyszótagos sorokból álló tagolás. Ehhez társul, hogy egy-egy versszak egy-egy mondatnak felel meg: nagybetűs kezdés, a versmondat végén pont, az első és a harmadik sorvégen nincs semmiféle tagoló írásjel. A sorvégi áthajlások párosak, bár nem azonos erősségűek. Mindig az első és második, valamint a harmadik és negyedik sor között található áthajlás. Különbséget mutat azonban az első versszakban találhatóktól a két további versszak megoldása: az elsőben csak ún. természetes áthajlással találkozunk, míg a másik két versszakban egy-egy beékelődő hasonlatot sajátos megoldással kapcsol a költő, hiszen a *mint* kötőszót elválasztja a hozzá tartozó tagmondattól. Várható volt, hogy a versszerkezetnek ezt a finom disszonanciáját azonnal észre fogják venni a hallgatók, mihelyt elolvassák a verset. A második és a harmadik versszak első két sorában ugyanis nem lesz egyértelmű az a ringatózás, hullámozás, amely az első versszakban annyira tökéletes: a négyszótagos sorok (az ősi nyolcasnak a két soros tagolása, emellett a trochaikus lejtés) szinkronban vannak a szerkezeti megoldással, ezért érezzük természetesnek a sorvégi kapcsolódást. A második és a harmadik versszakban ez a természetes hullámozás csak a harmadik és a negyedik sorok között áll helyre.

2. A versszerkezeti kérdések sorában fontos szerep jut a versmondatok belső összefüggéseinek. Mindhárom versmondatban feltételes-hasonlító jelentéstartalmú mellékmondatot(okat) találunk. Az alárendelő összetett mondatok szerkesztésében azonban lényeges különbség van. Az első versmondat függetlenebb szerkezete az állítmány főhangsúlyával indít, és a sajátos jelentéstartalom módhatározói grammatikai funkcióhoz társul. A második és a harmadik versszakban viszont a főmondati állítmány előtt főhangsúlyos szerepben – Hadrovics László kategóriájával – egy szabad tartalomadást lehetővé tevő utalószó van (*úgy*), amely már nem egyszerűen csak a *mód* körülményét engedi meg, hanem erősen kapcsolja a fokozást is az utána álló igék jelentéséből következően (*őrizz, szeress*). A versmondatok belső szerkezeti vizsgálata már átvezet bennünket a ritmusalakító tényezők részletesebb vizsgálatához.

A ritmus és a rímelés ebben a kis költeményben sajátosan szövődik egybe a tartalommal. Nem véletlen, hogy Vágó Márta is ezt emelte ki a versről szóló visszaemlékezésében: „Attila most kissé halkán, bágyadtan, de nagyon világosan éreztetve a ritmust, rímet és tartalmat, felolvasta a *Tedd a kezed*-et egy ceruzával összefirkált céduláról” (Vágó 1975: 469). A vers mindhárom versszaka tartalmilag a megszólaló vágyát fogalmazza meg, mégpedig azonos grammatikai szerkezeti megoldással: felszólító módú igei állítmányokhoz feltételes módú mellékmondati állítmányok kapcsolódnak. Ennek a sajátos grammatikai „ritmusnak” szerepe van a rímelésben is. A következetesen rímelő második és negyedik sor végén a mélyhangrendű rímpároknak az egyik eleme mindig a *volna* segédige, az utolsó versszakban pedig a rímpár mindkét tagjaként szerepel. A rímelést vizsgálva az is föltűnik, hogy csak az első és a harmadik sor végén találunk

rímeltetést a legegyszerűbb, de legteljesebb megfeleltetéssel: *kezed–kezed*. Megegyeznek viszont a sorvégek abban, hogy a veláris rímű második és negyedik sorvéggel szemben az első és a harmadik sorvég mindig palatális. A versben, ha nem teljesen is, de dominánsan érvényesül a palatoveláris hangszerelés. A ritmusnak sajátos formáját hozza létre a költő azáltal, hogy a mellékmondatok alany-állítmányi viszonyát sorvégen megbontja, de a névszói állítmány névszói része mindig az alanyt ismétli, csupán a birtokos személyjel változik a végén. Ezzel a szétválasztott alliterációval hangzásban is fölerősödik a költői vágy: *kezed–kezem, élted–éltem, szívem–szíved* volna. Amire nem is merem gondolni: hallgatóim még azt is szóvá tették, hogy az első feltételes hasonlításban a második személyű főnévi alanynak kell azonosulnia az első személyű névszói állítmánnyal, míg a másik kettőben éppen fordított ez az irány. (Egyikük még azt is észrevette, hogy ha meg akarnánk fordítani az irányt, akkor ez csak az elsőben történhetne meg teljesen. Remek nyelvi játék kerekedett a próbálkozásból, és hasznos gyakorlás a birtokos személyjelek használatára.) Ezek a megfigyeléseink felvetették az interpretáció kérdését is.

3. Gondolom, egyetértünk abban, hogy egy vers földolgozása során legnehezebbek az interpretációs kérdések. Itt most előre kellett volna vennem ezeket, ha az órai földolgozás sorrendjét követem. Az órán feltűnt ugyanis, hogy hallgatóimat töprengésre készítette a második versszakban a *mint / ki gyilkolna*, illetőleg a harmadik versszakban a *mint / ha jó volna* megfogalmazás. Disszonánsnak találták az *örizz* mellett a *gyilkolna* ige használatát, illetőleg a *szeress* igével együtt jelentkező *mint / ha jó volna* feltételes hasonlítás jelentését. Vagyis az értelmezés felől kezdve is azt tapasztalták, hogy a legharmonikusabb versszak az első (a nyelvi elemek sorravételével is ezt állapítottuk meg), a második és a harmadik versszak pedig disszonanciát sugall azzal a bizonytalansággal, amely egyrészt a szavak lexikális jelentéséből, másrészt a grammatikai szerkezeti formából olvasható ki.

Hallgatóimmal sorra vettem a hiányos szerkezet (*ki gyilkolna*) kiegészíthetőségeit, lehetséges értelmezéseit, továbbá azt is, hogyan gondolkodnak a *mint / ha jó volna*-féle kifejezésről. Miután megbeszéltük, hogy ők hogyan tudják értelmezni ezeket a sajátos hasonlatmegoldásokat – hiszen az utolsó versszakban „a hasonlított nem ténylegesen létező bizonyosság, hanem csak feltételezett dolog, azaz bizonytalanság. Kérést (felszólítást) feltételt tartalmazó hasonlattal kifejezni: maga a teljes kétség” (Federmayer 1976: 172–176) –, elővettem a vers két olasz nyelvű fordítását. Ezek azonban már új kérdésekhez vezettek bennünket: Mi, miért nem egyezik meg a két fordításban? Milyen saját ötleteik vannak? Előadásomban viszont csak arra kívántam példát hozni, milyen lehetőségek kínálóznak egy vers élő feldolgozása során.

Irodalom

- Bényiné Farkas M. (szerk.) 1994. *”Su questa terra desolata”*. Antologia di poesie ungheresi del Novecento (traduzione di Stefano de Bartolo). Szeged.
- Federmayer É. 1976. József Attila: Tedd a kezed. In: *Magyar Nyelvőr*. 2.
- Szabolcsi M. (szerk. és előszó) 1957., 1962. *Poesie di Attila József*. (Traduzione di Umberto Albini). Lerici editori Miláno, 1957., in Torino, 1962.
- Vágó M. 1975. József Attila. (Visszaemlékezések, levelek. Sajtó alá rendezte Takács Márta, utószó és jegyzetek Fehér Erzsébet.) Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

Központozás és helyesírás

Bakonyiné Kovács Bea

Alkalmazott nyelvészetet tanítva tapasztaltam, hogy helyesírásunk ezen területén különösen sok problémával küszködnek a hallgatóink. Többek között ez ösztönzött arra, hogy leendő doktori dolgozatomban az írásjelek használatával foglalkozzam.

E témában számtalan rövidebb nyelvművelő írás született, de elemző-összefoglaló cikk, kutatás annál kevesebb. 1901-ben a Magyar Nyelvőrben Wekerle László írt az írásjelek egyszerűsítéséről (Wekerle 1901). Kniezsa István dolgozatai a magyar helyesírás történetéről az 1920-as évek végétől jelentek meg (Kniezsa 1928, 1952a, 1952b), de ezekben legfeljebb egy-egy bekezdésnyi terjedelemben érinti az írásjelek használatát.¹ Az 1950-es években Hexendorf Edit publikált e tárgykörben (Hexendorf 1955), majd az 1968/69-es tanévben Orosz Sándor vezetésével végeztek egy országos reprezentatív mérést a helyesírás fejlődésének megállapítására az általános iskola 5. osztályától a középiskola IV. osztályáig (Orosz 1974). A helyesírási műveleteket két nagy csoportra osztották: az általános érvényű szabállyal leírhatókra és az általános érvényű szabállyal le nem írhatókra (Orosz 1974: 12). Az írásjelek (központozás, mondatjelek) használata a szabályokkal leírható műveletek halmazába került (Orosz 1974: 12) – valószínűleg a további differenciálás hiánya miatt –, és az összesen 35 helyesírási hibafajtát megkülönböztető felmérésben mindenféle tovább-bontás nélkül egyként szerepelt (Orosz 1974: 1. sz. melléklet). Az eredmény pedig: a tanulók a legtöbb hibát ebben a hibatípusban vétették, és 100%-uk hibázott benne (a középiskola II. évfolyamán csupán 99,6%-uk, ami azt jelenti, hogy csak egyetlen tanuló fogalmazásában nem találtak ilyen hibát). 1972-ben Benkő Loránd adott közre *Tudnivalók a magyar nyelv közleményeinek alakításmódjához* címmel egy tanulmányt, amely részletesen foglalkozik az írásjelekkel is (Benkő 1972). Keszler Borbála 1985-ben a kandidátusi értekezését írta a magyar írásjelhasználatról (Keszler 1985) – megítélésem szerint ez a legjelentősebb forrás a hazai szakirodalomban –, azóta pedig rendszeresen cikkezik az írásjelhasználat történetéről. Ez a felsorolás természetesen nem teljes, csupán az általam fellelt szakirodalomból a fontosabbnak ítéleteket tartalmazza.

A most érvényben lévő helyesírási szabályzatban (A magyar helyesírás szabályai, 11. kiadás) ez áll:

„Az írásjelek szerepe kettős. Részben a mondatok szerkezetét, tagolódását, részek-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, részben némiképpen a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak. Az írásjelek használatának szabályai általában a nyelvtani viszonyokhoz igazodnak. Ezeknek a keretein belül egyazon esetre sokszor több, egyaránt helyes megoldás kínálkozik. Ilyenkor azt az írásjelet kell választani, amelyikkel mondanivalónkat a lehető legteljesebben tudjuk érzékeltetni. Az írásjelek változatos és

kifejező használata fontos eszköze az értelmileg és érzelmileg egyaránt árnyalt közlés módnak, ezért csak szépiróktól fogadható el – egyes esetekben tudatos eljárásként – az írásjelek részleges vagy teljes mellőzése” (A magyar helyesírás szabályai 1984: 239. pont).

A gyakorlatban használt sok írásjel közül a szabályzat legfontosabbként a pontot, a kérdőjelet, a felkiáltójelet, a vesszőt, a kettőspontot, a pontosvesszőt, a gondolatjelet, a zárójelet, az idézőjelet, a kötőjelet és a nagykötőjelet említi (A magyar helyesírás szabályai 1984: 239. pont). Az egyéb írásjelek között az összeadás, kivonás, szorzás, osztás, egyenlőség, százalék jelét, a vagylagosság vagy a törtszám jeleként a perjelet, a paragrafus jelét, az ismétlés jelét, az aposztrófot mint a hiány jelét, a fok jelét és a tildét mint az ismétlődés jelét sorolja (A magyar helyesírás szabályai 1984: 275 pont). Ugye milyen hosszú, sokszínű ez a felsorolás! Én természetesen csak a grammatikához szorosabban köthető írásjelekkel kívánok foglalkozni, vagyis azokkal, amelyeket a szabályzat a fontosabbak között említ. Ma már népszerűsíteni kell ezeket az írásjeleket: nyelvművelőknek kell védelmükbe venni őket, szorgalmazni a használatukat. Bátorítani, biztatni kell az írókat a használatukra, mert azt tapasztalom, hogy a fiatalok írásgyakorlatából kivesszini látszanak. Kevésbé veszélyeztetett a vessző, a pont, a kérdő- és a felkiáltójel, de alig találni iskolai fogalmazásokban gondolatjelet, pontosvesszőt, kettőspontot.

A szakirodalomból az írásjeleknek (a helyesírási szabályzatban található gyakorisági szempontot most nem számítva) kétféle felosztása körvonalazódik: az egyik inkább elméleti-nyelvészeti alapú, ezt képviseli az akadémiai helyesírás, a másik felhasználóbarátabb, és Keszler Borbála kandidátusi értekezésében olvasható.

Az akadémiai helyesírás az ide vonatkozó 37 regulát (A magyar helyesírás szabályai 1984: 239-275. pont) a következőképpen csoportosítja:

1. Toldalékok kapcsolása
2. Szavak és szórészek közötti írásjelek
3. A mondatok írásjelei:
 - mondatrészek közötti írásjelek
 - tagmondatok közötti írásjelek
 - mondatokat záró írásjelek
4. Szövegbe ékelődést jelző írásjelek

Ebben a felsorolásban a nyelvi jelek hierarchiájához igazodtam, míg a szabályzat más sorrendben, az előfordulásuk, gyakoriságuk sorrendjében tartalmazza őket.

Keszler Borbála, a nyelvhasználó felől közelítve azt írja, hogy az írásjelhasználat szabályai három csoportba sorolhatók:

1. Kötelező érvényű szabályok
 - pl. a mondatvégi írásjelek,
 - a mellérendelő szó szerkezetek közötti vessző
2. Alternatív megoldásra lehetőséget adó szabályok
 - pl. a felkiáltó funkciójú kérdőmondatokat záró írásjelek;
 - van vagy nincs írásjel a mondat alanyi és állítmányi része között

3. Szigorúan normatív jellegű tanácsok, melyek alkalmazása a szerző megítélésétől, stílusától, emocionális-expresszív indíttatásától függ, vagyis stilisztikai, retorikai funkciójuk van
pl. figyelemfelkeltő, tömörítő kettőspont
zárójeles felkiáltójel, zárójeles kérdőjel
gúnyos, mást jelentő idézőjel

Hangsúlyoznám, hogy a kétféle tipizálás nem ellentétes egymással, hiszen mindkettő ugyanazoknak az írásjeleknek ugyanazokat a használati szabályait tárgyalja, csak a megközelítés módja, a szemlélet tér el.

Az alapfokú oktatás alsó tagozatra vonatkozó tanterveit² és tankönyveit³ vizsgálva az a hipotézisem, hogy a közoktatás inkább az elméleti-nyelvészeti alapúra, nem pedig a Keszler Borbála-féle felhasználóbarátabb felosztásra épít.

Most mégis a pesszimista hipotézisemnek ellentmondó, pozitív példát említenék: a Korona Kiadónál megjelent, az alsó tagozat 2-4. osztálya számára készült nyelvtankönyv-sorozat köteteit (Hasmann-Kálmánné 1997, 1998, 1999). A mondatfajták meghatározása elsődlegesen mindig tartalmi, funkcionális megközelítésű; a közlő szándéka a lényeges. A hagyományos öt fajtát (kijelentő, kérdő, felkiáltó, óhajtó, felszólító) nevezik meg, és a negyedik osztályban megjelenik a beszélői szándék hármas lehetőségét tükröző felosztás is:

1. ...közlő (kijelentő, felkiáltó),
2. kívánságot kifejező (óhajtó, felszólító)
3. kérdő

A mondatfajták nemcsak fokozatosan (2 év alatt) kerülnek szóba, hanem az állandó ismétlés mellett bővülnek is. A harmadik osztályban nagy hangsúlyt kap a kérdő mondatok hanglejtése, a mondatfajtákhoz kapcsolódó helyesírási tudnivalók és gyakorlásuk. Például az, hogy a *Szeretnék szántani*. típusú mondat nem óhajtó, mert a beszélő közlő szándékot fejez ki, tehát kijelentő. Az alsósok életkori sajátosságait figyelembe véve, nagyon helyesen, nem foglalkoznak a mondatfajták formájának és funkciójának ellentmondásos eseteivel, de a tanítók figyelmét a tankönyvcsaládhoz készített kézikönyvben (Hasmann-Kálmánné-Szilágyi 2000) felhívják a jelenségre: a *Becsuknád az ablakot?* mondat formája kérdő, funkcióját tekintve pedig udvarias felszólítás; illetve a *Leteszed a tollat.* mondat formája kijelentő, funkciója azonban meglehetősen durva felszólítás. Az, hogy ez a figyelmeztetés bekerült a kézikönyvbe, mindenképpen a nyelvhasználatot támogató tanítói attitűdre utal (Hasmann-Kálmánné-Szilágyi 2000: 35–36).

A kérdő mondatok fajtáival is sokat foglalkoznak. Írják:

„A tanítónak is figyelnie kell arra, hogy helyes hanglejtési szokások alakuljanak ki, erősödjének meg, rögzüljenek. Sokszor ugyanis az anyanyelvtanulás során még a helyes idejében utánzott-tanult dallamformák is torzulhatnak, hiszen az olvasástanulás idején a gyermek esetleg csak a mondat végére fogja fel a kérdő jelentést, ebben a mondatvégi írásjel is megerősíti. Ezért felolvasáskor nem a mondatjelentésnek megfelelő dallamot építi fel, hanem csak befejezéskor akarja egy hirtelen emelkedő hanglejtéssel érzékeltetni a kérdést. Ilyenkor – már a modalitás felfogása után – újra

olvassassuk fel a mondatot helyes hanglejtéssel” (Hasmann–Kálmánné–Szilágyi 2000: 36).

Ez pedig már arra mutat rá, amit a tantervek tanulmányozásakor is észrevettem. Az írásjelhasználat fejlődését szolgáló kompetenciák és készségek fejlesztése nem csak a magyar nyelv tanításának feladata. A kommunikációnál, az olvasás és szövegértésnél, illetve az íráshasználatnál is találunk ide vonatkozó, azaz az írásjelek alkalmazását is támogató tananyagot és követelményeket.

A következő kivonat a NAT által az 1–4. évfolyam számára meghatározott fejlesztési feladatokból való, néhány tölem származó, dőlt betűvel szedett kiegészítéssel:

1. táblázat
NAT 2004.

Fejlesztési feladatok	Kapcsolat a központozással
Gondolatok, információk, érzelmek és vélemények egyszerű, érthető és hatékony közlése.	<i>Mondanivalónk mondatokra tagolásának logikai műveletét is jelenti, tiszta gondolatok létrejöttét követeli. Csak a tiszta gondolat szülhet jó helyesírású mondatot.</i>
Törekvés az érzékletességre. A különféle mondatok felismerése, helyes használata a közlési célnak és szándéknak megfelelően. Törekvés a kifejező és mások számára érthető beszédre. Figyelem a gondos hangképzésre, a szövegnek megfelelő beszédlejtésre és hangoztatásra.	<i>Ez a tudás szükséges a központozás majdani elsajátításához, előkészíti az írásjelek helyes használatát.</i>
Ismert szövegek megjelenítése dramatikus játékkal. Memoriterek szövegű ismerete. Különféle dramatikus formák kipróbálása (pl. bábjáték, árnyjáték, némajáték, versmondás, helyzetgyakorlat).	<i>Ezek a szövegek számtalan írásjelet tartalmaznak, például a beszélőváltás jelzésére. A beszédjog-átadás rítusának megtapasztalása szükséges ahhoz, hogy írásban is kialakulhasson az igény ennek jelzésére.</i>

Olvasás, írott szöveg megértése

Az olvasás jelrendszerének elsajátítása.	<i>Az olvasás jelrendszerébe az írásjelek is beletartoznak.</i>
Szavak, szó szerkezetek, mondatok hangos olvasása.	<i>Az olvasástechnika fejlődése feltételezi az írásjelek ismeretét.</i>
A hangos és néma olvasás gyakorlása különböző rövidebb szövegeken.	

A különböző mondatfajták (pl. kijelentő, kérdő) hanglejtésének megfigyelése és reprodukálása a hangos olvasásban.	<i>Hiszen ez előkészíti az írásjelhasználat megtanulását; illetve az írásjelek mutatják a helyes hangsúly, hanglejtés, szünettartás, közönséggel való kapcsolattartás lehetőségeit olvasás közben.</i>
Az értelmező hangos olvasás folyamatos gyakorlása.	<i>A mondat értelme függ a benne szereplő írásjelektől.</i>
A hangos és néma értő olvasás gyakorlása. Rövid szövegek önálló megértése csendes olvasással.	<i>A megértés csak az írásjelek ismeretében lehetséges.</i>

Írásbeli szövegek alkotása, íráskép, helyesírás

Az írás jelrendszerének elsajátítása.	<i>Az írás jelrendszerébe az írásjelek is beletartoznak.</i>
Az eszközszintű íráshasználat fokozatos begyakorlása.	<i>Ennek része kell legyen az írásjelek eszközszintű használata is.</i>
Mondatalkotás, néhány mondat összekapcsolásával szövegalkotás.	<i>Csak az írásjelek ismeretében lehetséges.</i>
Különböző szövegminták megfigyelése műfaji és szövegszerkesztési szempontból. A szöveg tagolásának gyakorlása. Rövid szövegek alkotásának gyakorlása.	<i>Ilyenkor az alkalmazott írásjelek megfigyeltetése is fontos.</i>
A tanult helyesírási, nyelvhasználati és nyelvhelyességi ismeretek alkalmazása a fogalmazásokban.	<i>Ennek része a központosítás is.</i>

A tanulási képesség fejlesztése

Tapasztalatszerzés ismeretek, adatok, információk gyűjtésében [könyv- és könyvtárhasználat, verbális és nem verbális (hangzó és képi) információk feldolgozásának gyakorlása].	<i>A különböző információkat szolgáltató könyvek, mutatók változatos írásjelkészletet használnak.</i>
Vázlatkészítés tanári irányítással. Vázlatok önálló bővítése, szűkítése megadott szempontok szerint.	<i>Milyen jó lenne az írásjelhasználat szempontjából is hibátlan vázlatokkal találkozni! Az írásjelek segítik az átlátható, vizuálisan is információközlő vázlatok készítését.</i>

Ismeretek az anyanyelvről

Nyelvi-nyelvtani jelenségek felismerése a gyakorlati tudás alapján (pl. hang, szó, mondat; rövid és hosszú hangok, magán- és mássalhangzók).	<i>A mondatfelismerést segíti az írásjelek ismerete.</i>
Alkalmazkodás a kommunikációs folyamatokban a szövegalkotást befolyásoló tényezőkhez egészen (holisztikusan). Gyakorlottság a szövegalkotásban korosztály által jól ismert nyelvhasználati szinteken. Különböző műfajú, hangnemű szövegekben az eltérő nyelvhasználat érzékelése, a jól felismerhető különbségek megfigyelése.	<i>Ezek a tényezők határozzák meg az írásjelek használatát is.</i>
Az írás jelrendszerének a megismerése, a kiejtés és az írás megfelelésének a megfigyelése, néhány alapvető helyesírási szabály megismerése, törekvés ezek megfelelő alkalmazására.	<i>Mindennek része a központosítás is.</i>

Ismeretek az irodalomról

Ismerkedés változatos ritmikai, zenei formálású lírai művekkel.	<i>A stilisztika az extralingvális (nyelven kívüli) eszközök között tárgyalja az írásjelek használatát, de néhány költői kép és alakzat helyesírásában is van szerepük.</i>
A költői nyelv néhány sajátosságának megfigyelése.	
Népi játékok, dramatizált formák olvasása, illetve előadása.	<i>Mint fentebb volt már róla szó, a beszéltől váltás jelzésének elsajátítását segítheti.</i>

Látható, hogy az írásjelhasználat elsajátítását az anyanyelvi nevelés minden területe vagy közvetlenül vagy közvetve (előkészítő, gyakoroltató, bevéső jelleggel) szolgálja. Ebből következik, hogy az a jó tankönyv, amely az írásjelek használatát nem csupán a helyesírás-tanítás egyik feladatának tekinti, hanem a többi terület feladatai között is szerepeltet ide vonatkozókat.

A központosítás, mint láttuk, nyelvészeti szempontból is kilóg a helyesírás tárgyköréből, és módszertanilag sem kezelhetjük csak a helyesírás-tanítás részeként. Az írásjelek helyes használatára való felkészítésnek az anyanyelvi nevelés minden területén meg kell jelennie, még az irodalom órán is. Ennek egyébként ideális terepét adja (adhatja) az alsó tagozatra jellemző integrált anyanyelvi oktatás.

Jegyzetek

¹ Például Kniezsa 1952b: 21: az 1832-ben megjelent első helyesírási szabályzatunkról írja: „Az írásjelekre vonatkozólag a szabályzat igen szűkszavú. Előírja a pontot a mondat végén, a vesszőt az összetett mondat két tagja között és a kötőjelet, amelynek használatára két kategóriát említ: a kérdőszó előtt (*ember-e?*, csak azért, mert az *embere* más jelentésű) és az összetett szavak két tagja között (*öröm-dal*), ez azonban a szabályzat szerint rendszerint elhagyható. Egyebekben a kérdést nyitva hagyja, amennyiben egyszerűen a «közszokásra» utal.”

² NAT, Kerettanterv, a bajai Eötvös József Főiskola Gyakorló Általános iskolájában használt helyi tanterv

³ NYIK-es nyelvtankönyvek, az Apáczai Kiadó nyelvtankönyvei, a Korona Kiadó nyelvtankönyvei, Galgóczi Lászlónénak a Mozaik Kiadónál megjelentetett nyelvtantankönyvei

Irodalom

- A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- Benkő L. 1972. Tudnivalók a magyar nyelv közleményeinek alakításmódjához. *MNyTK* 129.
- Hasmann K., Kálmánné Bors I. 1997. *Nyelvtan 7-8 éveseknek*. Budapest: Korona Kiadó.
- Hasmann K., Kálmánné Bors I. 1998. *Nyelvtan 8-9 éveseknek*. Budapest: Korona Kiadó.
- Hasmann K., Kálmánné Bors I. 1999. *Nyelvtan 9-10 éveseknek*. Budapest: Korona Kiadó.
- Hasmann K., Kálmánné Bors I., Szilágyi I. 2000. *A nyelvtan tanítása*. Tanítói kézikönyv alsó tagozatos pedagógusok számára (2–4. osztály). Budapest: Korona Kiadó.
- Hexendorf E. 1955. Az írásjelek. *NytudÉrt* 4. 104–115.
- Keszler B. 1985. *A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai*. Kandidátusi értekezés, Budapest: MTA Kézirattára 32.
- Kniezsa I. 1928. *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. *MNyTK* 25.
- Kniezsa I. 1952a. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa I. 1952b. A magyar helyesírás története. *EMNyF*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- dr. Orosz S. 1974. *A helyesírás fejlődése az általános iskola 5. osztályától a középiskola IV. osztályáig*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 1996. A nyelvi norma. *NytudÉrt* 144. Budapest: Akadémiai Kiadó. 55–56. p.
- Wekerle L. 1901. *Az írásjelek egyszerűsítése*. *Nyr* XXX. 7–16. p.

A káromkodás és trágárság történeti alakulása, változásai

Batár Levente

I. Bevezető

A káromkodás és trágárság terén az elmúlt évszázadokban bekövetkezett változásokat, folyamatokat mutatom be. Megállapításaimat a szakirodalom beható vizsgálatára és egyéni megfigyelésekre alapozom. A változásokat mások által feldolgozott forrásokkal (törvények, peranyagok) és általam gyűjtött élő nyelvi adatokkal szemléltetem, igazolom. A káromkodás szó jelentésköre nagyon kitágult, ma már fogalmi körébe tartozik szinte minden durva és trágár szó és kifejezés (Bachát 1999: 356), én is ebben az értelemben használom.

II. Eredmények

A végbement változásokat a következő főbb témakörökre bontottam:

1. Istenkáromlásért kiszabható büntetések alakulása. Káromkodásért járó büntetések ma
2. Az agresszió és a csúnya beszéd megítélésének változásai
3. Az istenkáromlás mögöttes tartalmának alakulása
4. Régi betegségnevek egy csoportjának szitokszóvá válása
5. Változások a káromkodás tárgyában és formájában
6. A változások leírása folyamatábrákkal

1. Istenkáromlásért kiszabható büntetések alakulása. Káromkodásért járó büntetések ma

Talán ez a legismertebb végbement változás. Nyerges Ágnes összefoglaló munkájából kiderül, hogy az istenkáromlás büntetését törvénybe foglalták. Az első ilyen tárgyú magyar törvény az 1563. évi 42. tc. volt (Nyerges 1966: 247-248):

„az országban az átkozódók részéről keletkezett az Isten és a szentség elleni káromkodás, melynek, nehogy az Isten jogos haragja az ország ellen felingereltesék, meggátlásául megállapítottat s Ferdinánd által azon évi november hó 13-án szentesített is, hogy mindazok, akik Istent, a szentségeket és lelket káromolják, s azok kik ezeket hallván a bíróságnál fel nem jelentik, első ízben nyilvánosan megfenyíttessenek, másodízben megpálcáztassanak, harmadízben pedig mint emberölők vagy más ily gonosztevők megbüntettessenek.”

Az 1723. évi 110. törvénycikk az 1563-as törvény megerősítését mondja ki, a káromkodás tárgyaként Szűz Máriát is felveszi. A megszövegezésből kitűnik, hogy a törvény a káromkodást elsősorban a katolikus vallás elleni bűncselekménynek fogja fel. 1787-ben II. József a káromkodás megtorlására így rendelkezik (Nyerges 1966: 247-248):

„aki a józan észet olyannyira megtagadja, hogy a Mindenhatót nyilvánvaló helyeken, vagy másoknak jelenlétében, beszédek, írások, vagy cselekedetek által vakmerőképpen káromolni merészelje, ezzel úgy kell bánni, mint egy eszelőssel és mindaddig a Bolondok házában fogva tartani, míg a javulásnak bizonyos jeleit nem mutatja.”

A következő jelentős változást az 1843. évi büntetőjavaslatok fölött megindult vita hozta, amikor elvetették az Isten ellen elkövethető jogsértés elméletét. Ettől kezdve az istenkáromlás vétségét még enyhébben kezdték megítélni, csökkent a börtönbüntetés ideje, gyakrabban hoztak felmentő ítéletet (Nyerges 1966: 247-248).

Országos szinten valóban Ferdinánd idejében hozták az első blaszfémia elleni törvényt, azonban a kutatók nem említik, hogy a budai jogkönyv 219-es számú büntetőjogi cikkelye szintén az Istennek és szentjeinek a káromlóiról szól (Blazovics–Smidt 2001: 428):

„Ha valaki Istent vagy szentjeit becsmérli, és csúf szavakkal gyalázza, annak tépjék ki a nyelvét. Azoknak a tetteknek, amelyeket dobással vagy lövéssel követ el valaki vakmerőségből a szentképek vagy faragott szobrok ellen, legyen az a büntetése, hogy az elkövető testét izzó fogókkal halálíg tépdessék.”

A budai jogkönyv elkészítésének idejéről valamint a szerzők kilétéről vita folyik, azonban a forrás lapjaira tett utolsó bejegyzés 1503-ban történt (Blazovics–Smidt 2001), tehát biztosan 1563 előtti az idézett cikkely.

A mai magyarországi jogszabályok semmiféle intézkedést nem tartalmaznak a káromkodásról, de vannak olyan helyzetek, amikor következményekkel jár, járhat a szabadságjárás. Ilyen a chatelés, ahol a szabályok között ez szerepel (<http://chat.gyaloglo.hu/szabalyok.html>): „Káromkodás, csúnya szavak használata, alapvető beszélgetési normák be nem tartása.” Ez azonban nem jelenik meg a gyakorlatban, mivel a csevegés szövege tele van káromkodással, durva, illetlen szavakkal.

További terület az élsport, ahol szintén megtalálhatók a csúnya beszéd ellen hozott büntetések. 2003 decemberében Havannában rendezték a vívó-világbajnokságot. A 9-16. helyért vívott mérkőzésen a férfi törccsapat egyik tagjának (Juhász Attilának) fekete lapot mutattak fel a bírók káromkodásért, ez egyben a válogatott kizárását is jelentette. A sportoló büntetése ezzel nem ért véget, a Magyar Vívószövetség fegyelmi bizottsága Juhász Attilát egy évre eltiltotta a hazai és a nemzetközi versenyeken való részvételtől, a csapatot megrovásban részesítette (Nemzeti Sport, 2003-12-19).

2. Az agresszió és a csúnya beszéd megítélésének változásai

Figyelve a mindennapokat egyértelművé válik, hogy megváltozott az agresszió általános megítélése, ez magával hozta a szóbeli agresszió megítélésének változását is. Az agresszív magatartást és nyelvi viselkedést egyre többen kezdik elfogadni, egyre kevesebben tartják negatívnak. Egy apa a körülbelül 1,5 éves kislánya csúnya beszédéről elfogadóan így nyilatkozott a tömegközlekedésen: „*Tudja, hogy mikor kell káromkodni. Csak akkor mondja, amikor mérges.*” A trágár stílus használatát – nagyon ritka kivételtől eltekintve – a hallgatóság szó nélkül tűri. Az utóbbi hónapokban csupán három alkalommal (egyszer egy lottózóban, két alkalommal ugyanabban az Internetkávézóban) voltam tanúja annak, hogy a csúnyán beszélőre rászólt valaki.

Nem így volt korábban – hangsúlyozza Tárkány Szücs Ernő (1981: 783): Néhány évszázaddal ezelőtt a káromkodást bűnnek tartották, erkölcsileg elítélték, használata a közvélemény megrovását vonta maga után. A közvélemény az egész társadalmat igyekezett a helyes magatartás kialakítására, fenntartására készíteni. Sikeresen, mivel a közvéleménytől való félelem valóban visszatartó erőként működött.

3. Az istenkáromlás mögöttes tartalmának alakulása

Az istenkáromlás mint forma máig fennmaradt, mögöttes tartalma azonban megváltozott. Zlinszky (1941–1943: 440) a több évszázaddal ezelőtti istenkáromlás használatának okát a következőben látta: „A káromló elátkozza azt a felsőbb hatalmat, akitől kérelme teljesítését hiába várta. A csalódás a bálványtöréshez hasonló lelkiállapotot vált ki s a haragvó legalább szavakkal töri össze bálványát, mikor gyalázza.” A mai istenkáromlók nagy többsége nem Isten mindenhatóságát vonják kétségbe, mint ezt évszázadokkal ezelőtt tették, hanem csak kedvtelésből és szokásból szidják, gyalázzák Istent. Nyerges Ágnes vallástörténész megerősíti ugyanezt (1966: 246):

„A természetes szemérmes és jó ízlést sértő vaskos blaszfémiából az idők folyamán kikopott a bosszú szándéka, a szó cselekvő erejébe vetett hit. A szitkozódó kifakadás nem tartalmaz meggyőződést, jobbára csak a belső feszültség levezetésére szolgál. A mai átkozódás tehát a szavak kimondásával végzett indulati cselekvés annak tudatában, hogy nem lesz következménye.”

4. Régi betegségnevek egy csoportjának szitokszóvá válása

Talán szintén szélesebb körben ismert folyamat, hogy a régi betegségnevek egy része (pl. fene, franc, íz, rosseb, süly, tályog, csíz; frász, nyavalya, nehézség, kórság, guta, görcs) szitokszóvá vált. A betegségnevek szitokszóvá válásának útja a következő volt: eredeti jelentésüket elvesztették, előbb egy átokformula részei lettek, majd szitokszavak, ma pedig már nyomatékosítók. A jelentésváltozásnak voltak nyelven kívüli (gazdasági, társadalmi, gondolkodásbeli viszonyok változása) és nyelven belüli okai (magyar orvosi szaknyelv létrejötte és a nyelvújítás is (Galgóczi 1987). Mostanában ritkán hallani betegségneveket szitkozódásban: *A rosseb egyen meg! A francba!*

5. Változások a káromkodás tárgyában és formájában.

A káromkodás tárgyának változásai a fennmaradt büntetőperekéből és törvényekből egyértelműen feltárhatók. Abból indulok ki, hogy a törvények azokat a tárgyakat és formákat tiltották komolyabban, amelyek az adott korban a legjobban el voltak harapódzva. Amíg a budai jogkönyvben és az 1563-as törvények között az Isten és a szentség elleni káromkodás büntetését mondják ki, addig az 1723. évi törvény a káromkodás tárgyaként Szűz Máriát is felvési (Nyerges 1966).

A káromkodások nyelvi formái, funkciói közül a XVIII. század utolsó negyedéig az adtázás-teremtettetés volt (*Eb attá hunczfut vén fia. Mi gondod reá Eördög adta.*) az egyeduralkodó forma, helyét az 1820-30-as évektől kezdve az istenkáromlás foglalja el (Czigány 1992: 9–16).

Az 1700-as évek végétől kezdenek teret hódítani az obszcén, durva kifejezések (Czigány 1992: 9–16).

Míveltetések előfordultak már a XVIII. században is, de általánossá csak a XIX. században válnak, pl.: *Baszom élő Istenedet, Jezus Máriádat és Krisztusodat. Mivelem a pupos teremtettedet, a pupos Szentedet* (Czigány 1992: 9–16).

A lelkeződések számában nincs látványos eltérés a XIX. századig. A haragnak, az utálatnak a legundokabb nemeként azt tartották, ha valakinek a lelkét káromolták. Gyakran a káromkodás más típusával együtt fordultak elő, például míveltetéssel: *Baszom az anyátok lelkét. Mivelem testedet, lelkedet, menderges menkü lelkedet* (Czigány 1992: 9–16).

Ma pedig mindent káromlunk, ami eszünkbe jut, nincs olyan, ami ne szerepelne, szerepelhetne a káromkodás tárgyaként, pl.: Isten, vallás, család, haza vagy nép. A káromkodás formái közül egyeduralkodóvá kezd válni a míveltetés.

6. A változások leírása folyamatábrákkal

A változások alapos vizsgálata következtében megállapítható, hogy a változások felírhatóak egyszerű folyamatábrákkal. A kulcsszavak először fogalomjelölők voltak, ebből váltak az érzelemkifejezés eszközévé, majd töltelékszavakká. Ugyanez a folyamat másféleképpen is megadható: az egykor semleges szóból durva stílusú szó lesz, majd a gyakori használat újra semlegessé teszi.

III. A mindennapokban használatban lévő káromkodások jellemzői

Nyilvános helyeken figyeltem meg a csúnya beszéd használatát, elemeztem a manapság használatos káromkodásokat. Kiderült számomra, hogy a csúnya beszéd legtöbbször állandósult szókapcsolat. Ezek többnyire ötlettelenek, durvák, egyáltalán nem nevezhetőek nyelvi improvizációnak. Bennük kulcsszóként leggyakrabban a testi funkciók szavai (az emberi test részeinek, a bomlástermékeknek, a nemi életnek és a nemi szerveknek a megnevezései) jelennek meg, pl.: *Baszd meg! Jól elbasztad!*

Gyakran lehet eufemisztikus káromkodásokat hallani. A szakirodalom csak említés szintjén foglalkozik ezekkel. Czigány László (1992: 18) munkájában annyi olvasható, hogy a szépítő fordulatokat mind a káromkodás megnevezésére, mind az összes káromkodási típusra használták. Galgóczi László (1988: 351) az álszemérmes szavakat csak mint a káromlások egyik fajtáját említi. Egyedül Bíró Ágnes foglalkozik részletesebben

a témával. Lesújtó véleménnyel van a szépítő formákat alkalmazókról, szerinte ők álszentek (Bíró 1985: 167). Abban egyetértek Bíróval, hogy a szemérmes durvaságokat használók nem tesznek eleget az udvariasság követelményeinek, azonban vele ellentétben úgy gondolom, ha valaki káromkodik, akkor legalább az eredeti formák helyett használja a bármilyen formában eufemisztikus alakokat (pl.: *A nagy lóf...! Menjen a pitébe! Basszuskulcs!*), mivel ezek kevésbé bántják, zavarják a hallgatóságot, ráadásul hangulatuk és konnotációjuk is más.

Nem hagyhatom ki az idegen nyelvekből vett káromkodásokat sem. Ezek közül leg több angol (pl. *fuck, shit, bitch, suck*), ritkább a német (pl. *Scheisse*), de hallottam szerb (*Picsku materu!*) eredetű káromkodást is. Ezek használóit meglátásom szerint egyrészt az motiválja, hogy ezeket kevésbé érzik mocskosnak, másrészt azt gondolják, hogy ezeket a hallgatóság közül kevesebben értik.

IV. Mit hoz a jövő?

A mindennapi durva és bántó nyelvhasználatot elemezve a következő jövőkép rajzolódik ki előttem – hangsúlyozom, feltételezések soráról van szó: (1.) A durva és csúnya beszéd használata egyre jobban elharapódzik. Ez többek között társadalmi okokra, az alacsony anyanyelvi műveltségre, az igénytelenségre és a média csúnya beszédet hitelesítő és terjesztő szerepére vezethető vissza. (2.) Nagyon valószínű, hogy a testi funkciók szavai kulcsszóként még gyakoribbá válnak. (3.) A régi betegségnevek egy-két kivételtől eltekintve (pl. fene, franc, rosseb, frász, guta, görcs) teljesen el fognak tűnni a használatból. Már most is ritkán hallani őket. (4.) Saját megfigyeléseim szerint jelenleg még a férfiak szájából hangzik el több csúnya és bántó megnyilatkozás. Azonban a nyelvi durvaságok nemenkénti megoszlása egyensúlyba fog kerülni. Ennek okai sokfélék lehetnek: a nők így hangsúlyozzák szuverenitásukat, „nagyot” akarnak mondani, a „girly” kultúrában nevelkedtek. (5.) Várható folyamat, hogy a trágárságok teljesen állandósult szókapcsolatokká válnak, sablonosodnak lesznek, teljesen el fognak tűnni az improvizatív jellegű káromkodások. (6.) Az üdvözlések, megszólítások, a köszönések a nyelvi magatartás érvényesülésének fontos és feltűnő területei. Ezek a mostaninál még jobban eldurvulnak. Már ma is gyakran hallhatóak köszönés gyanánt például a következők: *Majom! Seggar-cú! Barom!* (7.) A csúnya beszédre jellemző az egyszerűség, a rövid mondatok használata. A szómondatok felé tartunk: *Szar! Fasza! Faszányos!* (8.) Az ocsmány nyelvhasználat funkciója egyre szűkebb, megjelenése mégis egyre gyakoribb: (i) Indulatok levezetésére szolgálnak: *Rohadt életbe!* (ii) Nyomatékosító hatásuk van: *Sorban álltam, baszd meg, baszd meg.* (iii) Tartalmatlan töltelékszó szerepet tölthetnek be: *Rosszul vagyok, baszd meg.* (iv) Öncélú, a beszélő gyönyörködtetésre szolgál. (9.) Az idegen nyelvekből (főleg az angol, a német, francia és az olasz nyelvekből) átvett káromkodások száma nőni fog, többek között azért, mert hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásával intenzívebbé válik a magyar és más nyelvek (és beszélőik) kölcsönös és közvetlen érintkezése.

Irodalom

- Bachát L. et al. 1999. *Nyelvi illemtan*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Bíró Á. et al. 1985. *Nyelvi divatok*. Budapest: Gondolat.
- Blazovich L., Schmidt J. 2001. *Buda város jogkönyve I., II.* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Czigány L. 1992. *Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Galgóczi L. 1987. *Szitokszóvá vált betegségneveink*. Szeged: [sn]
- Galgóczi L. 1988. Régi magyar káromkodások In: Kiss J., Szűts L. (szerk.) *A magyar nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának előadásai I. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 350–357.
- Nádasdy Á. 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Budapest: Magvető.
- Nyerges Á. 1966. A harag villámhárítója. Az átkozódás, káromkodás történetéből. *Világosság*. 7. évf. 4. 246–249.
- Tárkány Sz. E. 1981. *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.
- Zlinszky A. 1941–1943. A népi előadás stílusa. In: Berze N. J. (szerk.) *A magyarság néprajza III: A magyarság szellemi néprajza*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 440.
- <http://chat.gyaloglo.hu/szabalyok.html>
- <http://www.csocso.hu/rules.htm>
- Nemzeti Sport, 2003-12-19

Magyaroktatás a strasbourgi egyetemen

Cz. Farkas Mária

A XIX. században indulnak el azok a kezdeményezések Franciaországban, amelyek nyelvünk és kultúránk megismertetésére tesznek kísérletet. A XX. század elején már nyelvészeti igénnyel kezdik tanulmányozni a finnugor nyelveket. A nagy francia nyelvész, Antoine Meillet egy fiatal tudósra, Aurélien Sauvageot-ra bizza azt a feladatot, hogy a magyar nyelvet megtanulja, kutassa és intézményes oktatását Franciaországban elindítsa. A Franciaországban folyó magyaroktatásnak gazdag múltja és jelene van. Jelenleg is több oktatóhely működik az országban. Ezek közé tartozik a strasbourgi Marc Bloch Egyetem, ahol a hallgatók egy önálló magyar tanszék keretében sajátíthatják el a magyar nyelvet és ismerhetik meg a magyar kultúrát. A hallgatói létszám egyre nő. Az érdeklődés okai nagyon eltérőek. Jelentős azoknak a hallgatóknak a száma, akik valamilyen kedvező személyes benyomás vagy információ hatására kezdik meg magyar tanulmányaikat. Egyre többen vannak azonban olyanok is, akik hisznek abban, hogy Magyarországra még szerep vár Európában, és magyarul tudni előnyt jelent majd.

A franciaországi magyaroktatás több mint 70 éves múltra tekint vissza. 1931. november 9-én Aurélien Sauvageot, francia nyelvész megtartotta első magyaróráját a párizsi Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján, és ezzel kezdetét vette a magyar nyelv intézményes oktatása Franciaországban. A nagy nyelvésztekintélynek számító Antoine Meillet és Paul Boyer, a párizsi Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának akkori igazgatója úgy gondolta, hogy az indoeurópai nyelvek megismerését követően össze kell azokat vetni a szomszédos ural-altáji nyelvekkel, és ehhez szükségük volt egy finnugristára. Aurélien Sauvageot-ra, egy fiatal nyelvészre esett a választás, aki 1923-tól 1931-ig tartó magyarországi tartózkodása alatt megtanulta nyelvünket és megismerte kultúránkat.

A Franciaországban folyó magyaroktatás elindításának és a magyar kultúra népszerűsítésének vitathatatlanul Sauvageot professzor a legkiemelkedőbb egyénisége, de tevékenysége nem előzmények nélküli, és érdemes visszatekinteni az elődökre is.

Az első jelentős lépést Újfalvy Károly teszi meg, aki katonai pályáját félbehagyva 1867-ben Párizsba megy, azzal a szándékkal, hogy ott a német nyelvet tanítsa. Már megérkezésekor Újfalvy sajnálattal veszi tudomásul, hogy Magyarország teljesen ismeretlen a franciák számára. Hozzálat tehát, hogy megismertesse nyelvünket és kultúránkat. Kezdetben a magyarok eredete foglalkoztatja, és az őshazát kutatva érdeklődése egyre inkább kelet felé irányul. Franciaország egyik legismertebb orientalistája lesz. Több tudományos társaság tagja, így lehetősége van arra, hogy Magyarországot és a magyar nyelvet számos fórumon, így a Keleti Nyelvek Főiskoláján is bemutassa. Mindezek mellett egymás után jelennek meg a magyar nyelvet és irodalmat ismertető művei. Korai halála azonban megakadályozta kibontakozását. A feledés homályában hal meg 42 évesen.

Újfalvy halála után a századfordulóig kell várni arra, hogy nyelvünket és kultúránkat újra népszerűsítse valaki. Kont Ignác vállalja fel ezt a munkát. Újfalvyhoz hasonlóan ő is

azzal a szándékkal megy Franciaországba, hogy ott katedrához jusson. A millenium közeledtével határozza el, hogy megismerteti Magyarországot a francia közönséggel. A francia és magyar irodalmi kapcsolatokat kezdi kutatni, és doktori értekezését a Sorbonne-on is erről írja. Sikerül elérnie, hogy mint magántanár 1902-től előadásokat tartson a Sorbonne-on. 1906-ban pénzbeli támogatást kap a magyar államtól, így tanítása hivatalos jelleget ölt. Kezdetben csak magyar irodalommal foglalkozik, később nyelvészettel is, és több könyve jelenik meg ebben a témában.

Kont Ignác 1912-ben hal meg, munkáját egyik tanítványa, Louis Eisenmann folytatja tovább a háború kitöréséig. Ezt követően a Franciaországban folyó magyaroktatás közel húsz évig szünetel. Kis megszakítást jelent Hankiss János debreceni professzor tevékenysége, aki az 1927-es tanévben két szemeszteren át a *Bevezetés a magyar irodalomba* című stúdiumot tanítja a Sorbonne-on.

1931-ben kezdi meg tevékenységét a nagy váltást jelentő Aurélien Sauvageot, akivel a teljes szellemi spektrummal induló hungarológia veszi kezdetét. Mint ismeretes, az első világháborút követő bethleni és klebelsbergi kultúrpolitika kiemelt feladatnak tartotta a magyar nyelv és kultúra megismertetését külföldön, így a párizsi oktatóhely mellett hamarosan létrejött egy magyar lektorátus Lille-ben 1937-ben, Lyonban 1942-ben, ugyanabban az évben egy Petőfi tanszék Nizzában.

Jelenleg államközi szerződés keretében Franciaországban a Sauvageot professzor által elindított magyaroktatás továbbra is folyik, mai nevén Keleti Nyelvek és Civilizációk egyetemén, Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO), emellett 1967-től a Sorbonne Egyetemen létrejött egy Egyetemközi Magyar Tanulmányok Központja, ahol szintén folyik magyaroktatás. Magyar lektorátus van Lille-ben, Lyonban és Bordeaux-ban, magyar tanszék pedig Strasbourgban, a Marc Bloch Egyetemen. A cikk szerzője ennek az 1960-ban alapított tanszéknek az oktatója és vezetője a 2003/2004-es tanévtől kezdődően. Itt a magyar nyelv és civilizáció oktatása egy önálló, egyszemélyes tanszék keretein belül folyik. A tanszék saját helyiséggel rendelkezik, amely egyúttal az intézeti könyvtár is. A hallgatók általában kiegészítő stúdiumként veszik fel a magyar nyelvet vagy a magyar civilizációt, amelynek oktatása francia nyelven folyik, és nem feltétele a magyar nyelvi kurzus felvétele. A képzés hároméves, az első évfolyamon heti 3 óra nyelvi képzés és 2 óra francia nyelvű civilizációs előadás szerepel. A második évfolyam hallgatói heti 3 óra nyelvi képzésben részesülnek, az utolsó, harmadik évfolyam képzésében pedig heti 2 óra nyelvtanítás és egy civilizációs óra szerepel. Az első félévet írásbeli vizsga, a tanévet írásbeli és szóbeli vizsga zárja le. Azok a hallgatók, akik mind a három év kötelezettségének eleget tettek, tanulmányaik végén egy speciális egyetemi diplomát kapnak: Diplôme d'Université d'Etudes Hongroises. Elsősorban bölcsész hallgatók és nagyrészt nyelvszakosok képzéséről van szó, bár lehetőség van az úgynevezett áthallgatásra, így a természettudományi és jogi képzésben résztvevő hallgatók is látogathatják az órákat. Sok esetben egy nyelvszakos hallgató egy választható harmadik nyelvként tanulja a magyar nyelvet, de például egy történezhallgatónak csak egyszemeszteres kötelezettséget ír elő a tanrend egy választható kevésbé ismert nyelv megismerésére, de ha kedve és ideje van, természetesen folytathatja nyelvi tanulmányait.

A magyar nyelvi órák tananyagát a Debreceni Nyári Egyetem *Hungaro Lingua* sorozata képezi. A harmadik év végére a tankönyvsorozat második kötetének a befejezése a cél. Az első évben az alapvető grammatikai kategóriák, az alanyi és tárgyas ragozás, a főnév többes száma, tárgyesete, az irányhármasság elsajátítása a feladat, valamint a tankönyv szókincsére építve elemi kommunikációs képesség kifejlesztése. Erre épül a második év anyaga, gazdagabb szókinccsel, bővülő grammatikával, aminek nagyrészt a múlt idő és a felszólító mód és a főnév birtokos esetei alkotják. Az utolsó évben a *Hungaro Lingua* második kötete mellett egy-egy vers, irodalmi szemelvény olvasására is vállalkozunk a nyelvórákon.

A civilizációs kurzus tananyagát az oktató saját maga állítja össze. Az első órán egy kisebb kérdőívet adtam ki a hallgatóknak, hogy lássam, milyen ismeretekkel rendelkeznek rólunk. A hallgatók el tudták ugyan helyezni Magyarországot Európában, és azt is tudták, hogy fővárosunk Budapest, de történelmi személyeink neve, mint például Szent István, Rákóczi, Hunyadi Mátyás, vagy jelenlegi miniszterelnökünk Medgyessy Péter neve semmit nem mondott nekik. Ugyanígy ismeretlen volt számukra Petőfi, Ady, Babits, Kosztolányi. Egyedül Kertész Imre neve mellé írták oda, hogy Nobel-díjas író, de azt se mindenki. Liszt, Bartók és Kodály nevét is nagyon kevesen tudták csak beazonosítani. Még a Franciaországban letelepedett Victor Vasarely és George Cizifra sem csengett ismerősen nekik. A tananyag összeállítása tehát nem egyszerű feladat, a teljes ismeretlenségből kell elindulni, és a két szemeszter kevés arra, hogy a magyar kultúrát minden oldaláról bemutassuk a francia hallgatóknak, ezért nagyon fontos a jó válogatás. Mivel olyanok is válszthatják ezt a tantárgyat, akik magyar nyelvi képzésben nem vesznek részt, első lépésként fontos, hogy ők is lássák, hol helyezkedik el a magyar nyelv a nyelvcsaládok rendszerében. Majd nyomon követjük a magyar történelem fontosabb eseményeit a honfoglalástól napjainkig, a magyar irodalom jelentős korszakait, íróit, költőit. Ennek a tantárgynak a vizsgafeltétele, hogy egy magyar irodalmi művet elolvasanak a hallgatók (természetesen anyanyelvükön fordításban), és abból beszámoljanak. A választás rájuk van bízva. A múlt félévben többen választották Kertész Imre *Sorstalanság* című munkáját, de népszerűek voltak a Déry Tibor- és a Kosztolányi-regények, valamint Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk* című könyve. A magyar irodalom mellett további cél, hogy betekintést kapjon a hallgató a gazdag magyar népi kultúrába, megismerje jellegzetes népszokásainkat és hagyományainkat. Természetesen a magyar zenei kultúra is részét képezi ennek a válogatásnak, Kodály és Bartók munkássága és a magyar népdalok. Mindezek mellett már csak egy magyar film megnézésére jut idő. A cél tehát az, hogy Magyarországról és a magyarságról gazdag és – amennyire lehet – teljes képet alakítsunk ki, egy különlegesen értékes magyar kultúrát mutassunk be, kiemeljünk minden olyan jelenséget, amely európai értelemben is értéket hordoz. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a magyar kultúra Európa figyelmére feltétlen érdemes.

A magyar nyelvet választó hallgatóimnak feltettem a kérdést, miért választották a magyar nyelvet, mi az érdeklődésük oka, háttere. (Ebben a tanévben látványosan megnőtt a magyarul tanuló diákok száma. A tavalyi 6-os létszámú első évfolyam után, az idén 30-an iratkoztak be az első évfolyamba.) Számottevő volt azoknak a hallgatóknak a száma, akik valamilyen személyes pozitív benyomás miatt határozták el, hogy magyarul tanulnak: magyarországi utazás, magyar barát, magyar családi kapocs. Jelentős számú

56-os magyar él Strasbourgban, akiknek gyerekei, unokái közül vannak, akik tovább akarják vinni a magyar nyelvet, megtanulni vagy tökéletesíteni azt, mivel otthon franciául beszélnek.

A hallgatói motivációban Magyarország európa uniós csatlakozása is nagymértékben szerepet játszik. Sokan új lehetőségeket látnak ebben az eseményben, és egyre többen gondolják azt, hogy Magyarországra szerep vár még Európában, és akkor magyarul tudni nagy előnyt jelent majd.

Végezetül idézzük Aurélien Sauvageot (1988: 248) professzor szavait, aki a következőt állapította meg: „...itt van a magyar nyelv. Szép nyelv, évszázadok munkájának gyümölcse, kitűnő kifejezőeszköze egy olyan nemzetnek, melyről szinte semmit sem tudunk, és mely azért kiált, hogy ismerjék és elismerjék.”

Irodalom

Sauvageot, A. 1988. *Magyarországi életutam*. Budapest: Corvina.

Források

Gergely J., Sakari, A. 1958. *Vingt-cinq ans d'enseignement en France des langues finno-ougriennes*. Paris: Institut Hongrois.

Szende T. 2004. A magyar grammatika tanítása francia környezetben. In: Nádor O., Szűcs T., (szerk.) *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs: Dialóg Campus. 154–163.

Toulouse, H. 1996. Le hongrois et les langues finno-ougriennes en France. *Etudes finno-ougriennes*. XX évf. 129–147.

A nyelvi attitűd vizsgálatának módszertani kérdései

Domonkosi Ágnes

Az attitűdnek a szociálpszichológiában és a szociolingvisztikában használt fogalma részben eltér a szó köznyelvi jelentésétől (vö. Csepeli 1997: 220). Az attitűd fogalma a kísérleti pszichológiában alakult ki: a cselekvésre való készenléti állapotot, beállítódást jelölte. Megfigyelték ugyanis, hogy a kísérleti személyek reakcióideje lerövidült, ha tudták, hogy milyen ingerre kell majd reagálniuk, vagyis az attitűd eredetileg a cselekvés és a cselekvést megelőző célirányos tudati állapot egységét jelentette. A szociálpszichológiában átértelmeződött az attitűd jelentése: olyan kognitív reprezentáció, amely összességben az egyén értékeléseit egy adott személlyel, csoporttal, dologgal vagy tettel kapcsolatban.

Összefüggésben azzal, hogy az attitűd a legjellegzetesebb és legnélkülözhetetlenebb fogalomként vált a szociálpszichológiában (vö. Allport 1979: 41), a szociolingvisztikán belül is számos elmélet született a nyelvi attitűd jelenségének értelmezésére. Az értelmezések két fő irányvonalba rendezhetők: alapvetően mentalista és behaviorista megközelítésmódok különíthetők el (vö. Fasold 1984: 147).

A behaviorista felfogás szerint az attitűd mint egyes társas helyzetekre adott válasz, viselkedés értelmezhető, nem bontható összetevőkre, és tanulmányozása a viselkedés megfigyelése és a tapasztalatok értelmezése révén képzelhető el (vö. Agheysi–Fishman 1970: 137–157).

A mentalista nézőpont szerint viszont az attitűd egy belső készenléti állapotként értelmezhető, amely mintegy hidat képez a vélemény és a viselkedés között. E felfogás szerint az attitűd nem figyelhető meg közvetlenül, csak következtetni lehet rá az egyének különböző szóbeli, viselkedésszerű és érzelmi reakciói alapján. Ez a felfogás az attitűdöt három összetevőre bontja: a kognitív komponensre, amely azokat a nézeteket foglalja magába, amelyeket az attitűd tárgyáról vallunk; az affektív komponensre, amely az attitűdtárgy iránti érzelmeket fogja össze; illetve a viselkedésszerű komponensre, amely az attitűdtárgy iránti cselekvési tendenciákat jelenti. A három összetevő az egyén gondolatainak, cselekvéseinek és érzelmeinek egységére utal, azonban a kimutatható nyelvi attitűdből nem mindig lehet előre megjósolni a nyelvi viselkedést, mert azt helyzeti tényezők is erőteljesen befolyásolják, illetve a nyelvi viselkedést azt is motiválja, hogy beszélő a beszédpartner vagy a hallgatóság feltételezett nyelvi elvárásaihoz is igyekszik igazodni.

A behaviorista megközelítés nem is szándékozik előre jelezni a nyelvi viselkedést, hanem az egyes helyzetekben megfigyelt aktuális viselkedésből következtet vissza rá, statisztikailag meghatározott függő változónak tekintve azt, holott az attitűdök nem írhatók le kielégítően pusztán megfigyelhető adatok révén. A mentalista megközelítés módszertani szempontból jóval termékenyebbnek bizonyult, a nyelvi attitűd vizsgálatára egyaránt kidolgozva direkt és indirekt módszereket is.

A nyelvi attitűd vizsgálata több szempontból is lényeges lehet, Fasold szerint (1984: 148) a nyelvi attitűdök több más jelenséggel is együtt járnak: (1) a nyelvi attitűdök

általában összefüggenek az egyes nyelvek és nyelvváltozatok beszélőivel kapcsolatos attitűdökkel; (2) a nyelvi attitűdök hatással vannak a nyelvi változásokra; (3) a nyelvi attitűdök befolyásolhatják, hogy hogyan viszonyulnak a tanárok a tanulókhoz; (4) a nyelvi attitűd hatással lehet az idegen nyelvek tanulására; (5) a nyelvi attitűdök hatással lehetnek arra is, hogy a nyelvváltozatok kölcsönösen érthetők vagy sem.

Az attitűd fogalmának szociálpszichológiai jelentősége az attitűdök társas beágyazottságában rejlik, ugyanis az attitűdök nagyobb része nem csupán egyéni viszonyulást foglal magába, hanem kisebb-nagyobb csoportok viszonyulását, vagyis egyes attitűdök csoportnormává válnak. Ennek megfelelően a nyelvi attitűdök is szerepet játszanak a csoporthoz tartozásban, a csoportidentitásban és a csoportok elkülönülésében is.

A nyelvi attitűd első módszeres vizsgálatának Lambert és munkatársainak kutatása számít (Lambert 1967), amelyet quebeci angol–francia kétnyelvű környezetben végeztek el. Az általuk alkalmazott indirekt módszer neve *matched guise technique*, amelynek elnevezését magyarra ügynökmódszerként fordították (Sándor–Langman–Pléh 1998: 29–40). Lényege, hogy egyazon beszélő különböző nyelvű, nyelvváltozatú beszédszövegeit, más szövegek közé keverve értékeli az adatközlők, következtetéseket vonva le a beszélő személyiségéről (kinézetéről, intelligenciájáról, megbízhatóságáról, önbizalmáról stb.) és foglalkozásáról is.

A nyelvi attitűd vizsgálatának direkt módszerei között szerepelnek egyrészt olyan nyitott kérdőívek és interjúk, amelyek az adatközlőket a szabad véleménynyilvánításra ösztönzik, másrészt felhasználják a szociálpszichológiában az attitűdök mérésére kialakított skálázási eljárásokat is, pl. a Likert-skálát vagy az Osgood nevéhez fűződő szemantikusdifferenciál-skálát is (vö. Babbie 1998: 459–461; Csepi 1997: 227–232).

A Rensis Likert nevéhez fűződő eljárás bármilyen attitűd mérésére alkalmas módszer: az attitűdtárgyra vonatkozó, nagyszámú, egymásnak ellentmondó állításokat kell megfogalmazni, amelyekre nézve az adatközlők állásfoglalásai az *erősen egyetért–erősen nem ért egyet* skála mentén helyezhetők el. A nyelvi attitűd vizsgálatában példa lehet erre a következő kérdéstípus:

Kérjük, jelölje az alább felsorolt állítás mellett, hogy nagyon egyetért vele (1), egyetért vele (2), nem ért egyet vele (3), vagy pedig nagyon nem ért egyet vele (4)!

Abban, hogy az ember hogyan boldogul az életben, nagyobb szerepe van az otthon elsajátított nyelvhasználatnak, mint az iskolában tanult nyelvi szabályoknak.

1 2 3 4

A szemantikus differenciál is széles körben alkalmazott attitűdmérő eljárás: egy-egy attitűdtárgyhoz pozitív és negatív értéktartalmakat jelölő melléknévpárokot kínál föl az adatközlők számára, és az attitűdtárgyat az ezek között meghúzó skálán kell elhelyezniük:

A nyelvjárási kiejtés nyilvános színtereken:

elfogadható elfogadhatatlan

A nyelvi attitűd vizsgálatában az indirekt módszereket tartják hatékonyabbnak, azonban az eredmények megbízhatósága ezen a területen is célszerű betartani a konvergencia elvét (vö. Wardhaugh 1995: 22), vagyis több különböző, eltérő vonatkozásokban torzító módszerrel szerzett adatokra építeni a következtetéseket.

A nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel és a konkrét nyelvhasználat kapcsolatos beállítottság nemzetközi vizsgálatai nyomán a magyar szociolingvisztikában is megjelentek törekvések elsősorban a kétnyelvű közösségekben használt nyelvek presztízsének, a regionális nyelvváltozatok megítélésének feltérképezésére (Göncz 1985; P. Lakatos – T. Károlyi 1996; Kiss 1998; Sándor–Langman–Pléh 1998; Czibere 2000; Sándor 2001).

A nyelvi attitűdöt tehát elsősorban mint egyes nyelvekkel és nyelvjárással kapcsolatos beállítódást értelmezik, elképzelhető azonban a fogalom kitágított értelmezése is: attitűdvizsgálat tárgya lehet a kodifikált nyelvváltozathoz való viszonyulás, a nyelvhasználat szabályozottságához való viszony is.

Egy ilyen empirikus vizsgálat ugyanis szerepet vállalhat abban, hogy valós képet kaphassunk arról, hogy a magyar beszélőközösségben a nyelvhasználat mekkora hatással van a társadalmi érvényesülésre, hogy miért és mennyire normatív beállítódású a magyar beszélőközösség, hogyan és miért alakult ki, illetve hogyan módosul napjainkban a sztenderd történetileg hagyományozódóan nagy presztízse. Korábbi empirikus felmérések is igazolják ugyanis azt, hogy a magyar beszélőközösség erősen normatív beállítódású, a kommunikációs képességeket, vagyis a kifejezőkészséget, a helyesírási készséget, a nyelvtanilag helyes és választékos beszédkészség jelentőségét igen nagyra értékeli a társadalmi érvényesülésben (vö. Terestyéni 1990: 32–55).

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályán ezért a kodifikált nyelvi normával kapcsolatos attitűdvizsgálatba kezdtünk, feltételezésünk szerint ugyanis a nyelv művelésnek a magyar beszélőközösségben alapvetően sztenderdorientált társas környezetben kell kialakítania a stratégiáit.

Kutatásunk kiinduló hipotézisének számít, hogy a köznyelvi, kodifikált nyelvváltozatot a közléstípusok többségében preferáló attitűd csoportnormaként működik a magyar beszélőközösségben. Ezt az attitűdöt a nyelvi szocializáció során sajátítjuk el, ezért kutatásunk az ehhez a folyamathoz, az elsajátítás szervezett formáihoz való viszonyulás vizsgálatát is céljául tűzte ki.

A kutatás két fő módszere a kérdőíves felmérés és az interjúzás, vagyis az attitűdvizsgálatokban megszokottabbnak számító indirekt módszerek helyett direkt módszereket használunk. Ennek oka a vizsgálat tárgyában rejlett: korábbi ügynökvizsgálatok már kimutatták a sztenderd nyelvváltozat pozitív megítélését, magának a szabályozottságnak, illetve az elsajátítás folyamatának vizsgálatában azonban nem lehetséges az indirekt módszerek alkalmazása. A vizsgálat módszereinek kidolgozását nehezítette az is, hogy az attitűdvizsgálatok során az adatközlők sokszor adnak tudatosan vagy akár öntudatlanul is társadalmilag kívánatos válaszokat, a kodifikált nyelvváltozat pedig különösen olyan jelenség, amely egyértelmű társadalmi elismertsége miatt előidézhetheti ezeket a befolyásolt válaszokat.

A kérdőív és az interjúvázlat megszerkesztése során arra törekedtünk, hogy az adatközlők egyéni nyelvhasználati tapasztalatait és spontán vélekedéseit minél alaposabban tárjuk fel, ezért számos nyitott kérdést tettünk fel, a várható nagy számú értékelhetetlen és üres válasz ellenére is.

A kérdőív két részből áll: az első rész zárt és nyitott kérdések kombinációja révén igyekszik feltárni az adatközlők értékítéleteit. Egy-egy zárt kérdést szinte mindig nyitott kérdés követ az attitűdök kifejezhetősége érdekében:

5. *Fordult-e elő valaha Önnel valamilyen félreértés a nyelvhasználatára miatt?*

a) *Igen.*

b) *Nem.*

6. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*

A kérdőív első részének célja egyrészt az egyén nyelvhasználati tapasztalatainak, másrészt az iskolában zajló tudatos nyelvi nevelés, a sztenderd nyelvváltozat elsajátítási folyamatának felidéztetése, illetve a helyes és helytelen magyar beszéddel kapcsolatos sztereotípiák feltárása.

A kérdőív második része kontrollálja az elsőt, más módszerrel igyekeztünk meg feltárni ugyanazokat a problémákat. Ebben a részben megpróbáltuk megragadni a nyelv szabályozottságához kapcsolódó tipikusnak tartható viszonyulásokat, és ennek alapján az attitűdvizsgálatokban hatékonynak számító Likert-skálával értékelhető állításokat megfogalmazni. Az állítások megfogalmazása során arra is törekedtünk, hogy egymással szembeállítható, ellentétes megfogalmazások is ellenőrizzék az adatok hitelességét. Az értékeléshez a középérték elkerülése érdekében, vagyis hogy az adatközlőknek mindenképpen állást kelljen foglalniuk, négyfokozatú skálát használtunk. A válaszadási sémák elkerülése érdekében (vö. Babbie 1998: 184–185) a különböző orientációjú állításokat véletlenszerűen váltakozva soroltuk fel.

A kérdőív szerkesztése során szembe kellett néznünk a skálázásos módszereknek az a hibájával is, hogy olyan attitűdöket is vizsgálhatnak, amelyek a kérdezésig nem léteztek, ezáltal a kérdezés teremti meg őket. A kodifikált nyelvváltozathoz való viszonyulás tekintetében azonban véleményem szerint mindenképpen létező, működő, legfeljebb korábban nem tudatosult, nem reflektált attitűdökről van szó, amelyeket a skálázás kifejtette tesz, felszínre hoz.

Kutatásunk a nyelvi attitűd kognitív, affektív és viselkedéses összetevőit is vizsgálja, túlsúlyban vannak azonban azok a kérdések, amelyek a nyelvhasználatra vonatkozó hiedelmek, nézetek, sztereotípiák feltárását szolgálják, vagyis az értelmi összetevőt hangsúlyozzák. Például:

21. *Véleménye szerint milyen jellemzői vannak a helyes magyar nyelvhasználatnak?*

Az érzelmi összetevőre főként az egyén nyelvhasználati tapasztalatának feltárása során tudunk rákérdezni:

28. *Vannak-e olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek zavarják mások beszédében, írásában?*

a) *Vannak.*

b) *Nincsenek.*

Néhány kérdés pedig a konkrét viselkedést is igyekezett felidézteni:

27. *Ha nagyon helyesen akar beszélni, akkor mire figyel különösen? Mit kerül, és mit igyekszik követni?*

Az attitűdök intenzitásának, vagyis az egy-egy személyre jellemző bizonyosságának vizsgálatát lehetővé teszik az egymást kontrolláló kérdések, az attitűd relevanciájának, vagyis annak mérését, hogy a szóban forgó tárgyhoz kapcsolódó attitűd mennyire fontos a személy számára, azonban csak az interjúknak a kérdőív nyitott kérdéseire épülő, de azokat részletesebben kifejtő véleményeinek elemzése teheti lehetővé.

A nyelvhasználat szabályozottságához való viszonyulásról kapott eredmények – a mérhetővé tétel nehézségei ellenére – hasznosíthatók lehetnek a nyelvi tervezésben is, ugyanis a nyelvre vonatkozó vélekedések, és így a nyelvhasználat szabályozottságával kapcsolatos vélekedések is erősen befolyásolhatják a nyelvhasználatot és a nyelvi változásokat is.

Irodalom

- Agheyisi, R., Fishman, J. 1970. Language Attitudes: A Brief Survey of Methodological Approaches. *Anthropological Linguistics*. 12. 137–157.
- Allport, G. W. 1979. Az attitűdök. In: Halász L., Hunyady Gy., Marton L. M. (szerk.) *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai. 41–56.
- Babbie, E. 1998. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Czibere M. 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: Borbély A. (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 55–65.
- Csepeli Gy. 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Fasold, R. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Göncz L. 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék: Forum.
- Kiss J. 1998. A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: Zoltán A. (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 315–317.
- Lambert, W. E. et al. 1967. A Social Psychology of Bilingualism. In: *Journal of Social Issues*. 23. 91–108.
- P. Lakatos I., T. Károlyi M. 1996. A magyar nyelvváltozatok megítélése egy kérdőíves felmérés tükrében. In: Székely G., Cs. Jónás E. (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. A VI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia anyaga*. Nyíregyháza: Bessenyei. 341–349.
- Sándor A. 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv*. 97. évf. 1. 87–95.
- Sándor K., Langman, J., Pléh Cs. 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra. *Valóság*. 8. 29–40.
- Terestyéni T. 1990. Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: Balogh L., Kontra M. (szerk.) *Élőnyelvi Tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 32–55.
- Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris – Századvég.

Anyanyelv és nevelés – felsőfokon (Egy nyelvtörténeti kurzus)

Galgóczi László

„A Biblia szerint Isten adta az embernek a nyelvet. Ő vette el, illetve zavarba hozta össze a Babel tornyánál és ő adta vissza is az első pünkösdi ünnepén. Csak Isten tudja igazi mivoltában a nyelv titoknak maradt titkát, mi, mint minden, a nyelvet is csak tükör által, homályosan látjuk”

(Karácsony 1938: 191).

Nem úgy vannak-e némelyek a Bibliával is, mint amikor egy régi vagy egy modern műalkotást szemlélnék? Hallották dicsérni, hát elmennek megnézni, de teljesen értetlenül állnak előtte? Csak amikor elmagyarázza nekik a műértő szakember, mit figyeljenek meg a képen vagy szobron, akkor fedezik fel a művész üzenetét. Bibliáról szóltam, de a megállapítások minden a márt megelőző korokból származó, minden rendű és rangú írásműre igazak. Jó néhány évtizede már, hogy a nyelv- és irodalomtudósok különös figyelmet szentelnek a nyelv és a szöveg sajátosságainak. E kutatások eredményei, részint az iskolai tananyagba bekerülve, új megvilágításba helyezik a különféle szövegfajták keletkezését, indítékait, rendeltetését, szókészletét, hatásosságát és sajátosságait – s lassan-lassan megtanulunk új perspektívából olvasni.

„A nyelvtörténeti vizsgálat, amely szükségképpen a nyelv változásainak a megfigyelésére irányul, ha a változás tényezőinek a bonyolult szövedékébe való betekintést célozza, nem kerülheti el az alkalmi nyelvhasználatnak, a beszédnek, a szövegnek az elemzését. Ezt az elemzést sokoldalúan megtermékenyíti a nyelvnek, mint a kommunikáció eszköze és a beszéd mint kommunikációs folyamatnak a felfogása. Ez a kommunikációs szemléletmód azért is hathat termékenyítőleg a nyelvtörténet feltárására, mert arra kényszerít, hogy számba vegyük mindazokat a tényezőket, amelyek a nyelv változásában közreműködnek. E tényezők ugyanazok, mint amelyek a beszéd közben is szerepet játszanak: a szűkebb és tágabb értelemben vett jelszituáció tényezőit. [...] a kultúra, a nyelvértelem és a műfaj szintén a beszédhelyzet szerves része, meghatározója” (Károly 1972: 119).

S ez igaz esetünkben is, mert ha nyelvméleket olvasunk, elemzünk és összehasonlítunk, akkor a kommunikáció során funkcionáló összefüggések és függések lebegnek szemünk előtt:

K Ö Z Ö S N Y E L V Ű S É G

K Ö Z Ö S E L Ő I S M E R E T E K

K Ö Z Ö S E L Ő Z M É N Y E K

BESZÉDHELYZET

(Intertextus)

Beszélő

S z ö v e g
(Kontextus)
Mondat

Hallgató

(Deme 1980: 19)

Szabó Zoltán a szöveg történetiségéről szólván hangsúlyozza, hogy a szövegnek történeti minősége van, így és ezért is szükséges és jogosult a diakron vizsgálat. E vizsgálat során – szerinte – a szöveg életrajza kerekedik ki, mégpedig egyfelől a szöveg ontogenezise, másfelől filogenezise.

Milyen szempontokat tekint ő e folyamatban produktívnak? Célszerű szó szerint idézni gondolatait:

„(1) az elemzett szöveg létrejöttét meghatározó társadalmi, nyelvi, művelődési, művészeti tényezők számbavétele; (2) a megfelelő (tehát pl. nyelv-, irodalom-, tudománytörténeti) folyamatban való elhelyezése; (3) a szövegalkotás forrásainak és hatásának, utóéletének számbavétele; (4) a szöveg korábbi elemzéseinek és értékelésének számbavétele ...” (Szabó 1992: 34)

További fontos megállapítása Szabó Zoltánnak, hogy az elemző legtöbbször a történeti meghatározottságok tényeivel foglalkozik, elsősorban azok a körülmények és események érdeklik, amelyeknek nyomai a vizsgált szövegben fennmaradtak.

Mindezen törekvéseknek és függéseknek a mindennapi gyakorlatba való átültetését szolgálja a Magyar bibliafordítások c. nyelvtörténeti kurzus: a Biblia egyes szövegeit, szövegrészleteit elemezzük, mind szinkron, mind diakron síkon, figyelve a meghatározott követelményekre is: Alaposan ismerjék a hallgatók a nyelvemlékeink közül a bibliafordításokat, legyenek jártasak a történeti szövegelemzésben. A szakirodalmi munkák feldolgozásával megszerzett elméleti ismereteiket tudják alkalmazni a feldolgozott nyelvemlékek magyarázatában, legyenek képesek a tematikában meghatározott területeken önállóan is történeti szövegelemzést végezni.

A kurzus első órája alapvetést ad a későbbi munkához:

Bibliafordítás, fordításelméleti kérdések; fordítási típusok. A magyar nyelvű bibliafordítás kezdetei: a "Huszita Biblia" kódexei, a Jordánszky-kódex, a Winkler-kódex. A XVI. század magyar nyelvű bibliái.

Tananyag: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967 518–522: Az ómagyar kor nyelvi fejlődésének értékelése, a nyelvjárások, Az írott nyelv.

Feldolgozandó irodalom BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Budapest, 1967. 80–95: Az írásbeliség terjedése, 95–101: A helyesírás története., MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI: *Magyar nyelvelmékek*: Budapest, 1976. 72–89: A Huszita Biblia; 131–134: A Winkler-kódex; 221–226: Sylvester János; 230–235: Pesti Gábor; 273–275. Károli Gáspár.

Ajánlott irodalom: KREMER, JACOB: *A Biblia – Isten szava mindenkinek*. Szent István Társulat, 1992., *Magyar Biblia-fordítások*. Szépirodalmi Kiadó, 1990., MÉSZÖLY GEDEON: *A Biblia magyarra fordításáról*. Magyar Nyelv XVIII, 81–91., *Szent művészet*. Xénia Kiadó, 1994. (49–75: Szó és kép; 77–113: Vallás és kultúra), TÓTH KÁLMÁN: *Bibliafordítás – bibliamagyarázat*. Kálvin Kiadó, 1994., VANKÓ ZSUZSA – REISINGER JÁNOS: *Bevezetés a Biblia tanulmányozásához*. Bibliaiskolák Közössége, 1993., BOTTYÁN JÁNOS: *A magyar Biblia évszázadai*. Református Zsinati Iroda, 1982., *Magyar Biblia-fordítások*. Szépirodalmi Kiadó, 1990., Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931.

„Mikor a profán irodalommal foglalkozunk, rendszerint szem előtt tartjuk az adott irodalmi formát, amelyet az író vagy a költő alkalmazott. Azt, hogy regény-nyel, novellával, drámával, mesével, lírai alkotással vagy történelemírással van dolgunk. A Biblia könyveinek magyarázatakor erre régebben nem ügyeltek kellőképpen. A legtöbb szöveg esetében figyelmen kívül hagyták a nyelvi kifejezés módjait, a különféle formákat (...) és műfajokat (...), s legtöbbjük úgy kezelték, mintha az események jegyzőkönyvei vagy modern értelemben vett történeti leírások volnának. (...) Ezen túlmenően a modern nyelvtudomány – jogosan – hangsúlyozza, hogy egy közlésnek nem elég csak a tartalmára ügyelni, hanem rendeltetését is szem előtt kell tartani...” – figyelmeztet Jacob Kremer (Kremer é.n.: 27).

Növendékeink, hallgatóink és leendő tanítványaik közül sokan kezükbe veszik a Bibliát, de gyakran nem tudnak mit kezdeni vele, mert a Biblia nyelve idegenül cseng a fülükben.

Azt szokták mondani, ahhoz, hogy egy idegen nyelvű írásművet lefordítsunk egy másik nyelvre, alapjában véve csak két dolog ismerete szükséges: ismerni kell az átdó nyelvet, amelyről fordítunk, és ismerni kell az átvő nyelvet, amelyre fordítunk. Persze a nyelvismeret önmagában is komplex: ismerni kell a nyelv szavainak jelentését, a ragozás, a szófűzés és mondatfelépítés grammatikai törvényszerűségeit, de ismerni kell a nyelv képi gondolatvilágát is, a szavak átvitt értelmű jelentését, egyes szókapcsolatok különleges jelentéstartalmát, a képes beszéd sajátos kifejezéseit, amelyek más nyelvre lefordíthatatlanok. S ehhez még annyit tennék hozzá: nem elég a nyelvismeret, igen jól kell ismerni mindkét kultúrát, mert a nyelv végső soron az egész kultúrának a formája.

Mindezen megállapítások igazak nyelvelméink, korábbi korokban keletkezett szövegeink feldolgozására is:

A bevezető-előkészítő óra után figyelmünket a Bécsi Kódexre fordítjuk, s Rúth könyvének szövegelemzéséhez kezdünk hozzá. Alapvetően három szinten zajlik az elemzés: tisztáznunk kell a szöveg keletkezésének és befogadásának nyelvi és szociokulturális előfeltételeit, fel kell tárunk a szöveg szerkezeti sajátosságait: jelentésösszefüggéseket és a kohézió eszközeit, s végül – s esetünkben leginkább – alaktani-mondattani eszközök vizsgálatával a nyelvi jellemzők számbavétele következik. A kurzus következő négy órájában a Bécsi Kódex szövege, Rúth könyve áll az elemzés középpontjában.

BÉCSI KÓDEX – RÚTH KÖNYVE.

Tananyag: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 400–424: A jelek és a ragok története:

Feldolgozandó irodalom: *A Münchener Kódex 1466-ból*. Budapest, 1971. 33–55: A Münchener Kódex helyesírása, Megjegyzések a Bécsi és a Münchener Kódexből közölt szemelvények olvasatához.; KÁROLY SÁNDOR: *A kései ómagyar kor szöveggrammatikája*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. 761–834.,

Ajánlott irodalom: E. ABAFFY ERZSÉBET: *Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban*. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Balázs János. Budapest, 1983. 113–179, HEIJKOPP H. L.: *Ruth könyve*. Budapest, 1995.

Rúth könyvét olvassuk, az Ótestamentum talán legszebb könyvét, amely sokak véleménye szerint népmondából kikerekített legenda.

„Rúth könyve egy novella. Egy Júda-törzsbeli családról szól – olvashatjuk az Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (259) magyarázatában –, amely éhínség idején kivándorol Moáb földjére. Itt az idegenben meghal az apa és mindkét fia. A jogokkal nem rendelkező és védtelen özvegy, Noémi, moábita menyével, Rúttal együtt visszatér Betlehembe. Rúth hitet tesz Izrael Istene mellett, és alkalmazkodik új hazája szokásaihoz és életmódjához. A két asszony az egyedül élők sanyarú kenyerére kényszerül, míg Boóz – egy rokon – fel nem figyel Rútra. Magára vállalja a levíratus kötelezettségét (...) és feleségül veszi Rútot. Így fia, Obed, Dávid király nagyapja idegen nemzetiségű apától született”

A kis írásmű a héber próza valóságos gyöngyszeme, de nem önmagáért, a kis népi történet pusztá elbeszéléseért írták, hanem bizonyos szándékkal:

„Isten kegyelméről szóló üzenet ez. Ő az özvegyek és árvák istene, aki a két szegény, elhagyott asszonnyal különös történetet kezd el, a Dávid háza történetét, amelyről később a Messiás, Izrael Szabadítója származik. Továbbá arról tesz isten bizonyosságot, hogy őt nem köti sem faj, sem vér – az Ő szuverén cselekvése és uralmassága minden emberre elhat” – írja Ernst Aebi (Aebi é.n.: 33).

A szerkezet csodálatosan szimmetrikus, a történet minden része a fő témára irányítja a figyelmet, mint a szerkezeti vázlat is mutatja:

I. Noémi megüresedése.

II. Noémi visszatér Moáb földjéről.

III. Rút és Boáz találkozik a gabonaföldön.

IV. Rút elmegy Boázhoz a szérűre.

V. Boáz intézkedik, hogy elvehesse Rútot.

VI. Naómi beteljesedése.

VII. Dávid származásrendje.

(Magyarázatos Károli Biblia 350. alapján)

EG bizony napiban, midőn a bízoac fèiedèlnkednè vala jon [èl] èhség a földj. Azèzt èl-
mènè èmber Iudanac Bèt-
lèhèmè[bèn]böl, hog zazādoklana
Moabitidifnè vidékèbèn q fèlèfégèuèl
z két fiayual. (2) Q hiuattatic Èlimè-
lehnè z q fèlèfégè Noeminè z q két
fiay eggic Maalonnac z mafic Celion-
nac Effzatay Iudanac Bethèlemèböl.
Ès bèmèuèicc Moabitidifnèo vidékèbè
z lakoznakuala oth. (3) Ès meghala
Èlimèlch Noeminè feziè z q megma-
zada q fiayval. (4) Kic fèlèfégèkèt
vönè Moabitidiakat Kicnè èggic hiat-
taticuala Ozphanac z mafic Rvtnac
Ès lakozanac ot tiz èztèndèiglèn (5)

E bizony napiban, midőn a bízoac fèiedèlnkednè vala jon [èl] èhség a földj. Azèzt èl-
mènè èmber Iudanac Bèt-
lèhèmè[bèn]böl, hog zazādoklana
Moabitidifnè vidékèbèn q fèlèfégèuèl
z két fiayual. (2) Q hiuattatic Èlimè-
lehnè z q fèlèfégè Noeminè z q két
fiay eggic Maalonnac z mafic Celion-
nac Effzatay Iudanac Bethèlemèböl.
Ès bèmèuèicc Moabitidifnèo vidékèbè
z lakoznakuala oth. (3) Ès meghala
Èlimèlch Noeminè feziè z q megma-
zada q fiayval. (4) Kic fèlèfégèkèt
vönè Moabitidiakat Kicnè èggic hiat-
taticuala Ozphanac z mafic Rvtnac
Ès lakozanac ot tiz èztèndèiglèn (5)

(Nyíri 1971: 40-41)

A grammatikai elemzés a nyelvtan „durva” módszereit követi: 1) a szöveg szöveg-
mondatokra bontása, 2) a szövegmondatok tartalmi-logikai összefüggéseinek feltárása;
3) a szövegmondatok kommunikációs és szerkezeti-szerkesztettségi sajátságainak meg-
állapítása; 4) a mondategész és mondategységeinek szokásos módon történő elemzése.
Első lépésként a hallgatók mai magyar kompetenciájára építve értelmezzük és elemez-
zük a megadott szempontok szerint a mai magyar fordítást:

„Az egyik bíró napjaiban, amikor a bírák kormányoztak, éhínség támadt az or-
szágban. Ekkor egy ember, aki Júda Betleheméből származott, elindult, hogy egy
időre Moáb földjén telepedjen le feleségével és két fiával együtt.” (Ó- és Újszö-
vetségi Szentírás a Neovulgáta alapján 259)

(I) /1/ *Ėgy bírónak napiban*, /2/ *midőn a bírák fejedelmkednek vala*, /1/ *lőn ěhség a' földőn*. (II) /1/ *Azért elmēne embēr Júdának Betleheméből*, /2/ *hogy szarándoklana Moabitisnek vidékébean ő feleségével és két fiaival*.

Az elemzéshez szükséges szociokulturális ismereteket elsősorban a magyarázatos bibliákból merítjük:

„Rut könyve közvetlenül csatlakozik a Bírák könyvéhez, ezt mutatja a héber bevezető szó <és történt>. Az író nem mondja meg a bíró nevét, aki alatt az éhínség történt, ami arra utal, hogy jóval az események után írták a könyvet. Betlehem jelölése Júdával pontosabb meghatározást ad, mert zebulon földjén is volt egy Betlehem (Józs 19.15) Moáb földje a Holttengertől K-re terült el; a moabiták nyelvi-
leg közel álltak az izraelitákhoz” (Biblia 1987: 276).

A szükséges grammatikai ismeretek: a szövegmondatok leggyakoribb kapcsolódási formái, a szintaktikai kohézió eszközei (az ómagyar kor első felének ezen lehetőségeivel az előző félévben már foglalkoztunk); az igeidők kifejezési lehetőségei és használatuk a XV-XVI. században (*lőn, fejedelmkednek vala*); a főnév határozottságának és határozatlanságának kifejezési lehetőségei.

A megoldás: I. $[F^1/m^2, hi \setminus F^1] \Rightarrow (kőv) \Rightarrow$ II. $[F^1/m^2, hc]$

I. 1		1
		2
1. <u>lőn</u> -- <u>ěhség</u>	2 <u>a bírák</u> -- <u>fejedelmkednek</u>	<u>vala</u>
/		
<u>napiban (Hi)</u>	<u>a földőn (Hh)</u>	<u>midőn (Hi)</u>

<u>bírónak (Jb)</u>		

<u>egy. (Jk)</u>		

A BÍRÁK KORA

fejedelmkednek vala – *tartós-folyamatos múlt*

tartós, folyamatos cselekvés, a múltbeli események háttérben meghúzódo,
az eseménysorozat – vagy akár annak elbeszélése – idején tartó állapot.

lőn – *elbeszélő múlt*

múltbeli esemény, jelenre vonatkoztatás nélkül;
a személytelen elbeszélések múlt ideje

AZ EGYIK BÍRÓ IDŐSZAKA

Tanulságul forduljunk ismét Karácsony Sándorhoz!

„A nyelv a kultúra formája. A kultúra a nyelv tartalma. Az egyik ember akármit is beszél, amit mond, annak tartalma csak tudomány lehet, vagy művészet, vagy társadalom. Vagy azt akarja, hogy gyönyörűségem legyen, kedvem teljen benne, vagy azt célozza, hogy tudomásomra jusson, tanuljak belőle, vagy abból a szándékból mondódott, hogy csináljak, tegyek, cselekedjek valamit egy másik embert illetően. A kultúra természetesen nem az, ami nekem épen tetszik, vagy amit én tudok, vagy amit cselekszem, mert úgy jött nekem, hogy azt cselekedjem, hanem amiben az »ember« gyönyörködik, amit az »ember« tud, és amit az »ember« cselekszik. Hiszen éppen arra jó a beszéd, hogy »egy« embert rásegítsen »ember« lenni, mindig, minden körülményben. A kultúra tehát mindaz, amit, ami az embernek cselekednie kell, (mert úgy jó), tudnia illik (lévén igaz) és ami lehetetlen, hogy gyönyörűséget ne okozna néki (hiszen olyan szép).” (Karácsony 1938: 180 – eredeti helyesírással.)

Irodalom

- Aebi, E é. n. *Rövid bevezetés a Bibliába*. Primo Evangéliumi Kiadó.
- Deme L. 1980. Az ember és a nyelv. In: Fülöp L. (szerk.) *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában*. Budapest: OPI.
- Karácsony S. 1938. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest: Exodus.
- Károly S. 1972. *Nyelvtörténet és kommunikáció*. In: Telegdi Zs., Szépe Gy. (szerk.) *Nyelv és társadalom. ÁNYT. VIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kremer, J. é. n.: *A Biblia – Isten szava mindenkinek*. Ford. Ruzsiczky Éva. Budapest: Szent István Társulat.
- Szabó Z. 1992: *A szöveg történetisége*. In: Petőfi S. J., Békési I., Vass L. (szerk.) *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*. Szeged: JGYTF Kiadó. 34–40.

Források

- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. 1987. Budapest: Szent István Társulat.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. 1997. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.
- Magyarázatos Károli Biblia*. é. n. Budapest: Veritas Kiadó.
- Nyíri A. (szerk) 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hogyan fejlesztik az irodalmi alkotások a gyermek anyanyelvi kultúráját?

Gödéné Török Ildikó

„Az alkotás lehetősége megvan az emberben és eszközeiben, de a művészi alkotás emberfölötti csoda.

Azt, ami a szép műveket széppé teszi, a jelenségvilág tényei közt hiába keressük. A remekművek lehetnek egyszerűek, bonyolultak, rendezettek, személyesek, tökéletesek, kezdetlegesek; éppúgy a kontár-művek is. Csak épp a remekműben megvan az a csodálatos delejesség, mely a kontárműből hiányzik, s amelyet a jelenségvilág körülményeiből nem lehet levezetni.

A remekműben, az alkotó és műélvező képzelet közvetítésével, az időtlen dereng át az időbeli világba” (Weöres 1995: 86).

Ezt a folyamatot figyelhetjük meg a szépirodalmi művekben, köztük a mesékben is. Ebben az életkorban még a mesék állnak legközelebb a gyerekekhez, s a mesék hallgatása, olvasása közben fejlődik anyanyelvi kultúrájuk. Arany Jánosnál olvashatjuk, hogy „...az egész emberiség egyik csodálatos alkotása a mese...” (Ortutay é.n.: 47). Illyés Gyula szerint egy nemzet gondolatjárásának leghitelesebb megnyilvánulása. A mesének egész életünkre nagy hatása van, éppen ezért erkölcsi érték, melyet örökölni hagytak ránk az elmúlt idők emberei. Benne megmaradt mindaz, ami örökre elveszett volna számunkra: innen az ősember lelke szól hozzánk, hisz a mese régi, kezdetleges formájában a kultúra küszöbe előtt bolyongó ember epikája volt. Minden irodalmi megnyilatkozás öse. Az ősmese eredeti alakjában elveszett, de legközvetlenebb sarjában, a népmesében él tovább. A népmesében, amelyet a képzelet és emlékezet játéka és megtartó ereje adott át egyik nemzedéktől a másiknak.

„A gyermek olyan, mint a mese világa, lelke a mese elevensége: nem akar ő tapasztalni, tudni, gyönyörködni, ő csak cselekedni akar. S ez a gyönyörűsége... Az öröm, mely a mese cselekménye alatt eltölti a gyermek lelkét, legnagyobb tényszerűség a gyermek fejlődésének...” (Nógrády 1917: 6-7).

A gyermek esztétikai ízlése, morális fejlődése is a mese hatása alatt fejlődik.

Csodálatos erővel dolgozik a gyermekben. Már az ókor nagy szelleme, Arisztotelész is ismerte fontosságát, s még nagyobb teret kap napjaink pedagógiájában.

Hiszen nincs egyetlen műfaj sem, amely az életet így együtt, egyben egyetlen bámulatos egységben fogná fel a maga tragikus és ugyanakkor optimista kicsengésében, mint a mese. Gyönyört és fájdalmat, félelmet és szánalmat, démonit és eszményt; élet és halál egyszerre ellentét és egymásban mégis átcsapó élményét adja Hankiss szerint.

A népmese egyszerű s tökéletes művészetén kívül utánozhatatlan a népmesékben jelentkező népies nemzeti sajátosság, mert a mesében jelentkező sok azonos vonás, motívum mellett benne van az illető nép ízlése, s benne van a nép lelke, szíve, vágya, s ha át is vett más népektől mesei motívumokat, azt a maga felfogása, nyelve szerint alakította, formálta. Elhagyta azt, ami nem felelt meg ízlésének, s hozzátette azt, ami az ő hagyományában, ízlésében, szokásaiban s felfogásában gyökerezett.

A magyar népmeséknek nem gondolatviláguk anyagában, mely alig mutat eltérést más népekéitől, hanem az előadás, szóval a külső és belső elrendezés, a meseszöveg, a stílus, a fordulatok formuláiban keresendő a nemzeti színezete – írja Katona Lajos.

A mesék a szimbólumok nyelvén szólnak a gyerekekhez. Szólnak a tudatos és a tudattalan énjükhöz. A szimbólumokon keresztül a gyerekek belső vágyait, indulatait juttathatják kifejezésre, így mentálhigiénés funkciót is betöltenek.

A mesében minden benne van, ami a gyerekek érzelmi világát, képzelőerejét, a szép iránti fogékonyságát, erkölcsi vonásait gazdagítja. A gyerekek az átváltozásokat, a fordulatos eseményeket szeretik.

A nyiladozó emberi léleknek legjobban a mese felel meg, hiszen az élet és halál, gyűlölet és szeretet valóságos képeit mutatja meg, amelyekről más módon nem tudunk velük beszélgetni. A mesék szóincse, dallama, ritmusa fontos. Minél dallamosabban mesélünk, s főleg „fejből”, annál erősebb belső képeket tudnak a gyerekek hozzáképzelni. Látják maguk előtt leperegni a mese cselekményét. A gyerek belső képessége nagy. Viszont, amikor megjelenik a folyamatosan változó külső kép, akkor leáll a belső képtermelő tevékenység. A gyerek ott ül a TV, videó, számítógép előtt, nem tud elszakadni a folyton változó képektől, amelyeket nem is tud mindig feldolgozni, egyre fáradtabb, indulatosabb lesz, körmét rágja, ujját szopja.

A jó mesehallgatókból, nem a mesenézőkből lesznek a jó olvasók. A szóban mondott mese tapintatos, s a gyerekek jól értik ezt a csodákkal, átváltozásokkal teli világot. A mese a gyermek lelki tápláléka, hisz testi, lelki egészsége követeli ezt meg.

Az irodalom műfajai lehetőséget adnak a nyelvi nevelésre. Az irodalmi művek a szó-készlet gyarapítására, a szójelentés megértésére, a nyelvi fordulatok, állandó kifejezések alkalmazására, a nem verbális kommunikáció kifejezésére, az önálló megnyilatkozásra kínálnak alkalmat.

A kifejezőkészség fejlesztése szintén elsődleges szempont.

A célok megvalósítását elősegítő készség- és képességfejlesztés főbb szempontjai:

- az érzékelés (látás, hallás, tapintás) fejlesztése,
- a koncentráció képességének fejlesztése,
- az improvizálás képességének (mozgás, beszéd) fejlesztése,
- a ritmikai készség fejlesztése,
- a képzelet fejlesztése,
- a beszédkészség fejlesztése,
- az empátia (beleélőképesség) fejlesztése,
- az egyéni rátermettség kibontakoztatása.

Az irodalmi alkotások nem csak reprodukálásra, hanem szövegalkotásra is serkentik a gyerekeket. Önkifejezési törekvéseiket mutatják azok a kitalált szavak, amelyeket a szülők, sőt az óvónők is tapasztalhatnak.

Fontos, hogy a gyerek maga is mondja el a hallott mesét, gyakorolja ezáltal az emlékezetét, gyarapítja a szókészletét.

Az anyanyelvi nevelés szempontjából nagyon hasznosak a nyelvi játékok, amelyek a hangképzésre, a szókincs bővítésére, a passzív szókészlet aktivizálására, a szó jelentésének rögzítésére, a gondolkodás és mondatalkotás összefüggéseire vonatkoznak.

A gyermekjátékok között elsődleges a mondóka, mely alkalomhoz, szándékhoz kötődik, sajátos funkciója van, gazdag formavilágú. Együtt van benne az énekes, mozgásos játék és a vers. Minden beszédbeli megnyilvánulás szokáshoz, helyzethez, játékhoz kötött. Ezek az egyszemélyes vagy társas mondókák cselekedetekkel, mozdulatokkal kísérve, énekelve jutnak kifejezésre. Kodály Zoltán szerint nagy e játékok tisztán emberi értéke is: fokozzák a társas érzést, életörömet. Ugyanakkor fokozzák a nyelv teremtő erejét is.

A mondókák közös jellegzetességeit nyelvi, tartalmi és kölcsönzött jegyekben találjuk.

I. Nyelvi jegyek:

hangzás	<i>azonos hangok: öt török, öt görög</i>
alliteráció	<i>Makai mészáros mondta minékünk</i>
szóismétlés	<i>ropp, ropp ... ezt, ezt</i>
szószakítás	<i>papucsot, csot, csot</i>
betét	<i>hangutánzó szó: kopp, kopp</i>
ikerszó	<i>zsipp, zsupp, szil szál</i>
játszi képzés	<i>kukucska</i>
kicsinyítő képzés	<i>kórócska, varjúcska</i>
értelmen túli kifejezés	<i>ecki, becki</i>
furcsa tulajdonnév	<i>Kukutyin</i>
megszólítás	<i>ember: Eredj, pajtás!</i>
	<i>állat: Héja</i>
	<i>tárgyak: Járd ki, lábam!</i>
	<i>természeti jelenség: Ess, eső</i>
monológ	<i>Lementem a pincébe</i>
dialóg	<i>Ki van itt? - Császár, király lánya</i>

II. Tartalmi jegy:

alkalom: tánc, kiolvasás, járás
mozgás: hintázás, járás
szokás: Pünkösdőlés

III. Kölcsönzött jegy:

műköltészeti
népköltészeti
idegen nyelvből

A versek olyan közvetlen, konvenciómentes kapcsolatban állnak az általuk bemutatott jelenségekkel és az anyanyelvvél, mint a gyermek. A versek témái a természet, a napszakok hangulata, a játék a legtermészetesebb anyanyelvi zene.

„Gyermekkoromtól az egész évet szerettem volna egyszer úgy eltölteni, hogy a természet mozgásából, a rügyezéstől a lombhullásig, egyetlen mozdulatot se mulasszak el. Amit láttam a csupasz ág, és mire újra odanéztem, a bimbó kifakadt, mire megint, már nagy volt a levél és rajta a gyümölcs. Szerettem volna fákat és ágakat, növényeket és domboldalakat mindennap, sőt reggel, délben, este meg nézni a rügyek fakadását, a legelső zöld csíkot, ahogy a bimbó nyílik, fakad, a szírom lehull, egész addig, amíg a gyümölcs megérett, a levél lassan megsötétedik, aztán októberben vörösödik, sárgul, dohánybarna lesz és lehull” (Hamvas 1987: 48).

Az irodalom, a költészet, a vers egész életünkben elkísér, nevel bennünket. Így vesszük észre, hogy „*aranyban sétál a nap*”, hogy „*vaskorláton hunyorog a dér*”, a teherkocsi „*szuszogó mozdonyról álmodik*”, vannak „*piros-kék szőlőlevelek*”, „*szépszagú mezők*”, „*fűszálon pici él*”, s a tavasz a fákat ... „*sokszínű ruhába öltözteti*”.

A nyelvi fejlesztő munkában óriási szerepe van a dramatizálásnak, a bábozásnak. Kifejező eszközei a mozgás, a látvány, az irodalmi szöveg. Segítségével a gyerek átélheti, kifejezheti érzéseit, gondolatait, eljátszhatja, kijátszhatja magából akár a félelmeit is, s közben természetesen használja, gyakorolja a mesében hallott kifejezéseket, szavakat, melyekhez érzelmileg kötődik.

Ezek után nézzük, hogy mit adhat még a mese, mint irodalmi műfaj nyelvi szempontból a gyerekeknek. „*A nyelvi hűséggel elmondott mese alkalmával nyelvi ajándékosztogatás folyik. A gyerekek olyasmivel találkoznak, amiben sűrítve benne van mindaz, ami az élőbeszédből tartalmilag és formailag a leghatásosabb*” – írja Zilahi Józsefné (Zilahi 1998: 38).

Megismerkednek a különböző beszédfordulatokkal. Észreveszik, hogy a beszélgetésnél a kérdés-felelet szabályosan követi egymást. Általában a párbeszédnek rövidek, két élőlény beszélget: mesehős-sárkány, mesehős-király, mesehős-öregasszony, mesehős-öregember. Lényeges elem a megfelelő köszönési forma.

- „Szerencsés jó estét, öregapám!”
- „Jó, hogy öregapádnak szólítottál, mert különben halálfa lettél volna.”
- „Jó napot öreganyám!”
- „Jó reggelt, kedves fiam, hát te merre jártál, hogy még a színedet se láttam?”
- „Jó reggelt, felséges király édesapám!”
- „Adjon Isten, édes fiam!”

A tiszteletet legelőször a köszönéssel lehet megadni, ami elnyeri jutalmát, így szerezhethet maga mellé segítőtársat, hiszen: „*Jótett helyébe jót várj!*”

Megismerik a fokozást, mint nyelvi eszközt: „*Réz-, ezüst-, arany-, gyémánt-erdő, vár, ezüstszerű, aranszerű, gyémántszerű.*” A túlzásokat: „*Olyan szép volt, hogy a napra lehetett nézni, de rá nem*” – , ezek lehetnek mennyiségi és minőségi jellegűek: „*Itt meg még hétszerte szebb királykisasszonyt láttam*” vagy „*aranszörű bárány, paripa*”. A túlzás

a játékos kedv, a tréfa tükröződése az élőbeszédben is, és mindig felfokozott érzelmi állapot van mögötte.

Nemcsak egyszerű szavakkal, hanem hasonlatokkal is kifejezhetik mondandójuk lényegét, amire szintén szép példákat találhatnak a mesékben.

„Olyan sebesen repült, mint a szélvész”

„Reggelig aludt, mint a tej.”

„Sírt, mint a záporosó.”

„Olyan szegény volt, mint a templom egere.”

„Annyi gyerekük volt, mint a rosta lika, még eggyel több.”

„Arca fehér, mint a lilium.”

„Olyan sebesen repült, mint a szélvész.”

Különösen nagy jelentőségű a mesékben a jellemzés, jellemábrázolás. Ez utóbbiak a szókincsbővítést szolgálják. „Igazmondó juhász, rest leány, csúf boszorkány, vénséges vénember, szépséges szép hajadon”.

A gyermek utánzással tanulja az anyanyelvét. Minél több lehetőséget kell adni arra, hogy megismerkedjen a legszebb magyar kifejezésekkel, hasonlatokkal, párbeszédekkel, rokon értelmű szavakkal, szép szólásokkal, tájnyelvi szavakkal, kifejezésekkel. Ezt segíti a szépirodalom.

Bruno Bettelheim (1988: 213) A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek című munkájában a mesehallgatást a magvetéshez hasonlítja: „...a jó talajba hullott magvakból gyönyörű virágok és sudár fák sarjadnak – azaz elfogadtatnak fontos érzelmeket, elősegítenek felismeréseket, táplálják a reményt, és csökkentik a szorongást –, s ezáltal mind pillanatnyilag, mind hosszabb távon gazdagíthatják a gyermek életét.”

Irodalom

- Az óvodai anyanyelvi nevelés továbbfejlesztése. 1981. Kecskemét: Óvóképző Intézet.
 Honti J. 1962. *A mese világa*. Budapest: Magvető Kiadó.
 Lengyel Zs. 1981. *A gyermeknyelv*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 Mérei F., V. Binét Á. 1978. *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 Nógrády L. 1917. *A mese*. Budapest: M. Gyermektan. Társ.
 Ortutay Gy. 1960. *Magyar népmesék*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
 Zilahy J. 1985. *Az olvasóvá nevelés kezdetei*. Óvodai Nevelés 3. 84-85.
 Zilahy J. 1998. *Mese-vers az óvodában*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

Anyanyelvi hagyományok – nyelvi modernizáció

Heltainé Nagy Erzsébet

1. Előadásomban a címben jelzett összefüggésrendszert (mint anyanyelvi nevelés, idegen nyelvek elsajátítása, a társadalmi érvényesülés anyanyelvi feltételei) a maga teljességében természetesen nem tudom feltárni, csupán arra vállalkozom, hogy az egészet szem előtt tartva egyetlen területet emeljek ki, ez pedig a következő: a magyar nyelvi hagyományok között nálunk hosszú ideje kitüntetett szerepű nyelvművelés milyen módon vehet részt napjaink aktuális nyelvi, anyanyelvi modernizációs folyamataiban.

Hogy a terminusokon megközelítőleg ugyanazt értsük, a címben megadott fogalmak értelmezéséből indulok ki. A sorrendet némiképpen megcserélve előbb a modernizációról, majd a nyelvi hagyományok, benne a nyelvművelés szerepéről kívánok beszélni, ezután visszakanyarodva a modernizáció kérdéseire, lezárás helyett inkább csak kérdéseket fogalmazok meg, építve a jelenlévők véleményére, tapasztalatára.

1.2. A *modernizáció*, tudjuk, korszerűsítést jelent, az Idegen szavak szótára és az Magyar értelmező kéziszótár meghatározása egybeesik: „valamely területen a kor színvonalának megfelelő változat(ok) kigondolása, létrehozása, a meglévők korszerűsítése, megújítása”. Mint a *kigondolás* és a *létrehozás* jelentéstartalma mutatja, elvi, elméleti és technikai-technológiai kérdések egyaránt beletartoznak a modernizáció fogalmába. A modernizáció szükségességét nem „kitalálják”, nem „fölfedezik”, hanem az élet természetes alakulása, változása kényszeríti ki. A modernizáció tehát folyamat, amely akkor jó, akkor sikeres, ha a meglévőre épül, „egy adott közösségben az ott tovább élő (tudatosan ápol) szokásra, ízlésre, felfogásra, szellemi örökségre”, azaz a meglévő *hagyományra*, hagyományokra. Máris itt vagyunk a másik kulcsszónál, a hagyomány fogalmánál, amelyet ezúttal nem csak az értelmező szótárból idézett közhasználatú értelmezésben szerepeltetnek, hanem társadalomtudományi, nyelvészeti szakkifejezésként is.

Itt jegyzem meg, hogy a hagyomány kérdéskörének kutatása éppen a legutóbbi időkben vett új lendületet. A történettudomány, a filozófia, a pszichológia, a kulturális antropológia, a mentalitástörténet, az irodalomtudomány és a nyelvtudomány is egyre többet foglalkozik vele. Kiemelem Nyíri J. Kristóf: A hagyomány filozófiája című művét (Nyíri 1994); illetőleg az MTA Közgyűlési előadások kötetében megjelent idevágó írásokat: például Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerepe című dolgozatát (Szegedy-Maszák 1999); Kiss Jenő: Hagyomány, nyelv és közösség (Kiss 1999), valamint Nyíri J. Kristóf Globalizáció és lokalizáció (Nyíri 2001) című írását az említett kötetből.

2. A nyelvművelés mint hagyomány

Bennünket ezúttal természetesen a nyelvi hagyományok kérdésköre érdekel. A nyelvművelés története úgy is felfogható, mint a magyar nyelvi hagyományok története, mint meglévő és megújuló folyamatok állandó kölcsönhatása (Fábián 1984). A nyelvi hagyományok területe azonban ennél szélesebb körű értelmezési lehetőségekben kerül elő

a mai szakirodalomban. Legrészletesebben Kiss Jenő foglalkozott a nyelvi hagyományok korszerű értelmezésével. Hagyomány, nyelv és közösség című írásában figyelmeztet arra, hogy „a nyelvi hagyományok komolyan veendő, mert a korszerű nyelvi tervezésnek is számolnia kell a nyelvhasználatra közvetlenül vagy közvetetten hatást gyakorló beszélői beidegződésekkel – történeti perspektívában is” (Kiss 1999: 63). Az alábbiakban Kiss Jenő fenti tanulmánya alapján vázolom föl röviden a nyelvi hagyományok specifikumait.

2.1. Alapvetően kétféle nyelvi hagyományt tart számon a szakirodalom. Vannak egyetemes, minden nyelvre, nyelvközösségre jellemző hagyományok, és vannak egyes, nyelvspecifikus hagyományok. Az anyanyelv átöröklése, az úgynevezett „eredeti hagyományozódás” például egyetemes hagyományrendszert alakított ki, az egyetemes nyelvelsajátítás hagyományrendszerét, amelyek a közvetlen emberi kommunikáció univerzális sajátosságai. Egyetemes hagyomány például a mindenkori nyelvhasználó folyamatos értékelő-viszonyító kommunikációs stratégiája, melynek során választ a számára rendelkezésre álló nyelvi lehetőségek között. A választást állandó értékelő gesztusa, reflexe teszi lehetővé. A nyelvi változatok közötti értékelő tevékenység is egyetemes nyelvi hagyomány. Emellett vannak specifikus nyelvi hagyományok, amelyek konkrét nyelvhez, konkrét beszélőközösségekhez kötődnek, esetünkben a magyar anyanyelvűként beszélők közösségéhez.

Gyakori érv, mutat rá a szerző, hogy nyelvünk nem pusztán érintkezési eszköz, hanem „jóval több” annál. Ez a jóval több ragadható meg a nyelvet kísérő hagyományokban, amelyek igen gyakran nem is nyelvi eredetűek, a nyelvi érvek esetleg csak utólag csatlakoztak a társadalmi, történelmi, mentális érvekhez.

A nyelvi hagyományok lehetnek spontán keletkezésűek, lehetnek naivak, de lehetnek tudatos szándékkal létrehozottak is. A magyar nyelvvel kapcsolatos legismertebb nyelvi hagyományok: a nyelvi veszélytudat kérdésköre, a magyar nyelv társtalan voltának hagyománya, a magyar nyelv nehezen tanulhatósága vagy a magyar nyelv eredetével kapcsolatos hagyományok kérdésköre.

2.2. Az anyanyelvvel kapcsolatos legismertebb és leginkább tudatos tipikusan értelmiségi hagyomány az a magatartásforma, amely a nyelvvel való tudatos törődést jelenti, az a szaktudományos tanári, írói, publicisztikai hagyománykör, amely a nyelv állapotára való folytonos reflektálást, mondhatnám reflexet jelent, és amelyet nálunk összefoglalóan az utóbbi évszázadokban nyelv művelésnek neveztek. Ez a tevékenység, ez a hagyomány már a szó megjelenése előtt is létezett, és sokféle terminológiai változáson ment át és megy át napjainkban is. Létezett, mert a nyelvi kérdés nálunk is – hasonlóan más nyelvközösségekhez, különösen a közép-európai kisebb nyelvközösségekhez – alapvetően társadalmi kérdés volt, gyakran nyelvi kérdésekben jelentek meg társadalmi, politikai, polgárosodási problémák. Miként ezt Németh G. Béla már a hatvanas években megfogalmazta (Németh 1960). De ugyanezt mutatja például az idegen szavak befogadása, elutasítása körüli, ma is aktuális társadalmi, közéleti és szaktudományos vita.

A nyelvvel való tudatos törődés folyamata, melynek részei a *nyelv művelés*, *nyelv ápolás*, *nyelvédelem*, *nyelvtervezés*, *nyelvpolitika*, *nyelvstratégia* stb., tengernyi észrevételt tett a nyelvről és a nyelvhasználatról, mindeközben maga is létrehozott egy önálló hagyományt. A *nyelv művelés* a nyelvtudomány önállósodásával tudományos, akadémiai rangra is emelkedett, és intézményesen segítette a második nagy történeti szakaszban a

nyelvi sztenderdizáció fenntartását (az első szakaszban a sztenderdizáció kialakulására irányult a nyelvművelő szándék). A nyelvművelés hosszú tevékenysége során midig is értékelt, a nyelvi helyesség vagy helytelenség kérdéskörét saját kialakult hagyományához mérte, amely mindvégig az aktuális tudományos paradigmarendszerből származott. Ezzel természetesen az általa folyamatosan elismert (preferált) hagyományt és az ennek birtokában lévő rétegeket sok tekintetben igen kedvező helyzetbe juttatta. Itt azonban látnunk kell azt is, hogy éppen ezek a rétegek, nevezetesen az értelmiség, az írástudók, a szofokrácia, az úgynevezett művelt nyelvhasználói rétegek vitték véghez mindig az aktuális nyelvi modernizációt. Vagyis ők fejlesztették, újították meg az írott nyelvet, majd a nyelvi normát (bibliafordítók, szaknyelvújítók, az irodalmi nyelv csiszolói); azaz a beszélőközösség, a nyelvközösség, a magyar nemzet fennmaradását szolgálták.

2.3. Hogy történhetett volna másként is? Hogy az aktuális nyelvi modernizáció épülhetett volna jobban is az élő, közhasználatú magyar beszélt nyelvre például a 16-17. században? Hogy a nyelvújítás sok tekintetben kívülről és felülről jövő folyamat volt? Hogy a kor parancsa most is kívülről diktálja, az erőpróbákat, új helyzeteket, divatos szóval kihívásokat (challengeket), amelyeknek a nyelvhasználók kénytelenek megfelelni?

Ez természetesen így van. A nyelvművelés történetéből, hagyományából éppen az a legfőbb tanulság: az egyes időszakokban miként lehetett alkalmassá tenni a magyar nyelvet a kor igényeinek megfelelően a beszélőközösség megmaradásáért. Vagyis a nyelvművelés a nyelvhasználók megmaradását szolgálta, ezért jött létre, és ezért létezhetett évszázadokon át. Ha egzaktabban fogalmazunk, a nyelvművelés funkciója nálunk a nyelvre, de még inkább a nyelvközösségre irányult, és legfőbb mozzanata mindig is az volt, hogy a nyelvközösség, utóbbi évszázadokban a nemzet önazonosító funkcióját segítette megőrizni és megerősíteni, illetőleg a nyelvet mint a beszélőközösség műveltségének, hagyományának tárá, thesaurusát őrizni és átörökíteni.

2.4. Amíg a társadalomban a tudomány, a nemzeti kultúra szerepének kérdéseiben létezett bizonyos, bár konkrétan teljes egészében sohasem rögzített, ki nem fejtett konszenzus, addig a társadalom és a (nyelv)tudomány is, érvényesnek ismerte el a nyelvművelés hagyományait. Mindez a legutóbbi időben szemünk láttára megkérdőjeleződött (vö. újabb viták a nyelvművelés körül; Kontra–Saly 1998; Sándor 2001; Békési 2002; Heltainé Nagy 2002).

A megkérdőjelezésnek aktualizálható politikai és tudománypolitikai okai is nyilván vannak, ezeket fel is kell tárni, de nem volna jó, ha a viták teljesen elfednék a magyar nyelvművelés legfőbb funkcióját, ennek a bizonyos nyelvi önazonosító szerepnek a megőrzésére irányuló jelentőségét mind az egyéni nyelvhasználó, mind pedig a nyelvközösség szemszögéből nézve.

3. Az anyanyelv esélyei ma – a legfőbb nyelvi kérdés, kihívások

De hát fontos-e mindez, s ha igen, miért, itt és most a mi számunkra? A választ többféleképpen megfogalmazhatjuk. Én azok közé tartozom, akik folytatásra érdemesnek, sőt aktuálisan érvényesnek tartják ezt a hagyományt, a mögötte lévő értelmiségi (tudósi, tanári, közéleti) magatartásformát. Nem a tudományág presztízse miatt, hanem elsősorban a mai nyelvi helyzet miatt.

3.1. Az alaphelyzet ugyanis véleményem szerint lényegében nem változott, de tudatosabban kell látni és viszonyulni hozzá, mint korábban: a nyelvi kérdés ma is alapvetően társadalmi kérdés, egyenes összefüggés van az anyanyelv jelenlegi teljesítőképessége és a nyelvhasználók érvényesülési lehetőségei között, vagyis a mai modernizáció megkövetelte versenyképes gondolatok csak akkor érvényesülhetnek anyanyelven, nevezetesen a magyar nyelven, ha a magyar nyelv teljesítőképessége erre alkalmas marad, illetve azzá válik, azaz mind a beszélt nyelv, mind az írott formák alkalmassá válnak a legújabb elvárások hordozására, teljesítésére (vö. az EU-csatlakozás jogi, kulturális, politikai vetületei).

A mai helyzetre igazán érvényes az a költői látás, amely korábban túlzásnak tűnhetett, hogy „csak anyanyelvemen lehetek igazán én” (Kosztolányi), illetve az, hogy „nincs más haza, csak az anyanyelv” (Márai). Vagyis: a „haza a magasban” (Illyés) gondolata ma már nem költői túlzás, hanem vaskos realitás.

3.2. Az anyanyelvvel való tudatos törődés hagyománya, úgy gondolom tehát, folytatásra érdemes a mai értelmiség számára is. Természetesen csak akkor, ha a versenyképes anyanyelvi gondolkodás nyelvi feltételeit utódaink számára is készek vagyunk átörökíteni.

A hagyományok, a nyelvi hagyományok is csak akkor vihetők tovább, ha betöltik valódi szerepüket. Ha nem megkövesedett, muzeális gondolatok, hanem megújulásra kész, friss aktualitások válnak belőlük. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket” fogalmazza meg Hans Georg Gadamer Igazság és módszer című művében a hagyományok életképességének lényegét. A nyelvi hagyományok is csak akkor maradnak életképesek, ha a magyar nyelvközösség fenntartásának távlatából tárgyaljuk őket újra, ha ebből a perspektívából kapcsoljuk történeti, nyelvi tudatunk alapját képező hagyományrendszerünket a modernizáció mai aktuális kérdéseéhez. A hagyomány értelme a közösség számára a közös emlékezet ébrentartása, végső soron a lelki összpontosítás, a tudomány feladata, hivatása pedig végső soron ennek a szolgálata, vagyis a nyelvközösség fennmaradásának a szolgálata.

Folytatásra érdemes-e a nyelvművelés hagyománya? Lehet-e, szükséges-e újfajta közmegegyezést, konszenzust teremteni? Ezekre a kérdésekre akkor lehet felelős választ adni, ha röviden áttekintjük, melyek is ma a legaktuálisabb nyelvi kérdések Magyarországon, a Kárpátok eurorégiójában, vagyis a magyart anyanyelveként beszélő közösségek életében.

4. Regionális és globális nyelvi kérdések

Vázlatosan lássuk a nyelvészet válaszát, kitekintéssel a nyelvfilozófia, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika idevágó vonatkozásaira. A szétszórt szakirodalmi utalásokból Pléh Csaba, Nyíri J. Kristóf, Pusztai Ferenc, Kiss Jenő írásaira utalok, valamint a nyelvművelő szakirodalom egyik összefoglaló kötetére, az Éltető anyanyelvünk című, Grétsy Lászlót köszöntő kötet írásaira (Balázs–Jászó–Koltói szerk. 2002).

4.1. A kérdéskört Pléh Csaba *Hagyomány és újítás a pszichológiában* című könyvében a következőkben foglalja össze, rámutatva a mai gondolkodás egyidejű egyetemes-ségére és viszonylagosságára: „Az egyik oldalon állna a konzervatív világkép, a mozdulatlan vagy legalábbis az érdemeknek megfelelően elrendezett, rendes társadalom és

veleszületett szerveződésű elme, ugyanakkor *univerzalizmus*, a másik oldalon, az empirista oldalon pedig a változó világ, az autonóm egyének között szabadon alakuló emberi kapcsolatok és a kiindulópontban üres, hajlékony elme, együtt a korlátlan *relativizmus-sal*” (Pléh 1998: 313). Mennyiben egyetemes, illetve mennyiben változó az emberi kultúra, a hagyomány.

4.2. A filozófus Nyíri J. Kristóf a jelen cselekvési alternatíváját keresve megállapítja Globalizáció és lokalizáció c. írásában, hogy ma a globalizációnak nincs alternatívája. A kérdés csupán az számunkra, hogy a Kárpát-medence magyar anyanyelvű lakosságának mekkora hányada fogja majd a globalizáció előnyeit élvezni; hogy sikerül-e a területiális érdekeket nemzet, regionális és lokális szinten egyaránt érvényesíteni, avagy a népesség a mindenütt otthon lévő világpolgárok kisebbségére és a röghöz kötött munkanélküliek és sehol sem otthon lévő vendégmunkások többségére hasad (Nyíri 2001: 391). Ez a döntés tudatos politikai stratégiákon múlik, gazdasági politikai és alapvetően nyelv- és oktatáspolitikai stratégiákon, szögezi le az említett tanulmány (ezt a gondolatkört emeli ki Pusztai Ferenc és Kiss Jenő is).

4.3. A nyelvstratégiának tisztán kell látnia, hogy a *globális* és *lokális* nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező fogalmak. A globális a helyit nem megszünteti, hanem formálja, alakítja. A globális a gazdaságban, a politikában, az emberi kapcsolatrendszerben lokális elemek kapcsolata, azaz a lokális konstituálja a globális. A tér színterei, a helyek, a városok közösségi, társadalmi konstrukciók – ismeretekből, tevékenységekből, eseményekből, emlékekből épülnek fel, vagyis a tér emberi történetek és viszonylatok, hatalmi relációk foglalata. A globalizáció viszonyai közepette az éppen valahol létezés és a valahol otthon létezés funkcionális jelentősége csökken, emotív és tudati jelentősége viszont megnő. Ezzel magyarázható az új lokalizmusok látható fölerősödése (Nyíri 2001: 393). A globalizációban felértékelődik az állam és az önkormányzatok szerepe, lokális és regionális kormányok formájában burjánzik tovább.

Az itt vázolt mai lét történetiségét, az időt a nyelv hordozza. A lét nyelvi természetű – fogalmazta meg az ontológiai igazságot Heidegger Lét és idő című könyvében. Az ő metaforájával szólva „*a nyelv a lét háza*”. A mai lokális és globális közösségek nyelvükben, anyanyelvükben léteznek. Kisebb nyelvközösségek esetében, mint a magyar, a regionális önkormányzatok szerepét továbbra is a nemzetállam töltheti be, vélik a kutatók, ezért kiemelten nagy az állam felelőssége például az oktatás, a kultúra, a nyelvstratégiák tekintetében.

4.4. De kanyarodjunk vissza a mai magyar nyelvi állapotokhoz! Az említett globális kérdések mellett melyek a számunkra fontos regionális és helyi nyelvi kérdések? Pusztai Ferenc A 20. század műveltségváltozásai és a nyelvi változások című írásában (Pusztai 2001) áttekinti a mai magyar nyelvi állapotát, és megállapítja, hogy a nyelvi egységesülés szakasza befejeződni látszik, legalábbis az egységesülési folyamat fordulóponthoz érkezett. Van egy közös magyar nyelvváltozat, az egységes köznyelv mellett, sokszor ellenében megerősödtek a regionális köznyelvek, méltó helyükre kell, hogy kerüljenek a belső nyelvváltozatok, nyelvjárások stb. Jelentős változások vannak a mai magyar szókészletben, a szaknyelvek terminológiai zárványosodása fenyeget, ugyanakkor a technológiai változások (e-mail, mobil, hipertextek) egy újfajta szóbeliség korszakát teremtették meg. (A részletekre l. Minya Károly Mai magyar nyelvújítás című könyvét, Minya 2002.)

4.5. A mindannyiunk által ismert változások közül az egyik legfontosabb nyelvi kérdés ma a globális számítógép-hálózatokkal és a szabad munkavállalással is összefüggő munkanyelvként funkcionáló angol nyelv és az anyanyelvek viszonyának kérdésköre. Az egyik legaktuálisabb nyelvstratégiai kérdés számunkra is a következő: „Az információs társadalom viszonyai között a versenyképes munkaerő legalább kétnyelvű: beszélni, s írni, olvasni tudja a globális angolt, miközben – szóban és írásban, vagy esetleg csak szóban – használja anyanyelvét. Ez az anyanyelv lehet valamilyen irodalmi vagy nem irodalmi angol vagy más területi nyelv irodalmi vagy nem irodalmi szinten” (Nyíri 2001: 397). Ez a folyamat magával hozhatja azt is, hogy az egyes nyelvváltozatok köznyelvi irodalmi szintről tájnyelvi szintre süllyednek, esetleg köznyelvi alakjukban *muzealizálódnak* (Svédországban, Finnországban vizsgált kérdések voltak ezek már a nyolcvanas években). Következik belőle az is, hogy az olyan személy, aki gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt munkanyelvként beszéli, inkább képes lesz bizonyos eltérő gondolati szempontok észlelésére és elemző, kreatív – összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott. Ebben az értelemben a globalizáció korában önnön nyelvi örökségünk megőrzése valóban létkérdés, a személyes kritikus ítélőképeség és az egyéni öntudat fenntartásának elengedhetetlen feltétele (az ilyen egyén kevésbé manipulálható). A nemzeti nyelv megőrzésére irányuló küzdelem életfontosságú kulturálisan, de gazdaságilag, sőt politikailag is (ahogy ezt például a francia nyelv védelmében már a nyolcvanas években hangoztatták). Ezekben a gondolatokban foglalja össze a filozófus a globalizáció lehetséges nyelvi következményeit.

4.6. Életkérdés tehát a magyar nyelv számára is, hogy legyen magyar anyanyelvű természettudomány, egyetemi, középszintű, alapfokú oktatás. A tudomány képviselői ezt már sok helyen felismerték: az anyanyelv a társadalom döntő többségének napi érintkezési, információszerzési eszköze marad, valamint az ember érzelmi életének kifejezésrendszere. Ha ez nem tart lépést a társadalom változásaival, akkor ez valóban az emberi érzelmi, értelmi élet elszegényedésével járhat együtt, végső soron az ebbe a nyelvközösségbe született polgár esélyeinek, versenyképességének hanyatlásával.

5. Összegzésképpen. A járható út, amely a fenti filozófiai okfejtésből következik, és a szerző szerint ma eredményesnek látszik, kettős stratégián alapulhat. Egyrészt kiemelt célá kell tenni az angol mint második munkanyelv tanítását, másrészt erőfeszítéseket kell tenni a magyar irodalmi köznyelv modernizálására: ennek elemei a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítása, a szaknyelvek, tudományos nyelvek terminológiájának magyarítására, a magyarnak a Kárpátok régiójában munkanyelvvé válását támogatni kell, vagyis a lokalitások erősítése, lehetőségeinek bővítése, a kulturális, oktatási, gazdasági fölemelés nélkül nem képzelhető el. Az ezen való hatékony munkálkodás alkothatná az eredménnyel kecsegtető alternatívát.

Hogy ebben a nyelvi modernizációban a mai nyelvművelés milyen szerepet tölthet be, az már egy másik előadás tárgya lehet. A fentiek vázlatos áttekintése a jelzett problémák végiggondolására irányult, arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy ha már rendelkezünk ezzel a sok tekintetben értékes, tudatosan megteremtett nyelvi hagyománnyal, amit a nyelvművelés jelent számunkra, akkor elemeit, tanulságait a mai nyelvi folyamatok tervezésekor kár volna figyelmen kívül hagyni.

Irodalom

- Glatz F. (főszerk.) 1999; 2001. *Közgyűlési előadások*. Főszerkesztő Glatz Ferenc. Budapest: MTA.
- Nyíri J. K. 1994. *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T. Twins Könyvkiadó.
- Nyíri J. K. 2001. Globalizáció és lokalizáció. In: Glatz F. (szerk.) *Közgyűlési előadások I.* Budapest: MTA. 391–398.
- Szegedy-Mászácz M. 1999. A Nemzeti hagyományok időszerűsége. In: Glatz F. (szerk.) *Közgyűlési előadások. I.* Budapest: MTA. 310–347.
- Kiss J. 1999. Hagyomány, nyelv és közösség. In: Glatz F. (szerk.) *Közgyűlési előadások I.* Budapest: MTA. 63–69.
- Fábián P. 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Németh G. B. 1960. A századvégi Nyelvőr-vitákhoz. In: Pais Dezső (szerk.) *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 227–261.
- Kontra M., Saly N. (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Békési I. 2002. Ismeretek és mítoszok. In: Balázs G., A. Jászó A., Koltói Á. (szerk.) *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Szerk. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 61–65.
- Heltainé Nagy E. 2002. Megjegyzések a nyelvművelés és a nyelvi norma értelmezéséhez. In: Balázs G., A. Jászó A., Koltói Á. (szerk.) *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 226–232.
- Balázs G., A. Jászó A., Koltói Á. (szerk.) 2002. *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pléh Cs. 1998. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Osiris Könyvkiadó.
- Sándor K. 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.) *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 153–213.
- Pusztai F. 2001. A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai. In: Glatz F. (főszerk.) *Közgyűlési előadások. I.* Budapest: MTA. 125–134.
- Péntek J. 2002. Újabb magyar nyelvi fejlemények az országhatáron innen és túl. In: Balázs G., A. Jászó A., Koltói Á. (szerk.) *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 383–386.
- Minya K. 2002. *Mai magyar nyelvújítás*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

A hibaelemzés módszerének alkalmazása a beszédproduktó-kutatásban

Huszár Ágnes

Amikor beszélünk, egy többfázisú, rendkívül bonyolult és gyors folyamatot vezérlünk viszonylag jó hatásfokkal. A folyamat bonyolultságára jellemző, hogy – mint neurológiai vizsgálatok bizonyították – a folyamatos beszéd során az elemi ideg-izom események száma másodpercenként mintegy 140 000 körül van (Pléh–Lukács, 2003: 489). Gyorsaságára pedig az jellemző, hogy a gondolattól, a beszédszándéktól a mások számára hallható közlésig tartó utat csak a másodperc ezredrészeiben mérhetjük. Ez a gyors és bonyolult folyamat a megfigyelés, még az introspekció (önmegfigyelés) számára is alig hozzáférhető.

A gyorsaság és a bonyolultság mellett tovább nehezíti a kutató helyzetét az a tény, hogy mind a beszédproduktó, mind pedig a komplementer folyamat, a beszédértés egy – a közvetlen megfigyelés számára jórészt hozzáférhetetlen – „fekete dobozban” zajlik. Míg azonban a beszédértésnél e fekete doboznak mind az *inputját*, mind az *outputját* befolyásolni tudjuk, a beszédproduktónál nem ez a helyzet. A beszédértés folyamatát vizsgálni kívánó kísérletekben az *input* általában egy előre meghatározott szöveg, amelyet – a természetes beszédhelyzetet szimuláló módon – a kísérleti személy számára hozzáférhetővé tesznek, majd valamilyen feladat megoldásával – szöveg reprodukcióval vagy célzott kérdésekre adott válaszokkal – kontrollálják, hogy a kiinduló szöveg mekkora részét, milyen torzításokkal és átalakításokkal volt képes feldolgozni, megjegyezni. A visszaadott, reprodukált szöveget aztán *outputnak* tekintve, azt az *input* szöveggel összevetve vonnak le következtetéseket a fekete dobozban zajló folyamatokra nézve.

A beszédproduktónál – a beszédértéssel szemben – azonban olyan fekete dobozzal van dolgunk, ahol az *input* maga is bizonytalan, hiszen, kérdezhetnénk William James-szel, *tudjuk-e, mit akarunk mondani, mielőtt kimondanánk?* A hetvenes években kidolgoztak ugyan néhány kísérleti eljárást a beszédproduktó vizsgálatára, de ezek mindössze a normál beszédproduktós folyamat néhány elemét – szókeresés nehezített körülmények között, elemek sorba rendezése – tudták szimulálni. Továbbra is szinte megvalósíthatatlanul nehéz feladatnak látszik a külső megfigyelő számára hozzáférhetetlen kiindulóponton elkezdődő, nagyrészt automatizálódott folyamatok vizsgálata.

Egyedül a beszédproduktó eredménye, a produktum, maga a beszéd volt az, ami megfigyelhetőnek, vizsgálhatónak, szétszedhetőnek és elemezhetőnek bizonyult. Az emberi beszéd jó hatásfokú tevékenység, de nem hibátlan. A beszélő szándéka ellenére létrejövő nem normatív jelenségek – a nyelvbtlások – a beszéd folyamat üzemzavarainak következményei. Ezeknek elemzése – a hibaelemzés – mint módszer alkalmas arra, hogy a produktumból a produktóra, a beszédből létrejöttének folyamatára érvényes következtetéseket vonjunk le.

A hibaelemzés mint módszer alapfeltevése az, hogy egy folyamat zavarai ugyanazoknak a rendszerszerű mechanizmusoknak vannak alávetve, amelyek a zavartalan lefolyást biztosítják. A hibaelemzés módszere, azon belül a nyelvbotlások szisztematikus gyűjtése és tanulmányozása a kognitív tudomány (főképpen a pszichológia és nyelvészet) paradigmává rendeződések kezdődött meg. A kognitív paradigmában gondolkozó nyelvészeket és pszichológusokat elsősorban a beszédprodukció és beszédfelismerő tevékenység mechanizmusai, a mentális szótár szerveződése érdekli. A nyelvbotlásszerű beszédhibákat a normális tevékenység olyan zavarainak tekintik, amelyeknek elemzése kulcsot adhat a tevékenység szerveződésének megértéséhez. Ahogy a témával foglalkozó egyik neves szakember megfogalmazza: „Egy nagyon összetett rendszer belső működését gyakran az világítja meg, ahogy a rendszer összeomlik” (Dell 1986: 284).

A nyelvbotlások elemzése segítségével feltárható a beszédprodukció folyamatának lefolyása és az egyes – viszonylag önálló – szakaszok sorrendje. Az egyes tervezési szintek nem tökéletes működése vezet a beszédprodukció alkalmi üzemzavaraihoz, a nyelvbotlásokhoz. A különböző tervezési szakaszok selejtes termékei, a nyelvbotlások jól megmutatják, hogy létrejöttükben melyik mechanizmus nem működött megfelelően. A nyelvbotlások közvetett bizonyítékai a tervezési szakaszok viszonylagos autonómiájának és sorrendiségének is.

A beszédprodukció szakaszai a következők. A konceptus szintjén (beszéd)szándékaink vázlata jön létre. Amikor mondani szándékozunk valamit, először a konceptuális lexikonban jönnek létre kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok még nem (konkrét) nyelvi jellegűek, de szerveződésük már felmutat nyelvi jegyeket. A konceptus szintjén megvalósuló beszédszándék tartalmazza:

1. amiről mondani szándékozunk valamit,
2. amit mondani kívánunk róla,
3. a tárgyakra vonatkozólag egy-több, határozott-határozatlan oppozíciót,
4. a cselekvés, történés idejére, módjára vonatkozó információt (Jescheniak 2002).

A konceptus szintjén tehát egy mennyiségi elemekkel bővített, időben, módban konkretizált topic-comment séma rajzolódik ki. Ez a séma még nem kötődik egy konkrét nyelvhez. A beszédszándék megvalósulhat a személy által ismert nyelvek bármelyikén.

A beszédprodukció második szakaszában – keresés a mentális lexikonban – célszerűnek tűnik az absztrakt szemantikai-szintaktikai egység – a lemma – és a fonetikai terv – a lexéma – megkülönböztetése. A beszédértés-kutatásban az analóg megkülönböztetés már régóta a szakmai konszenzus része (Gósy 1999). Újabban számítógépes képalkotó módszerekkel is bizonyították a két lépés viszonylagos önállóságát és kötelező sorrendjét is. Turenout, Hagoort és Brown kísérletükben egy speciális agyi tevékenység (lateralized readiness potential, LRP) mérésével bizonyították be, hogy, mint cikkük címe mondja: „a szintaxistól a fonológiáig 40 msec”-nyi idő telik el, ti. a főnévi csoport nyelvtani nemének meghatározásától (a lemma szintje) a szókezdő beszédhang (a lexéma szintje) felidézéséig ennyi időre van szükség (Turenout, Hagoort & Brown 1998).

A beszédprodukció második szakaszában tehát a mentális lexikonban keressük a konceptussémánkhoz illő nyelvi elemeket. A mentális lexikonban a tárolás már az adott nyelvhez kötött módon valósul meg. A keresés először a szintaktikai-szemantikai jegyek alapján szervezett lexikonrészben folyik. Ha az üzemzavar ebben a szakaszban

következik be, akkor a szándékolt lemma helyett annak szinonimája lép fel, pl. *repülő-játék pilótajáték* helyett, vagy antonimája, pl. *a belügyminiszter veje a belügyminiszter apósa* helyett, vagy egy vele metonimikus viszonyban álló dologra referáló szó lép a keresett helyére. Ilyen példa az *a szülők mossák magukat* *mossák kezeiket* helyett. Az elvétések következményeként megjelenő szavak hangalakjukban általában nem is hasonlítanak a kimondani szándékozottakra.

A következő szakasz a formalexikonban való keresés. Ennek egysége a lexéma. Ez a szó hangzó alakjának terve, információegyüttes a szó morféma- és szótagstruktúrájáról, hangsúlyviszonyairól, a benne szereplő beszédhangokról és azok sorrendjéről. Ha a keresés a formalexikonban siklik ki, a végeredmény a szándékozotthoz morfémaszerkezetében, szótagszámában, hangzásában hasonló, jelentésében eltérő szó lesz. Példák: *neurotikus kérdés neuralgikus kérdés* helyett, *összehívta az értekezést* *összehívta az értekezletet* helyett, *pszichóizist tanult pszichológiát tanult* helyett.

A lemma- és a lexémakeresési szakaszok után a kiválasztott elemek a munkamemóriába kerülnek. A munkamemória az utóbbi időben a kísérleti emlékezetkutatás egyik központi témájává vált, a folyamat leképezését számos munkamemória-modell próbálja leképezni. Ezek képviselői egyetértenek abban, hogy a munkamemóriát több, egymással együttműködő, párhuzamos rendszer komplex egységeként gondolják el. Ezek egyrészt a hosszú távú memóriával tartják a kapcsolatot, másrészt tároló funkciót töltenek be. Ez a terepe a beszédelőkészítés utolsó szakaszának is. Ebben a „szerelőműhelyben” alakul ki a végleges sorrend, itt történik meg a grammatikai – számban, személyben, grammatikai nemben megvalósuló – egyeztetés. A munkamemóriát egy állandóan ürülő és töltődő tárnak kell elképzelni. Tárolókapacitása körülbelül egy tagmondatnak felel meg. Ebben a szakaszban a következő típusú hibák fordulhatnak elő: egy elem kiesik vagy – a nyelvi környezet által nem motivált módon – betoldódik, elemek helyet cserélnek.

Ezen hibák egyike, a helycsere vagy metatézis akkor jön létre, amikor az agyi programozás által előkészített elemek a munkamemóriában helyet cserélnek, az egyik a szándékozottnál előbb, a másik a szándékozottnál később, tehát egymás helyén jelennek meg. Az elemek helycseréjére, a metatézisre nyelvtörténeti és népnyelvi adatok is vannak. Ezek egy része lexikalizálódott, pl. *a teher tereh* vagy *a konyha kohnya* helyett, más része megmaradt a nyelvbtlás szintjén (Kassai 1998: 180).

Az elemcserés nyelvbtlás, a metatézis érintheti a következő nyelvi elemeket: a lexémákat, a tö- és a toldalékmorfémákat, valamint a beszédhangokat.

A lexémák helycseréjére példa saját korpuszomból: *az orosz kormány a jelenlegi orosz kormány* helyett. Ez a példa a műveletek sorrendjéről is ad információt. Szembező, hogy a lexémák helycseréjét követi az egyeztetés. A határozott névelő mindig a követő névszóval egyezik: magánhangzóval kezdődő szónál *az*, mássalhangzóval kezdődő esetben *a* a normatív forma. Példánkban a névelő a helyet cserélt szóval egyezik: *az* *oroszsal*, nem pedig a szándékozott elemmel, a *jelenlegivel*.

A lexémák metatézise esetében találunk olyan példákat is, amelyekben a lexémák helycseréjének következtében szintaktikai helyzetük is megváltozik: *verébbel ágyúra lőni* *az ágyúval verébre lőni* helyett, vagy *megszabadítják a társadalomtól a bűnözőket* *a megszabadítják a bűnözőktől a társadalmat* helyett.

Ezekben az esetekben a szintaktikai szerkezet azonos maradt, csak az ige két bővítőményében cserélt helyet a két lexéma: *veréssel ágyúra* helyett *ágyúval verébre*.

A toldalékmorféma egyeztetése minden esetben a létrejött sorrendhez igazodva ment végbe.

A következő nyelvi szint a morfémák – tömorfémák és toldalékmorfémák – szintje. A 80-as években a pszicholingvisztikai szakirodalomban vitakérdés volt, hogy

1. célszerű-e a morfémákat a nyelvbontások szempontjából relevanciával bíró nyelvi egységnek kezelni,
2. érdemes-e megkülönböztetést tenni a tömorfémák és a toldalékmorfémák között.

Saját magyar nyelvű on line korpuszomban vannak példák mind a tömorfémák, mind a toldalékmorfémák cseréjére. A tömorfémák cseréje során csak a szótövek cserélnek helyet. Ez megtörténhet egy összetett szón belül is, pl. *udvarház házudvar* helyett. Olyan példák is vannak, hogy két egymást követő összetett szóban cserélnek helyet a tömorfémák, pl. *főhullás a hóutakon* a szándékozott *hóhullás a főutakon* helyett. Az sem ritka jelenség, hogy a tömorféma egy igetőből egy névszótőbe kerül át. Erre példa a *internetezés után kávézunk kávézás után internetezünk* helyett.

Minden esetben igaz az, hogy a tömorfémák úgy cserélnek helyet egy szintaktikai szerkezetben belül, hogy a toldalékmorfémák már a cserélt elemhez igazodnak. Ez érvényes az angol nyelvi példákra is, pl. *They were turking talkish talking Turkish* helyett (Garrett 1988: 76).

Vannak olyan magyar példák is, amelyekben csak toldalékmorfémák cserélnek helyet. Ilyenek: *ládákba csomagolja várva a mozaik ládába csomagolva várja a mozaik* vagy *a kamion kiszorult a vezető beborult a kamion beszorult a vezető kiborult* helyett.

1. A fentiek alapján az első kérdésre adott válasznak igenlőnek kell lennie: a morfémák releváns nyelvi egységek a nyelvbontások szempontjából, hiszen vannak olyan alakok, amelyek csak a tömorfémák és/vagy a toldalékmorfémák helycseréjében különböznek a normatív alakoktól.
2. A második kérdésre is igenlően kell válaszolnunk. Külön kell kezelnünk a tö- és toldalékmorfémákat a nyelvbontások szempontjából, hiszen ezek a beszédprodukciónak más-más szakaszában kerülnek végleges helyükre. Igazolódott, hogy a lexémák, tömorfémák sorba rendezésének szakasza megelőzi a toldalékmorféma-egyeztetés szakaszát. Ennek bizonyossága az, hogy a tömorféma-cserék esetében a toldalékmorfémák már a csere után létrejött sorrendhez igazodnak hangtani szempontból. Pl. *arcunkba rejtjük tenyerünket* a szándékozott *tenyerünkbe rejtjük arcunkat*

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a hibaelemzés mint módszer alkalmas a beszédprodukciónak folyamatának feltárására, az egymást követő szakaszok jellemzésére és sorrendiségük megállapítására.

Irodalom

- Dell, G. S. 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. In: *Psychological Review* 93. 283–321.
- Garrett, M. F. 1988. Processes in language production. In: Newmeyer, F. J. (ed.) (1988) *Linguistics: The Cambridge Survey. Vol. III. Language: Psychological and Biological Aspects*. Cambridge: CUP. 69–96.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Jescheniak, J. D. 2002. *Sprachproduktion. Der Zugriff auf das lexikale Gedächtnis beim Sprechen*. Göttingen–Bern–Toronto–Seattle: Hogrefe.
- Kassai I. 1998. *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pléh Cs., Lukács Á. 2003. Nyelv, evolúció és agy. In: Pléh Cs., Kovács Gy., Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris. 485–504.
- Turennout, M., Hagoort, P. Brown, C. M. 1998. Brain Activity During Speaking: From Syntax to Phonology in 40 Milliseconds. In: *Science* 280. 572–574.

A nyelvi kommunikáció sajátosságai Kopjáss István és Martiny doktor között Móricz Zsigmond Rokonok című regényében

Imre Rubenné

1. Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényének cselekménye egy fiktív, képzeletbeli alföldi városban (Zsarátnok) játszódik. A regényben bemutatott vidéki város társadalma a következőképpen rétegződik: a város vezető rétegét Béla bácsi = a polgármester, Kardics = a takarékpénztár igazgatója, Makróczy = a volt főügyész, Andris bácsi = az alispán, Bisztriczay = a főmérnök, Boronkay Feri = a sertéstenyésztő igazgatója és Szentkálnay Magdaléna = Boronkay Feri felesége képviselik. A második vonalbeli értelmiséghez tartozik Kopjáss István, a kistisztviselőből választott főügyész, Lina, a felesége és Péterfi dr., az egyszerű hivatalnok. Őket követik az egyszerű vidéki rokonok: Berci bácsi és Kati néni. Szerepel még a regényben egy-két epizódszereplő is: az inas, a varrónő, a sofőr és Lajos bácsi küldönce. Az író az általa ábrázolt világ tipikus szereplőit választja ki.

1.2. A regény középpontjában Kopjáss István, az egyszerű kultúrtaánácsnokból lett főügyész áll. Az ő szemén keresztül láttatja az író a történetet. A regény többi szereplője más-más módon kötődik a főszereplőhöz. Ez a viszonylatrendszer szolgált módszertani eljárásom alapjául: Kopjáss István személyén keresztül **a szereplők interszónális kapcsolatait** vizsgáltam. Első lépésként különválasztottam a főszereplő köz- és magánéletét. A szociolingvisztikának az az állítása, hogy minden egyén másként nyilatkozik formális és informális beszédhelyzetekben, érvényesnek látszik szépirodalmi művekben szereplő személyekre is.

1.2.1. A főügyész hivatali, közéleti kapcsolataiban az első nyelvi-magatartási típust a **feletteseivel**, a város vezetőivel (polgármester, a takarékpénztár igazgatója, alispán) való nyelvi kommunikációja képviseli. A szereplők között fennálló társadalmi különbségek a kapcsolatteremtés – köszönés, megszólítás – nyelvi eszközeinek eltérő használatában ragadható meg leginkább. Fontos vizsgálati szempont még, hogy milyen tényezők befolyásolják a szereplők egymás közötti tegeződését és magázódását. Kopjáss István társadalmi felemelkedése, karrierje érdekében elrejtí igazi énjét, ezért célszerű kettéválasztani a nyilvánosan elhangzó beszédét és a ki nem mondott gondolatait.

1.2.2. A második csoportot a főügyész **oldalirányú** kapcsolatai (Martiny doktor, Bisztriczay) képezik. Ide azok a szereplők tartoznak, akikkel Kopjáss hivatali munkája során találkozik, s akiknek műveltsége, iskolázottsága közel áll a főügyészéhez. Jelen előadásomban a fenti szempontokat figyelembe véve Kopjáss István és Martiny doktor nyelvi kommunikációjának sajátosságait elemzem. Vizsgálatomban a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1976-ban megjelent Móricz Zsigmond Regények III. című kötetének szövegét vettem alapul, a továbbiakban erre hivatkozom.

2. Martiny doktor foglalkozását tekintve ügyvéd, a regényben fontos politikai szerepet tölt be. Az írói közlés szerint „az ellenzék vezére”, a „kisbérlok legnagyobb bujtogatója” (692). A név régi egyházi személynév, a latin *Martinus* szóból ered. A magyar nyelvben a név a következő fejlődést mutatja: *Márton* ~ *Marton* ~ *Mártony* ~ *Martony*. Később az *-o* ~ *i*-vé alakult. A „Régi magyar családnevek szótára” a *Martony* első előfordulását 1559-ből adatozza (vö. Kázmér 1993: 714). Móricz ismerte a régies névhasználati formákat, általuk társadalmi hovatartozást akart közölni. Martiny Kopjássnál valamivel fiatalabb, negyven év körüli férfi. Az író elsősorban a szereplő negatív tulajdonságait ragadja meg: „Az a különös fajta ember volt, akiről messze látszik, hogy szeret veszekedni. Már a szeme is fúró, szúrós, beleakaszkozik, s a nyakát mindig féloldalt tartotta, s olyan volt, mint aki lesből vág oda” (uo.). Származásáról ő maga számol be Kopjássnak: „Először is lutheránus vagyok, felvidéki. Szepes megyei család” (822). Édesapja egyszerű szücsmester volt, hosszú ideig vándorolt egyik helyről a másikra, míg végül Zsarátnok városában telepedett le. Az egyszerű iparos családból származó Martiny nem folytatta édesapja mesterségét, műveltségre vágyott, a jogi egyetemet elvégezve ügyvéd lett belőle. A politikai életben aktív szerepet tölt be, s végig ellenzéki magatartást tanúsít. Kopjáss szerint Martiny felvidéki származása miatt tud ennyi időn keresztül ilyen kitartóan az ellenzék vezető embere lenni. Rokoni kapcsolatai nincsenek, kívülállóként szemléli a város ügyeit. A polgármester elítélően nyilatkozik róla: „*nimand*”-nak (837), „*rettenetes nagyszájú ember*”-nek (838) tartja. Megvetését a mutató névmás személyre vonatkozó említőnévi használatával is erősíti: „*Ezt?... Ez nagyon éhes... Semmi se sikerül neki... Az irodája se ér semmit. Más ilyen ellenzékiességgel vagyont szerez, s ennek nincsenek kliensei*” (838).

2.1. Először a 4. fejezetben, a polgármester fogadótermében találkozik vele a főügyész. Martiny doktor nagy lelkesedéssel, tisztelettudóan köszönti az újonnan kinevezett főügyészt. Ez már a hivatalos jellegű, foglalkozásra utaló megszólításformában is tükröződik: „*Mélyen tisztelt főügyész úr*” (692). Ez a megszólítás még egyszer ismétlődik meg ilyen formában, a továbbiakban ezt felváltja a *nagyságod* (5) szóalak. Kertész Manó „*Szállok az Úrnak*” című könyvében erről a szóról azt állapítja meg, hogy a nagyság, mint a megszólítottnak tulajdonsága elválik a személytől, önálló tárgyi létet kap: „Ez az elvont fogalomma nemesítés igen nagy tiszteletet fejez ki, mert hiszen azt jelenti, hogy a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat” (Kertész é.n./1996: 137). A személynek ilyen elvont fogalomma emelése figyelhető meg az ügyvéd beszédében is. Szerepel még nála a *nagyságos főügyész úr* megszólításforma is, amelyben a *nagyságos* cím a főügyész társadalmi állására utal. A sort a *főügyész uram* megszólítás zárja, amelynél az *úr* szóhoz kapcsolt birtokos személyjel azt jelzi, hogy Martiny lényegében egy kaszthoz tartozónak véli magát a megszólítottal. Beszédének udvariassági telítettségét a megszólításformák mellett az önözés is jelzi: „*nem akartuk elmulasztani, hogy hivatalba lépésének első órájában meg ne jelenjünk Ön előtt*” (692). Ez a 3. személyű udvariassági névmás „a magázódással szemben nagyobb távolságot, jelentősebb megbecsülést és tiszteletadást fejez ki: a két névmás között bizonyos fokozati különbség van” (Guszkova 1981: 44). Martiny doktor

ennek a formának a használatával egyrészt jól érzékelteti a főügyész iránt tanúsított udvarias megbecsülését, másrészt saját jóneveltségéről, műveltségéről is számot ad.

Az ügyvéd beszédében a kisbérlok szószólójaként lép fel Kopjáss István előtt. Erre utalnak a többes szám első személyű igealakok: *várunk, akartuk, felhívjuk, találtunk, kérünk*. Egyes szónokként érzelmi hatásra törekszik, szeretné megnyerni a főügyész szimpátiáját. Ennek érdekében dicsérő szavakkal illeti Kopjáss személyét, kiemeli segítőkészségét, megértését és jóakarátát: „*a város tisztviselőkarában mindenkor egyik kiválasztott volt számunkra, mert benne mindig segítségre találtunk, jóakaratot és megértést az analfabétizmus, a műveletlenség és a szegénység hármasságában fetrengő földműves munkásság számára*” (692). A kisbérlok nyomorúságos helyzetét felnagyítja, a hatáskeltés érdekében fokozással él és ellentétre épít: „*Istentől, embertől és minden hivaltaltól elhagyott rétege, a város lakosságának mondhatnám, legszomorúbb viszonyok közt tengődő, mégis minden szépre s jóra hajlamos rétege*” (692). Arra kéri az új főügyészt, hogy a mostani magas hivatalában se feledkezzen el a kisbérlokról, tegyen meg mindent helyzetük jobbításáért. Kérése megfogalmazásakor kihasználja a szavak erejében rejlő nyomatékosító és érzelemkeltő erőt: „*Csak egy szót kérünk nagyságodtól, ami erőt, reményt s hitet támasszon bennünk*” (uo.). Köszöntőjének emelkedettségét választékos, hivatalos színezetű szavai, szó szerkezetei biztosítják: *hivatalba lépésének első órájában; csodálatos anomália; ismertetőjelét képezi; van szerencsém bemutatni; rekrimináló szándék; őszinte rokonszenv hozott el*. Minden egyes mondata magas röptű, fennkölt, cizellált.

Kopjáss István Martiny doktor cikornyás beszédére mindössze egy valódi paraszti mondattal válaszol: „*Az a fő, hogy a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon, igaz?*” (693). Ez a furcsa programmondat először mehökkenti az ügyvédet, de aztán megfejtí az átvitt értelmét: „*A kecske is jóllakjon — már tudniillik a nemes város, és a káposzta is megmaradjon, már tudniillik a nép élete és jövője...*” (uo.). Megnyugvással tölti el a főügyész hozzáállása, s most még jobban dicsőíti: „*Ez a mi emberünk, a nagyságos főügyész úr a mi igaz szívvel, vérrel való jóemberünk*” (uo.). Martiny doktornak ez a rövid, hivatalos jellegű köszöntője jól tükrözi, hogy a jog embere mennyire mestere a szó- és mondatfűzésnek.

2.2. A következő alkalommal a kaszinóban (18. fejezet) találkoznak újra. A kártyázás bizalmas beszélgetésre ad lehetőséget. Ebben a dialógusban is Martiny doktoré a hangadó szerep, ő fejtí ki részletesen a véleményét. Jól látja a fennálló társadalom visszasságait. Egyik oldalon az állam áll a maga sajátos gépezetével, „az emberek szemében misztikus hatalom”-ként, amely csak a saját érdekeit tartja szem előtt, ezért csak jövedelmező befektetésekre nyújt kölcsönt. A másik oldalon a tanyarendszer, a munkanélküliség megoldatlan problémája, a szegénység rohamos terjedése. Martiny az éhező milliók képviselőjeként lép fel, s azt hangsúlyozza, hogy az ő érdekeikért harcol. Saját vezérszerépét az *én* személyes névmás többszöri ismétlésével nyomatékosítja: *én a szegénység tömegeit képviselem; én nem vagyok individualista; én nem harcolok azért; én másfél-millió magyarra gondolok*. Nyelvhasználatában a társadalmi, politikai, közéleti stílus szavaival, kifejezéseivel találkozunk: *jövedelmező befektetés; csatornázás; az iskolák renoválása; nemzetközi kölcsön; névleges függetlenség; a városok vezetősége; szabad*

verseny; létminimum; egyéni szabadság; ki kell neki fizetni az adóját, a kamatot, a bírságot; licitálni a városi bérletre; nem kapja meg a profitot. Meggyőző érvelésébe néhány népies kifejezést is belesző: *húzza le rólunk a gúnyát; felibe van építve ('fölbé'); mi a fene.* Gúnyos, ironikus kérdéseivel, megjegyzéseivel mindenképpen állásfoglalásra akarja bírni a főügyészt: *„Hogy harcoljon ő meg a semmivel?”* (796); *„Mit ér az ő szabadsága, ha a Tőke nincs rákényszerítve az ő foglalkoztatására?”* (uo.); *„Mit csináljon ő odakint evvel a szabadsággal?”* (uo.).

Kopjáss István többnyire nem reagál az elmondottakra, csak mosolyog, mindössze kétszer próbál ellentmondani, de sikertelenül. Martiny doktor előbb említett nyilatkozata monológnek is felfogható, mely jól tükrözi a szereplő gondolkodásmódját, világnézeti állásfoglalását.

2.3. A harmadik alkalommal ismét a kaszinóban (19. fejezet) futnak össze egymással. A beszédsszituáció a témával összefüggésben először hivatalos, majd bizalmasá válik. A beszélgetés elején az ügyvéd a Sertéstenyésztő vállalat sorsáról beszélve a jogi nyelv sajátos szavait, kifejezéseit használja: *meg fog indulni a közbenjárás a városi szubvencióért; ki fogjuk vizsgálni; kérjen zárlatot; interpellációt tartottam; megindul ellene egy olyan eljárás; megtenni a feljelentést; együtt vannak az adatok.* Beszédében jól érezhető a szakma hatása. Tárgyilagos kijelentéseit néhány találó, népies szólás – *kihúzzuk a sárból; el kell húzni a nótájukat; ezt a patkányt meg kell csipni a saját lyukában* –, s egy-két népies kifejezés színesít: *mingyárt, a fene egye meg.* Boronkay Feriről, a Sertéstenyésztő volt igazgatójáról becsmérően nyilatkozik. Szóhasználat a nyegle, vulgáris: *ipse, taknyos, gazember, patkány, csirkefogó.*

Martiny részéről sajátos kódváltogatás tanúi is lehetünk, melyet a beszédsszituáció hivatalos illetve bizalmas jellege erősen befolyásol. Az előző formális helyzet finomkodó, fennkölt megfogalmazásait informális helyzetben a népieskedő, olykor vulgáris kifejezések váltják fel. A dialógus elején a tőle megszokott távolságtartó magázást használja, ezzel is jelezve a főügyésszel való hivatalos kapcsolatát. Jó tanácsokkal látja el a főügyészt: *nézzen utána a dolognak; kérjen zárlatot.* A hivatalos figyelmeztetés után, minden átmenet nélkül, a bizalmasabb tegezésre vált át, s a *te* névmást használja megszólításként: *„Most rajtad van minden felelősség”* (821); *„Te abban az időben még nem vettél részt a dolgokban...”* (uo.); *„Te nem vagy benne még ebben a maffiában”* (uo.); *„te leszel a város legszeretettebb védője”* (uo.). Bizalmaskodása, merészsége odáig terjed, hogy megkérdőjelezi Kopjáss és Kardics rokonságát.

A főügyész hivatalos hangon, határozottan tiltakozik az őt ért gyanúsítás ellen: *„Ez gyanúsítás, ami ellen a leghatározottabban tiltakozom”* (822). Ekkor Martiny doktor érezve a veszélyt, a tiszteletudó önözésre tér át: *„Nem látom be, hol van itt önnel szemben, főügyész úr, bármiféle gyanúsítás?”* (uo.). A foglalkozásra utaló szó és az *ön* udvariassági névmás egyaránt a formális tiszteletadás kifejezői. Az ügyvéd magatartása ismét megalázkodó, udvariaskodó: *„Kérem, ezer bocsánatot kérek”* (uo.). Bizalmas hangvételét Kopjáss iránt érzett rokonszenvével magyarázza: *„Megvallom, bizonyos rokonszennyel viseltettem főügyész úr iránt, innen volt a bizalmas hang”* (uo.).

A rokonság kérdéséről megvetően nyilatkozik, mert szerinte ez megfertőzte a magyar társadalmat: *„Magyarország a rokonságok és a panamák lápvilága. Ez egy olyan furcsa*

*ingovány, hogy aki ebbe beleplántálódik, vagy akklimatizálódik, vagy elpusztul” (822). Amikor azonban kiderül, hogy őt is bizonyos rokoni szálak fűzik a főügyészhez, megváltozik a magatartása. Felmerül benne, hogy „most itt volna az alkalom, hogy ennek a jóakarátú, de tájékozatlan embernek a segítségével be lehetne ülni a város gazdaságába. Egyetlen ember a városban, akivel éppen most rokoni összeköttetést is sikerült megállapítani. Az idő múlik, az örökös ellenzékiiségnek is végének kell lenni egyszer” (824). Az ügyvéd ki nem mondott gondolatait azt bizonyítják, hogy egyéni érvényesülése érdekében képes feladni eddigi ellenzékiiségét. Korábban hirdetett eszméi, céljai csak üres szavak, amelyek mögött nincs hit és meggyőződés. Politizálása nem elvi, hanem érdekjellegű. A rokonság ürügyén ismét tegezni kezdi a főügyészt, s a hivatalos ízű megszólítást is elhagyja, helyette az egy kicsit ironikus „kedves rokon” megszólítással él: „Nem volnál szíves, kedves rokon, ebben egy kicsit közbenjárni” (823). Kopjáss István viszonozva az ügyvéd bizalmaskodását, szintén hajlik a tegezésre: „De ha gondold, hogy nem lett volna szabad megvennem, még hajlandó vagyok lemondani a javadra” (uo.). Martiny doktor sajnálja, hogy nem beszéltek előbb, mert akkor figyelmeztetni tudta volna Kopjásst, hogy a Boronkay villát ne vegye meg, mert az lopott pénzből épült. Ebben az esetben a „barátom” megszólítással él, érzékeltetve, hogy közelebb kerültek egymáshoz. Kopjáss felhasználva a kialakult rokoni kapcsolatot, a Sertéstenyészítő visszaszerzésében kéri Martiny segítségét. Kérését udvarias nyelvi formában fogalmazza meg: „Kérlek szépen, azt mondd meg, hogy a város, hogy csinálhatja meg ennek az egész Sertéstenyészítőnek a visszaszerzését?” (824). A hivatalos nyelvhasználatra jellemző terpeszkedő kifejezés – *csinálhatja a visszaszerzését* – jól érzékelteti, hogy a hivatal embere a közvetlen társalgásban sem tudja levetkőzni a megszokott fordulatokat. Nyelvén találunk még számos, a hivatali érintkezésben használatos kifejezést: *minden követelésemet átengedtem; Boronkay nevén van, erősen megterhelve; nem akar egy ilyen nagy objektumba belemenni; ideiglenes szerződés; mélyen áron alul*.*

3. Összefoglalva: A vizsgált beszédhelyzetekben a városi politikai élet vezéregyénisége kerül kapcsolatba a főügyésszel. Mindkettőjük nyelvezetében kimutathatók a **hivatalos nyelvhasználat** sajátosságai, amelyek elsősorban foglalkozásukkal magyarázhatók. Martiny doktor számító módon, mindig a pillanatnyi beszédhelyzettől függően váltogatja a nyelvi kódokat. Politikusként hozzászólt, hogy mindenkire a megfelelő módon szóljon. A kódváltásai alapján jellemtelen alak, elsősorban a politikai önérték vezérli. A főügyész hosszú időn keresztül megmarad a távolságtartó magázás mellett, csak a rokonság felderítése után vált át tegezésre. Az ügyvéd jellemének sokszínűségét Nagy Péter a következő módon összegzi: „Martiny dr. alakja a »liberális« ellenzék legélesebb leleplezése a magyar irodalomban: tele van demagóg frázissal, sok valóságos bajt, s visszasságot lát a közéletben, de elég Kopjáss egy játékos szava, a közöttük levő »magyar sógorság« kiderítése, hogy máris feladja magában ellenzékiiségét” (Nagy 1975: 353). Móricz számára bizonyára ellenszenves volt az a politikus, aki elvtelenül, csak a saját érvényesülését szem előtt tartva politizált.

Irodalom

- Guszkova A. 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben.* NytudÉrt. 106. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kázmér M. 1993. *Régi magyar családnevek szótára.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kertész M. 1996. *Szállok az Úrnak.* Budapest: K.u.K. Könyvkiadó.
- Nagy P. 1975. *Móricz Zsigmond.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Sinor D. 1974. A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. *NytudÉrt.* 83. sz. 545–552.

Források

- Móricz Zs. 1976. *Rokonok.* In: *Móricz Zsigmond Regények III.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

A magyar mint idegen nyelv oktatása a bulgáriai Veliko Tarnovo egyetemén

Katus Elvira

A magyar lektorátus a 2002/2003-as tanévtől kezdte meg munkáját a bulgáriai Veliko Tarnovo egyetemén. Ezen az egyetemen a korábbiakban egyáltalán nem tanítottak magyar nyelvet. A magyar lektor feladata ebben a városban, amely a fővárostól 250 km-re található, nemcsak a nyelvoktatás, hanem a magyar kultúra terjesztése, valamint a bolgár–magyar kulturális kapcsolatok ápolása is. Az előadásban a lektorátus jelenlegi lehetőségeiről és a perspektívákról esik szó.

A Veliko Tarnovói Szt. Cirill és Metód Tudományegyetem 2003. november elején ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját. Ebből az alkalomból könyvet jelentettek meg az egyetem történetéről. Ebben olvashatjuk, hogy az alma mater fontos dátumaként tartják számon 1371-et, a tarnovoi könyvtár iskola működésének kezdetét.

Ma az egyetemnek hét kara van: bölcsészettudományi, történet- és jogtudományi, pedagógiai (itt képzik az általános iskolai tanárokat), közgazdasági (benne idegenforgalmi szakkal), hittudományi, képzőművészeti és filozófiai kar. Érdekességgé kell említenünk, hogy a hittudományi karon a Balkán-félszigeten egyedülállóan ikonfestészet szak is van.

Az egyetemen ma már 14 külföldi lektor (két amerikai, egy-egy japán, kínai, francia, spanyol, olasz, német, orosz, szlovák, lengyel, szerb, román és magyar) lektor tanít. Legfiatalabb a magyar lektorátus, amely a 2002/2003-as tanévtől kezdte meg munkáját, a Szlavisztika Tanszéken. Talán kissé szokatlan a magyarnyelv-tanítás a szláv tanszéken, de ezen az egyetemen nincs finnugrisztika, továbbá önálló általános és alkalmazott nyelvészeti tanszék sem. A szlavista kollégák egyébként rendkívül segítőkészek és szeretettel fogadják a magyar lektort. Kíváncsi azonban, nemcsak a tanszék miatt, hanem a nyelv-tanítás szempontjából is, hogy az ideérkező jövődi lektorok mindegyike valamelyik szláv nyelvben és kultúrában otthon érezze magát.

Magyarnyelv-órákat fakultatív nyelvoktatás keretei között vehetnek fel a hallgatók. A magyar vendégtanárnak jelenleg egy kezdő és egy haladó csoportja van. A hallgatók között akad bölcsész-, régész-, jogászhallgató, egy pszichológus kolléganő az egyetemenről és egy nyelvi gimnáziumi tanár. Ezeket a hallgatókat tanítani pedagógiai élmény, mert nagyon hálásak minden megszerezhető ismeretért és szorgalmasan tanulnak. Ugyanakkor még mindig kevesen tudják, hogy az egyetemen lehet magyarul tanulni. A tantervi kínálatban ugyanis nem szerepel a magyar nyelv. A következő tanévtől minden bizonnyal változás lesz e téren, ugyanis a magyar nyelv bekerül a választható idegen nyelvek közé, mint fakultatív, kreditértékkel rendelkező tantárgy.

A Veliko Tarnovói Egyetemen most folyik a tantárgyak akkreditációja. Így éppen időben írtam egy levelet a közgazdasági kar dékánjának 2003 novemberében. A levélben javasoltam, hogy a közgazdász- és az idegenforgalmi szakos hallgatóknak hasznára

válna, ha magyar nyelv és kultúra szemináriumokat hallgatnának. Javaslatomat a kari tanács megtárgyalta, és felkértek arra, hogy készítsem el a magyar nyelv és kultúra két félévre szóló heti kétórás tantervét. A közgazdasági karon a hallgatók ezt tárgyat a 7. és 8. félévben vehetik fel.

Március 2-án a tanszéki értekezleten felvetettem, hogy a bölcsészkaron is akkreditálni kellene a magyar nyelv és kultúra c. tárgyat. A kollégák egyetértettek velem, és így elkészítettem a tantervet bölcsészek számára is. Az alábbiakban röviden vázolom a programokat.

Közgazdasági Kar

Magyar nyelv és kultúra

Heti 2 óra gyakorlat, 7. és 8. félév, félévenként 3 kreditpont, összesen 60 óra.

Tankönyv: Hungarolingua 1, és a hozzá tartozó munkafüzet, audiovizuális anyag. Kötelező olvasmány: Szávai János Magyarország c. könyve, amely 2001-ben jelent meg bolgárul.

Bölcsészettudományi Kar

Magyar nyelv és kultúra I

1. félév: heti 4 óra, választható a 3., 5., 7. vagy 9. félévben, 3 kreditpont, összesen 60 óra.

2. félév: heti 4 óra, választható a 4., 6., 8. vagy 10. félévben, 3 kreditpont, összesen 60 óra, a kurzus sikeres elvégzése után elérhető ALTE 2. szint (alapfok).

Tankönyv: Hungarolingua 1, munkafüzet, audiovizuális anyag. Kötelező olvasmány: Szávai János említett könyve, valamint Alexander Gjurov A bolgárok nyomai Magyarországon c. bolgár nyelvű könyve.

Magyar nyelv és kultúra II

1. félév: heti 4 óra, választható 3., 5., 7. vagy 9. félévben, 3 kreditpont, összesen 60 óra.

2. félév: heti 4 óra, választható a 4., 6., 8. vagy 10. félévben, 3 kreditpont, összesen 60 óra, a kurzus sikeres elvégzése után elérhető ALTE B 1. szint (középfok, első szint).

Tankönyv: Hungarolingua 2, munkafüzet, audiovizuális anyag. Kötelező olvasmány: Jonka Najdenova: A magyar irodalom a XX. században c. bolgárul megjelent könyve, valamint Nemeskürty István magyar művelődéstörténeti könyve bolgár fordításban.

A tankönyv választását az indokolja, hogy ezekkel rendelkezik a lektorátus. A Hungarolingua egyébként tapasztalataim szerint bolgár nyelvterületen is tanítható és tanulható nyelvkönyv. Egy tapasztalt nyelvtanár a tankönyvet mindig az adott nyelvterületnek megfelelően tudja felhasználni. Természetesen vannak bolgárok számára írott magyar nyelv-könyvek is, de ezek régebbi kiadásúak, s ma már egyrészt aktualitásukat veszíteték, másrészt nem kaphatók a könyvesboltokban. Nagyobb gondot jelent a szótárhiány, csak elvétve bukkanhatunk rá egy-egy 20 évvel ezelőtti kiadott kiesszótárra.

A kötelező irodalom kijelölésénél azt vettem figyelembe, hogy a bolgárul rendelkezésre álló munkák közül honnan kaphatja a hallgató a legtöbb tájékoztatást. Illúzió lenne ugyanis azt gondolni, hogy a hallgatók 240 óra nyelvstanulás után eredetiben fogják ezeket a munkákat olvasni. Ugyanakkor a Magyar nyelv és kultúra c. kurzust elvégzett hallgatótól elvárható, hogy ilyen irányú alapvető ismeretekkel rendelkezzen.

Szerencsére, a Szófia Magyar Kulturális Intézet az utóbbi néhány évben nagyon értékes könyvek fordítását és kiadását kezdeményezte és támogatta. Az elmúlt évben Bulgáriában is megjelent Kertész Imre Sorstalanság c. regénye, 2002-ben, pedig Márai Sándor Egy polgár vallomásai c. könyve.

Gjurov könyve a bolgárok magyarországi nyomairól azért került be a kötelező olvasmányok közé, mert a magyarországi bolgár diaszpóra nagyrészt a Veliko Tarnovo környéki falvakból települt át Magyarországra, így indokoltnak találom, hogy a hallgatók ismerjék ezt a munkát is.

A magyar nyelv és kultúra c. tárgyak akkreditációját azért tartom fontosnak, mert így a lektorátus súlya megnő, és a hungarológia itt, Bulgária szívében is gyökeret verhet idővel.

Magyarul is beszélő diplomásokra pedig ebben a városban és környékén is előbb-utóbb nagy szükség lesz, hiszen az újból fellendülő idegenforgalmon kívül itt épül a CBA Hálózat bulgáriai logisztikai központja, már létezik az Egis és a Richter Gedeon tarnovói képviselője, az egyetem pedig a Soproni Egyetemmel készül együttműködési szerződést kötni. Veliko Tarnovo és Sopron testvérvárosok.

A tarnovói magyar lektorhoz számtalan, a filológiát nagyon távan értelmezve érintő kérdéssel fordulnak olykor a kollégák. Ilyenkor nagy segítség az internet, bár alapvető szakirodalommal részben CD-n, részben hagyományos könyv alakban rendelkezik a lektorátus.

A tarnovói magyar lektor legegyszerűbben elektronikus úton tudja tartani a kapcsolatot a hazai intézményekkel, így a Balassi Bálint Intézettel is. Erre különösen nagy szükség van, hiszen interneten küldik el a BBI-től a különböző ösztöndíjas helyek meghirdetését. Bulgáriában nagyon népszerűek az egy tanulmányi évre meghirdetett BBI-ösztöndíjak, mert ezeket nem csak magyar szakosoknak hirdetik meg. Internetezési lehetőség van a lektorátus saját gépéről, a Tanszékről, az egyetemi számítógépes teremből, a lektori lakáshoz közeli Internet Klubból, továbbá a város több Internet Kávéházából. Szerencsére, Bulgáriában a számítógépbe beépített modem segítségével viszonylag olcsón lehet internetezni kártya segítségével, így nincs szükség előfizetésre.

A tarnovói magyar lektor természetesen figyelemmel kíséri, hogy milyen magyar vonatkozású események vannak a városban és környékén.

A Szófia Magyar Intézet mindig megküldi havi programját, arról pedig külön is értesítik a magyar lektort, ha V. Tarnovóban vagy a környéken van rendezvényük. Lelkes hallgatóimmal már jártunk a 10 km-re levő Gorna Orjahoviciában. A magyar szerelmi költészet estjén, amelyet a Magyar Intézet szervezett. Természetesen ott voltunk a Veliko Tarnovói Történeti Múzeumban, ahol a Magyar Intézet közreműködésével Fehér Géza Bulgáriában címmel nyitottak meg emlékkiállítást a kiváló történész munkásságának szentelve.

A Szófia Magyar Intézet jelenlegi igazgatója, Dr. Szondi György, aki 2001. október 16-ától a Veliko Tarnovoi Szt. Cirill és Metód Egyetem díszdoktora, kitüntető figyelemmel kíséri a tarnovói magyar lektorátus munkáját. 2003 őszén 25 könyvet kapott a lektorátus – magyar írók, költők, tudósok bolgár nyelvre fordított munkáit, amelyekre igen nagy szükség van, hiszen a magyar kultúra iránt nem csak a magyarul tanuló egyetemi polgárok érdeklődnek.

Veliko Tarnovóban működik a Bolgár–Magyar Kulturális Kör. Március 15-ét, nemzeti ünnepünket megünnepelték, erre az ünnepre minket is meghívtak. A Kör elnöke tartotta a megemlékező beszédet, a magyar lektor március 15. megünnepléséről beszélt a mai Magyarországon, és összevette a mai ünnepléseket a XX. sz. 60-as, 70-es és 80-as éveiben tartottakkal. Elhangzott a Nemzeti dal bolgárul. A Magyar Intézettől kértem és kaptam nemzeti színű szalagot, 15 kokárdát készítettem, s ezeket átnyújtottam az est szereplőinek.

Április 19-én a Bolgár–Magyar Kulturális Kör az én javaslatomra magyar költészeti estet tart. Erre a rendezvényre sikerült megnyerni versmondóként egy hívatásos színészt is, de annak nagyon örülök, hogy versmondóként bemutatkozhatnak a magyar nyelvet tanuló diákjaim, továbbá egy tehetséges középiskolás. A költészeti est folyamán bemutatásra kerülő versek az AVE, ÉVA! bolgárul megjelent magyar szerelmi líra c. kötetből valók.

A kötet a Magyar Könyvalapítvány támogatásával jelent meg, és igen kitűnő fordításokat tartalmaz. A Tavaszi szél vizet áraszt, A csitári hegyek alatt, de akár a Petőfi-vers: Fa leszek, ha..., bolgár fordításban is énekelhető a magyar dallamra. Egy zenei konzervatóriumba járó diáklány fogja ezeket énekelni.

Ezek a rendezvények szabadon látogathatók – így is lehet népszerűsíteni a magyar kultúrát.

A hallgatók érdeklődéséből és az egyetem vezetése részéről tanúsított figyelemből ítélve a Veliko Tarnovói (magyar átírásban ugyanis Tarnovo és nem Turnovo, ez ugyanis az angol átírás) Szt. Cirill és Metód Egyetemen a magyar lektorátus biztató jövő előtt áll.

Számítógép, szöveg, számítógépes szövegtan

Kis Ádám

A számítógép-fogalom általánosítása

Neumann János a modern számítógép megvalósításának alapját képező elvek megfogalmazásával írta be nevét a számítástechnika történelmébe. Ennek lényege három hívószóval jellemezhető:

- kettes számrendszer,
- belső tárolás,
- az utasítások és az adatok egységes ábrázolása.

Témánk szempontjából a két utóbbi elvet ítéljük igazán relevánsnak. Neumann ekképp fogalmazza meg ezt egy 1954-ben írt cikkében:

„...a megtervezett számítási programhoz szükséges utasításokat magukat is bevezetjük a számtárolóba... Ennek érdekében ezeket az utasításokat számok formájában kell kifejezni. [...] A „cselekvési utasítások”-at ... valamilyen számozási megállapodás révén számjegykódra kell lefordítani” (Neumann 1954: 242).

Ezzel Neumann megfogalmazta a digitális szövegábrázolás alapelvét. Azonban ha a szöveg (a „cselekvési utasítás”) kódolható számjegyekkel, a számok ábrázolása is felfogható szöveg kódolataként. Ez annál is inkább reális, hiszen a leírt matematika is szöveg, még ha sajátos is.

Neumann azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy tulajdonképpen a számítógép egésze modellezhető nyelvi eszközökkel. Erre a *Számológép és az agy* című előadásában tér ki, az úgynevezett rövid *programok* ismertetése kapcsán. Turing egy 1927-ben leírt bizonyítására hivatkozva írja:

„Turing vizsgálódásának fontos eredménye, hogy ezen a módon [t.i. az utasítások alkalmas megfogalmazásával – K. Á.] az első gépet bármely más gép viselkedésének utánzására lehet készíteni” (Neumann 1958: 334).

Tehát ha lefejtjük a számítógépről azt a konkrét fizikai vázat, amellyel éppen megvalósították, akkor megmarad egy logikai konstrukció, amely az elhatározott használati céloknak megfelel. És mint láthattuk, ez a logikai konstrukció kódjel-sorozat, mint minden szöveg.

A globális kód

A Neumann-elv szerint ez a kódjel-sorozat bitek sorozatát jelenti, mivel a fizikai megvalósítás a kettes számrendszerbeli (azaz a bináris) ábrázolást helyezte előtérbe. A számítógépen tárolt, nem „emberi fogyasztásra szánt” bináris kódsorozatot gépi kódnak hívjuk. Mint az előzőekben megmutattuk, a különböző számítógépek elvileg képesek egymás gépi kódját fogyasztani.

A helyzet gyakorlatilag annyiban más, hogy az az egyedi jelleg, amelyre gondolva Turing az elvi kutatások során számított, idővel megszűnt, mára már csak néhány különböző géptípus kapható, és az alkalmazás szintjén azok is kompatibilisek egymással.

A gépi kód hordozta szöveg

Amit vizsgálunk, az az ember szempontjából létező dolog, következésképpen nyelvi értelemben **parole**. Figyelmünket elsősorban nem a **létrehozásra** fordítjuk. Annál is inkább, mert nézetünk szerint a számítógépen található, bármilyen fajtájú szöveg a gépen kívül, emberi fejben keletkezett. A gyakorlat szempontjából az a fontos, hogy önmagában milyen, és milyen a viszonya a médiummal, amely tárolja, közvetíti.

Tolcsvai Nagy Gábor definíciója szerint „Szöveg minden uralkodóan nyelvi produktum, amely valamilyen interakcióban körülhatárolható egység. A szöveg produktum és produkció, szerkezet és művelet” (Tolcsvai 2001: 14).

A klasszikus felfogás szerint a szöveg vagy beszéd, vagy írás formájában jelenik meg. Ez a számítógép esetében nem teljesen egyértelmű. A számítógépen – a Neumann-elvnek megfelelően – minden bináris kód formájában jelenik meg, a szöveg sem lehet másképp. A bináris kód azonban nem az ember számára készül: az ember nem tudja érzékelni, értelmezni. A számítógépen tárolt bitsorozatot, a bináris kódot így újfajta szöveghordozónak tekinthetjük, harmadiknak a beszéd és az írás mellett.

A gépi kód struktúrája

A számítógép működése során **bitek homogén sorozatát** kezeli, melyen belül bizonyos mintázatok meghatározott funkcióval rendelkeznek. A folytonos gépi kódban az egymást követő egységek összekeverednek, a szöveget tartalmazó kódrészletek váltakoznak más funkciójú részletekkel (utasítások, képek, hangok, a szövegmegjelenítést vezérlő jelek).

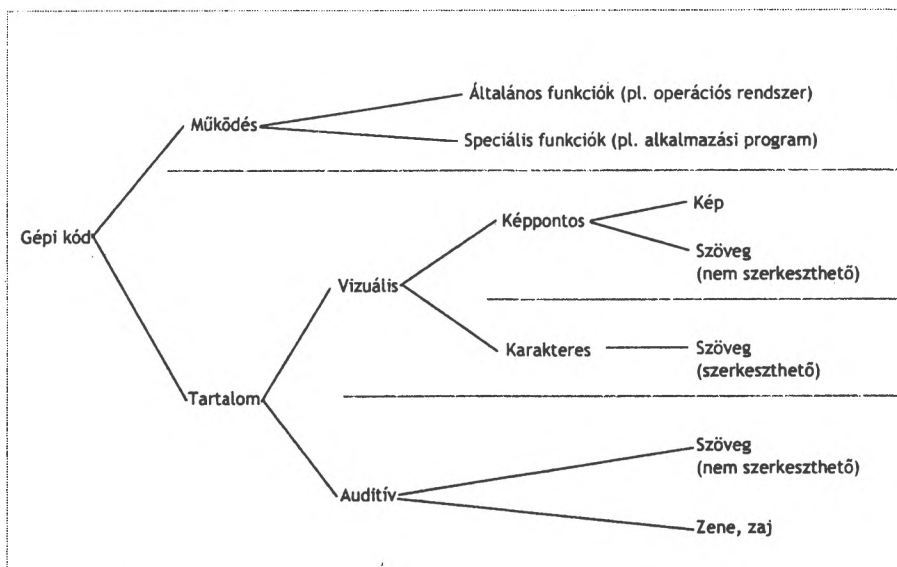
A gépi kódot alkotó bitsorozatnak gyakorlatilag nincs eleje és vége. A számítógép a bitsorozat egyes szegmentumait a hozzájuk rendelt helyazonosító, az úgy nevezett index alapján éri el, tehát nem fizikai sorrendben. A kód sorosságát az indexek határozzák meg. Erre utal a számítógépes terminológiából ismert eszközelnevezés, a RAM (random acces memory), ahol valójában nem véletlen, hanem tetszés szerinti elérésről van szó.

A gépi kód funkciói

A gépi kód funkcionális megoszlását jellemzi az alábbi diagram:

A számítógépes technológia kettéválik: külön kategóriát képeznek az eszközök és a segítségükkel elérhető produktumok. A gépi kód két alapvető célt valósít meg:

- kódoltan ábrázolja a feldolgozás tárgyát képező anyagot, és
- hasonlóképpen kódolva tárolja és érvényesíti a feldolgozást irányító utasításokat.

A mai terminológia a számítógépes kód által ábrázolt dolgok összességét **tartalomnak** nevezi. Ezeket jellemzően 3 csoportba oszthatjuk:

- írott szövegek,
- hangzó anyagok és
- vizuális anyagok (képek, filmek).

A tartalom létrehozására és közreadására irányuló tevékenységet *tartalomszolgáltatásnak* nevezzük. A szöveg minden tartalomformában jelen lehet.

Szöveg és megjelenítés

Az írott, a nyomtatott szövegnek valamiképpen jellemzője a véglegesség. A szöveg a vizuális formájában állandósul, ez megmerevíti a szöveg és a nyelv viszonyát, amely a szájhagyomány korában dinamikus, és ezért önfejlesztő volt.

Más részről, különösen a nyomtatás korától kezdve tulajdonviszony alakult ki a szöveg és a létrehozója között. A nyomtatott könyv azonban nemcsak a szerzőé, hanem a kiadóé, a tipográfusé és számos más közreműködőé is. Közismert a szerzői, de létezik kiadói jog is.

A szöveg és a számítógép viszonya ebben a tekintetben változik. A felszíni megjelenés és a szöveg tartalmi része különválik, a számítógép ugyanis sohasem a tipografizált, vizualizált formát tárolja, hanem annak tartalmát és emellett a külalak kialakítására vonatkozó utasítások, irányadások halmazát.

A leírandó nyelvi tevékenységek főképp a szövegeknek a rendszerbe való bejuttatása, az ottani tárolása (beleértve a megtalálást, az elővételt is), és esetenkénti reprodukálása, de emellett szoba kerül a saját gépi kogníció kevés számú esete is.

A diagramról leolvashatjuk, hogy a számítógépen háromfajta szöveg jelenhet meg:

- a képpontokkal ábrázolt szöveg (a „képszöveg”),
- a karakterekkel ábrázolt szöveg (a „szöveg-szöveg”) és
- a hangzó szöveg.

A számítógépes szöveg bármelyik megjelenített formája alkalmas információ közvetítésére, azonban ezen a szinten a számítógép nem több, mint az írógép vagy a magnetonfon.

A szöveg feldolgozása során a számítógép anyaga egyfajta metaszöveg: feladata nem az ábécé szerepének számítógépes megvalósítása, hanem a szöveg tartalmának és formájának egységes tárolása. Ezt aztán különféle formában lehet megjeleníteni, hiszen, mint már utaltunk rá, a szöveg a tartalomtól kívül a különböző formában való megjelenítéséhez szükséges információt is tartalmazza.

A megjelenítésnek alapvetően három formáját különböztetjük meg:

- vizuális megjelenítés,
- auditív megjelenítés,
- multimediális megjelenítés.

Az auditív és a multimediális megjelenítés vizsgálatáról – bár kétségtelenül érdekesek és relevánsak – részint az ismeretek, részint a tér hiányában e tanulmányban le kell mondanunk.

Vizuális szöveg megjelenítés

A szöveg megjelenítés tekintetében a számítógép eszközkomplexumán belül meghatározó jelentősége van a perifériának. Hiába képes a számítógépes kód minden elképzelhető formát rögzíteni, tárolni, ezek megvalósítása a megjelenítő eszközökön múlik. Ismeretes, hogy a nyomdai szintű szöveg előállítására a grafikus nyomtatók megjelenése óta lehetséges, és idősebbek emlékeznek azokra az időkre, amikor a képernyős megjelenítő (display) sem volt grafikus. A fejlődés eredményeképp a számítógép megjelenítő eszközei lényegében képesek a korábban ismert megjelenési technikák szintjén szolgáltatni szöveget, illetve bizonyos tekintetben túl is lépnek azokon. Ez különösen a személyi számítógépek alkalmazási filozófiájával kapcsolatban idéz elő sajátos helyzetet: az alkalmazók szakmai tudása (tipográfia, animáció stb.) sok esetben nem éri el a kínált lehetőségek érvényesítéséhez szükséges szintet.

Képszöveg, szöveg-szöveg

A számítógép megjelenítő eszközei a szöveget túlnyomórészt grafikaként hozzák létre. Aki nyomtatott szöveget olvas, nem tud különbséget tenni a szöveggént megjelenő kép és a valódi szöveg között.

Ha lapolvasóval beviszünk egy szöveget a számítógépbe, az első szinten grafikaként jelenik meg. Ez a szöveg bizonyos szinten betölti szerepét: ha hagyományos eszközökkel vizualizáljuk, olvashatóvá válik. Ugyanakkor manipulálhatatlan, mint szöveg,

hiszen nem is az, csak kép. A gépi kód az eszköz felbontásának megfelelően 600×600, vagy ennél is több elemből álló pontmátrixnak érzékeli a beolvasott oldalt, amelynek egyes pontjait teszi elérhetővé: azok törölhetők, átszínezhetők. Ezek a műveletek viszont nem hozhatók összefüggésbe a szöveg tartalmával.

Számunkra olyan szövegábrázolás szükséges, amely utat nyit a szöveg tartalma, jelentése felé, és olyan egységek kezelését teszi lehetővé, amelyek az értelmezés, az értelem szolgálatában állnak. A legegyszerűbb megoldás erre, ha a szöveget a számítógép a hagyományos írás elemi egységeinek megfelelően tagolja. Az ilyen ábrázolást nevezzük karakteresnek.

A karakter a számítógépes terminológiában olyan kódegység, amely egy-egy betűnek, számjegynek, írásjelnek, illetve a szöveg létrehozásához és megjelenítéséhez szükséges elemi műveletnek (pl. sorhúzás, karaktercsoport kijelölése, betűhely léptetése stb.) felel meg. Ennek kapcsán szükséges felhívni a figyelmet, hogy a gépi kód felől nézve ezek a karakterek egyformák, aminek a legszemléletesebb példája a szóköz, amely az élő nyelvben hiány, itt pedig ugyanolyan kódja van, mint bármelyik betűnek.

A továbbiakban, amikor a számítógéppel kapcsolatban a szöveget vizsgáljuk, első sorban nem a szövegnek kinéző képekre, hanem a valódi szövegre, az úgynevezett szöveg-szövegre koncentrálunk.

A számítógép képességeit a karakteres szöveg feldolgozása reprezentálja leginkább – amíg a képszöveg csak olvasásra való. A karakteres szöveg, amelyet érzékletesen szöveg-szövegnek is nevezhetünk, éppen a feldolgozás során elvégezhető manipulációk terén ad jelentős többletet: a szöveg-szöveg szerkeszthető (bővíthető, törölni lehet belőle, módosítható), emellett bizonyos mértékben a vizuális megjelenítés is módosítható (nagyítható, kicsinyíthető), ezzel szemben a kép-szöveg nem szerkeszthető, viszont olyan műveletek hajthatók rajta végre, mint a képeken (torzítások, elforgatás, lágyítás, szabdalás). A karakteres kódolás lehetővé teszi szövegek létrehozását, tárolását, visszakeresését, szállítását, és nem utolsósorban változtatható formában való megjelenítését is.

A számítógépes szöveg gazdag felhasználási lehetőségeit – itt a megjelenítésen túli felhasználásra gondolva – rendkívüli mértékben lecsökkenti a képként való megjelenés. Az ismert nyelvtechnológiai eljárások, a szöveglétrehozás, illetve a szövegfeldolgozás számítógépes támogatása csak a szöveg-szövegen érvényesülnek. Ráadásul az ilyen típusú megjelenítés nagyobb terjedelmű, így a szövegtovábbítás tekintetében is hátrányosabb.

A kinyomtatott szöveg

A számítógép készletébe tartozó eszközzel, a nyomtatóval kinyomtatott szöveg tulajdonképpen nem különbözik a hagyományos tipográfiai szövegtől. A nyelvhasználat szempontjából a különbséget a létrehozás jelenti. A személyi számítógépek elterjedésével valamiképpen visszafordult az az elidegenedési folyamat, amelyet McLuhan Gutenberg hatásának tulajdonít: mára a tipográfia már nemcsak az olvasó emberrel van kapcsolatban, hanem az *íróval* is. Erre a jelenségre hívja fel a figyelmet Karsai Róbert: „Ma mindenki tipográfus... A számítógépen tárolt megjelenés-központú szöveg ... előállítása során nekünk kell gondoskodnunk a tipográfiai konvenciók betartásáról...” Ebből

következően a tipográfia alkalmazása a számítógépes írás része lett, ami felveti annak kérdését, hogy a nyelvészet meddig és milyen mértékben tarthatja magát távol a tipográfiától.

Az, hogy az író embernek a számítógép rendelkezésére bocsátja a tipográfia eszközeit, egyelőre nem jelent előrelépést. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyelvi kompetencia nem párosul a tipográfiai kompetenciával. Az is tény, hogy a tipográfiai konvenciók a nyelv klasszikus konvencióihoz képest esetlegesen tűnnek. A számítógépes eszközök rendelkezésre bocsátanak egy sor metakommunikációs eszközt, ez azonban csak lehetőség. A tényleges felhasználás a felhasználón múlik. Ahhoz, hogy ez az eszközrendszer kiteljesítthesse valamennyi kommunikációs funkcióját, bizonyos konvenciók lennének szükségesek. A számítógépes eszközök gyártói tulajdonképpen elősegíthetnék az ezzel kapcsolatos közösségi szintű megállapodásokat, azonban kikényszeríteni nem képesek. Más oldalról viszont a kínált tipográfiai funkcionalitás normalizáló szerepe továbbra is erősen a közösség belső viszonyaitól függ. Ez önmagában nem baj, csupán a helyzet félreértése az: nem elegendő a számítógép szerepét pontosan meghatározni, elfogadhatónak megfogalmazott norma és a felhasználók normakövető hajlama nélkül ez pusztán szándék marad.

A kinyomtatott szöveg felhasználásával kapcsolatban lényeges az a körülmény, hogy ez a szövegforma már kikerül a számítógép fennhatósága alól, és a funkcionalitás terén lényegében azonosul bármilyen más, papírra rögzített szöveggel. Valójában nem tartozik bele a számítógépes szöveg terébe.

A vetített szöveg

Vetített szöveg az, ami a képernyőn vagy vetítővászonon jelenik meg az olvasó előtt. A vetített szöveg lényegében széttört a tipográfiai szöveg bizonyos – természetesnek vélt – kereteit, de a hangzó szöveg egyes lehetőségein is túllép. Ebben a tekintetben az a kettősség az érdekes, amelyik a rögzítettség és a részletek vonatkozásában (is) szabad reprodukálhatóság eredménye: bármely részlet bármikor megismételhető.

A vetített szöveg, dinamikája révén megtöri a tipográfiai szöveg egy meghatározó korlátát, a linearitást. A linearitás feloldásának elsőrendű eszköze az úgynevezett hiperszöveg, az a lehetőség, hogy a megjelölt helyekről el lehet ugrani a szöveg, vagy egy másik szöveg megadott helyére, vagy akár egy eltérő megjelenítési közegbe (inter-netes helyre, ahol nemcsak szöveg, hanem zene, álló- vagy mozgókép is lehet).

Ezen túl a vetített szöveg lehetőségei kibővülnek: mozgó funkciók, az úgynevezett animációs megjelenítés a korábbiakban – szövegben – nem alkalmazott metakommunikációs eszközöket biztosít.

A vetített szöveg végül ki tud lépni tulajdonképpeni közegeből, a multimédiának nevezett kommunikációs formában egy lesz az egyenlők között.

A „kiterített” szöveg

A tanulmány elején idéztem Turing-Neumannt, abban a vonatkozásban, hogy a számítógép működése leírható olyan módon, hogy ez a működés egy másik számítógép-architektúrán is megvalósítható legyen.

Ennek a funkciónak a megvalósítására alkalmas egy sajátos számítógépes nyelv-típus, az úgynevezett jelölőnyelv. A jelölőnyelv valójában nem nyelv, hanem egy olyan jelölési konvenció vagy szabvány, amelyik lehetővé teszi, hogy a számítógépen tárolt szövegbe (a gépi kódba) a szöveg képernyőn vagy nyomtatón való megjelenítéséről, illetve belső és külső kapcsolódásairól szóló kódolt utasításokat lehessen elhelyezni. Ilyen nyelvek, azaz leírási konvenciók a webtechnikából ismert HTML (Hypertext Markup Language), illetve a legkorszerűbb változat, az XML.

A jelölőnyelvek segítségével ábrázolt szöveg karakterei sorában a tartalomhordozók mellett megjelennek a formázókarakterek, és mindezek teljesen egyformán néznek ki. Ez olyan látszatot kelt, mint amikor egy mértani testet kiterítünk, azaz síkra vetítünk.

```
<p class=szov><font size=3 face="Times New Roman"><span style='font-size:12.0pt'><span style='mso-bidi-font-size:13.5pt'>Számunkra olyan szövegábrázolás szükséges, amely utat nyit a szöveg tartalma, jelentése felé, és olyan egységek kezelését teszi lehetővé, amelyek az értelmezés, az értelem szolgáltatásban állnak. A legegyszerűbb megoldás erre, ha a szöveget a számítógép a hagyományos írás elemi egységeinek megfelelően tagolja. Az ilyen ábrázolást nevezzük karakteresnek.</span></span></font></p>
```

A jelölőnyelv természetesen nem önálló formája a számítógépes nyelvábrázolásnak. Ez egyrészt tervezőrendszer, amelynek használati területe főképp a web, illetve olyan típusú szövegek, mint pl. egy szótár. Mindazonáltal a jelölőnyelves ábrázolás igencsak alkalmas annak szemléltetésére, hogyan érvényesül a Neumann-elv a szövegfeldolgozásban.

Irodalom

- Beaugrande, R., Dressler, W. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Goldstiner, H. H. 2003. *Pascaltól Neumannig*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Gósy M. é. n. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- McLuhan, M. 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Trezor Kiadó.
- Neumann J. 2003. Az újabb matematikai gépek fejlődése és kihasználása. Ford. Augusztinovics Mária In: *Neumann János válogatott írásai*. Budapest: Tipotex (Eredeti közlés: John von Neumann: Entwicklung und Ausnutzung neuerer mathematischer Maschinen, i. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, vol. 45. Düsseldorf, 1954.
- Neumann J. 2003. A számológép és az agy. Ford. Szalai Sándor, In: *Neumann János válogatott írásai*. Tipotex. Eredeti közlés: JOHN VON NEUMANN: The Computer and the Brain. Yale University Press, Haven, 1958.
- Saussure, F. é.n. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Thienemann T. 1931. *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs: Danubia könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

A megkésett beszédfejlődés lehetséges és kizárható okai, valamint terápiás lehetőségek egy konkrét gyermek esetében

Lendvainé Décsy Kornélia

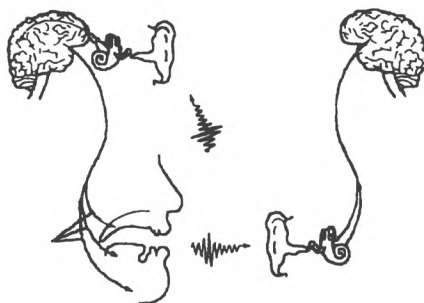
„Olyan titoknak fogom fel a nyelvet, mint a természetet, mint tulajdon életemet. Mégis kedvem kerekedik, hogy egyes csip-csup jelenségeit szemügyre vegyem, mint ahogy olykor kisujjamat szemlélem vagy körmöm fehér vonalkáit, a titok egy-egy érzékelhető szemerjét.” (Kosztolányi Dezső)

A beszéd

A beszéd a gondolatok megformálásának, továbbításának és feldolgozásának eszköze. A beszéd észlelése és a beszéd megértése összefüggenek egymással, ezek hiányában nem jöhet létre sem beszédprodukció, sem beszédfeldolgozás. Ha a gyermek elsajátította anyanyelvét, mindkét folyamat működtetésére képes: hol beszél, hol feldolgozza, megérti az elhangzott közléseket. Mindkét folyamat aktív, tudatosan vagy automatikusan számos részműködést hajtunk végre.

1. ábra

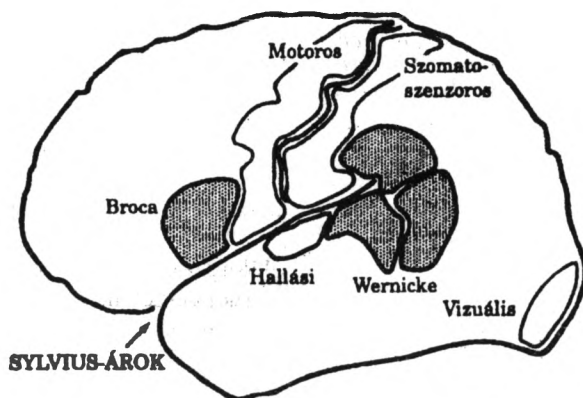
A beszéd két folyamata: a beszélés (beszédprodukció) és a beszédfeldolgozás (hallás, észlelés, megértés)

A beszéd szempontjából az agy a felelős a kommunikációért: képes az információk felfogására, tárolására, és ezeknek az információknak a megválaszolására. Az agy jobb és bal agyféltekéből áll. A beszéd és a nyelv folyamatait a bal és a jobb agyfélteke együttesen koordinálja, de a beszéd központja a bal féltekében van: a Broca-terület a

beszédprodukcióért, a Wernicke-terület a beszédmegértésért felelős. A két agyfélteke közötti összeköttetést a fehérállományból építkező kérgestest, a corpus callosum biztosítja. A bal agyféltekében van a fogalomalkotás, a fogalmazás, az irányfelismerés, a látás és a színérzékelés központja. A szó jelentésének felismerésében azonban nagy szerepe van a jobb féltekének.

2. ábra
A bal agyfélteke a főbb központokkal

Az agyfélteke-dominancia

Általában a jobb fülbe érkező szavak felismerése gyorsabb, pontosabb. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi feldolgozásban a bal félteke a domináns. Kevés az olyan ember, aki jobb félteke dominanciájú, vagyis a bal fülébe érkező információkat ismeri fel gyorsabban. A félteke-dominancia az anyanyelv-elsajátítás során a nyelvi ingerek hatására alakul ki. Ritkán, de már újszülött korban is előfordulhat valamiféle agyfélteke-dominancia. Kritikus időszak az ép fejlődésben is feltételezhető. Ha a dominancia kialakulása a kritikus időszak után következik be, akkor ennek kóros következményei lehetnek. Zavarok jelentkezhetnek: a beszédfejlődésben, az olvasás, írás elsajátításában, de más tanulási folyamatokban is. Gósy Mária kísérletei bizonyítják, hogy a magyar óvodások felénél már hároméves korban kimutatható az agyfélteke-dominancia. Hat-, hétéves korra elvárható dichotikus tesztekkel a kimutathatóság. (Egyidejűleg két hasonló hangsort juttatunk el mindkét fülbe.)

Emlékezés, emlékezet

Az emlékeképnek tulajdonképpen a múltbeli észlelések, élmények reprodukciói. A feldolgozott ingerek megjegyzéséhez az szükséges, hogy létrejöjjön az emlékenyom, amely az

ismétlések során bevéődik. A gyakori ismétlődés biztosítja a biztosabb bevésést. Az emlékezés fejlődik, de fejleszthető is.

Egyéves korban a többször észlelt tárgyakat, személyeket felismeri a gyerek. Sőt, egy ideje nem látott személyek felismerésére is képes. Ez már emlékezés.

Három-, négyéves kor után az egyszeri élmény is emléknymot hagy. Az iskoláskorra válik legintenzívebbé az emlékezés. Fontos elkülöníteni a hosszú távú és a rövid távú memóriát. Az első szándékos tanulás útján rögzült, tanulási emlékezet, a második nagyon fontos a betűk, vagyis az olvasás és az írás elsajátításában, de jelenti az összefüggés nélküli szósorok, szavak időszakos tárolását is. Létezik egy bűvös szám: 7 ± 2 , ami azt jelenti, hogy általában ilyen arányban vagyunk képesek a sorozatok elemeinek a megjegyzésére.

A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamata

A beszédmegértés a nyelvi jeleknek megfelelő hangjelenségek észlelését és ennek a jelrendszernek az értelmezését jelenti. Mind a kettő több szintből épül fel, és törvényszerű együttműködésben biztosítják a hallott beszédjelenségek megértését. Ez aktív folyamat, melynek során a hallgató a fülével hallottakat értelmezi:

1. szakasz: beszédészlelés
 - beszédhangok, hangkapcsolatok felismerése
 - szótagok, szavak azonosítása
2. szakasz: beszédmegértés
 - jelrendszer értelmezése
 - a szavak, a mondatok, a szöveg felismerése.

Ez a bonyolult mechanizmus a gyermekkorban alakul ki.

Hierarchikus építkezés:

1. Az egymásra épülő szinteken végbemenő működés eredményei jutnak egyre magasabb szintre, a végső megértéshez, az értelmezéshez.
2. Párhuzamosan zajlanak a működések a különböző szinteken, csaknem egyidejűleg jut az összes eredmény a legmagasabb szintre, bekövetkezik a végső megértés, az értelmezés.
3. Csaknem párhuzamosan zajlanak a működések a különböző szinteken, egy időben jut az összes eredmény a legmagasabb szintre.

Az első folyamat:

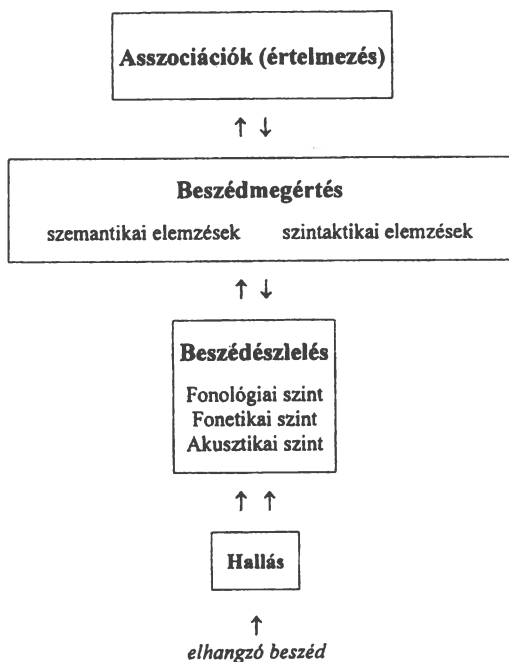
- a. az anyanyelvét elsajátító gyermek beszédmegértésekor,
- b. felnőttkorban a nehezebb szöveg feldolgozásakor történik.

A második folyamat: a párhuzamos szintműködés:

- a. nagyobb gyermek,
- b. felnőtt beszédértésében megy végbe.

A beszédmegértés folyamatai felülről lefelé is működhetnek. Bizonyos helyzetekben középpontba kerül a jelentés, s a meglévő ismeretekkel és előfeltevésekkel együtt alakul ki a megértés.

3. ábra
A beszédmegértés hierarchikus felépítésű modellje

(Az 1., a 2. és a 3. ábra Gósy Mária: A hallástól a tanulásig című könyvében szerepel.)

Ekkor az alsóbb szinteken ellenőrzés következik be. Ez a stratégia akkor is segít, ha az alsóbb szinteken zavar, félreértés keletkezett. Mivel a kisgyermek ezt még nem tudja alkalmazni, gyakoribb a megértési nehézség.

A szavak kezdetének és végének a meghatározása nem könnyű feladat a gyermek számára, de 3-4 éves korra már elsajátítja. A szegmentálás, a szavaknál kisebb elemek azonosítását is jelenti: a szótagok, a hangkapcsolatok, beszédhangok felismerése csak 6-7 éves korban következik be.

Kommunikációs nehézségek

A beszédzavarok mindig együtt járnak a beszélő pszichés problémájával, gyakori ok a pszichogén afónia. Nyelvi zavarok kialakulhatnak a beszédzavarok következtében, de fordítva is igaz, a beszédzavar pszichés következménye lehet a dadogás vagy a hadarás. Ritkán fordul csak elő, hogy a beszédzavar mögött nem áll nyelvi zavar. A beszéd sérülése és/vagy gátoltsága komplex lelki működési zavarhoz vezethet.

Etiológia

Ok szerinti kategóriák:

- a) organikus eredetű beszédzavarok (pl.: hangképző szervek sérülése, hallássérülés, idegrendszeri zavar)
- b) funkcionális beszédzavar (autizmus)
- c) pszichés eredetű beszédzavarok: pszichogén afónia = lelki eredetű kóros hangtalanság
- d) környezeti tényezők okozta beszédzavarok (ingerszegény környezet)

A zavar keletkezési körülményei:

- a) vele született zavar: fejlődési diszfázia
- b) szerzett beszédzavar: afázia

A folyamat zavarai:

- a) a zöngképzés zavarai
- b) a beszédprodukciónak zavarai
- c) a beszédészlelés zavarai
- d) a beszédmegértés zavarai
- e) a beszédindulás zavarai

A beszédzavar nemcsak gyermekkorban alakulhat ki, hanem később is.

Autizmus

Röviden viselkedési zavart jelent, de sokkal komplexebb tünetegyüttes jellemzi az autista gyermeket, felnőttet. Vezető tünete a nyelv, illetve a beszéd változóan korlátozott használata. Az autisták kommunikációja erősen szituáció- és személyfüggő. A nem ép intellektusból fakad a beszédzavar. A neurológiai zavarokhoz nyelvelsajátítási zavarok is társulnak. A gesztusnyelv azonban akkor is működik, ha a gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja. Beszélni nem hajlandó, de a verbális utasításokat végrehajtja. Sokszor nehéz elkülöníteni az autizmust és a diszfáziát.

Elektív mutizmus

Előfordul, hogy a gyermek beszédmegértése és beszédprodukciónak ép, mégis visszautasítja a beszédet. Csak kiválasztott személyekkel, bizonyos helyzetben, bizonyos időpontban kommunikál. Gyakoriak a pszichés kísérő tünetek.

A gyermekkorban beszédzavarok többsége anyanyelv-elsajátítási zavar, de előfordulhatnak ebben a korban is nem elsajátítási, hanem szerzett beszédzavarok, ilyen például a hirtelen jelentkező dadogás.

Diszfázia

A szó jelentése: nem beszélés. Chomsky szerint az emberben genetikailag kódolt az anyanyelv-elsajátítás megindulása és fejlődése, az időzítésnek mindebben meghatározó szerepe van. Ha a kisgyermek a normális kezdethez képest késést mutat, akkor fejlődési diszfáziáról, azaz megkésett beszédfejlődésről beszélünk. A „normális” kezdet lányoknál kettő, fiúknál kettő és fél éves kor. A diszfáziás gyermek ekkor még egyáltalán nem

beszél, vagy a holofrázisok időszakában van, azaz csak néhány szót mond. Sokáig a beszédprodukciónak késését hangsúlyozták, de mára már világossá vált, hogy mind a beszédfeldolgozás, mind a beszédprodukciónak késéséről van szó.

A beszéd késésének lehet az oka örökletes neurológiai zavar, mentális retardáció, agyi károsodás, ingerszegény környezet stb. Az okok sokfélesége következtében sokféle diszfázia létezik. Ezek a gyermekek sokszor használnak kézjeleket, sajátos gesztusokat, sőt testjeleket. A felnőtt verbális jelzéseire a gyermek non-verbálisan válaszol. Állandó kódváltás történik a felnőtt és a gyermek között, egyfajta „kétnyelvűség” alakul ki. Felmerül a kérdés, vajon létezhet-e a nyelv a tudatunkban a beszéd megszokott megjelenési formája nélkül. Steinberg szerint egy személy akkor van a nyelv birtokában, ha ugyanúgy képes jelekkel kommunikálni, mint ahogyan a beszéddel lehet. (Ilyenek a siketek által használt jelek is.) Gósy Mária vizsgálatai igazolták, hogy ezek a gyerekek „komplex gondolatfolyamatot” igyekeznek tolmácsolni. A beszélni még nem tudó kisgyermek beszédmegértésére a globalitás jellemző. A feldolgozási folyamatot az adott beszédhelyzetek, mozdulatok, mimika biztosítja.

Terápia

A terápia szempontjából fontos, hogy használ-e a gyermek jeleket, s ezek milyen csoportba tartoznak.

1 és 3 éves kor között az ép gyermeknél a beszédpercepció és a beszédprodukciónak párhuzamosan fejlődik. A diszfázias gyermek esetében a beszédprodukciónak stagnál, a beszédpercepciónak lassan fejlődik.

3 és 6 éves kor között a diszfázias gyermek beszédprodukciónak ugrásszerűen, de a beszédpercepciónak folyamat lassabban fejlődik.

További problémák: A nem vagy alig beszélő 3-4 éves gyermek szülei szerint: „Nem beszél, de mindent megért gyermekük.” Figyelmén kívül hagyják, hogy a diszfázias gyermek a beszédértés során nagymértékben támaszkodik a beszédhelyzetre, a megszokott körülményekre. Ez később komoly beszédértési problémákhoz vezethet.

A diszfázias gyerekek 70%-a fiú. Legtöbbjük beszédindulása spontán, elegendő a család és az óvoda. De beszédfeldolgozásuk még évek múltán is elmaradott. Néhányuknál azonban a beszéd csak szakember bevonásával indul meg. Folyamatos logopédiai fejlesztés mellett a beszédprodukciónak, -észlelés, -megértés súlyos elmaradásokat mutat. Zavarok mutatkoznak továbbá az artikulációban, elhúzódozó sziszegő, susogó hibák, hanghelyettesítések, hangtorzítások fordulnak elő. Szókincsük kicsi, a grammatikai szerkezetekben komoly hibákat vétnek. A diszfázias gyermek mondat- és szövegértési feladatokban nyújtott teljesítménye gyenge.

Gyakori hibák:

- időviszonyok
- a múlt idejű feltételes szerkezet fel nem ismerése
- a homonim toldalékok funkciójának fel nem ismerése

Ritkán előforduló hibák:

- az ok-okozati összefüggés fel nem ismerése
- a névutó téves azonosítása

A szövegértési nehézségek okai:

- ismeretlen lexikai egységek
- bizonytalanul, tévesen azonosított morfológiai és szintaktikai szerkezetek
- fel nem ismert összefüggések
- az emlékezet hibás működése (a rövid idejű verbális és a rövid idejű vizuális memória közül a vizuális a jobb)

Az anyanyelv-elsajátítás éveket is késhet: 4-5-6 éves korban is megkezdődhet. Nehezen korrigálható, mintegy biológiai sorompóként működhet. Kihatással lehet az írott nyelv elsajátítására és általában az egész kognitív fejlődésre.

Gósy Mária megállapítja, hogy a beszédpercepció zavarok, az agyfélteke-dominancia késői kialakulása, a kézdominancia kialakulásának késése, s a mindezzel együtt járó irány-felismerési zavar egyértelműen vezet az írott nyelv elsajátításának különféle zavaraihoz.

6-7 éves korra már számos olyan készség kialakul, mely biztosítja az olvasás és az írás megtanulását. Ahol felmerül bármelyik szükséges készség működési zavara, kialakulatlansága, nélkülözhetetlen a fejlesztő terápia.

Egy konkrét gyermek

A megfigyelt kislány, L. L. 1997. augusztus 21-én született, Bécsben. A szülők, bár magyar származásúak, kettős állampolgárságúak és magyar-német kétnyelvűek. Hat éve Magyarországon élnek. A gyermekeiket egyelőre csak magyarul tanítják.

„Kislányom második gyermekként, második terhességből, problémamentes várandósság után, spontán szüléssel jött a világra” – írja az édesanyja.

Másfél éves volt a kislány, amikor az anyát elkezdte nyugtalanítani a gyermek nehezen leköthető figyelme, „örökmozgása”. Néha kifáraszthatatlannak tűnt, fel-alá futkosott, majd elfeküdt, nem vett tudomást a környezetéről, nevére nem hallgatott. Öntörvényű volt, elgondolásaihoz ragaszkodott, veszélyérzete nem volt, magasban, idegenektől, állatoktól nem félt.

Mozgásfejlődése megfelelő ütemben zajlott. 11 hónapos koráig szopott, nem cumizott, a főzeléket kanállal, a folyadékot pohárból kapta. 13 hónaposan indult el, sokáig lábujjhegyen járt. Említésre méltó gyermekkori betegsége nem volt. Újszülött kora óta nehezen aludt el, éjjel gyakran megébredt. Az éjszakákat csak négyéves kora óta alussza végig. Beszédfejlődése vontatott. Gyakran halandzsázik, 1999. decemberében szókinccse kb. 100 szóból állt.

Az anya ekkor kezdte L.-t Árnics Katalin fejlesztőpedagógus foglalkozásaira hordani. Ő irányította őket az Autizmus Kutatócsoporthoz, Budapestre. (Az egyik másodunokatestvér kisfiú súlyos autista a családban.)

A kutatócsoport kétszer vizsgálta meg a gyermeket. Véleményükből kiderül, hogy a kislány beszédfejlődése lassúbb, elmarad az életkorának megfelelő szinttől. Viselkedésében találhatók autisztikus jegyek, például a lábujjhegyen járás.

1999 februárjától L. bölcsődés. Itt először nagyon visszahúzódozó volt, nem keresett kapcsolatot a gyerekekkel, nem szólította meg a gondozónőt sem.

Ugyanebben az időszakban zeneterápiás foglalkozásokon vettek részt, Kanczlerné Rácz Ágota zenetanár irányításával. A foglalkozások L. hasznára váltak, jó tánc- és ritmusérzéssel rendelkezik.

Beszédfejlődése is ugrásszerűen javult. Jellemző rá, hogy egy stagnáló szakasz után ugrásszerű fejlődés tapasztalható. Ez volt megfigyelhető az úszás megkezdésekor, a rendszeres néptánc és a balett oktatásokon.

2000 nyarán vizsgálati időpontot kaptak dr. Torda Ágnesnél, kinek véleményében az szerepel, hogy L. nagyon szerény, visszahúzódó kislány. Nehéz lesz az elszakadása majd az édesanyjától. Ő is kizárta az autizmus lehetőségét. Torda Ágnes tanácsára kezdtek el logopédus segítségével Juhász-Bittera: A megkésett beszédfejlődés terápiája c. fejlesztő programot. L. nem mutatkozott együttműködőnek, így pár hónap után abbahagyták.

Ekkor még sokat halandzsázott, ha nem találta a megfelelő szót, vagy nem értették meg, dühbe gurult.

2001 májusában lézerekupunktúrás kezelésem vett részt dr. Schneider Júlia gyermekorvosnál. A kezelés a beszédprodukción kívánta elindítani, meggyorsítani. Ebben a hónapban hangzott el az első kerek mondat L. szájából: „Kidobom a zsebkendőt a szemetes kosárba.” Aktív szókinccse megnőtt, identitása fejlődött. Babázik, a szülők közeledését elfogadja. Kérte, hogy az eddig nem hordott fülbevalóját tegyék a fülébe.

2001 szeptemberétől zeneóvodába jár. A csoportban jól érzi magát.

Óvodai fejlődés, az óvónő jellemzése:

„Az óvodába lépés pillanatától gyorsan oldódik gyermekek társaságában. Hangosan, önfeladtn beszélget, énekel, mondókázik, verset mond. Az óvónő kérdéseire megrezen, és csak nagyon halkán vagy egyáltalán nem válaszol.”

A tanév végére L. közelemből lett a felnőttekkel, még beszélgetést is kezdeményez. A 2002-ben végzett szociometriai felmérés szerint hat gyermek választotta, és ebből kettő kölcsönös választás volt. 2003-ban már csak hárman választották, de kettő reális, kölcsönös kapcsolat volt.

Szívesen, szépen rajzol. Alakjai felismerhetőek. Önként jelentkezik verset mondani. Többször rákérdez a szavak jelentésére, pl.: Mit jelent a test? Reggelente az első perceket mindig szemlélődésre szánja, csak később kapcsolódik be a játékba.

2003 szeptemberében új óvodai csoportba került, ahol szociális fejlődése egyenletesen nőtt. Már nincs szüksége reggelenként a szemlélődésre, gyorsan feltalálja magát. Központi szerepet tölt be a társai között. Szívesen játszanak vele a gyerekek. Hallása, ritmusérzéke nagyon fejlett.

2003 novemberében végzett MSSST-vizsgálat eredménye:

- mozgásos feladatokban átlagon felül teljesít
- rövid távú memóriája fejlett, az ábrákat tökéletesen megjegyzi
- ceruzafogása jó, szépen rajzol
- a lapon való eligazodása bizonytalan (nem találta a lap alsó és felső szélét)
- utánmondásban a szavakat tökéletesen felsorolta, de a hosszú mondatokból keveset jegyzett meg
- történetmondása élénk fantáziáról tanúskodik, de az eseményeknek mindig szomorú a vége

- fogalomalkotása gyenge, nincs tisztában az idővel, a napszakokkal, a napokkal
- vizsgálat közben összpontosít, figyel, ellenőrzi önmagát, majd 15-20 perc múlva elfárad, elkalandozik.

A vizsgálat eredménye: hosszabb ideig tartott számára a feladatok teljesítése, mint a többi gyerekek. Az elvont fogalmak kialakítása okoz számára komoly problémát. Az iskolaérettségi követelményeknek eleget tett. A közoktatási törvény módosítása alapján L.-nek 2004 őszén iskolába kell mennie, ezért megvizsgálta a Tanulási Képességeket Vizsgáló Szakértői és Rehabilitációs Bizottság. (Ideggyógyász, logopédus vizsgálta.)

A következő eredmények születtek:

- RAVEN tájékoztató képességvizsgálat: színes 28 pont, magas intellektust jelez.
- RQ: 100/ Goodenough szerint (emberrajz alapján)
- Vizumotoros koordináció: Bender A: 30 pont (6 éves szinten jó)
- Passzív szókincse / Peabody 69 pont (életkori szinten átlagos)
- GMP-teszt:
- (2) mondatazonosítás zajban: 70% (elvárt: 90%)
- (3) szóazonosítás zajban: 70% (elvárt: 100%)
- (4) szűk frekvenciás mondatok: 100% (elvárt: 100%)
- (5) gyorsított mondatok: 40% (elvárt: 90%)
- (7) szájról olvasás: 30% (elvárt: 40%)
- (8) verbális memória: 3 szó (elvárt: 5-9 szó)
- (9) vizuális memória: 4 kép (elvárt: 5-9 kép)
- (10) hangsorok azonosítása: 70% (elvárt: 100%)
- (11) szótalálás: 2/1 szó (elvárt: 4 szó)
- (12) mese kérdései: 20% (elvárt: 70%)
- (14) beszédritmus ismétlés: jó

Vélemény: Beszédészlelése, verbális és vizuális memóriája, beszédképzése, szótalálása, beszédértése elmarad az életkori szinttől. Vizsgálat közben lassan, de folyamatosan teljesít. Kommunikációt nem kezdeményez, de kérdésre válaszol. Válaszai szűkszavúak. Aktív szókincse passzív szókincsénél kisebb.

Diagnózis: megkésett beszédfejlődés, beszédészlelési elmaradás, tanulási nehézség veszélyeztetett.

Javaslat: Gósy Mária programjának feldolgozása, illetve dyslexia prevenciós terápia megkezdése.

Megjegyzés a szakértői véleményhez:

L. hetente háromszor kétórás mozgásterápia foglalkozáson vesz részt Écsiné Dobai Ágnes mozgásterapeuta vezetésével. Én magam is jelen voltam a közelmúltban egy foglalkozáson, és az óvónő véleményét fogadom el a memória megítélésében. L. vizuális memóriája kiváló, remekül számol. A bal és a jobb megtalálása, különösen becsukott szemmel, még bizonytalan.

A foglalkozást vezető pedagógus a következőket nyilatkozta L.-ről:

Javulás tapasztalható:

A beszédkézség területén: összefüggően kezd beszélni, hanglejtése már nem éneklő, megszólítja társait, a pedagógust bátran kérdezi.

A keresztmozgások terén, koordinált, ritmusos, egyensúlya erősödött.

További fejlesztésre szorul:

A téri tájékozódás, a dominancia, a síkbeli tájékozódás, a szerialitás és a memória területén.

Valószínűnek tartom, hogy a bizottság előtti gyengébb szereplése a sok ismeretlen felnőttnek is tulajdonítható. Idegenek között még mindig visszahúzódó, gátlásos.

A szakemberek véleménye szerint is L. nagyon jól érzi magát a családjában. Szeret a testvérével játszani, szívesen van együtt a szüleivel. Nagyon hasonlít az édesanyjára külső és belső tulajdonságai tekintetében egyaránt. A legjobb barátnőjének ugyanaz a keresztnéve, mint az anyának, s L. ezt örömmel fedezte fel. Az édesanyát 12 éves korában súlyos lelki trauma érte. Felmerül a kérdés, vajon nem ennek a negatív gyermekkori élménynek a leképeződése-e L. diszfáziája.

Irodalom

Gósy M. 1995. *GMP-diagnosztika*. Budapest.

Gósy M. 1996. *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Budapest: Nikol.

Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.

Gósy M. 2000. *A hallástól a tanulásig*. Budapest: Nikol.

Lengyel Zs. 1986. *A gyermeknyelv*. Budapest: Gondolat.

Lengyel Zs. 1996. *Nyelvelsajátítási és tanulási formák*. Veszprém.

Lengyel Zs. 1997. *Bevezetés a pszicholingvisztikába*. Veszprém.

Mérei F., V. Binet Á. 1997. *Gyermekelektan*. Budapest: Gondolat – Medicina.

Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. 1997. Budapest: Dunakanyar 2000.

Salamon J. 1997. *A megismerő tevékenység fejlődéslektana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Pinker S. 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex.

Subovits I. 1982. *A beszédpedagógia alapjai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Sugárné K. J. 1985. *Beszéd és kommunikáció az óvodás- és kisiskoláskorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vajda Zs. 2001. *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Budapest: Helikon.

Az absztrakció jelenléte az oktatásban

Oláh Örsi Tibor

1. A téma elhelyezése

A magyarországi nyelvi hátránnyal foglalkozó vizsgálatok (pedagógiai, romológiai, szociolingvisztikai) a nyelvet mint társadalmi produktumot tekintik, s ilyen keretek között vizsgálják. Ebben a vonatkozásban igen fontos a nyelvi kreativitás kérdése. A pszicholingvisztika már a 70-es években leírta a nyelvi kreativitás oldalait. Az emberi ismerettárnál elkülöníthetők elvont fogalmi reláció és szavak egységei, szervező elve lehet szemantikai, fogalmi vagy lexikai (erről: Hymes 1978, Kennedy–Wilkes 1975). Ezen vizsgálatok azonban leginkább a szelektivitást szolgálták, a pedagógiában a nyelvi fejlesztés oldaláról nem lett hasznosítva (Bassano 2000). Jelen vizsgálat felhasználta a pszicholingvisztika fogalmi relációk és szavak egységére vonatkozó csoportosítását, viszont azok leírását saját céljaihoz igazította. A nyelvi kreativitásról nincs itt szó generatív grammatikai értelemben sem (Pléh 1980), nem a nyelvtani szabályrendszer által biztosított kreativitás újbóli leírása a cél. Jelen tanulmány a nyelvhasználat témakörét érinti, s a diszciplína a pedagógia (alkalmazás) és a szociolingvisztika (vizsgálati háttér) területéről. Szükségessé válik egy új terület létrehozása, mely jobban megfelel az alkalmazási helyzeteknek. Ezt e területet pedagógiai szociolingvisztikának nevezhetjük.

2. A nyelvi absztrakció

A nyelvi hátrány egyik oka a nyelvi produktivitás és kreativitás hiánya. A nyelv használati köre adja meg adott személy nyelvhasználati spektrumát. A személy nyelvi állapota akkor produktív, ha különböző nyelvi helyzeteket rugalmasan, igényesen, kreatívan tud megoldani. Ez pedig attól is függ, hogy a meglévő ismereteket hogyan képes alkalmazni egy másik nyelvi szituációban. A nyelvi elvonatkoztatásokat, különböző tényezők közötti felismeréseket nevezzük nyelvi absztrakciónak. (Az absztrakció mint terminus nem teljesen új lelemény, hiszen a gyógypedagógia is használja a Down-szindróma vagy az afázia leírásánál.)

A nyelvi absztrakciónak számos mutatója van. Mindenképpen meg lehet különböztetni bizonyos szociológiai mutatókat (család, iskola, kortárscsoport). Az esetlegesen ebből adódó felismerésekkel a tanulmány most nem foglalkozik. Meg lehet határoznunk grammatikai érzékenységet, grammatikai relevanciát (igei jelentések), grammatikai kategóriákat és szemantikai kategóriák deficitjét (Bird–Howard–Franklin 2000), családi nyelvi háttérrel (egy-, többnyelvű, iskolához való viszony, tanuláshoz való viszony, a kultúrához való viszony), kulturális szegmenseket, média- és magaskultúra elhatárolását, az anyanyelvi kompetencia mutatóit.

3. Tézisek

Ha a tanuló több tárgyból gyengébb teljesítményt mutat, az visszavezethető az absztrakciós deficitre. A tanulmány arra kíváncsi, hogy az oktatásban, meghatározott korcsoportok esetében, milyen oldalról közelíthetünk a tanuló nyelvhasználatának absztraktív oldal felé.

Felmerül a kérdés, hol, mely életkorban fejeződik be az egyéni nyelvhasználat építése, a nyelvi fejlesztésnek vannak-e időkorlátai?

Alaptézisnek az mutatkozott, hogy a nyelvi absztrakció vizsgálata segíthet minket hozzá a nyelvhasználó nyelvi produktivitásának egyik leírásához. Felállítható egy absztrakciós állapotsor, spektrum, mellyel megadott képleirási empirikus vizsgálatban az általános és a középiskolás nyelvhasználó nyelvi produktivitását mértük. Azért ilyen széles a vizsgálati spektrum, mert egyik tézisünk, hogy a nyelvhasználó nyelvi absztrakciós rendszere már igen hamar, 10-12 éves korban kialakul, s ez nagymértékben később már nem változik. A vizsgálat eredményéből következtethető a nyelvhasználati helyzetek között feszülő állandóra.

Amennyiben az „absztrakciós kódolás” 10–12 éves korban véglegesnek mondható, úgy a vizsgálat elemtípusainak minimum-maximum értékeinél, 12–18 éves diákok körében azonos eredményt kell kapnunk.

Az is egészen bizonyos, hogy a nyelvi hátrány kutatásánál ma már nem elegendők a meglévő kutatások, a társadalmi vonatkozás mára elégtelennek látszik.

4. Vizsgálat

A mérés célja annak kiderítése, vajon meghatározható-e a nyelvi kreativitás absztraktív oldala, leírható-e ez iskolai korcsoportokra bontva. Jelen vizsgálat a nyelvnek nem a társadalmi spektrumát vizsgálja, hanem az egyéni nyelvhasználat oldaláról közelít. A felmérést három korcsoportban vizsgáltam. Az általános iskola 6. és 8. évfolyamán, illetve gimnáziumi 10. évfolyamon. A diákoknak ugyanazt a tesztet kellett kitölteniük, mely két egymástól elkülöníthető részből állt, 2-2 feladattal. A mérés feldolgozásának nagysága miatt csupán a teszt első, a téma szempontjából relevánsabb részét ismertetem. A vizsgálat egyetlen iskolában zajlott le. A 12-13 éves korcsoportot reprezentáló hatodikos osztály nem válogatás, felvételi útján került be az iskolába, míg a nyolcadikos és a tizedikes igen. A kontrollcsoport nem a szociológiai metrumon található másik iskola volt, hanem egy olyan osztály (a 8. évfolyamos), amely speciális matematikai tagozatú hatévfolyamos képzésben részesül, már két éve. A matematika tárgya elvontabb absztrakciós gondolkodást követel. Ez a vizsgálat céljának kontrollként megfelelt.

A tesztet az osztályok egésze megírta, a megírásra 40 perc állt rendelkezésre. A tesztlapon mindenki megkapta a kép jó minőségű fénymásolatát, de az kinagyított formában, írásvetítőn is megjelent. A diákok semmilyen más információt nem kaptak. Egy olyan képhez kapcsolódtak a feladatok, mely számos felismerhető absztrakciót tartalmaz (jelzete: E4 és E5). A felismert kapcsolatok nyelvi oldala, illetve az ahhoz kapcsolódó következtetések a vizsgálat lényege. A diákoknak először egy kép alapján kellett mondatokat írniuk, egy egyszerű instrukció (*Mit látsz a képen? Írj mondatokat!*) alapján. Ezután szópárok alkotása volt a feladat. Ezekben feltételeztünk bizonyos

absztrakтивitást, s ezt egy példával (*festő – zenész*) is szemléltettük. A mondatokban nem bővítményeket vizsgáltunk, mivel akkor csupán a nyelvéírás keretein belül maradtunk volna, nem tudnánk közelíteni az egyéni nyelvhasználat leírásához. A mondatösszetevők elemtípusait a 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat: Mondatösszetevők (szekvenciák) és jellemzőik

Mondatösszetevő elemek	Az elemtípus megnevezése	Jellemző	Példa
E1	predikativitás hiánya	a mondat nem rendelkezik alany-állítmányi szerkezettel	<i>Az esernyő felett...</i>
E2	predikativitás	a mondatban található hozzárendelő szó szerkezet	<i>...az ember ... van</i> <i>A férfi fest.</i>
E3	objektívumok	információk, jellemzők; ezek megfelelnek a bővítményekkel	<i>...a járdán...</i> <i>...a színeket...</i>
E4	csoport-absztrakció	a jellemzett személyt, tárgyat valamely nagyobb egység részeként jellemzi	<i>...a középkori zenész férfi..</i> <i>...mindketten művészek...</i>
E5	helyes fogalmi absztrakció	időbeli, térbeli, érzeti, fogalmi következtetés, kapcsolat, elvonatkoztatás; alkalmazott ismeret; egy korábbi ismeret párosul egy új, képi struktúrához	<i>alak, forma → nagybőgő</i> <i>zene → művészet</i>
E6	megjelenő csoport-dinamika	szocializációs beidegződések megjelenése	<i>Egy cigány férfi áll a járdán. (cigány → zenész)</i>
E7	személyes ítéletalkotási pozíció	következtetések, vélemények csoportja	<i>Szerintem...</i> <i>Arra következtetek...</i>

Amennyiben összevetjük a korosztályok mondatösszetevő-átlagát, absztrakciós elemátlagát, megállapíthatjuk az évfolyamok absztrakciós különbségeit.

A kép feldolgozásához tartozik a szópárvizsgálat. Ez a fogalmi absztrakciós szint ellenőrzésére szolgál: hány fogalmi struktúrát ismer fel a diák a képen. Itt lehetnek átfedések a képleírással, így csupán azokat fogadtuk el, amelyek még nem szerepeltek a mondatalkotásnál. Jelen absztrakciós vizsgálatnál meghatározott korosztályok nyelvi produktivitásából próbálunk következtetéseket levonni. Ezek közül a legfontosabb, hogy vajon beszélhetünk-e folyamatosan bővülő nyelvhasználatról? Feltételezésünk, hogy el tudunk különíteni absztrakciós szinteket a különböző korcsoportoknál, s ezek a szintek, absztrakciós minimumok csoportonként hasonlóságot mutatnak. Tehát az absztrakciós képesség már korán kialakul. Az esetleges absztrakciós deficit miatt a logikai, nyelvi

felismeréseket (műértelmezés, ismeretek, adatok közötti kapcsolatok felismerése, logikai gyakorlatok) lehetetlen a diáktól középiskolában megkövetelni. Az absztrakció fejlesztése akkor már nincs sok lehetőség, mely a diákban sikertelenséget, frusztrációt okoz, s nem fog tudni jó eredményt elérni.

5. A mérés kimenetele, hasznossága

A mondat számok korcsoportos összehasonlító átlaga azt mutatja, hogy felsőbb évfolyamokon a mondatok összetettebbé válnak, a verbális, nominális elemek feltöltődnek absztrakciós információkkal. Az átlagszám emelkedik, habár a minimum-maximum értékeknél nagyfokú változást nem tapasztalunk. A mondatoknak nem számában, hanem jellegében történik változás. A kontrollcsoportnál láthatók a legmagasabb értékek. Ez a csoport csak abban tér el a többitől, hogy a fogalmi gondolkodást mérték a szelekciónál. Az ő mondataik összetettebbek, magasabbak a mondatok maximum értékei (2. táblázat), a mondatösszetevők száma (3. táblázat), valamint az absztrakciós szópárfelismerés (szópárok: *korlát – véd; esőkabát – esernyő; eső – tócsa*).

2. táblázat: Mondatszámok és mondat típusok átlaga korosztályonként

	12-13 év (6. évfolyam)	14 év (8. évfolyam)	16-17 év (10. évfolyam)
Mondatszám (MSZ)	5,9	6,3	7,6
Egyszerű mondat (ME)	2,4	2,1	3,2
Összetett mondat (MÖ)	2,1	2,1	2,9
Többszörösen összetett mondat (MTÖ)	0,9	1,8	1,5
Mondatszámok minimum- maximum értékei	1-12	3-15	5-11

3. táblázat: Mondatösszetevők és absztraktív szekvenciák összehasonlítása

	6. évfolyam (12-13 év)	8. évfolyam (14 év)	10. évfolyam (16-17 év)
Mondatösszetevők számá- nak átlaga	27,1	36,4	35,4
Megjelenő absztrakciós átlag	4	5,4	6,5
Megjelenő ítéletalkotási szekvencia	1,8	2	3,1

Az absztrakciós átlagban számottevő változás nem tapasztalható. Az absztrakciós mondatrétegek minimum-maximum értékei alapján megállapíthatjuk, hogy nem a magasabb korosztálynál tapasztaltunk magasabb nyelvi absztrakciót, hanem a fejlesztett korosztálynál. Az ő ítéletalkotási mutatójuk (habár az átlag mind az absztrakciónál, mind az ítéletalkotásnál alacsonyabb) szintén jobb, magasabb maximum értékek jelentek meg (4. táblázat).

4. táblázat: A különböző szekvenciák minimum és maximum értékei

évfolyam	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	szópár
6.	0-1	2-15	3-27	0-2	1-7	0-0	0-4	1-5
8.	0-0	5-23	9-30	1-3	1-7	0-0	1-5	3-10
10.	0-1	2-15	3-27	0-2	1-7	0-0	1-6	4-7

Figyelmet érdemlő a 4. táblázat azonos értékeket mutató E5 szekvenciája. Az értékek azonossága azt mutatja, hogy a minimum és maximum értékek korosztályfüggetlenek: különböző korosztályok esetében nem ezen értékekben van eltérés, hanem a gyakorisági arányszámokban.

A magasabb évfolyamon leginkább az ítéletalkotás számarányában (5. táblázat) történt változás. Leginkább azért, mert a diákok a képi struktúrát már mint a körülöttük lévő világ egyértelmű leképeződésének tekintették. Ez az egyik legfontosabb absztrakció: a kép és a valóság egybevetése.

5. táblázat: A különböző szekvenciák átlagai korosztályonként

évfolyam	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	szópár
6. (n=31)	0,2	8,1	13,5	0,5	3,5	0	1,8	2,9
8. (n= 29)	0	11,4	17,8	1,3	4,1	0	2,0	5,5
10. (n=32)	0	11	15,4	1,3	5,2	0	3,1	4,9

Ez a mérés a jövőben újabb feladatokat ró a pedagógiára. Feladat: önálló véleményalkotás, absztrakciós fejlesztés! Már kisiskolás korban minél nagyobb teret kell engedni a nyelvi kreativitásnak, önálló véleményalkotásnak. Az ismeretek feldolgozását sokoldalúan, képi, fogalmi struktúrák összekapcsolásával kell megoldani. A mérés használható az anyanyelv fejlesztésében is.

Itt elsősorban a nyelvhasználat oktatásban lemért, illetve ott felmérhető, leírható oldaláról volt szó. Milyen eszközökkel, milyen módon írható le a tanuló nyelvhasználati kódja?

Ehhez a kérdéshez próbált a mérés adalékul szolgálni, a nyelvi absztrakció oldaláról.

Irodalom

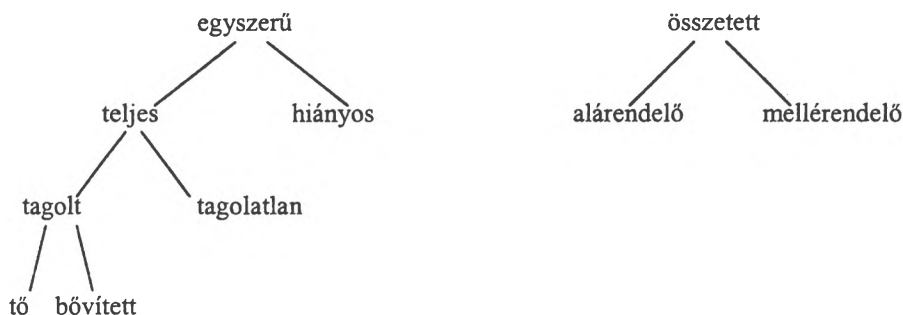
- Bird, Helen, Howard, David, Franklin, Sue. 2000. Why is a verb like an inanimate object? Grammatical category and semantic category deficits. *Brain and Language*, Volume 72, Issue 3, May. 246–309.
- Bassano, Dominique 2000. Early development of nouns and verb in French: Exploring the interface between lexicon and grammar. *Journal of Child Language*, Volume 27, Issue 3, October. 521–559.
- Pléh Cs. 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–86.
- Kennedy, A., Wilkes, A. (eds.) 1975. *Studies in long term memory*. New York: John Wiley Sons.
- Hymes, D. 1978. A kommunikációs kompetenciáról. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. Budapest: Közgazdasági Könyvkiadó, 334–356.

A mondat szerkezet szerinti felosztásáról a Magyar grammatika kapcsán

P. Lakatos Ilona

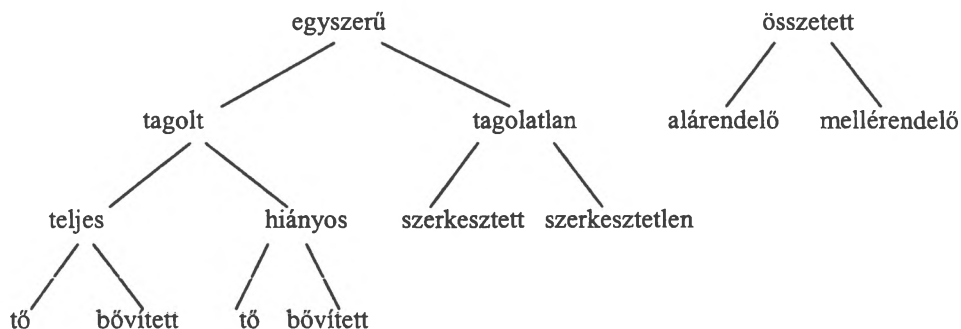
Az alábbi ábrák a felsőoktatásban használt/használható osztályozásokat mutatják.

MMNy.

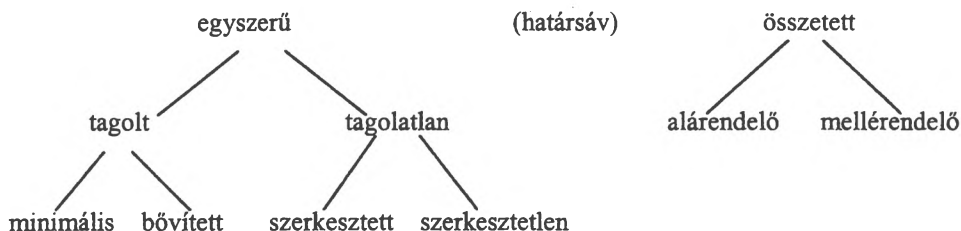

[Az A. Jászó Anna szerkesztette *A magyar nyelv könyve* 321. oldalán található „összefoglaló táblázat” sémájában megfelel ennek, tartalmát tekintve azonban több ponton lényegesen különbözik tőle (l. lentebb).]

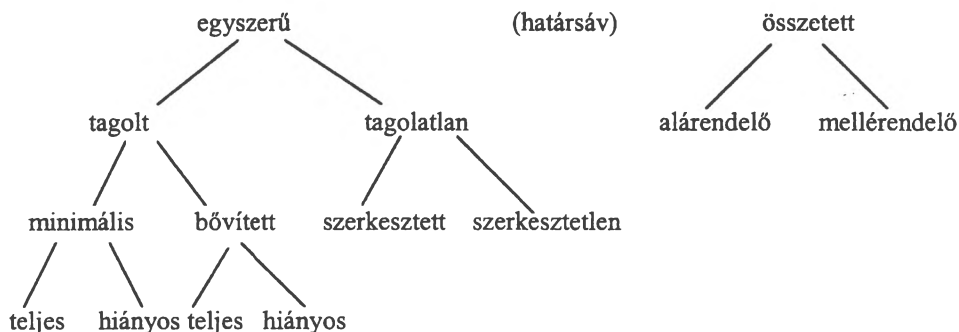
Magyar leíró nyelvtani segédkönyv

MGr.

KMGr.

Ha összehasonlítjuk az ábrákat, a *Magyar grammatika* **minimális szerkezetű** mondata tűnik új kategóriának, a többi szerkezeti csoportnak csak alá-, fölérendeltségi viszonya, helyzete változik. [Sajnálatos módon az egyszerű mondat szerkezeti felépítésének tárgyalásánál a *MGr.* szerzői nem hivatkoznak a minimális mondat korábbi munkákban való megjelenésére (vö.: pl. Dienes 1978, A. Jászó 1997: 315, 316).]

Tagolatlan mondat. A *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*-ben válik az egyszerű mondaton belüli fő kategóriává, ezt követi a *MGr.* is. Nem véletlen a „helycsere”, hiszen a tagolatlan mondat problematikája hordozza a mondat fogalmának, ebből következően a mondat szerkezeti felosztásának problémáját is. A **mondat** ugyanis (s ebben különbözik a megelőző nyelvi szintek központi elemeitől) elsősorban és mindenekelőtt nem szerkezeti egység, hanem a közlésfolyamat, a kommunikáció egysége (vö.: Berrár 1977: 82). Ugyanakkor a hazai és a külföldi szakirodalomban is elfogadott, hogy a nyelv és a beszéd síkján is beszélünk mondatról, bár mindig is igyekszünk megkülönböztetni őket. Mutatják ezt azok a terminuspárok is, amelyek e kísérletek közben születtek: **rendszermondat** – **szövegmondat**, **mondat** – **nyilatkozat** stb. (vö.: pl. Károly 1980-81, Péter 1991, összefoglalóan Kugler 1995). Elfogadhatjuk, hogy „a mondat a beszédfolyamatból elvont típus, amely mintául szolgál további példányok (nyilatkozatok) leírásához” (*MGr.*: 377). A tagolt mondatoknál nincs is a **mintákkal** különösebb gond, a tagolatlanok esetében azonban ez már problémásabb, hiszen a tagolatlan mondat mindenképpen

nyilatkozat; nehezebb megtalálni azokat a mintákat, amelyek alapján szerveződik, nagyon nehéz „dekontextualizálni” (vö.: Kugler 1995: 249). Bizonyos meghatározható formulái mégis lehetnek (l. *MGr.*: 378.), de elsősorban funkcionális szempontból lehet őket jellemezni. A beszéd funkciói közül az **emotív** és a **kognitív** a döntő. (Egy megszólításnál pl. nem a szerkesztettség vagy az alkotó lexémák, azok szófaja a lényeges, hanem a megszólítás maga, ill. a partnerek közötti viszony a pragmatikai, szociokulturális tényezők stb.)

A **minimális mondat**: a *MGr.* a vonzatosság vizsgálatának összefüggésében vezeti be a minimális mondat fogalmát. A minimális mondat nem egyenlő a korábbi nyelvtanok (az ábrákon ugyanazon a helyen található) tőmondatával, hiszen az állítmány mellett a hozzákapcsolódó kötelező vonzatokat, ill. esetleg a kötelező vonzatok további kötelező vonzatait is tartalmazza (*MGr.*: 373). (A korábbi referenciakönyvek közül vö. még *A magyar nyelv könyve*: 316.) A *MGr.*-ban a minimális mondat a tagolt mondat egyik alcsoportja. A **tagolt mondat** definíciója vitatható, sok problémát hozó, a gyakorlatban elemzési hibákhoz vezető. „Az egyszerű mondat tagolt, ha van benne állítmány...” (*MGr.*: 373). A definíció nem kielégítő volta összefügg azzal, hogy a *MGr.* a hiány lehetőségével nem kellő mértékben és megfelelően foglalkozik. Egy helyen – csak a rendszermondatból közelítve – egyenesen „sérülésnek” (i.m. 373) nevezi a szintaktikai hiányt. (Más álláspontot képvisel a *MGr.* bibliográfiájában szintén nem említett Deme/M. Korchmáros-féle Mondattan: „A mondat szerkezeti hiányossága nem negatívum, nem hátrány, hanem előny...” i.m. 19.) A *MGr.* „gyermekeként” született *Kis magyar grammatika* (Keszler Borbála és Lengyel Klára munkája) már a minimális és a bővített mondaton belül is megkülönböztet teljes és hiányos mondatot, definíciói azonban itt sem lesznek egzaktabbak (vö.: *KMGr.*: 172). A *KMGr.*-ben olvasható példamondatok, azok szerkezet szerinti minősítése azonban már egyértelműen igazolja, hogy a teljes és a hiányos szerkezet megkülönböztetőbb jegy, mint a mondatok minimális vagy nem minimális volta. (Csak zárójelben: a bővített mondat elnevezés helyett célszerűbb lenne a **nem minimális szerkezetű**.)

A szerkezeti hiány kérdése

A *MMNy.*-ben s még a *Segédkönyvben* is fő kategóriájú hiányos mondat nem jelenik meg a *MGr.* felosztásában, a hiány lehetőségéről azonban ír a tankönyv (i.m. 373). A **hiányos mondat** korábban használt terminus technicus törlése elfogadható, kapcsolódik a bevezetésben vázolt mondat – nyilatkozat problémakörhöz, hiszen a mondat mint funkcionális egység, a közlésfolyamat egysége nem lehet hiányos; a „hiány szerkezeti kérdés” (Dienes 1978: 7). A hiány lehetősége ugyanakkor a magyar mondat szerkezet jellemző sajátja, összefügg nyelvünk morfológiai rendszerével. Kontrasztív szempontból is fontos, hiszen a magyarban lehetséges hiány olyan esetekben is, ahol más nyelvekben lehetetlen még akkor is, ha a szöveggörnyezet szemantikailag egyértelművé teszi. „Konstrukcionális hiányt csak olyan elem elmaradása okoz, amely eredetileg beletartozik a mondat egység minimális szerkezetébe” (Dienes 1978: 87), és „a hiányzó elemek reprezentálható természetűek” (i.m. 50).

Pl. *Villámlík*. – Ø valenciájú, nem hiányos szerkezetű minimális mondat.

(*Milyen a szeme?*) *Villámlík*. – A kötelező vonzatnak tekinthető alany hiányzik a minimális szerkezetből.

Láthatjuk, hogy a magyar nyelv mondataiból a kötelező bővítmények is elmaradhatnak, mert a hiányzó elemek szintaktikailag (pragmatikailag) reprezentálhatók. Elemzési szempont tehát, hogy mikor, milyen mondatrészek maradhatnak el a mikroszerkezetből, ill. hogyan egészül ki a hiány. Az egyik legérdekesebb és legproblémásabb kérdés az **alanyi vonzathely kitöltésének, ill. ki nem töltésének lehetősége**. Az alany ugyanis struktúramegkülönböztető elem (vö.: *MGr.* : 409). Nézzük meg a határozott és a határozatlan, ill. az általános alanyhoz kapcsolódó problémát! [Az első és a második személyű alany hiánya nem okoz gondot, nem is tekinthetjük az ilyen mondatokat hiányos szerkezetűnek, hiszen az első és második személy pragmatikai kötöttségű, pragmatikai meghatározottságú, grammatikailag nem is helyettesíthető (vö.: G. Varga 1988: 167–172, *MGr.*: 158). A 3. személy ezzel szemben csak grammatikailag reprezentálható, referenciáját a konkrét szituáció határozza meg. A különbség tehát a **kiegészülés** síkjában van (vö.: Dienes 1978: 24).] A 3. személyű **határozatlan alanyt** („*Bekopognak az ablakon.*”, *Bezárják a boltot.*) és **általános alanyt** (*Azt mondják, hosszú tél lesz.*) éppen az alanyi vonzathely ki nem töltése és a kontextusból való ki nem egészíthetősége jelöli ki. A határozatlan, az általános, a **tagadásos** és a **lappangó alanyú** mondatokat a fentiek miatt a *MMNy.* nem is tekinti hiányos mondatoknak (vö.: *MMNy.*: 211, 237–238). Vö. még Dienes Dóra véleményével: „hiányt csak a kontextus töltheti ki (i.m. 46). Más véleményt képvisel Deme László nyomán M. Korchmáros Valéria (1993: 66). Az *MMNy.* és Dienes Dóra véleményét támasztja alá az, hogy a fentiekkel látszólag homonim mondatokban más szövegelőzménnyel az alany kihagyása más szerkezeti elemzést indukál: *Hazaértek a gyerekek. Bekopognak az ablakon.*

Holnap elutaznak a tulajdonosok. Bezárják a boltot.

Az öreg nénik beszélgetnek. Azt mondják, hosszú tél lesz.

A második mondatokat a szerkezeti hiány jellemzi. A többes szám 3. személyű személyragok csak a korábban megnevezett határozott alanyokat (*gyerekek, tulajdonosok, nénik*) reprezentálhatják. A probléma már átvezet a szövegtan területére, mutatja, hogy „a hiányosság a szövegnek egyik grammatikailag is nyomon követhető összetartó erejévé válik” (Dienes 1978: 87).

Összefoglalva: mind a minimális, mind a nem minimális szerkezetű mondaton belül fontosnak tartom az elméletben és a gyakorlatban is a **hiányos és nem hiányos szerkezetű** mondatok megkülönböztetését. Ugyanakkor különbséget kell tenni a hiány kiegészülésének eltérő lehetőségei között.

Irodalom

- A. Jászó A. (szerk.) 1997. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
 Berrár J. 1977. Alany és állítmány. In: Rácz E., Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 79–93.
 Dienes D. 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. *Nyelvtudományi Értekezések* 98. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- G. Varga Gy. 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *Magyar Nyelv.* 84: 167–172.
- Károly S. 1980–82. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány.* 24–25. 49–62.
- KMGr. = *Kis magyar grammatika*, 2002. Keszler Borbála, Lengyel Klára. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kugler N. 1995. „Nyelv és beszéd tengelyén:” a rendszermondat és a szövegmondat. In: Laczkó K. (szerk.) *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest: 243–257.
- M. Korchmáros V. 1993. *Mondattan*. Szeged.
- Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, 1994. Faluvégi K., Keszler B., Raczkó K. (szerk.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MGr. = *Magyar grammatika*, 2000. Szerk.: Keszler Borbála. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- MMNy. = Bencédy J., Fábián P., Rácz E., Velcsov M., 1988. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Péter M. 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv.* 82: 1–10.

2009.09.01.
13:52

A stílselemzés újabb módszerei

Pethő József

1. A stílselemzés három elmélete

1.1. Szathmári István, Kemény Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor stílselemzésre vonatkozó főbb tételeit bemutatva és összehasonlítva az alábbiakban elsődlegesen a szépirodalmi szövegek stílselemzéséről kívánok szólni.

A célkitűzés második felében megfogalmazott korlátozással már a téma sűrűjében is vagyunk, hiszen a stílselemzés vizsgálati tárgyának, korpuszának ez a kijelölése nemcsak a stílselemzés, hanem általában a stilisztika illetékességi területének kérdését veti fel. Ennek a szerteágazó kérdéskörnek a tárgyalásába azonban most nincs mód belemerülni, röviden csak annyit jegyzek meg, hogy magam Kemény Gábor (2002: 23) „középutas” véleményével értek egyet: „a stilisztika interdiszciplína, amely a nyelv- és irodalomtudomány határsávjában, metszetében helyezkedik el”. Ebből következően éppen úgy tárgyának kell, hogy tekintse a mindennapi szövegek, mint ahogyan a szépirodalmi szövegek vizsgálatát.

1.2. Szathmári István (pl. 1994: 60 és kk., 1999, 2001: 65–7 és passim) szerint a stílselemzés – a beszéd, a stílus létrejöttében a válogatás és elrendezés mechanizmusát mintegy megfordítva, összefoglalásszerűen – annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére. A stílselemzés tehát a stílárisk eszközök szerepét, hírértékét tárja fel.

Külön foglalkozik Szathmári a **stílselemzés és az irodalmi, másképp: műelemzés viszonyával**. Az utóbbi szerinte elsősorban az irodalomtudomány területe, és több az előbbinél. Az irodalmi elemzés keretében ugyanis feltétlenül és részletesen foglalkozni kell a mű előzményeivel (mikor, milyen hatásra keletkezett? stb.); tartalmi stb. mondanivalójával; a belső forma (téma, szerkezet, jellemzés, cselekmény, illetőleg vershelyzet stb.) sajátosságaival is, a külső forma vizsgálatán belül pedig a stilisztikai eszközök „jelentés”-ével (tulajdonképpen a műelemzésnek ez a része a stílselemzés – mondja Szathmári); a mű esztétikai-irodalmi értékelésével; végül a fogadtatásával és a hatásával (beleértve például azt is, hogy milyen nyelvekre fordították le, van-e zenei vagy más feldolgozása stb.). Szathmári kiemeli azt is, hogy a stílselemzés szerves, elhanyagolhatatlan része az irodalmi vagy műelemzésnek, szépirói munkák teljes értékű megértéséről nélküle aligha lehet szó.

A funkcionális stilisztika alapján álló komplex **stílselemzés menete** szerinte röviden, sémászerűen a következő:

(i) Először is megfogalmazzuk az elemzendő mű üzenetét (fő mondanivalóját, sugallatait), legjellemzőbb stílusvonásait és legfontosabb szövegtani, elsősorban szerkezeti és kohéziós sajátosságait.

(ii) Majd mintegy ezek fényében állapítjuk meg a mű hat részlegéhez tartozó elemek, jelenségek stílusértékeit.

Ezek a részlegek a következők:

- Hangtani jelenségek és a zeneiség
- A szó- és kifejezőképesség
- Az alak- és mondattani jelenségek
- Képek, képi ábrázolás
- Szövegstilisztikai jelenségek
- Nyelven kívüli (extralingvális) eszközök

A **komplex** jelleget Szathmári így értelmezi:

A) Elemzés közben a következőkre mindig figyelemmel kell lenni:

- a) a mű egészéből kell kiindulni és az egyes részlegek szerinti vizsgálat után ugyanoda visszajutni;
- b) a mű szerves egész, struktúra, az egyes részlegek is ennek megfelelően vizsgálандók;
- c) az esztétikai értékelés nem maradhat el;
- d) az elemzést csak a közelebbi és távolabbi rokon tudományok segítségével végezhetjük el eredményesen (tehát a nyelv- és irodalomtudomány egyes diszciplínáin kívül az esztétika, a filozófia, a történelem, a szociológia, a művelődés- és a művészettörténet stb. legújabb tanulságait is fel kell használnunk).

B) Másrészt a **komplex** jelleg azt is jelenti, hogy az elemzés merít valamennyi régebbi és újabb, esetleg mostanában alakuló módszerből (explication de texte, genetikus, lélektani, a New Criticism szerinti, „szubjektív”, strukturalista, műközpontú, matematikai-statisztikai, összehasonlító, hermeneutikai stb. elemzés, illetve a szövegek szemiotikai, textológiai interpretációja).

1.3. Kemény Gábor a stíluselemzés elméletét tárgyaló egyik fontos tanulmányában (1991: 6 és kk.) először is a **stíluselemzés lehetőségességére** kérdez rá, arra, hogy „szabad-e a szépséget magyarázni? S ha szabad, lehet-e?” Kemény szerint a modern stilisztikának, ha nem akarja megkérdőjelezni saját létjogosultságát, mindenképp pozitív választ kell adnia ezekre a kérdésekre.

Kemény „paradox” vonásnak tartja a stíluselemzésnek azt a kettősségét, hogy miközben végső célként a komplex egész megragadására törekszünk, gyakorlati munkánk során szinte mindvégig kénytelenek vagyunk beérni „szövegösszefüggéseiből kiszakított részek” vizsgálatával. E sokat kárhozott módszer makacs továbbélésének szerinte az az oka, hogy egyelőre nem rendelkezünk semmiféle más vagy éppenséggel jobb munkaeszközzel. Következésképp a stilisztikai elemzés – akármilyen modern köntösben jelenik is meg – lényegében véve még ma is a szöveg szegmentálására, az izolált szövegsegmentumok tüzetes értelmezésére és minősítésére, végül pedig a köztük levő viszonyok minél pontosabb feltérképezésére szorítkozik.

Lényegében Szathmáririval egyetértve fogalmazza meg Kemény (sőt mint látni fogjuk, Tolcsvai Nagy Gábor más elméleti keretű felfogása is egyezik ezzel az állásponttal!), hogy „tartalomtól következetesen elvonatkoztató, »steril« stíluselemzés tehát nincsen, vagy ha van, akkor az rossz stíluselemzés”.

Elgondolkodtató meglátása Keménynek, hogy a stíluselemző eljárások, elvek és módszerek csaknem kivétel nélkül a verselemzés gyakorlatában jöttek létre, s ennek bélyegét ma is magukon viselik. Jogos tehát a kérdés: mennyiben alkalmasak ezek a módszerek széprózai műveknek a stilisztikai interpretálására? A nagyobb terjedelmű művek, például a regények nyelvészeti-stilisztikai feldolgozása ezenkívül számos technikai jellegű nehézséget is tartogat. Van olyan felfogás, hogy a prózastílus leírásakor a művet az első mondatától az utolsóig meg kell vizsgálni. Egy másik szerint viszont a regény összes mondatának elemzése nemcsak kivihetetlen, de főleg is, mivel a műnek nem minden mondata jellemző az íróra: a jellegzetes „saját” mondatokat stilisztikailag „közömbös” részek kötik össze. Az elemzőnek tehát nem kell minden részletet megvizsgálnia, csak a jellemzőket. Ahhoz azonban, hogy a „jellemző” mondatokat ki tudja emelni a szövegből, valójában mégiscsak végig kell olvasnia, végig kell elemeznie az egészet – állapítja meg joggal Kemény.

A stilisztikai szövegelemzéstől a komplex műelemzésig című, az egri anyanyelv-oktatási napokon tartott előadásában Kemény (1999: 74) abból indul ki, hogy az irodalmi műalkotás, mint bármely szöveg, egymásra épülő nyelvi szintek, struktúrarétegek alkotta komplex egész. A tartalom, a közeg és a stílus együttvéve alkotja a szöveget (a művet). Következésképp az az elemzés tekinthető és nevezhető komplex műelemzésnek, amely mind a három közegre, továbbá azok összefüggésére és az egész struktúra működésére kiterjed.

A stilisztika kutatójára az említett három réteg közül valójában csak a harmadik, a legkülső, a stílus tartoznék. A gyakorlatban azonban ezt az „önkorlátozást” lehetetlen következetesen megvalósítani. A csak a külső nyelvi forma szintjén mozgó elemzés önmagában érdektelen.

Az **elemzés menete** tekintetében Kemény kétféle eljárást különböztet meg:

- A **Szabó Zoltán-féle deduktív** módszert, amely a nyelvi forma felől nézve belülről kifelé haladó, tehát ez a sorrend: 1. tartalom, 2. közeg, 3. stílus.
- Az **„induktív”** (Kemény szerint a nyelvi stílus kutatója számára „természetesebb” módszer szerint) módszer szerint viszont a külső forma a kiindulópont, az elemző ebből következtet a mélyebben fekvő rétegekre: a mű kompozíciójára, poétikai szerveződésére, filozófiai, esztétikai „üzenetére”.

Kemény arra is nyomatékosan figyelmeztet, hogy amikor azonban eljutni vélünk a szöveg magvához, ún. mondanivalójához, ne mulasszuk el visszafelé is megtenni az utat! A funkcionális stilisztikát ugyanis pontosan az teszi funkcionálissá, hogy a stílusjelenségeket nem önmagukban és nem önmagukért értékeli, hanem a közlési helyzethez és a kifejezendő (tudat)tartalomhoz viszonyítva.

1.4. Tolcsvai Nagy Gábor kognitív nyelvészeti keretbe helyezett pragmatikai és hermeneutikai stíluselméleti rendszere a stíluselemzést a következőképp értelmezi:

A stíluselemzés a többnyire spontánul történő stílustulajdonítás és a stílushatás fogalmi keretben történő kifejtése. Ellentétben a korábbi stilisztikák azon részével, amelyekben bár valamilyen módon kapcsolatba került az elemzés az értelmezéssel, de mégis dichotomikusan, Tolcsvai Nagy felfogása e kettő egységét hangsúlyozza. A korábbi rendszerek nagy része feltételezi az irodalom területén a szerzői szándék helyreállíthatóságát és e szándéknak a hallgatói, olvasói értelmezéstől való elkülöníthetőségét, amelyet a Tolcsvai Nagy által alkalmazott hermeneutikai keret nem lát ennyire problémamentesnek.

(i) Tolcsvai Nagy leszögezi, hogy az általa kifejtett elemzési mód **általában vonatkozik a szövegekre, tehát nem csupán az irodalomra érvényes.**

(ii) Jauss megkülönböztetését alkalmazza, amely számon tartja az első és a második olvasást. Az **első olvasás** mindig a spontán befogadás művelete: magáról a szövegről még nem tudunk sokat, hiszen nem olvastuk, elvárásaink ellenben vannak (lehetnek). Az első olvasás a befogadóban valamilyen stílustulajdonítási műveletet végeztet el, és valamilyen stílushatást vált ki. E két folyamat, illetve az általuk bekövetkező eredmény része a szöveg első (holisztikus) megértésének. A megértés a hermeneutika modelljében a gyakorlati tudás által megy végbe, tehát nem tudja önmagát feltétlenül igazolni valamilyen fogalmi keretben.

A szöveg megértés fogalmi keretű kifejtése az értelmezés. Az értelmezés mindig megkívánja a **második olvasást**, amely kétirányú:

- vonatkozik az első olvasás megértésére, az ott szerzett ismeretre és élményre,
- másrészt vonatkozik még egyszer a szövegre, a most már valamilyen módon ismert szövegre. (Az első olvasás tehát még nem tesz lehetővé elemzést, de megadja a megértést, mint az értelmezés alapját, mint hipotetikus értelmezést, amelyet a második olvasást követő értelmezés vagy igazol, vagy esetleg elvet.)

(iii) A stílus elemzés során az elemző saját gyakorlati és tanult nyelvi tudását hozza viszonyba az elemzendő szöveggel. Tehát az elemző egyéni jellegű nyelvi horizontja a kiindulópont, ám az elméleti keret és a kategóriarendszer felállítása (ha saját eredetű is) már a közösségi tudás felé irányul, hiszen az elemzés csakúgy a megértést célzó nyelvi közlés, mint bármely más megnyilatkozás. A *sensus communis* igénye tehát az elemző dialógusban is érvényesül.

(iv) **Az elemzés kifejtettsége** változó mértékű lehet: ez függ az elemzés tárgyától, az elemző szándékaitól.

(v) **Az elemzés menete** az első olvasásból adódó hipotetikus értelmezés megadását követően sokféle lehet, hiszen kiindulhat a szociokulturális rétegzettségéből, a nyelvi tartományokból és a szerkezeti lehetőségekből is. (Ezek közül újabban az utóbbi lehetőségen belül az alakzatok vizsgálata kapott különösen nagy hangsúlyt.)

Az elemző például összpontosíthat egy-egy összetevőre (akár valamilyen mikro-, akár nagyobb egységeket befogó szinten), s akkor a többi szempont látens jelenlétének tudatában a kiemelt jelenséget vizsgálja részletesen, vagy készíthet összegző elemzést, amely a legfontosabb jelenségeket és azok összefüggéseit mutatja be, valamint a kettő egyesítéseként monografikus, komplex elemzést. E ponton az elemző nyelvi horizontján, gyakorlati és fogalmi nyelvi tudásán, céljain (s érzékenységén) túl nagy

szerepet játszanak a mindenkori szöveg felismerhető megformáltságbeli sajátosságai, amelyek egyáltalán lehetőséget adnak a stílustulajdonításra.

A pragmatikai, interakciós és hermeneutikai elvből következően kétséges, hogy lehet-e teljes, végleges és kimerítő elemzést készíteni.

2. Összefüggések és alkalmazás

Végezetül a következő két kérdésre kívánok válaszolni:

- Létrehozható-e a gyakorlatban valamilyen mértékű szintézis a bemutatott stílus-elemzési elvek, módszerek között?
- Hogyan alkalmazhatók az iskolai oktatás különböző fokain a tárgyalt tudományos felfogások, rendszerek?

A fent összefoglalt három elmélet összevetése alapján az első kérdésre a válaszunk óvatos igen; azaz létrehozható valamilyen (a *valamilyen*-en erős hangsúly van!) mértékű szintézis a bemutatott stíluselemzési elvek, módszerek között. Ez a válasz főképp a következő közös vonásokkal indokolható:

- komplexitásra törekvés,
- a funkcionalitás hangsúlyozása,
- a szöveg szerves egységnek tekintése,
- a „teljes, végleges” értelmezés megkérdőjelezése.

A második kérdésre röviden azt válaszolhatjuk, hogy a megfelelő szakmódszertani elveket figyelembe véve, az életkor által megkívánt pedagógiai eljárásokkal zökkenőmentesen, eredményesen alkalmazhatók az általános iskolai, a középiskolai és természetesen a felsőoktatásban a fenti elméletek. Ezt a választ mindenekelőtt az ismertetett elemzési felfogások egyértelműsége, belső logikája és ebből adódó áttekinthetősége alapozza meg.

Irodalom

- Kemény G. 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 7. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kemény G. 1999. A stilisztikai szövegelemzéstől a komplex műelemzésig. In: V. Raisz R., H. Varga Gy. (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. MNyTK. 212. Budapest. 74–82.
- Kemény G. 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szathmári I. 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári I. 1999. Van-e szükség stíluselemzésre? In: V. Raisz R., H. Varga Gy. (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. MNyTK. 212. Budapest. 57–66.
- Szathmári István 2001. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Szathmári István 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Hipertext alapon szervezett mentális lexikon bővítésének lehetőségei

Radnóti Miklós egy költeményének értelmezése hipertext módszerrel

Porkoláb Judit – Boda I. Károly

Bevezetés

Előadásunk a hipertext konstruktív felhasználásán alapul a pszicholingvisztika és a stilisztika határterületén. Megkísérelünk egy általunk kialakított, kiválasztott versekből álló korpusz felettⁱ egy olyan hipertext struktúrát kialakítani, amely a verseket befogadó olvasó mentális lexikonjának tudástartalmát és kapcsolatrendszerét modellezi. A hipertext struktúra szervezési elvei és módszerei korábbi munkáinkban már nagyrészt kikristályosodtak; kiindulópontunk egyik dolgozatunkban a preszókratikus filozófia (Boda–Porkoláb 2003b), egy másik tanulmányunkban pedig János evangéliumának Prológusa volt (Boda–Porkoláb 2003c). Jelenlegi vizsgálataink fő célja, hogy feltárjuk a hipertext alapú mentális lexikon modell kialakításának és alkalmazásának további lehetőségeit a költői nyelv területén, azaz egy, a szaktudományos (elsődlegesen szó szerinti) szóhasználatnál jóval összetettebb, jellemzően szóképekkel építkező nyelvi környezetben. Célunk az, hogy a költői nyelv egyes alakzatait mintegy „leképezzük” a hipertext struktúra csomópontokból és hipertext kapcsolatokból felépülő rendszerére. Ehhez például metaforák esetében a kognitív nyelvészet azon eredményei adnak elméleti alapot, amely szerint a metaforák tartományok közötti leképezéseknek tekinthetők.ⁱⁱ

Az általunk vizsgált szöveg Radnóti Miklós: Nyugtalan órán c. költeménye.ⁱⁱⁱ

Radnóti Miklós: Nyugtalan órán	(cím)
Magasban életem, szélben, a nap süttött,	(k01) (k02)
most völgybe zárod tört fiad, ó hazám!	(k03)
Árnyékba burkolsz, s nem vigasztal	(k04) (k05)
alkonyi tájakon égi játék.	
 Sziklák fölöttem, távol a fényes ég,	(k06) (k07)
a mélyben élek, néma kövek között.	(k08)
Némuljak én is el? mi izgat	(k09) (k10)
versre ma, mondd! a halál? - ki kérdi?	(k11)
 ki kéri tőled számon az életed,	(k12)
s e költeményt itt, hogy töredék maradt?	
Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik,	(k13)
sírba se tesznek, a völgy se ringat,	(k14) (k15)

szétszór a szél és - mégis a sziklaszál (k16) (k17)

ha nem ma, - holnap visszadalolja majd,
mit néki mondok és megértik (k18) (k19)

nagyránövő fiak és leányok.

1939. január 10.

Tematikus progresszió

Jelen előadásunkban egy vers értelmezését egyfajta tanulási folyamatnak tekintjük, amelynek során

- a befogadó mentális lexikonában tárolt tudás,
- az értelmezett versben kifejezett tartalom és
- a vers értelmezése során felhasznált további szövegek tudástartalma

konzisztens, logikailag ellentmondásmentes egységgé formálódik a befogadóban. Ennek a folyamatnak a modellezése céljából a kiválasztott vers (és a későbbiekben minden, az értelmezés során használt szöveg) tartalmát a mentális lexikon szervezési elveinek megfelelően kell ábrázolni. A mentális lexikon és a szemantikai emlékezet kutatása során különböző modelleket fejlesztettek ki. Mi elsősorban a mentális lexikon szótárszerűségére helyezzük a hangsúlyt. Ennek megfelelően csak annyit tételezünk fel, hogy – hipertext terminológiával – a mentális lexikon csomópontjaiban a szöveg (leg)kisebb mondat szintű, ún. *kommunikációs egységei*, valamint a kommunikációs egységekben előforduló elemi, szószintű egységek, (*kulcs*)szavak tárolódnak.^{iv}

Annak érdekében, hogy a kiválasztott vers tartalmát ennek megfelelően ábrázoljuk, a vers szövegét először egyszerű szövegmondatokra, kommunikációs egységekre bontjuk, ezeket szükség esetén kiegészítjük a hiányzó szavakkal és mondatrészekkel, majd meghatározzuk a kommunikációs egységekben azokat a kulcsszavakat és *kulcsszó-kategóriákat*, amelyek a mentális lexikon csomópontjai lehetnek. Ezután megkíséreljük egy hipertext struktúrába szervezni a kommunikációs egységeket és a kulcsszavakat. Ez az eljárás véleményünk szerint a vers értelmezési folyamatának egy lehetséges modellezése, vagyis a vers befogadójában – intuitív módon – hasonló folyamatok játszódhatnak le.

Az értelmezési folyamat első szakaszában a kiválasztott versszöveg belső kapcsolatszerkezetét két táblázatban fogjuk ábrázolni. A táblázatokban a vizsgált versszöveg kommunikációs egységeit helyezzük el a költemény *témabázisát* alkotó kulcsszavak egyfajta „szemantikai hálójában”. A kommunikációs egységek esetünkben a szöveg egyszerű szövegmondatai, továbbá bizonyos alárendelő szerkezetek [például olyan alárendelt összetett mondatok, amelyek főmondatában közvetlenül valamelyik mellékmondatra történik utalás, vagy pedig a mellékmondat egy olyan fogalmára, amely máshol (kulcsszóként) nem fordul elő, pl (k10), (k11), (k12)-ben]. A költemény témabázisát azok a fogalmak, *kulcsszavak* alkotják, amelyek (vagy ugyanabban az alakban, vagy szinonim, rokon értelmű formában stb.) legalább kétszer, azaz legalább két különböző kommunikációs egységben előfordulnak a költemény szövegében – vagyis nemcsak

réma, hanem témapozícióban is megjelennek a szövegmondatokban. Ezzel kapcsolatban két dolgot szeretnénk kiemelni:

1. A kulcsszavak megnevezést megtartottuk, de jelen tanulmányunkban ez nem egy adott szóalakot jelöl, hanem hasonló jelentésmezővel rendelkező szavak egy meghatározott csoportját (helyesebb lenne tehát kulcsfogalomról vagy kulcskategóriáról beszélni). A szóalakok megadásakor ragaszkodtunk a költő eredeti szóhasználatához (például ezért fordulnak elő igék is kulcsszóként, és nem az igék főnévi alakjai).
2. A kulcsszavak csoportosítása tematikus egységekbe következményekkel jár az értelmezés szempontjából. Általánosan igaz – téma-réma kapcsolatokról lévén szó –, hogy ha szavakat egy kulcsszó-kategóriába csoportosítunk, akkor ez valamilyen implicit tudáson alapul, azaz a csoportosítás egy vagy több kapcsolat meglétét feltételezi a szavak közt. A kapcsolat lehet szemantikai jellegű (pl. ha ugyanarra a dologra a költő szinonimákkal utal), de lehet összetettebb is, amelyet pl. általános (mondat szintű) állításokkal fejezhetünk ki. A fenti értelemben vett előfeltevések beépülnek a vers értelmezésébe, vagyis az értelmezési folyamat már a kulcsszavak kialakításakor megkezdődik.

Figyeljük meg, hogy a témabázisban nemcsak főnevek, hanem igék is előfordulnak (pl. az 1. táblázat 9., valamint a 2. táblázat 6. és különösen a 8. oszlopában). Például a „kérdi” és „kéri” igék a költővel és a költő verseivel kapcsolatos *reagálásokat* fejezik ki (összetartozásukat mutatja, hogy a *ki kérdi* - *ki kéri* ismétlődő szerkezet a majdnem teljesen azonos szóalakok miatt „alaki” anadiplózisnak tekinthető) és a „jaj(ong)”, „visszadalolja” és „megértik” igék tartalmilag ugyanerre utalnak. (Sőt, bár nem szerepel a versben explicit módon, a „meghallgatja” igét is ide sorolhatnánk (k18) közvetlen értelmezése alapján: a sziklaszál *meghallgatja* azt, amit a költő mond neki!) Itt nagyon fontos megjegyeznünk, hogy annak, hogy egy ilyen tág jelentéskategóriát kulcsszóként fogalmazunk meg, komoly következményei lesznek a vers értelmezésekor (ez megfordítva talán még nyilvánvalóbb: ha pl. a „visszadalolja” igét nem tekintenénk kulcsszónak, a költemény *lényegének* megfogalmazásakor elhagyhatónak, másodlagos fontosságúnak ítélnénk).

A kulcsszavakat a táblázatok oszlopaiban, a (megfelelő szavakkal kiegészített) kommunikációs egységekre történő utalásokat pedig a táblázat egyes soraiban helyeztük el. A táblázatokból kirajzolódnak a kommunikációs egységek téma-réma kapcsolatai, és ezeken keresztül a vizsgált költeményen végigvonuló tematikus progresszió.^{vi} Ennek alapján jól látszik, hogy a vizsgált versszöveg két, jól elkülöníthető részre osztható.

1. táblázat

I. MAGYAR NYELV- ÉS SZÖVEGVIZSGÁLAT

én; fömlöttem; tölem; tört fiad; te; töled	magasban; égi; (fényes) ég	éitem; élek; életed	nap; fényes (ég)	völgybe; völgyben; (alkonyi) tájakon; mélyben	hazám	árnyékba; alkonyi	sziklák; (néma) kövek; sziklaszál	néma; némuljak
(k01)	(k01)	(k01)						
	(k02)		(k02)					
(k03)				(k03)	(k03)			
(k04)					(k04)	(k04)		
(k05)	(k05)			(k05)		(k05)		
(k06)				(k06)			(k06)	
(k07)	(k07)		(k07)	(k07)				
(k08)		(k08)		(k08)			(k08)	(k08)
(k09)								(k09)

2. táblázat

én; fömlöttem; tölem; tört fiad; te; töled	(verset); versre; költeményt	éitem; élek; életed	völgybe; völgyben; (alkonyi) tájakon; mélyben	sziklák; (néma) kövek; sziklaszál	halál; (meghalsz); sírba	ki; sziklaszál; fiak és leányok	kérdi; kéri; jaj(ong); visszadalolja; megértik
(cim)	(cim)						
(k10)	(k10)						
(k11)	(k11)				(k11)	(k11)	(k11)
(k12)	(k12)	(k12)	(k12)		(k12)	(k12)	(k12)
(k13)					(k13)		(k13)
(k14)					(k14)		
(k15)			(k15)		(k15)		
(k16)					(k16)		
	(k17)			(k17)		(k17)	(k17)
(k18)	(k18)			(k18)		(k18)	
	(k19)					(k19)	(k19)

A táblázatokból a tematikus progresszió három fontos jellemzőjét érdemes kiemelni:

(1) Egy kulcsszó végigvonul a teljes költeményen: a költőre utaló szavak három kivételével minden kommunikációs egységben előfordulnak. A „lírai én” megkettőződése (én és te), pontosabban megháromszorozódása (én, te és tört fiad) egyes kommunikációs egységeknek külön hangsúlyt ad:

- tört fiad: a költemény első részének alaptémája (k03)-ban,
- én és te *együtt*: a költemény második részének alapkérdése (k10)-ben,
- te: az alapkérdés második megfogalmazása (k12)-ben, és a rá adott válasz(ok) (k13)-tól (k16)-ig.

(2) A költemény első része a magasság (ég) és mélység (völgy) ellentétére épül, amely kiegészül a fény (nap) és sötétség (árnyék, alkony) ellentétével, nem beszélve a múlt és

jelen szembeállításáról (ennek kiegészítéseképpen a második részben a jövő, a „holnap” is megjelenik!).

(3) A költemény második részének középpontjában a költő költészete, halála és az ezekre *mások által* adott reakciók állnak.

A táblázatban a kommunikációs egységek indexeihez hozzárendeltük a kommunikációs egységek teljes (kiegészített) szövegét, így a táblázat a költemény belső tematikus kapcsolatait reprezentáló *hipertext struktúrát* jelenít meg, amelyen keresztül a költemény szövegmondatait (különböző, általunk választott sorrendben) bejárhatjuk.

Figyeljük meg, hogy a kiválasztott kommunikációs egységek a fentiekben kiemelt legfontosabb kulcsszavak mindegyikét tartalmazzák (a halálra a „szél” utal szimbolikusan).

A metaforikus jelentéstartalmak értelmezése

A vizsgált költemény logikailag rendkívül zárt: figyeljük meg, hogy az 1. és 2. táblázatban levő kulcsszavak egy kivétellel – „égi játék”, (k05) – a vers összes nominális kifejezését tartalmazzák. Most vizsgáljuk meg a „játék” feltételezhető jelentését. Három lehetőséget adunk meg:

- A SZERELEM JÁTÉK (pl. Ady: „Mit kezdenék / sok-sok más nővel? / Hajrázva, újra / Csinálnám a régi *játékot* / Vágyva, borulva.”; Radnóti: „a Tiszán még mesélnek / dévajos *játékról*” vagy „Szerelmes *játék*”)
 - mellette szól, hogy korábbi verseiben Radnótinál is előfordul
 - ellene szól, hogy a vers hangulatával teljesen ellentétes: „nem vigasztal alkonyi tájakon (=a szomorú jelenben?) az égi (=csodás?) szerelem”
- AZ ÉLET JÁTÉK (pl. Kosztolányi: „Élet, élet, drága *játék*.”; Radnóti: „te vagy a föld, a test, a vér / és terajta kívül minden csak *játék*.”)
 - mellette szól, hogy korábbi verseiben Radnótinál is előfordul (egy helyen)
 - ellene szól, hogy a szöveggörnyezetből inkább egy olyan tevékenység következne, amely a jelenben is végezhető: „nem vigasztal alkonyi tájakon (=a szomorú jelenben?) az égi (=gondtalan, fennkölt?) élet” (bár az „égi” jelző a múlt-hoz kötődik a versben, így elvileg ez a jelentés is értelmezhető)
- A VERS(ÍRÁS) JÁTÉK (pl. Tóth Árpád: „Szeszélyes, bús ajándék / E rímes, furcsa *játék*,” vagy „Igen, ez csak vers: lim-lom, szép szemét, / *Játék*, melyet a halk gyermek, a Vágy / Faragcsál”)
 - ellene szól, hogy korábbi verseiben Radnótinál nem fordul elő
 - mellette szól az, hogy a vers(írás) a vers egyik kulcsszava: pl.: „nem vigasztal alkonyi tájakon (=a szomorú jelenben?) az égi (lélekből fakadó, ihletett?) vers-írás”

Véleményünk szerint az utolsó jelentés az, amely leginkább illik a vers áitai kifejezett tartalomhoz. A legfontosabb érv e mellett éppen az, amivel eddig még nem foglalkoztunk: a többi fogalom átvitt, metaforikus értelmezése, amelyekkel a „játék” értelmezésének is összhangban kell lennie. Eddig a szövegmondatok szó szerinti jelentését vizsgáltuk; azonban a vers első két versszaka szinte teljes egészében metaforikus (allegorikus) tartalmat fejez ki, és erre a költemény második részében két

helyen is visszaatal Radnóti (a „völgy”, illetve „sziklaszál” szavakkal). Az eddigiekben követett módszert tehát ki kell egészítenünk a versben előforduló metaforák értelmezésével. Ehhez meg kell adnunk azokat a leképezéseket, amelyek a versben átvitt értelemben használt szavakhoz (az ún. forrástartományokhoz) hozzárendelik az átvitt jelentéstartalmat (az ún. céltartományokat).

Az áttekinthetőség kedvéért a leképezések egy lehetséges rendszerét egy táblázatban adjuk meg, nem pedig a szokásos (a fentiekben, a „játék” értelmezésekor használt) A CÉLTARTOMÁNY FORRÁSTARTOMÁNY formában. A táblázat

- első oszlopa a lehetséges forrástartományokat adja meg (kiegészítve néhány további szóval, pl. madár, csúcs, szél);
- a második oszlopban a lehetséges céltartományok szerepelnek;
- a harmadik oszlopban szintén lehetséges (alternatív) céltartományok szerepelnek.

3. táblázat

madár	a költő	lélek ^{vii}
csúcs; ^{viii} orom; ^{ix} (fényes) ég; magas(ság)	boldogság	álom(világ); ^x képzelet
szél; szellő	életerő	
nap; ^{xi} fényes (ég)	élet; életadó, élettel teli	
(sötét) völgy; ^{xii} (alkonyi) táj; mély(ség)	bánat; szomorúság; reménytelenség	valóság
árnyék; ^{xiii} alkonyi; ^{xiv} sötét ^{xv}	halál; ^{xvi} halálos	
(néma) kövek; ^{xvii} sziklák ^{xviii}	(néma?) emberek; halottak; nagy emberek (szelleme) ^{xix}	
sziklaszál ^{xx}	a költő (szelleme)	magány(osság)

Végezetül meg szeretnénk jegyezni, hogy a 3. táblázatban megadott metaforikus leképezéseket úgy választottuk ki, hogy egymással (azaz a versben kifejezett tartalommal) és a „játék” átvitt értelmezésével összhangban legyenek, így a fenti táblázatban szereplő metaforák ún. *koherens metaforarendszert* alkotnak.

Irodalom

- Boda I. K., Porkoláb J. 2002. Téma-réma kapcsolatok vizsgálata egy kiválasztott versszövegben korreferenciaelemzés segítségével. In: *Officina Textologica* 7. 93–112.
- Boda I. K., Bodáné Porkoláb J. 2003a. A tematikus progresszió vizsgálata kiválasztott szövegekben korreferencia-elemzés segítségével. In: *Officina Textologica* 9. 45–58.
- Boda I. Károly, Porkoláb J. 2003b. Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben. In: Hoffmann I., Kis T. (szerk.): *Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára. Magyar Nyelvjárások* 41. 57–68.
- Boda I., Porkoláb J. 2003c. Egy bibliai szövegrészlet hipertextuális és retorikai szerveződésének vizsgálata. In: *V. Dunaujvárosi Nyelvvizsgáztatási és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia [előadásainak szerkesztett gyűjteménye]*. Dunaujváros. 174–183.
- Boda I., Porkoláb J. 2004. A hipertext a versértelmezési folyamatban. A hipertext számítógépes nyelvészeti alkalmazási lehetőségei. In: *Természettudományi Közlemények*. Nyíregyházi Főiskola. (megjelenés alatt)
- Kabán A. (szerk.) 2001. *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Kövecses Z. 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya K. 50–82.
- Pál J., Újvári E. (szerk.) 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi K.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Források

- Magyar értelmező kéziszótár 1-2. kötet. Budapest: Akadémiai K. 1992.
- Radnóti Miklós művei. - Budapest: Szépirodalmi K. 1976.
- Verstár CD. Arcanum Databases — Folio VIP Electronic Publishing, 1992-93.

Jegyzetek

ⁱ A külső szövegek forrásai elsősorban (Radnóti 1976) és (Verstár 1993), egyes esetekben (Pál–Újvári 2001). Szükség esetén a fogalmak pontos értelmezéséhez a Magyar értelmező kéziszótár (MÉK 1992) segítségét is igénybe vesszük.

ⁱⁱ Lásd például Kövecses 1998

ⁱⁱⁱ A költemény szövegével párhuzamosan feltüntetjük a szövegben előforduló kommunikációs egységeket is (lásd később).

^{iv} Részletesebben lásd Boda–Porkoláb 2004

^v Helyhiány miatt a kommunikációs egységek kiegészítését itt nem adjuk meg, azonban a legtöbb kiegészítés eléggé magától értetődő ahhoz, hogy a táblázat e nélkül is érthető legyen. [Pl. a cím kiegészítése a következő: „Nyugtalan órán (írom én ezt a verset)”]

^{vi} A tematikus progresszió és funkcionális mondatperspektíva kérdéskörének általános tárgyalását adja Tolcsvai 2001, egyes speciális kérdései (például az aktuális tagolódás és a koreferenciális szerveződés összefüggése, a téma-réma viszonyok tárgyalása hipertextuális összefüggésekként) megtalálhatóak a

Kabán 2001 tematikus kötetben, és a Boda–Porkoláb 2002) és Boda–Porkoláb 2003a tanulmányokban.

^{vii} Segíts szabadság, / ó hadd leljem meg végre honnomat! // A csúcsot újra, erdőt, asszonyt és bokrokat, / a lélek szélben égő szárnyait! (Radnóti Miklós: Negyedik ecloga)

^{viii} Jártál szellőtől fényes csúcsokon, (Radnóti Miklós: Negyedik ecloga)

^{ix} Reménytelen napokra vénülök, / a régi villongó költőfiút / konok, nehézkes férfi váltja fel, / akit ziháltat már a régi út. // Ziháltat s a kacér kapaszkodót / új váltja fel, halálos, hős orom, / széljárta sziklaszál felé vivő / vad út, mely túlvisz majd e mély koron. (Radnóti Miklós: Ez volna hát)

^x Majd hirtelenül tovalebbről, / nagy szárnyakon úszik az álomi táj; (Radnóti Miklós: Álomi táj)

^{xi} (Naphimnusz) / ... / Fényesség bokra te! / ... / kisdéd állatokat nevelő / sugaras anyaemlő! // Búzákat nevelő te! (Radnóti Miklós: Nyári vasárnap)

^{xii} Ha sötét völgyben járok is, nem félek a bajtól, hisz te velem vagy. Botod, pásztorbotod biztonságot ad. (Zsolt 23.4)

^{xiii} halott néném jutott eszembe s már repült / felettem mind, akit szerettem és nem él, / sötétben szállt egész seregnyi néma holt / s egy árnyék dőlt el hirtelen a házfalon. / Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt, / az uccán béke lengett s valami borzalom. (Radnóti Miklós: Cartes Postales. Béke, borzalom)

^{xiv} Úszik az alkonyi ködben a rét / ... // Aludni tér a vidék, / száll a halál fehér, / szép suhanással, (Radnóti Miklós: Nyugtalan őszi)

^{xv} Felcsillan az alkonyi kéken a Vénusz / s máris jön a hold. / Hintázik az alma sötétben az ágon, / szél söpri a port. / Készülj. Egyedül, egyedül esel át / a halálon. (Radnóti Miklós: Cartes Postales. Nyolc óra)

^{xvi} Esti béke, téged köszöntelek, / az úton nehéz napom pora száll; / lassú szívemben ilyenkor lágyan / szenderg a folyton készülő halál. (Radnóti Miklós: Alkonyi elégia)

^{xvii} Úgy fekszenek, mint a nehéz kövek / virágok közt, a rekkenő melegben, / szemük üveggömb, derekuk cövek. // Alusznak ők, a sok–sok ismeretlen / a föld alatt, az édes föld alatt / feszes, kemény vigyázban és meredten. // (Kosztolányi Dezső: Cifra halottak)

^{xviii} Tompa Mihály tetemén ez elomló szikla nem emlék; / Ó maradandóbbat tőn maga műveiben. / Csak jel: egész ország fájdalom kiért sajog egyre; / Hű fia drága porát e helyen őrzi Gömör! (Arany János: Tompa sirkövére)

^{xix} Íme, igazságosan uralkodik egy király, és a fejedelmek a törvény szerint ítélkeznek. / Olyan lesz mindegyikük, mint a rejtekhely a szél előtt, mint a menedék a viharban, mint a patakok zize a szárazságban, és a magas szikla árnyéka a szomszéd földön. (Iz 32.1–2)

^{xx} Nem dobban-e meg óriás szíved, / Mikor szavadra egy világ siket / S csak tűnő törpék néznek lábaidra, / Egek egébe néző örök szikla? // Talán szíved nincs. Közönyös szemed / E mély világ titkára rámered (Juhász Gyula: Kérdés)

Ritualizáció a nyelvben és a diskurzusbán: Egy siratókorpusz elemzése

Szitó Judit

1. Bevezetés

Jelen cikk kísérletet tesz a ritualizáció jelenségének nyelvészeti, pontosabban a diskurzus-elemzés felől közelítő értelmezésére azáltal, hogy egy siratókból álló adatbázist hasonlít össze egy társalgási adatbázissal.

A rituáléről és ritualizációról mint nyelvhez illetve kommunikációhoz kapcsolható komplex jelenségről igen nagyszámú, főként antropológiai és nyelvészeti antropológiai irányultságú cikk vitázott már. Maga a rituálé rendkívül sokféleképpen határozható meg, egyrészt mert életünk velejárója, s ezért rendkívül tág, a mindennapi életben is többféleképpen használt fogalom, másrészt pedig mert több tudományág foglalkozik vele (úgy-mint filozófia, pszichológia, szemiotika, antropológia és néprajzkutatás). Annyi közös a definíciókban, hogy a rituálé formalizált magatartás, cselekvés; olyan, melynek kommunikatív értéke (pl. Rothenbuhler 1998, Rappaport 1999, Robbins 2001), specifikus, a jelenen túlmutató szimbolikus jelentése és megnövekedett jelentősége van (Rothenbuhler 1998: 53); olyan, mely az élet változásait kíséri, és azokból új minőséget teremt; olyan, melyben a hétköznapi társadalmi szerepei, szabályai felfüggesztődnek, s megnő a közösséghez tartozás érzése (Turner 1974, 1992); s végül olyan, amelyben a kommunikáció esztétikuma fontosabbá válik a szokásosnál (Bauman, Goffman és Turner, idézi Rothenbuhler 1998: 8–15). Huxley (1966: 250, idézi Grammer és Eibl-Eibesfeldt 1990: 192) biológiai szempontú definíciója szerint a cselekvés érzelmi motiváltságú, és azért formalizálódik, hogy egyrészt a jel funkciója egyértelműbb legyen, másrészt hatékonyabb viselkedést váltson ki más egyedekből, harmadrészt a fajon belüli kárt csökkentse, és végül szexuális és szociális kötődést hozzon létre. A rituálé tekinthető komplex jelnek, ezért végezhető rajta szemantikai (szemiotikai) elemzés, és értékelhető valóságteremtő erejű kommunikációként, ekkor annak beszédített-jellegére kerül hangsúly.

A ritualizációról az etológiában létező definíció azt a változást jellemzi, amely eredményeképpen rituális magatartás jön létre (Grammer és Eibl-Eibesfeldt 1990). Silversteinnek (2001: 606) az az álláspontja, hogy minden létező eseményt többé-kevésbé átítat egy általánosabb ritualizációs minőség, és a rituálé az ilyen események „kifejlett” példányai. Általában véve ez a jelenség a nyelvhasználatban sokkal elterjedtebb, mint gondolnánk.

Mivel a rituálénak többnyire nyelvi (hangzó, verbális, és gyakran szövegszinten is szerveződő) összetevője is van, felvetődik a kérdés: leírható-e a nyelvi vagy – általánosabban tekintve – diskurzusbeli ritualizáció, és ha igen, konkrétan hogyan nyilvánul meg a ritualizáció a nyelvben és a diskurzusbán. Másképpen fogalmazva: megjelölhetők-e bizonyos diskurzusbeli jellemzők (vagy deskriptorok) a ritualizáció

általános jellemzésére. Ha igen, akkor a diskurzus rituálissá válását ezek a jellemzők (vagy deskriptorok) változása, a diskurzus rituális jellegét ezen jellemzők meghatározható értéke ideális esetben egyértelműen jelölni fogja.

Általánosságban véve az, ami a diskurzuselemzés és, tágabban véve, a valós nyelvi adatok alapján történő vizsgálódások (pl. szótárkészítés) alapjául szolgál, az a diskurzus és a nyelv **formulaszerűsége** és a formulák **tendenciózus** előfordulása; vagyis az a felismerés, hogy a nyelv (és különösen a beszéd) létrehozása, annak megtanulása, tárolása és felidézése kisebb-nagyobb egységekben történik. Például a spontán kanadai beszédben ötszavanként fordul elő egy stabilizálódott, formulaszerű kifejezés (Sorhus 1972, idézi Coulmas 1979: 9). Ritualizáció és formulaszerűség pedig nem állnak messze egymástól, mint azt alább is látni fogjuk.

2. Módszer és adatok

A nyelvi és diskurzusbeli ritualizáció jellemzése céljából deskriptorokat kölcsönöztem egy rituálé-definícióból, és megvizsgáltam ezek alkalmazhatóságát olyan diskurzusokban, melyek egyértelműen rituáléból származnak. Ezen módszer mögött az a szemlélet áll, hogy a nyelv nem választható el a kontextustól (pl. Hymes 1972), amelyben használják, valamint attól a feladattól, melyet teljesítenie kell (Halliday 1973: 34), és azt mindkét tényező formálja.

A választott diskurzus-típust egy nagyon régről ránk maradt folklórműfaj, a rögtönzött, *recitáló* (félig énekelt, félig beszélve előadott, ld. Kodály 1971: 56, Rajeczky 1966: 117) sirató képezi, mely hagyományosan egy megkülönböztetett jelentőségű, ún. átmeneti vagy változások rituálé, *rite of passage* (pl. Turner 1974, 1992), a virrasztás és temetés része volt. A sirató több európai és dél-amerikai országban, a magyar sirató a határainkon túl (Erdélyben és Kárpátalján) néhány magyar etnikumú közösségben mind a mai napig él. A műfajelemzés felől közelítve a sirató mint műfaj egyfajta társadalmi tett, cselekvés (Miller 1994/1984), a nyelvészet (vagy pragmatika vagy diskurzuselemzés) felől pedig komplex vagy makro-beszédtett (van Dijk 1977).

Adatbázisom 37, nagyrészt Felső-Tisza vidéki siratóból és siratóparódiából, valamint néhány adatközlővel felvett beszélgetésrészletből áll, mely legalább 50 órányi hangzó anyagból került kiválogatásra. A siratók nagy része Bartók Béla által kezdeményezett és több évtizeden át folyó népzenei gyűjtésekből, archívumból származik, melyek szövegét Kiss és Rajeczky (1966) közli, dallamát pedig a Zenetudományi Intézet őrzi, kisebb részét pedig a kárpátaljai Fornos faluban 1990 és 1995 közt magnóval rögzítettem (részletesen ld. Szitó 2002). A siratók előadására vonatkozó ismereteimet a forrásmunkákon kívül (pl. Rajeczky 1966, Briggs 1993, Kodály 1971, Kunt 1984) egy fornosi virrasztás megfigyelő résztvevőjeként szereztem.

Amint az kiderül a fornosiakkal folytatott beszélgetéseinkből, a siratónak mint a temetési rituálé verbális összetevőjének talán a legfontosabb és mindenképpen rituális funkciója a végső tisztelet megadása.

3. A ritualizáció deskriptorai

A vizsgálat során azt találtam, hogy a sirató nagyon sok tekintetben különbözik a társalgástól. Ezt úgy állapítottam meg, hogy összehasonlítottam informátoraim viselkedését kétféle diskurzustípusban: beszélgetéseink közben és a sirató előadása alatt. A vizsgált beszélgetések főként a siratók előadását ölelik körül.

A ritualizáció deskriptorait Grammer és Eibl-Eibesfeldt (1990), valamint Eibl-Eibesfeldt (Rothenbuhler 1998: 38-39) munkájából kölcsönöztem. Ezek a következők: a mozgásmintázat leegyszerűsödése, tipikus konfigurációk előfordulása és ezek ismétlődése, a viselkedés merevvé válása, a mozgás túlzottá válása, stilisztikai kidolgozottság, valamint a stimulus erősségétől független sztereotíp intenzitás, ezáltal a variabilitás csökkenése.

A sirató előadásában (performanciájában) él: minden egyes előadás egyedi siratót eredményez. Ennélfogva a vizsgálat a sirató diskurzusának minden – verbális és nonverbális – alkotóelemére kiterjedt, a szövegtől a szupraszegmentális elemeken keresztül a mimikáig és testmozgásig. Mivel a szöveget érintő vizsgálatok valamelyest elkülöníthetők a diskurzus nyelvi és nem – nyelvi elemeinek tanulmányozásától, az alábbi eredményeket minden ponton belül két szinten: a diskurzus szintjén és a szövegszinten foglaltam össze. Ha a ritualizáció csak az itt kitüntetett szintek egyikét érintette, akkor csak azt neveztem meg.

3.1. A mozgásmintázat leegyszerűsödése

A mozgásmintázat leegyszerűsödése azt jelenti, hogy a társalgáshoz képest a sirató diskurzusát meghatározó szabályok megváltoznak: a társalgás sok eleme kiesik, mások előtérbe helyeződnek.

3.1.1. Szövegszinten:

Síratás alatt az előadó nem érint a halottal kapcsolatban nem álló témákat, sőt, csak bizonyos téma – formula konfigurációkra szorítkozik. (A téma – formula konfigurációk jelentését a 3.2. pontban fejtem ki.) Például megkérdendő a halottat, miért hagyta itt, de azt nem, hogy miért dohányzott, vagy fog-e esni.

A siratást végző szinte kizárólag a halotthoz beszél, vele folytat egyfajta „én – te” áldialogust. Ez világosan kitűnik az egyes szám első és második személyű ragokból és az időnként előforduló névmásokból is. A (fornosi szóval élve) siratkózó a halottat kérdezi, visszahívja, bocsánatot kér tőle stb., de (a helyzetből adódóan) nem vár választ; ez áldialogusra utal.

3.1.2. A diskurzus szintjén:

Az előadás (performancia) több szinten is a sírás felé „tolódik el”: sok erre utaló pózt vesz fel és mozdulatot tesz; hangszíne, hangminősége is síróssá válik. A síróssá torzult arckifejezés, a zsebkendő gyűrögetése, a karokkal és felsőtesttel végzett fel-le hajlongás, a fátyolos, rekedtes hangszín (*voice quality*), az egységek végén a sírás vagy ahhoz közel álló vokalizáció, a néha érthetatlenné váló artikuláció, az intonáció panaszossá válása mind sírásról vallanak. (Több jellemzőre még visszatérek.)

3.2. Tipikus konfigurációk ismétlődése

3.2.1. Szövegszinten: formulaszerűség

Köztudatban élő népdalainknál sokkal változékonyabb, viszont a spontán társalgásnál sokkal kötöttebb, formulaszerűbb az improvizált sirató szövegének szerkezete. A formulaszerűség olyannyira megragadható, hogy átfogó listák készültek a siratóban előforduló formulákról (Károly 1977), illetve témákról és formulákról (Szenik 1996).

Vizsgálódásaim egyik legérdekesebb eredménye az, hogy találtam olyan részleteket a siratóban, melyekben nem csupán a formulák követték egymást hasonló sorrendben, hanem még a szavak is. Az alábbi három példa különböző siratókban fordul elő:

1. „Jaj hova menjek utánad, hon találkozunk, drága egy gyermekem?” (P néni)
2. „Jaj merre menjek utánad? Jaj hun tanállak meg, kedves egy néném?” (Kiss és Rajeczky 1966, 113. sz.)
3. „Jaj hol keresselek, merre tanállak fel, drága egy jó párom?” (Kiss és Rajeczky 1966, 124. sz.)

Az első Fornosról, a második Karcsáról, a harmadik Lónyáról való, melyek egymáshoz elég közel fekszenek.

Még ennél is hosszabb láncolatok (téma – formula konfigurációk) hasonlítanak egymásra további négy sirató elején: az első Fornosról, a következő kettő Lónyáról, az utolsó Nyírábrányról származik. A téma – formula kombinációk ezen visszatérő sorrendjét elneveztem **láncolt sorrendnek**. Nem tudom (bár lehetségesnek tartom), hogy más térségekben is előfordul-e ez a jelenség, de a témák és formulák ilyen fokú rendezettsége a sirató szövegének igen erős stilizáltságára utal, tekintve, hogy az általam vizsgált korpusz improvizált. (Természetesen ennek elsősorban a sirató tanulására, a mintázatok területi eloszlására nézve van jelentősége.)

Az alábbi példákban közölt részletek Szenik (1996) rendszere nyomán a következőket tartalmazzák: Téma: megszólítás – szemrehányás – magány; a formulák pedig a kérdés és állítás (ezek a második sortól figyelhetők meg).

4. „Jaj istenem istenem / kedves egy galambom //
Jaj ugyan hogy hagyta itt / három árva gyermekvel / magamra //
Jaj Istenem Istenem / jaj de bánatos az a szomorú özvegy(i) kenyér //
Jaj amit én megkóstoltam / meg amit fogyasztok //” (B néni)
5. „Bíró Sándor galambom
Jaj kedves szomorú galambom
Jaj hogy hagyta itt engömet drága kedves párom?
Jaj jaj a szomorú özvegy kenyérre...” (Kiss és Rajeczky 1966, 122. sz.)
6. „Szigeti János, kedves egy jó párom
Mire hagyta itt bennünköt
Jaj mire maradtunk kedves keit gyermekem” (Kiss és Rajeczky 1966, 124. sz.)

7. „*Jaj kedvess egy jóu uram
Drága egy jóu párom*

Hogy tudtál itt hagyni jéngömet, evel a keit árvával?” (Kiss és Rajeczky 1966, 134. sz.)

A téma – formula konfigurációk sorrendje megfordul a következő két részletben (a hasonló részeket hasonló típusú betűvel jelöltem):

8. „*Csak egyedül maradtam, még a gyermekeim is itthagytott
Senkim sincsen, csak a nagy Úr, segítsen meg engem*” (Kiss és Rajeczky 1966, 125. sz.)

9. „*Igen özvegy vagyok, csak a Jóisten ad segítséget
Mindenki itthagytott, hiába három gyermeket felneveltem*” (B néni)

3.2.2. A diskurzus szintjein:

A tipikus konfigurációk, és ezek ismétlődése a sirató előadásában (performanciájában) a következőképpen nyilvánul meg a diskurzus egyéb szintjein.

A test mozgásában a mintázat a már említett rituális hajlongás kiterjesztett karokkal.

A vokális kifejezés síkján a szupraszegmentálisok rendeződése érdemel kitüntetett figyelmet, ezek közül pedig különösen az intonáció zeneivé, énekké válása. A zenei mintázat követése poétikai minőséget hoz létre, esztétikai hatást fejt ki. A mai magyar rögtönzött verbális folklór műfajok között ez az énekbeszéd (recitatív jelleg) egyedi jellemző, manapság más verbális folklór műfajban nem fordul elő. Történeti szempontból ez a zene és beszéd szétválása előtti állapot őseinek tekinthető (Dobszay 1983), a középkor után mindinkább megszűnik, vagyis a recitatív jelleg mindenképpen a középkor előtti verbális művészet sajátja (Dobszay 1984: 74).

A verbális, nyelvi kifejezés síkján történő változások szintén poétikai minőséget hoznak létre. A fonológia szintje nem tűnik lényegesnek, esetenként alliteráció figyelhető meg. A lexikonban viszont feltűnik a *jaj* szó ismétlése, különösen formulanyitóként. Ez a leggyakoribb szó a siratóban, körülbelül 7 %-a az adatbázisomban lévő összes szónak. Nincs tudomásom más olyan diskurzustípusról, ahol ez a szó ilyen nagy arányban fordulna elő, a *jaj* tehát a sirató diskurzusának egyik nyilvánvaló szövegszerű megkülönböztetője. Végül a szintaxis szintjén az tűnik ki, hogy a felszólító mód rendkívül nagy számban fordul elő a sirató diskurzusában.

3.3. A viselkedés merevvé válása

A viselkedés különösen a diskurzus nonverbális, nem vokális, nem nyelvi szintjein válik merevvé. A test mozgásából rituális hajlongás lesz, ez pedig a síráskor rendszertelenül rázkódó testet egyenletes merevséggel utánozza. A tekintet a semmibe mered, a karok és kezek mozgása a halottra irányul (a koporsón vagy halotton nyugszik illetve azt simogatja). A mimikára állandósult síró arc kifejezés lesz jellemző.

A pillanatnyi helyzetekhez idomuló, hajlékony, több résztvevős társalgáshoz képest megmerevedik (egysíkú, monologikus lesz) a nyelvi produktum is, főként ha a szöveg-szintű ismétlődésekre gondolunk. Ez alól kivétel az intonáció különlegesen hajlékonyává válása, zenévé átlényegülése.

3.4. A mozgás túlzottá válása

3.4.1. A diskurzus szintjein:

A túlzottá válás a test mozgásában úgy jelenik meg, hogy a már említett rituális hajláng a sirásnál rázkódó test mozgásait felnagyítja, eltúlozza.

Amennyiben a ritmus a hangképző szervek mozgásához kapcsolható, supra-szegmentális szinten a ritmusban jut kifejezésre a túlzás. A ritmusbeli túlzás kétféle **nyújtás-típusba** sorolható, melyeket zenei és nyelvi kidolgozásnak neveztem el.

A zenei kidolgozás a téma – formula egység végén tűnik fel és zeneileg cizellált:

10. *megette az az á-átkozott háború-ú-ú* (Kiss és Rajeczky 1966, 160. sz.)

A nyelvi kidolgozás a természetes hangsúly eltúlzásából keletkezik:

11. *megette az az á-átkozott há-áború-ú-ú*

3.5. Stilisztikai kidolgozottság

3.5.1. A diskurzus szintjein

A stilisztikai kidolgozottság elsősorban a megszerkesztettség érzetének keltésében és a zenei dallamban nyilvánul meg.

A megszerkesztettség érzetének keltése azt jelenti, hogy a siratást végző kerüli a hezitációkat, újratekintéseket, valamint bizonyos diskurzus markereket mint *na, ugye, tudja, és aszongya*. Hibás kezdésnél menet inkább közben korrigál:

12. *„Mert csak te vagy az én őrző pásztorom,
aki én~~rám~~ igen sokat rá~~gondolok~~.”* (B. néni)

Már szó volt a másik két eszközről, a zenei intonációról (a 3.2. pontban), és a ritmusban a zeneileg motivált nyújtásról (ld. a 3.4. pontban a 10. példát). A zenei intonációról mindenképpen szükséges megemlítenünk, hogy megegyezik a **panaszkodás** Fónagy és Magdics (1966) által a beszédben és zenében egyaránt fellelt és leírt mintázattal, mely fentről lefelé tartó, kis lépésekben aláhajló dallamívvel jellemezhető (a siratóban ennek érvényesüléséről bővebben ld. Szitó 2002).

3.6. A stimulus erősségétől független sztereotíp intenzitás, ezáltal a variabilitás csökkenése

Az utolsó jellemző, a stimulus erősségétől független sztereotíp intenzitás, ezáltal a variabilitás csökkenése abban figyelhető meg, hogy a siratót őrző közösség és korosztály akkor is sirat, ha az illető érzelmi indítatása hiányzik, vagyis ha gyásza nem erős, ha

nem elsősorban a fájdalom indítja erre. Erre példák azok a siratók, melyekben a siratkózo a halottal való rossz kapcsolatáról vall:

13. *„Drága jao Istenem, sohase hittem hogy egy ilyen rossz embert ily nehezen lehet elfelejteni. (...) Drága Ferim aranyos egyetlen jao Ferim! Hiszen oly sokat mevertél...”* (Kiss és Rajeczky 1966: 131 B sz.)

Szintén ezt példázza a siratót előadók vallomása a siratásról mint elhagyhatatlan végtisztesség adásáról:

14. *„Jaj annak, akit nem siratnak”* (Rajeczky 1966: 44)
 15. *„Vót-e aki megsirassa?”* (P néni)

További bizonyítékkul szolgálnak a siratóparódiák, melyekben sok elem (pl. hirtelen váltás az érzelmi kitörésből a prózai kiszólásba) arra utal, hogy a siratást végző személy valójában színlel, a siratás őszintétlen. Az alábbi példa is ezt illusztrálja.

16. *„Jaj jaj jaj jaj
 Minek is gyöttem férhez?
 Inkább veszem vaona otthun
 Idegyöttem öt gyermekre
 Eridj csak Julim adjál a disznaonak enni”* (Kiss és Rajeczky 1966, 117. sz.)

4. Konklúzió

A ritualizáció jelenségének nyelvészeti, pontosabban a diskurzuselemzés felől közelítő értelmezése lehetségesnek bizonyult a siratókból álló adatbázis és a társalgási adatbázis összehasonlítása révén. Az etológiai vizsgálatok alapján kijelölt hat deskriptor igen jól volt alkalmazható a sirató ritualizációjának leírására, és a sirató rendkívüli, sokrétű ritualizáltságát mutatta.

Világos azonban, hogy ezek a deskriptorok nem jelölik egyértelműen a ritualizáltságot minden diskurzustípus esetében, pontosabban a kutatás jelenlegi stádiumában nincs prediktív értékük. További felderítésre vár tehát, van-e egyértelmű jelölője a ritualizáltságnak, és mely deskriptor milyen értéke ez. Jelenleg úgy tűnik, hogy az 1., 2. és 6. deskriptor (egyszerűsödés, konfigurációk ismétlése, érzelmi töltet megengedhető hiánya) több diskurzustípusnál alkalmazható, például a részvétnyilvánításnál, gratulációnál vagy a rituális panaszkodásnál.

Megállapítható, hogy a kutatásnak beszédtek, főként az egyszerűbb, illetve kevésbé ritualizált, hétköznapi beszédtek felé szükséges irányulnia, mivel a ritualizáció cselekvésen megy végbe. Austin a beszédtekben eleve láthatott valami rituálisat (Rajagopalan 2001: 605), mert úgy fogalmaz, hogy „illokúciós aktusról csak akkor beszélhetünk, ha az alkalmazott eszközök konvencionálisak” (Austin 1990/1973: 121), más helyütt pedig ceremonialitást emleget (ibid.: 48), illetve első példái (házasságkötéskor és hajókereszteléskor előadott performatívumok) is valódi, néprajzi vagy

kultúrantropológiai értelemben vett rituálékból származnak. Az ígéletben, köszönésben, gratulációban vagy részvétnyilvánításban első látásra is találni annyi rituális elemet, mely érdemessé teszi a vizsgálatra.

Kiemelendő, hogy a sirató előadásában (performanciájában) láthatólag sok olyan elem ritualizálódott, melyek nem a szűken vett nyelvi szintekhez tartoznak [pl. mimika, hangszín (*voice quality*), vagy intonáció]. Ezek vizsgálata is lényeges lehet tehát a ritualizált beszédettek vizsgálatában.

Irodalom

- Austin, J. 1990/1973 (1955¹). *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Eredeti cím: *How To Do Things With Words*.)
- Briggs, C. 1993. Personal sentiments and polyphonic voices in Warao women's ritual wailing: Music and poetics in a critical and collective discourse. *American Anthropologist* 95. 4: 929–957.
- Dobszay L. 1983. *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dobszay L. 1984. *Magyar zenetörténet*. Budapest: Gondolat.
- Fónagy I. és Magdics K. 1963. Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. *Nyelvtudományi Közlemények* LXV.1: 103–136.
- Grammer, K. és Eibl-Eibesfeldt, I. 1990. The ritualisation of laughter. In: Koch, W. A. (ed.) *Natürlichkeit der Sprache und der Kultur: Acta Colloquii*. Bochum: Brockmeyer: 192–214.
- Halliday, M.A.K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
- Hymes, D. 1972. Models of the interaction of language and social life. In: Gumperz, J. és Hymes, D. (szerk.) *Directions in Sociolinguistics: Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart & Winston: 35–71.
- Károly L. 1977. Jaj nekem, szomorú életem! A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben. In: Ortutay, Gy. (szerk.) *Népi kultúra – Népi társadalom. Folklorica et Ethnographica*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss L., Rajeczky B. (szerk.), *Siratók*. (5. kötet, Bartók, B. and Z. Kodály (szerk.) *A Magyar Népzene Tára*.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kodály Z. 1971. *A magyar népzene*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kunt E. 1984. *A magyar parasztság halálképe*. Miskolc: doktori disszertáció.
- Miller, C. 1994/1984. Genre as social action. In: Freedman and Medway (szerk.) *Genre and the New Rhetoric*. Bristol, Pennsylvania: Taylor and Francis: 23–42.
- Rajagopalan 2001. (incorporated in Robbins 2001) *Current Anthropology* 42.5: 591–614. <http://search.epnet.com/direct.asp?an=5526404&db=aph>
- Rajeczky B. 1966. Bevezető. In Kiss és Rajeczky (szerk.): 5–106.
- Rappaport, R. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹ Date of the lecture series.

- Robbins, J. 2001. Ritual communication and linguistic ideology. *Current Anthropology* 42. 5: 591–614. <http://search.epnet.com/direct.asp?an=5526404&db=aph>
- Rothenbuhler, E. 1998. *Ritual Communication: From Everyday Conversation to Mediated Ceremony*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Silverstein, M. 2001. (incorporated in Robbins 2001) *Current Anthropology* 42. 5: 591–614. <http://search.epnet.com/direct.asp?an=5526404&db=aph>
- Szenik I. 1996. *Erdélyi és moldvai magyar siratók, siratóparódiák és halottas énekek*. Kolozsvár–Bukarest: Romániai Magyar Zenetársaság, Kriterion Könyvkiadó.
- Szító J. 2002. *The Discourse of the Hungarian Dirge*. Doktori disszertáció. Athens, Georgia: The University of Georgia.
- Turner, V. 1974. *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. 1992. *Blazing the Trail: Way Marks in the Exploration of Symbols*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Van Dijk, T. 1977. Macro-speech acts. Chapter 6 in van Dijk, *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman: 232–247.

II.

Nyelvpolitika

Sprachgebrauch und Identitätsbildung bei den Ungarndeutschen in Bohl/Bóly

Figura Krisztina

1. Einstieg

Die Ortschaft Bóly – die bis 1950 noch den Namen Deutschbohl führte – liegt in der südlichen Region der Branau. Anfang des 20. Jahrhunderts bildeten die Bevölkerung zwei soziale Schichten, Handwerker und Bauern, die ihre bewußte Absonderung durch eine differente Lebensweise (Rózsás 1993), Traditionspflege (Figura 2001), Baukultur und Bekleidung (Tárnoky-Wilhelm 1997), sowie durch die Separation im Vereinswesen (Kovács 1990) zum Ausdruck brachten. Infolge der divergenten Lebensführung ist auch im sprachlichen Bereich das Vorhandensein wesentlicher Differenzen zu vermuten. In der Ortschaft wurden schon zahlreiche Untersuchungen durchgeführt, doch der verwendeten Sprache, so dem Sprachgebrauch, der primären sprachlichen Sozialisation, der Sprachbewertung und Identitätsbildung hat man bisher keine Aufmerksamkeit geschenkt, so halte ich die diesbezügliche Forschung für interessant und wichtig.

Während des Zusammenlebens der sozialen Schichten entstand in Bohl eine diglotte Sprachgemeinschaft mit zwei verschiedenen Varietäten der deutschen Sprache. Die intralinguale Diglossie (Ferguson 1959: 325, Fishman 1975: 217, und in Anlehnung an Gerner 1994: 84) äußert sich in der Verwendung zweier strukturell und funktional divergierender Varietäten: die Bauernschicht bediente sich der rheinfränkischen Mundart, die Handwerker verwendeten die städtische Umgangssprache bairisch-österreichischer Prägung, mit berufssprachlichen Elementen gefärbt (Hutterer 1961). Mit der Aussiedlung vieler Deutscher und der Ansiedlung von Ungarn aus dem Oberland nach dem II. Weltkrieg veränderte sich nicht nur die ethnische Zusammensetzung der Gemeinde, sondern auch das Sprachbild der deutschen Gemeinschaft. Infolge der Herausbildung der interlingualen Diglossie gingen die beiden sozialen Schichten unter den Deutschen eine unterschiedliche Entwicklung ein, was in der Domänenverteilung der beiden Sprachen zum Vorschein kam. Die Handwerker erkannten das Ungarische als die meisten Domänen beherrschende high-language an, so verwendeten sie ihren Dialekt immer weniger, und ihre sprachliche Assimilation beschleunigte sich. Die Bauern waren nicht so innovativ, für sie symbolisierte der Dialekt die ungarndeutsche Identität, die Mundart bot ihnen Geborgenheit und Sicherheit. In den meisten Domänen blieb für sie der rheinfränkische Dialekt auch unter funktionalem Aspekt die high-variety, sie gaben diesen zugunsten des Ungarischen lange Zeit nicht auf.

Wir wissen, dass Inter-Diglossie-Situationen entweder stabil sein können, wenn mehrere Sprachen über längere Zeit hinweg nebeneinander existieren, oder aber dynamisch sind, wenn im Laufe des Sprachkontaktes die eine Sprache die andere verdrängt (Gerner 1994: 84). Im Rahmen der Untersuchung in Bohl wird sowohl dem

stabilen als auch dem dynamischen Aspekt der Sprachkontaktsituation Aufmerksamkeit geschenkt. Von den beiden methodologischen Grundprinzipien der Sprachwissenschaft steht der synchrone Ansatz im Vordergrund, dynamische Prozesse können durch den Vergleich der Generationen gesichtet werden.

2. Theoretische Grundlagen

Die Forschung bezweckt die Untersuchung der Sprachkontaktsituation in Bohl, so sollen der intralinguale Kontakt zwischen den soziolektalen Varietäten der Handwerker und Bauern, und der interlinguale Kontakt zwischen der deutschen und der ungarischen Sprache erforscht werden. Der Sprachkontakt verursacht den Wandel der miteinander in Berührung stehenden Sprachen, der sprachinterne wie auch sprachexterne Veränderungen herbeiführt, da nicht nur Sprachen, sondern auch Gesellschaften und Kulturen in Kontakt stehen. Im Rahmen dieser Forschung wird das Augenmerk auf die sprachexternen Folgen des Sprachkontaktes gerichtet. Ich untersuche unter soziolinguistischem Aspekt in der heisigen ungarndeutschen Minorität die folgenden Auswirkungen der Sprachkontaktsituation:

- den Sprachgebrauch
- die Spracherziehung
- die Attitüden
- die Identität.

2.1. Forschungsschwerpunkt Sprachgebrauch

Um die Sprachkontaktsituation in ihrer Stabilität darstellen zu können, wird das Kommunikationsprofil der heutigen deutschen Sprachgemeinschaft in Bohl synchron erfasst. Unter Sprachgebrauch verstehe ich den aktuellen Gebrauch oder die variable und kontextabhängige Verwendung der Sprache in sozialen Situationen (Lewandowski 1990: 1017). Die Auswahl der entsprechenden Sprache oder Varietät wird von der Domäne, von der Sprechsituation und innerhalb desselben Sprachbereichs vom Gesprächspartner und Thema beeinflusst (Clyne 1996: 16). Die Untersuchung will zeigen, ob Unterschiede im Sprachgebrauch der Handwerker- und Bauernfamilien bezüglich verschiedener Domänen, Situationen, Themen und Kommunikationspartner festzustellen sind. Es soll erforscht werden, in welcher Domäne und Situation, welche Varietät oder Sprache, von welcher sozialen Schicht gewählt wird. Um das Kommunikationsprofil der deutschen Sprachgemeinschaft in Bohl wahrheitsgetreu beschreiben zu können, müssen Fragen zu dessen objektiven und subjektiven Bestimmungsfaktoren beantwortet werden (Gerner 2003: 15). Objektive Faktoren, die für das Kommunikationsprofil Relevanz haben, können festgehalten werden, wenn man unter anderem folgende Fragen beantwortet: Wie ist das sprachliche Repertoire? Welche strukturellen und funktionellen Beziehungen bestehen zwischen den Kodes? Wann kommt es zu einem interlingualen und/oder zu einem intralingualen Switching in der Kommunikation?

Die deutschen Varietäten haben in den letzten 50 Jahren an Funktionen und Wichtigkeit – in den verschiedenen sozialen Schichten und Generationen in unterschiedlichem Maße und mit unterschiedlicher Geschwindigkeit – eingebüßt. Die Dynamik des

Sprachkontaktes vollzieht sich – um nur die zwei Endpole zu nennen – zwischen Spracherhaltung versus Sprachverlust, und wird wiederum von objektiven und subjektiven Faktoren beeinflusst (Gerner 2003: 16-19). Unter den objektiven Faktoren findet man z. B. Veränderungen der Bevölkerungszahl, der ethnischen Zusammensetzung, der Sozialstruktur, Auswirkungen der Industrialisierung der Urbanisierung und der Mobilität, die konfessionellen Unterschiede, das Siedlungsbild, die ethnische Abkapselung usw. Die Dynamik der Sprachkontaktsituation wird in Anbetracht der genannten Faktoren ermittelt.

2.2. Forschungsschwerpunkt Spracherziehung

Die Spracherziehung spielt im Leben einer Minderheit eine entscheidende Rolle, die Pflege, das Weitergeben und Vererben einer Minoritätssprache sind in Sprachinselsituationen von enormer Bedeutung. Die primäre sprachliche Sozialisation des Kindes erfolgt auf dem Terrain „Familie“, so werden die möglichen Unterschiede in der Familienstruktur und in den Sozialisationsstrategien der verschiedenen sozialen Gruppen erforscht. Sozialisationsmodelle von zweisprachigen Familien lassen sich nach 3 Kriterien erstellen (Bartha 1999: 169). Das erste Kriterium ist der sprachliche Status der Eltern, entscheidend sind hier Fragen wie: Was ist die Muttersprache der Eltern? Kennen sie die Sprachen des Partners oder nicht? Der zweite Aspekt legt die Beziehung zwischen den Muttersprachen der Eltern und der dominanten Sprache der Gemeinschaft fest. Der letzte Punkt des Modells ist die gewählte und verwendete kommunikative Strategie der Eltern in der Kommunikation mit dem Kind. Nach diesen Kriterien können 6 Familientypen aufgestellt und hier vorgestellt werden.

Bei dem Typ „Ronjat“ haben die Eltern unterschiedliche Muttersprachen, doch beide Elternteile sprechen – auf irgendeinem Niveau – die Sprache des Partners. Die Sprache des einen Elternteils ist identisch mit der Sprache der Gemeinschaft. Die Eltern kommunizieren mit dem Kind nur in ihrer eigenen Muttersprache nach dem Muster „eine Sprache – eine Person“.

Der Typ „Fantini“ umfasst Familien, in denen die Eltern verschiedener Muttersprache sind. Obwohl die Muttersprache des einen Elternteils mit der Sprache der Gemeinschaft identisch ist, spricht der nicht in seiner Muttersprache zum Kind, sondern verwendet die Muttersprache des Ehepartners. Das heißt, daß keiner von den Eltern mit dem Kind die Sprache der Umgebung spricht. Das Kind erlernt außerhalb von Zuhause oder im institutionellen Rahmen die Sprache der Gemeinschaft.

Der Typ „Haugen“ kommt in Familien vor, in denen beide Elternteile dieselbe Muttersprache besitzen, doch die Sprache der Gemeinschaft ist eine andere als die Muttersprache der Eltern. Hier verwenden die Eltern mit dem Kind ausdrücklich nur ihre Muttersprache, die Sprache der Umgebung erlernt das Kind erst im Kindergarten, in der Schule, von den Freunden oder aus den Medien.

Bei dem Typ „Elwert“ ist die Muttersprache der Eltern verschieden. Die Sprache der Umgebung ist weder mit der Muttersprache des Vaters, noch mit der der Mutter identisch. Die Eltern sprechen nur ihre eigene Muttersprache mit dem Kind. Das Kind

lernt später die Sprache der Umgebung auch kennen, so wird es im Optimalfall trilingual.

Mit dem Typ „Saunders“ werden Familien beschrieben, in denen die Eltern dieselbe Muttersprache haben. Die Sprache der Gemeinschaft ist auch identisch mit der Muttersprache der Eltern, doch ein Elternteil verwendet in der Kommunikation mit dem Kind nicht seine Muttersprache, sondern eine – von ihm auf hohem Niveau gesprochene – andere Fremdsprache.

Bei dem Typ „Mischsprachen“ (Tabouret-Keller) sind nicht nur die Eltern bilingual, sondern auch für die umgebende Gemeinschaft ist die Zweisprachigkeit charakteristisch. Beide Elternteile mischen und verwenden in der Kommunikation mit dem Kind abwechselnd beide Sprachen (Bartha 1999: 170-174).

Die Bohler Familien werden hinsichtlich der sprachlichen Sozialisation des Kindes untersucht und diesen Typen zugeordnet. Es stellt sich die Frage, ob es in den Familien eine bewusste Sprachplanung gibt/gab oder ob die sprachliche Erziehung des Kindes instinktiv abläuft/abließ? Läßt sich ein Unterschied diesbezüglich in den verschiedenen Generationen, in den unterschiedlichen sozialen Gruppen und Familienstrukturen feststellen? Innerhalb dieses Schwerpunktes wird erforscht, welche Familien für das Kind den zweisprachigen Unterricht wählen und welche Gründe bei dieser Entscheidung relevant sind.

2.3. Forschungsschwerpunkte Attitüden und Identität

In der Attitüdenforschung werden die inneren Einstellungen der Vertreter von den verschiedenen sozialen Schichten zu den in der Ortschaft vorhandenen Sprachen und Varietäten, sowie deren Prestigewert untersucht. Die Probanden werden über ihre subjektive Meinung gefragt, wie die Ungarn die deutschen Varietäten beurteilen.

Subjektive Faktoren, die die individuellen und/oder gruppenspezifischen Wertesysteme und Einstellungen widerspiegeln, kann man mit der Beantwortung folgender Fragen festlegen: Wie werden die Sprachen oder Varietäten bewertet? Welche Attitüden und was für ein Identitätsbewußtsein haben die Probanden? Die so festgelegten relevanten subjektiven Faktoren, wie z. B. die Ausprägungen der soziokulturellen Identität, der Sprachbewertung, der Attitüden, der Sprachloyalität und der Assimilation (Gerner 2003: 18) werden in der genannten Ortschaft untersucht.

Im Untersuchungsbereich „Identität“ wird erforscht, wie die Mitglieder der sozialen Schichten und der verschiedenen Generationen sich selbst bestimmen, wofür sie sich selbst halten. Da die heutige Mehrheit in Bohl die Ungarn bilden, halte ich die Fragestellung für wichtig, wofür die Ungarndeutschen von der Umgebung gehalten werden. Die Ergebnisse dieser Untersuchung werden mit den Daten der letzten Volkszählung in Vergleich gestellt, die Gründe für das offene Bekenntnis oder für die Verleugnung der Identität werden auch ermittelt.

3. Die vorläufigen Arbeitshypothesen

1. Die soziokulturell heterogene Sprachgemeinschaft, in der die Zielgruppe lebt, lässt sich durch interlinguale Diglossie charakterisieren. In öffentlich-formellen Situatio-

nen wird die Mehrheitssprache und in den privaten Bereichen der bäuerlichen Familien die Minderheitensprache verwendet. Bei den Handwerkern verdrängt die überdachende ungarische Sprache die Verwendung des Dialekts.

2. Die Entstehung des Bilingualismus hängt von der primären Sozialisation in der Familie ab. Der ausgeglichene Bilingualismus ist nur bei einem Teil des Deutschturns – bei den Nachkommen der bäuerlichen Familien – zu erwarten. Die Familien in den beiden sozialen Schichten folgen unterschiedlichen Sozialisationsstrategien. Es ist anzunehmen, daß die meisten Handwerkerfamilien den Typen „Mischsprache“ oder „Ronjat“, die Bauernfamilien dem Typ „Haugen“ zuzuordnen sind. In der ältesten Generation gab man die deutsche Varietät als Muttersprache instinktiv weiter, in den heutigen Familien entwickelt man eine Strategie der bewußten Spracherziehung der Kinder.
3. Beide sozialen Schichten, sowie die verschiedenen Altersgruppen messen den Sprachen und Varietäten unterschiedlichen Prestigewert bei. Dialektsprecher zeigen ihrer Varietät gegenüber eine starke Sprachloyalität.
4. Die ethnische Identität ist bei den differenten Generationen und sozialen Schichten unterschiedlich geprägt. Die Identität kann auf Sprache, Abstammung und/oder Kultur basieren, so können sich verschiedene Identitätstypen ergeben, die sich auf einer Skala zwischen ungarischer und (ungarn)deutscher Identität bewegen.

4. Auswahl der Probanden

In Bóly haben sich bei der letzten Volkszählung 1300 Personen zu der deutschen Minderheit bekannt, das macht 30 Prozent der Bevölkerung aus. Die Durchführung einer Totalerhebung ist nicht möglich, so wird eine repräsentative Stichprobe gezogen und nur ein Teil der Grundgesamtheit untersucht. Solche Familien werden ausgewählt, die mindestens schon seit drei Generationen in Bóly wohnhaft sind und sich zum Ungarndeutschum bekennen. Als Ausgangsvariable wird die Schichtenzugehörigkeit gewählt, so ist die Stichprobe so festzulegen, dass Mitglieder der beiden sozialen Schichten in der Stichprobe zahlenmäßig gleich vertreten sind.

Bei der Auswahl der Generationen wird die Variable Alter festgelegt: die erste Generation bilden Personen über 60 Jahre, die mittlere Generation umfasst Bewohner zwischen 40 und 60 Jahren, und die jüngste Generation machen Probanden unter 40 Jahren aus. Als weiteres Auswahlkriterium wird die ethnische Abkapselung, konkreter die Endogamie und Exogamie berücksichtigt.

Die Auswahl beginne ich bei der ältesten Generation, deren Vertreter mit Hilfe von Mitgliedschaftslisten ausgewählt werden. Anfang des 20. Jahrhunderts verbrachten die sozialen Schichten ihre Freizeit in unterschiedlichen Vereinen, die Handwerkersöhne trafen sich im Némethólyer Katholischen Gesellenverein, die Bauern waren Mitglieder im Némethólyer Katholischen Jünglingsverein. Bis zum Jahre 1934 führten diese Organisationen ihre Protokolle und Vereinsbücher, in denen unter anderem die Listen der Vereinsmitglieder zu lesen sind. Ausgehend von diesen Listen – mit Berücksichtigung der Namenmdjarisierung – werden die Probanden der ältesten Generation

ausgesucht. Die mittlere und die jüngste Generation bilden die Nachkommen der ältesten Generation, also Familienmitglieder, die heute noch in Bohl seßhaft sind.

5. Forschungsinstrumentarium

Die Sprachkontaktsituation wird mithilfe von verschiedenen Forschungsmethoden beschrieben. Die Erhebung der Daten erfolgt im Rahmen eines standardisierten Interviews mit einem Fragenkatalog, der zur Zeit erarbeitet wird. Ich bin selbst Mitglied der Sprachgemeinschaft, so kann ich auch die Methode der teilnehmenden Beobachtung – mit Rücksicht auf das Beobachter-Paradox – heranziehen und anwenden. Da ich nur die Geschichte der letzten 30 Jahre kenne, entschied ich mich für Experteninterviews mit je einer Person der Generationen. Für diese Experteninterviews werden nur Leitfäden erarbeitet, mit deren Hilfe man Informationen über die Zusammensetzung der Bevölkerung, das Zusammenleben der verschiedenen sozialen Schichten, das Sprachrepertoire, die Familienstruktur, die Sozialisation in der Familie, den Sprachgebrauch in den Domänen bezüglich der Vergangenheit und der Gegenwart erhalten kann.

Literaturverzeichnis

- Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Clyne, M. 1996. Nyelv, nyelvhasználat, nyelvhasználat. In: Goebel, H. et al. (hrsg.) *Kontaktlingvisztika HSK*. Berlin: Walter de Gruyter. 12–23.
- Figura, K. 2001. Hochzeitsbräuche der Handwerker und Bauern in Bohl/Bóly In: Canisius, P. et al. (hrsg.) *Sprache – Kultur – Identität*. Pécs: Bornus. 91–105.
- Gerner, Zs. 1994. Deutsch in anderssprachiger Umgebung. Zur Thematik und Methodologie einer empirischen Untersuchung. In: Wild, K. et al. (hrsg.) *Begegnung in Pécs / Fünfkirchen. Die Sprache der deutschsprachigen Minderheit in Europa*. Pécs: Janus Pannonius Universität. 83–95.
- Gerner, Zs. 2003. *Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Hutterer, C. J. 1961. Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Grosse, R. (hrsg.) *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Berlin.
- Kovács K. 1990. Polgárok egy sváb faluban. *Tér és társadalom*. 1990/1. 33–77.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch*. Wiesbaden.
- Rózsás, J. (hrsg.) *Bóly 1093–1993*. Bóly.
- Tárnoky-Wilhelm, I. 1997. *Die Frauentracht bei den Bauern und Handwerkern in Bóly*. Diplomarbeit. Pécs: PTE-BTK.

Az idegen nyelvi szocializáció hatása német két tannyelvű hatosztályos gimnazisták nyelvhasználatára

Hajdicsné Varga Katalin

1. A két tannyelvű oktatás fontossága

Minden tanuló vágya, hogy úgy beszéljen egy idegen nyelvet, mint az anyanyelvi beszélők. Ez a vágy a legeredményesebben teljesül napjainkban világszerte a két tannyelvű oktatásban. Mikor két tannyelvű a tanítás? Akkor, ha a nyelven kívül más tantárgyak tanítása is két nyelven történik. A hatosztályos gimnáziumban a tanulók nemcsak a német nyelvet sajátítják el, hanem a német kultúra tapasztalataival, viselkedésmintáival, elvárásaival, értékeivel is megismerkednek. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert ezáltal tapasztalhatóan csökken az a hátrány, amely Magyarország egynyelvűségéből származik (magyar anyanyelvű a lakosság 98%-a), ugyanakkor az országok többségében a két- vagy a többnyelvűség a „természetes állapot”.

Az Európai Unióban minden polgárnak szüksége van legalább egy közvetítő nyelv magas szintű ismeretére. E tekintetben az elmúlt évtized kedvező folyamatához a két tannyelvű oktatás nagyban hozzájárul, az ilyen oktatásban résztülvő fiatalok idegen-nyelv-tudásának szintje lehetővé teszi a sikeres nemzetközi kommunikációt. Az így megszerzett kétnyelvűség előnyei között szerepel a személyi és társadalmi hasznosság, a nyelvi tudatosság és érzékenység. A kutatások szerint a két tannyelvű tanítás formai előnyei lényegében abból származnak, hogy a nyelvtanulás nem elsősorban a nyelvvórakon történik, a célnyelv és a célnyelvű órák együttes arányának a tanuló óraszámának minimum 35%-át kell kitennie.

- Sokkal nagyobb szókincs – ismerik legalább három tantárgy szókincsét, nyelvvezetét.
- Egyaránt használják mind a négy nyelvi készséget; e készségek egyformán fejlettek.
- Több a kommunikáció szóban és írásban. Meg kell érteniük a szaktanár magyarázatát, a tankönyvek tudományos szövegének a tartalmát, komoly írásbeli feladatokat kell megoldaniuk (Koósz 2004).

2. A német két tannyelvű hatosztályos gimnáziumi oktatásról

Konkrét, vizsgált esetünkben a két nyelven történő tanítás azt jelenti, hogy nem csak egyes tantárgyakat oktatnak idegen nyelven, németül, a célnyelven tanított tantárgyakat magyarul is tudniuk kell a tanulóknak. Legalábbis azoknak, akik felvételizni kívánnak

belőlük (és tudjuk, hogy ezekből az osztályokból mindenki jelentkezik a felsőoktatásba). Az egyes évfolyamokon a következő megoszlásban folyik német nyelven a három tantárgy oktatása: a) földrajz, matematika, történelem; b) biológia, matematika, történelem. Specifikum, hogy történelemből a tanulmányaik alatt és az érettségien is a diákok a magyar történelmet magyarul tanulják és adnak számot ismereteikről, míg a világtörténelemből németül tanulnak és vizsgáznak.

2.1. Felmérés

A kérdőíves felmérést 4 évfolyamon (9-12.) végeztem 107 tanulóval. A 7-8. osztályban azért nem vizsgáltam, mert ebbe az osztályba a felvételhez nem szükséges a német nyelv előzetes ismerete, tehát rövid időszak állt még az idegen nyelvi szocializációra. Az olvasott szakirodalmak, a hatosztályos német két tannyelvű oktatás tantervének ismeretében (valamint szülőként tapasztalva) feltételeztem, hogy a kitűzött célok érdekében a legmodernebb technikák és módszerek állnak a tanulók rendelkezésére ahhoz, hogy megismerkedjenek a német nyelv nyelvtani rendszerével és alapszókincsével, s ezen túl a német nyelvi kultúrával – hiszen a tanuló akkor tud kommunikálni sikeresen, ha megfelelő háttérismerettel rendelkezik az adott ország, nép mindennapi, illetve magas kultúrájáról (Lizakovszky-Zsolnai 1996).

Hipotézisem az volt, hogy a tanulók nemcsak megismerkednek a német kultúra viselkedésmintáival, elvárásaival, értékeivel, hanem teljes mértékben vagy nagymértékben azonosulnak is vele, s ennek következményeként hátrányosan változik Magyarországhoz és az anyanyelvhez való viszonyuk. Feltételeztem, hogy tanulmányaik előrehaladtával a német nyelv használata egyre inkább háttérbe szorítja az anyanyelv használatát. A felmérésben ezért az olvasási szokásokat (nyomtatott szöveg, internet), az otthoni tanulás nyelvét, illetve eszközét vizsgáltuk, valamint azt, hogy a német nyelv birtokában hogyan szélesedett ki a tanulók nemzetközi (internetes) kommunikációja.

2.1.1. Információs és kommunikációs technikák

A nyelv tanulási folyamatban fontos e technikák változatos alkalmazása. Ezek egyike A) a **nyelvi labor**, amelynek használatáról megdöbbentő eredményt kaptunk. A megkérdezett tanulók 57%-a soha nem volt órán a nyelvi laborban, 8 tanuló szerint az iskolának nincs nyelvi laborja, a diákok 22%-a évente maximum 3 órát töltött ott. Néhány „érdekesség” a válaszok közül: a) Kétévenként itt vizsgáztunk. b) A nyelvizsgámat ott csináltam. c) Egyszer voltam 3 év alatt. d) Csak az osztályteremben hallgattunk néha magnót. B) A **számítógép** nemcsak előre gyártott feladatok elkészítését teszi lehetővé, hanem az interaktív információszerzést és kapcsolatteremtést is. Elméletileg erre a CD-ROM-ok használata, az információgyűjtés, a honlapkészítés, az e mailzés, a „chat”-elés kiváló lehetőséget nyújt. Az interneten a német oldalakat a legtöbben a 11. évfolyam tanulói böngésszik, a tanulók 83%-a. Őket a 12. évfolyam diákjai követik 50%-kal, akik az országismeret és a lektori órákra, illetve a német érettségi tételekhez keresnek anyagot. Az összes tanuló 56%-a használja az internetet

információszerzésre és információgyűjtésre (1. diagram). Az e-mailezés és a „chat”-elés nem népszerűek a kapcsolattartásban. Csak 27 főnek (26%) van német levelezőtársa, német nyelven pedig senki sem „chat”-el.

2.1.2. Személyi és szociális kompetenciák

Mivel az idegen nyelv oktatása a tanuló személyiségével igen szoros kapcsolatban áll, azt is megkérdeztem, mennyire érdekli őket – tanulmányaik hatására – a németek mindennapi élete, kedvelik-e a német szokásokat, a németek mentalitását. Érdekelte az is, hogy a német nyelvű tanulmányokkal összhangban kialakult-e bennük a hazai értékek megbecsülése, a saját kultúrát mennyire tudják képviselni. A **Milyen nyelvű országban járnál egyetemre?** kérdésre 3 országot lehetett megnevezni. 20 tanuló választása esett Magyarországra, 45 fő német nyelvű országban, 43 fő angol nyelvű országban, 27 fő pedig egyéb nyelvű (olasz, spanyol, arab stb.) országban járna a legszívesebben egyetemre (2. ábra). A legtöbben tehát tovább ismerkednének a német nyelvvel, az emberekkel a célnyelvi országokban (Ausztria, Németország, Svájc). A számuk még tovább nőne, ha a német nemzetiségi tanulókhöz hasonló jogokat kapnának a továbbtanuláshoz. A német média által közvetített értékeket a tanulók kedvenc együttese és azok számai is reprezentálják. 50%-uknak van kedvenc német együttese és 33%-uk kedvenc könnyűzenei száma ugyancsak német nyelvű szerzemény. A német irodalom alkotói közül a tanulók 35%-a választott kedvenc író, költőt. Ugyanakkor kevesen olvasnak német nyelven napilapokat vagy könyveket. A folyóiratokat 72%-uk forgatja, közülük a Topic és a Juma a legnépszerűbbek (ezeket az iskolában tanári javaslatra rendelik meg). A könyvek között vezetik a népszerűségi listát: Wilhelm Tell (16 fő), Nibelungenlied (8 fő), Heinrich Böll alkotásai (7 fő), Harry Potter I. (4 fő). Alacsony a német nyelvű rádióadásokat hallgatók száma, bár az értékét emeli, hogy sokan megjegyezték: magyar nyelvű adásokat viszont egyáltalán nem hallgatnak. Német nyelvű tévéműsorokat is nagy számban néznek, a legtöbben a természetfilmeket, a krimiket és a történelmi filmeket kedvelik (3. ábra). Ugyanakkor a három legkedveltebb tévéműsor között csak az összlétszám 14%-a említ német nyelvűt, és az eredményt tovább rontja, hogy a kedvenc műsorok 80%-át a különböző show-k adják.

2.1.3. Interkulturális kompetencia

Az Európai Unió országaiban a nyelvtanulás egyik legfontosabb deklarált célja az interkulturális kompetencia kialakítása. A két tannyelvű oktatás eredményeképpen tudatosulnia kell a tanulóknak, hogy minden embernek különbözik a viselkedési kultúrája, a gondolkodási szokásai eltérőek. Ki kell alakulnia bennük a célkultúra jellemző viselkedési formái és eltérő értékrendszere iránti empátiának és tiszteletnek. Nagyon leegyszerűsítve ezt a tanulók úgy fogalmazták meg, hogy kedvelik-e vagy nem a német embereket. Az eredmény lesújtó (és a leegyszerűsített kérdés nyomán várható is volt), csak 19 fő kedveli a német embereket, a tanulók 17%-a. A többiek a megszokott sztereotíp válasszokat adták (például „nem kedvelem, mert lenéznek minket” stb.), az értékelésüket a

nálunk nyaraló német turisták viselkedése alapján kialakított véleményük adta. A kérdésre sokan azt válaszolták, hogy a tanulmányaik alapján nem ismerték meg a német embereket, csak a személyes kapcsolat alapján tudnának megalapozott véleményt adni. Sajnálatos tény, hogy ezeknek a tanulóknak 50%-a még nem tartózkodott huzamosabb ideig német nyelvterületen, pedig a két tannyelvű oktatásban ez tanévenként elengedhetetlen lenne. Csak jobb, zökkenőktől mentesebb kommunikáció révén alakulhat ki ugyanis a nyitott, türelmes magatartás.

3. Összegzés

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a **hipotézis**, miszerint a német két tannyelvű hatosztályos gimnazisták a német nyelv elsajátításán túl nemcsak megismerkednek, hanem azonosulnak a német kultúra viselkedésmintáival, elvárásaival, értékeivel – **csak részben nyert igazolást**. A vizsgálat résztvevői nem azonosultak a nyelvvel és a kultúrával, így az anyanyelvi használatukban sem következett be mérhető, hátrányos változás (emiat természetes nem bánkódunk). Az ismeretek megszerzésének nyelve a modern kommunikációs eszközökön is a magyar maradt. A németet csak a tanulmányaikhoz kapcsolódóan használják a tanulók. Sajnos, a német nyelv birtokában nem szélesedett a diákok nemzetközi internetes kommunikációja. A miértekre azonban csak egy következő vizsgálat adhat választ.

Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a felmérés egy meglepően negatív eredményt is hozott, és a vizsgált konkrét oktatási környezet számára megszívlelendő tanulságokkal kell szolgálnia: a tanulók 37%-a nem jelentkezne újra ebbe az osztálytípusba (ebbe az iskolába). Az indoklások is további vizsgálatokat sürgetnek: a) Túlságosan sokat kell tanulni a más ágazatokhoz, más iskolatípusokhoz képest (21%); b) Teljesen más az érdeklődési köre (14%); c) „Rossznak” tartja az iskola két tannyelvű oktatásának egészét (14%); d) Nem tartja megfelelőnek a két tannyelvű osztályokban tanító tanárok magatartását, hiányoznak a megfelelő végzettségű tanárok, túlzóan ismeretközpontúak a tanárok tanítási és számonkérési módszerei (11%).

Irodalom

- Koós M. 2004. Van-e különbség a két tannyelvű érettségi és a felsőfokú állami nyelvvizsga között. *Modern Nyelvoktatás*. 10. évf. 4. 39–43.
- Lizakovszky É., Zsolnai J. 1995. Egy pedagógiai akciókutatás-sorozat megoldáskísérletei az ezredforduló válságszindrómáiban. IV. rész. Idegen nyelvek oktatása. *Modern Nyelvoktatás*. 1. évf. 4. 23–36.

1. számú melléklet

..... évfolyam

Kedves Fiatal!

Ennek a kérdőívnek a kitöltésével egy nyelvészeti, nyelvpolitikai vizsgálatban veszel részt.

Névtelen maradsz, ezért kérek, a kérdésekre komoly válaszokat adj.

Segítő közreműködésedet KÖSZÖNÖM!

Üdvözlettel:

H. Varga Katalin

1. Hogyan választottad középiskolai tanulmányaidhoz a német két tanítási nyelvű osztályt?

Karikázd be a számodra megfelelőt! Ha a d)-t választod, akkor azt részletezd is!

- a) a szüleim javasolták
 - b) hallottam róla olyantól, aki már oda járt, és megtetszett
 - c) a némettanárom javasolta, mert jól ment a német nyelv az általános iskolában
 - d) egyéb:
-

2. Jelenleg mi a három kedvenc tantárgyad?

.....

3. Tedd sorrendbe azokat az órákat, ahol német nyelven beszéltek, tanultok! Kezdd azzal, amelyiket a legjobban szereted!

Mindegyiket sorold fel!

.....

4. Mi az a három tantárgy, amit a legkevésbé kedvelsz?

.....

5. Mi az, amit a legjobban utálsz? Csak egyet írj!

.....

6. Mit olvasol német nyelven, mióta ebbe az osztályba jársz?

Sorold fel mindent, amiből legalább 5 oldalt már olvastál!

a) napilapot (mindennap megjelenik):

.....

b) folyóiratot (hetente, kéthetente vagy havonta jelenik meg):

.....

c) könyvet (szerző, cím):

.....

7. Milyen német nyelvű adókat hallgatsz a rádióban? Sorold fel mindegyiket!

.....

8. Milyen német nyelvű televízióadásokat nézel? Sorold fel mindegyiket!

.....

9. Mi a három legkedvesebb tv-műsorod (bármilyen nyelvű)? Sorold fel őket!

.....

10. Van-e olyan film, amit a tanulmányaid alatt kötelezően kellett megnézned német nyelvű videón vagy valamelyik német nyelvű tv-n? Sorold fel őket!

.....

11. Van-e kedvenc német

a) együttesed:

b) számod:

c) íród:

Sorold fel őket!

12. Böngészed-e az interneten a német oldalakat? Miért?

Karikázd be és indokold a választ!

a) igen:

.....

b) nem:

.....

13. Van-e német e-mailező társad?

a) igen:

Ezekről a településekről:

b) nincs:

Miért?

.....

14. Mennyire kedvelted meg a német embereket a tanulmányaid hatására? Indokold is!

.....

15. A megismertek alapján szeretnél-e Németországban vagy más, németül (is) beszélő emberek országában élni felnőttként? Indokold is!

a) igen:

.....

b) nem:

.....

16. Sorold fel 5 kötelező irodalmi olvasmányt, amelyek a legjobban tetszettek (a magyar nyelv és irodalom tantárgy keretében tanultakból) (szerző, cím)!

.....

17. Tanultál-e németül az általános iskolában? Ha nem, milyen nyelvet tanultál?

a) igen

b) nem:

18. Ha újra kezdhetnéd, megint német két tanítási nyelvű osztályba jelentkeznél?

a) igen – *Miért? Kérlek, indokold meg!*

.....

b) nem – *Miért? Kérlek, indokold meg!*

.....

19. Hány órában tanultátok, tanuljátok a németet nyelvi laborban? Karikázd be a választ!

a) heti rendszerességgel

- b) havonta egyszer-kétszer
c) félévenként négyszer-ötször
d) ritkábban, azaz
-
- 20. Ha megtehetnéd, a világ mely országában járnál egyetemre?**
-
- Miért éppen ott? Kérlek, indokold meg!*
-
- 21. Mi az elképzelésed, milyen egyetemi tanulmányokat szeretnél majd folytatni Magyarországon? Legalább 3-at írh, ha van több is!**
-
- 22. Milyen magasabb iskolai végzettsége édesanyádnak? Karikázd be a választ!**
- a) általános iskola b) érettségi c) felsőfokú szakképzettség d) főiskola
e) egyetem
- 23. Milyen magasabb iskolai végzettsége édesapádnak? Karikázd be a választ!**
- a) általános iskola b) érettségi c) felsőfokú szakképzettség d) főiskola
e) egyetem
- 24. Van-e nyelvvizsgája?**
- Édesanyádnak : a) igen – milyen nyelvből:
 b) nincs
- Édesapádnak: a) igen – milyen nyelvből:
 b) nincs
- 25. Nincs nyelvvizsgája, de beszél**
- Édesanyád: nyelven
- Édesapád: nyelven
- 26. Mely idegen nyelvet/nyelveket tanulsz még? Sorold fel őket!**
-
- 27. Van-e már nyelvvizsgád? Melyik nyelvből, milyen típusú?**
-

A moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségek etnolingvisztikai vitalitása*

Heltai János Imre

A 'moldvai csángókkal' kapcsolatos, az 1990-es évektől meginduló nyelvpolitikai, nyelvi tervezési kérdéseket érintő szakmai diskurzus hatóköre néhány falura, rendszerint a földrajzi kivételnek számító Pusztina (Pustiana) mellett a Szeret (Siret) menti, Bákótól (Bacau) délre fekvő 'archetipikus' csángó falvakra, például Klézsére (Cleja), Kákovára (Faraoni), Magyarfalura (Arini) terjedt ki.

Ez több okkal magyarázható. Egyrészt jobbra a Szeret mentén települtek meg a Moldvába már a 13–14. században a mezőségből bevándorló csoportok (Benkő 1990), azok tehát, akiket a később (17–18. században) Moldvába betelepülő székely eredetű lakosság eredetileg csángónak nevezett, s akiket a tudomány ma is megkülönböztet. Másrészt a Szeret mentén, Bákótól (Bacău) délre eső néhány faluban ma is egy tömbben él a kétnyelvű katolikus lakosság. Harmadrészt (részben a fent említett történeti, részben földrajzi okok miatt) ez a vidék tartja és tartotta legkevésbé a kapcsolatot a székelyföldi magyarsággal (Lükő 1936: 42), ami különállásukat még hangsúlyosabbá teszi.

A tudományos és laikus érdeklődés irányának megfelelően ezekben a Szeret menti beszélőközösségekben és Pusztinán indultak el a 90-es évek közepétől kezdve olyan (Magyarországról, esetleg Erdélyből kezdeményezett) programok is, melyek a katolikus lakosság nyelvtudásának, nyelvi tudatosságának és/vagy nemzetiségi tudatának felélesztését vagy erősítését tűzték ki célul (iskolai oktatás erdélyi magyar nyelvű iskolákban, nyári táborok, nyári nyelvoktatás, délutáni magyarnyelv-oktatás, 2003/2004-es tanévtől iskolai nyelvoktatás). Lényegesen kisebb nyelvészeti érdeklődést váltottak ki más – néprajzi, nyelvi szempontból talán kevésbé 'érdekesnek' tűnő – moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségek. A velük való foglalkozás lényegében kimerült a kétnyelvű lakosok számának és arányainak felmérésében (Tánczos é.n.).

Ezeknek a – sokszor laikus – kezdeményezéseknek közös vonása, hogy nem számolnak a beszélőközösségek nyelvhasználati szokásainak, nyelvi attitűdjeinek esetleges különbségeivel. A Szeret menti falvakban élő kétnyelvű lakosságot általában nyelvileg egységes entitásként kezelik, más, szintén kétnyelvű, de Moldva más területein fekvő beszélőközösségeket pedig nem is érintenek.

Kutatócsoportunk 2002 és 2003 nyarán részben ilyen megfontolásokkal látogatott el a 2001-ben és 2002-ben a Szeret mentén végzett munkával párhuzamosan néhány Tatros (Trotuș) menti, úgynevezett székelyes csángó faluba is (Újfalu (Satu Nou), Szitás (Nicorești), Bahána (Bahna), melyek eddig kiestek a nyelvi tervezés látóköréből.

Elemzésem e terepmunka eredményeire támaszkodik. Két moldvai települést vizsgál; a Szeret menti ('magyar csángók' lakta) Bogdánfalvát (Valea Seacă) és a Tatros menti

* A dolgozat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával, „A moldvai csángók nyelvhasználatának szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi vizsgálata” című kutatási program keretében készült.

(székelyes) Bahánát. Célja kettős: egyrészt bemutatja, hogy a moldvai beszélőközösségek etnolingvisztikai vitalitása egymástól nagymértékben eltérő lehet, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy az eddig foganatosított nyelvtervezési lépések (például az iskolai oktatás) bevezetése néhány „mellőzött” beszélőközösségben hasonló vagy jobb eredménnyel kecsegtetne.

A kutatócsoport munkájának elméleti keretét az etnolingvisztikai vitalitás elmélete jelentette. Ezt a fogalmat H. Giles és munkatársai használták először 1977-ben. A kisebbségi beszélőközösségek vitalitását objektív faktorok segítségével, mindenekelőtt a demográfiai jellemzők, a gazdasági, társadalmi és társadalomtörténeti csoportstátusz és az intézményes támogatottság figyelembevételével elemezték. A nyolcvanas évektől a vizsgálódás középpontjába a csoporthoz tartozó egyén és annak a csoportról alkotott vélekedései kerültek (szubjektív etnolingvisztikai vitalitás; I. Bourhis és mtsai 1981). Később az etnolingvisztikai vitalitást komplexebb összefüggésekben vizsgálódva tartották meghatározhatónak. Ezért az elmélet újabb eredményeinek megfelelően a kutatócsoport tagjai az adatközlőkkel folytatott beszélgetéseket egy olyan kérdőívre alapozták, melynek kérdései az etnolingvisztikai vitalitás objektív és szubjektív tényezőire egyaránt vonatkoztak; a csoport demográfiai, gazdasági és társadalmi-társadalomtörténeti jellemzőinek megismerése mellett kijelölt cél volt adatokat gyűjteni a saját csoport vitalitásáról alkotott egyéni vélekedésekkel, a jövőre vonatkozó hiedelmekkel és célokkal kapcsolatban (Allard és Landry 1986 v.ö. Harwood, Giles és Bourhis 1994).

A bogdánfalvi és bahánai beszélőközösségben szerzett kvalitatív jellegű adatokat hat tematikus csoportra bontva elemezzük: 1. vizsgáljuk a demográfiai, gazdasági, társadalmi jellemzőket; 2. a beszélőközösség etnikai és nyelvi önmeghatározásának kérdéseit; 3. a beszélőközösségre jellemző nyelvhasználati normákat. 4. Elemezzük a nyelvhasználat változásának tendenciáival kapcsolatos kérdéseket; 5. a nyelvhasználók saját magyar nyelvváltozattal kapcsolatos hiedelmeit; 6. és végül a beszélők azon vélekedéseit, melyek a nyelvváltozat jövőjére, a nyelvhasználat változásának lehetséges irányaira vonatkoznak.

Bogdánfalva geopolitikai helyzete nem előnyös. A Bacau–Adjud nemzetközi főúttól egy-két kilométeres, részben szilárd burkolat nélküli bekötőút vezet a dombok között fekvő zsákfaluba. Bahána az Ojtoz (Oituz) és a Tatros között húzódó hegyek lábánál, tulajdonképpen az Ojtoz felőli oldalon fekszik. Megközelíthető a Kézdivásárhely (Tirgu Secuiesc)–Onyest (Oinesti) országút felől egy szilárd burkolat nélküli bekötőúton, illetve másik három településen (Szitás, Újfalu, Szőlőhegy) keresztül Aknavásár (Tirgu Ocna) irányából is. Az Erdélyhez való viszonylagos közelség geopolitikai előnyként értékelhető: a moldvaiakhoz képest tehetőszékely lakossággal fenntartott munkaerőpiaci és kereskedelmi kapcsolatok itt sokkal intenzívebbek.

Bahána gazdasági helyzete más okok folytán is jobbnak mondható. Míg Bogdánfalván és környékén megszervezték a termelőszövetkezeteket, Bahánán ezt egyrészt sikerült elkerülni, másrészt a hegyek közelsége folyamatosan más megélhetési lehetőségeket (pl. fakitermelés) is biztosított. Ma mindkét közösség fiataljai külföldi, elsősorban magyarországi vagy olaszországi munkavállalással próbálják megalapozni a jövőt.

Bogdánfalva lényegesen nagyobb falu: míg Bahánán az 1999-es adatok szerint (Tánczos) 594-en laktak, Bogdánfalva lakossága ekkor 3125 fő volt. A terepmunkások szubjektív tapasztalata szerint Bahánán alacsonyabb a gyermekvállalási hajlandóság, ami a fent említett gazdasági-kulturális okokkal magyarázható.

Az ortodoxok aránya mindkét helyen hasonló, tíz százalék körüli. Egyik bahánai 63 éves adatközlőnk szerint ennél jóval nagyobb volt az ortodoxok létszáma, csak az utóbbi évtizedekben elhúzódtak más, ortodox falvakba. Bogdánfalván hasonló tendenciáról nem lehetett szó; jellemző módon szállásadó családunk feje ortodox volt. Tánczos Vilmos adatai szerint Bogdánfalván a katolikus lakosság 85%-a, Bahánán 77%-a ismeri a magyar nyelv helyi változatát. (Tánczos é.n.: 17–19). Saját tapasztalataink azonban mást mutatnak. Bahánán nem talákoztunk olyan adatközlővel, beleértve a 8 év feletti gyerekeket is, akik nem ismerték a magyar nyelvváltozatot. Bogdánfalván viszont a 85% ma mindenképpen a maximális becslést jelenti, a 10 év körüli gyermekekkel például az esetek nagy részében nem lehet a magyar nyelvváltozaton kommunikálni.

Eltérések tapasztalhatók a két beszélőközösség etnikai és nyelvi önmeghatározásának kérdéseiben is. Jellemző Bodó Csanád megállapítása, miszerint a moldvai magyar-román kétnyelvű beszélők lingvonimaválasztása elsősorban kontextuális meghatározottságú: az adatközlők többsége a románhoz viszonyítva a *magyar*, a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatokhoz viszonyítva – általában külön vonatkozó kérdés után, tehát reflektáltan – a *csángó* lingvonimát használja (Bodó, megj. e.). A bogdánfalvi adatközlők határozottan elkülönítik saját nyelvváltozatukat az általuk „tisza magyaroknak” nevezett sztenderd magyartól. Magukat legtöbbször nem magyarként, hanem csángóként, esetleg római vagy román katolikusként definiálják.

BOGDÁNFALVA, 70 ÉVES NŐ

- Tm1 És kend jól beszél románul?
 Inf Beszillék, beszillék, de ién mē<vel>kár <'legalább' (MCsRKsz.)> a ??? (.) m ién hitēmre beszillék.
 Tm2 Magyarul jobban beszé<I>?
 Inf Nēm magyarul, eze- ne, ezēg még nem magyar.
 Tm1 Hát mi?
 Inf Há mi, csángē<vel>j <'csángók', r. ceangăi (MCsRKsz.)>. (.) Mēt mik, mik nēm vagyun<k> magyarok.
 Tm2 Csángó?
 Inf Csánguók vagyunk, ROMIN CATOLIC, azok vagyun<k>, mik nēm vagyunk, (.) NICI UNGUR, NICI..., mik ROMIN CATOLIC, ne.
 Tm1 És itt a zsudecba vannak magyarok?
 Inf Ne, mind mik. Itt e...
 Tm1 Csángók?
 Inf ...Itt e zegis...¹

A bahánaiak vélekedéseik szerint a Bákó környéki csángókkal nem, vagy csak nehezen „értelkednek”, mert azok (náluk jobban) „vegyítik” a magyart a románnal. A saját nyelvváltozatot „szebbecskébbnek”, a „tisza magyarhoz” közelebb állónak, de azért attól szintén alapvetően eltérőnek érzik. A bahánaiak nem gondolják magukat egyértelműen csángónak. Háromféle hiedelem különíthető el: 1. Elismerik, hogy ők csángók, de

¹ Az idézett szövegrészeket átírásában a magyar dialektológiában a néprajzi lejegyzésekre kidolgozott technika módosított változatát alkalmaztuk (Balogh—Voigt: 1974).

nem olyanok, mint a Bákó környékiek. 2. Kiemelik, hogy a csángó külső etnonima. Az elnevezést különböző mértékben tartják elfogadhatónak, s valamilyen átmeneti kategóriát keresnek: pl. közelebb vannak az igazi magyarokhoz, mint a bákói csángók, de nem székelyek, mert azok Kovásznán túl vannak. 3. Magyarak tartja magát; s ezt az Erdélyhez való földrajzi közelséggel magyarázza.

Az etnikai és nyelvi önmeghatározás mindkét faluban nagyon bizonytalan. A bogdánfalvi beszélőközösség azonban határozottabban elkülöníti saját nyelvváltozatát a Kárpát-medencei nyelvváltozatoktól, s a beszélők inkább hangsúlyozzák etnikai különállásukat is. A bahánai beszélőközösség közelebb érzi magát a magyar nyelvű közösséghez. Feltűnő viszont, hogy mindkét beszélőközösségben teljes a nyelvi önmeghatározás bizonytalansága, ami a nyelvváltozatról való ismeretek hiányából fakad.

Részben eltérnek egymástól a két beszélőközösség aktuális nyelvhasználati normái is. Bogdánfalván a fiatalabb korosztályok nem feltétlenül tanulják meg a kisebbségi nyelvváltozatot.

BOGDÁNFALVA, 81 ÉVES NŐ

- Inf1 Há, de ??? mász nem iértik, ezek e kicsikék, ezek küsebbek nem. Mász van husz esztendősz isz, nem beszél magyarul. (...) Egyszer elszokta ő, hogy oláhul, akkor ő úgy mondja, oláhul.
- Tm1 De érti?
- I1 Iérti sz iértik ???, de nem bírja visszamondani. Nem bírja, nem tudja.
- Tm1 Ki husz esztendősz, az nem bírja?
- I1 Nem, asztá meg kell ők tanulyanak. Mit csánjink?
- Tm1 Kitől tanulnak meg?
- I1 Hogy ë?
- Tm1 Kitől tanulnak ők meg magyarul?
- I1 Ha, még méllünk műk. Mikor meghalunk oztá, hogy akarják, úgy csánnyák.

Míg tehát az idősebb, általában 50 feletti lakosok szívesebben és biztosabban használják a magyar nyelvváltozatot, a fiatalabb lakosok körében a román a domináns nyelv.

Bahánán ellenben a 30 és 50 év közötti korosztály domináns nyelve is a magyar, az egymás közötti és az idősekkel való kommunikáció magyar nyelven folyik. A fiatalabb korosztályok itt sem feltétlenül használják ezt a nyelvváltozatot. A terepmunkások megfigyelései és az adatközlők általános vélekedései (l. 3. interjúrészlet) azonban összhangban vannak abban a tekintetben, hogy a húsz éven aluliak egymás között ugyan nem (vagy nagyon ritkán) használják a magyar nyelvváltozatot, de 6-12 éves koruktól kezdve már tudnak magyarul. A beszédértés mellett általában egy viszonylag szűk szókincsre és pontatlan grammatikai tudásra redukálódott aktív nyelvtudásról van szó.

BAHÁNA, ÖTVEN KÖRÜLI ASSZONYOK

<a falubeli gyerekek>

- I2 tudnak jól románul és, tudnak magyarul és. tudnak, më(r)t az iskolába hogy jártak sokat, s ott románul beszéltek.
- I1 jaj-
- Tm2 mhm.
- Tm1 s most az ifjúság egymással hogy beszél? nem a kicsi gyerekek-./

- I2 /rományul/
 Tm1 /-hanem az ifjúság.
 I2 románul, románul.
 I1 románul. beszélnek.
 Tm1 igen? na de magyarul is?
 I2 [tudnak magyarul, de úgy nem beszélnek.] románul.
 I1 [magyarul is (.) kicsit] románul ##
 Tm1 S a (.) apjákkal is románul beszélnek?
 I2 Beszélnek, de aaz apják sokszor- az apák sokszor beszélnek vissza. ahogyan csángósul szoktuk # <mondat vége elhalkul, nem érthető>.

Azok a korosztályok, amelyek otthon már nem magyar nyelven szocializálódtak, az intragenerációs kommunikációban is többnyire a román nyelvet használják. A szocializációs stratégia megváltozásának okaként az adatközlők mindkét faluban a román nyelvű tanítást jelölte meg; a vélekedések szerint ugyanis a gyerekek óriási hátrányba kerülnek, ha az iskolába kerülve nem értik a román nyelvű oktatást.

A magyar nyelvváltozat használatának intergenerációs folytonossága Bogdánfalván már egyértelműen megszakadt. Ugyan húsz-harminc év különbséggel, de hasonló tendencia figyelhető meg Bahánán is. Ennek okai egy olyan közösségi szocializációs stratégiában keresendők, amely ugyan mindkét faluban jelen van, de míg Bogdánfalván ma már a fiatalabb generációkra jobbra az egynyelvű román szocializáció jellemző, Bahánán meghatározza a fiatalabb generációk kétnyelvűségének jellegét. Lényege, hogy a programszerű román gyermeknevelés ellenére a családok, s így a közösség idősebb generációiban magyar nyelven folyik a kommunikáció, így a gyerekek óhatatlanul megtanulják a magyart is.

BAHÁNA, 60 ÉVES ASSZONY

- Tm1 hát, azt mondta, hogy kicsi korától tanítják románul a gyermekeket-
 I igen, hát [most-]
 Tm [ugye?]
 I -amikor megszülték, románul beszélnek.
 Tm1 mhm. [s az a gyermek megtanul-]
 I [rományul beszélnek]
 Tm1 -magyarul?
 I s akkor megtanul ### szédett össze itt a falunkba(n). <érthetetlen mondat, haddar>
 Tm1 s hány esztendő, amikor már tud magyarul egy ijen kisgyerek-
 I sokszor, mikor három-négy esztendő, akkor már tud magyarul és.
 Tm1 tud magyarul is?
 I ### örökké hallja a beszédet, az anyja beszélhet vele románul és, s ha más nem, egy asszony odaméne, hogy ## akkor beszé(l)getnek magyarul, s akkor ő azt hallgassa, s ő és utánik találgassa, (.) mit mond(a)nak, (.) s akkor #felel.

Míg tehát Bogdánfalván már a közepgenerációkra is jellemző a túlnyomórészt román nyelvhasználat, Báhanán a magyar nyelv ismeretének teljes hiánya ma még mindenképpen hátrányt jelent a közösségi kommunikációban.

Pedig a a kétnyelvűséget mindkét közösség fontos értéknek tartja. Ennek az ítéletnek az alapja azonban általában nem ideológiai vagy érzelmi jellegű. A beszélőközösség tagjai a fiatalok társadalmi-gazdasági boldogulásának reményében választották a román nyelvi szocializációt még akkor is, ha bizonyos praktikus (nyelvtudásbeli, nyelvhasználatbeli) és érzelmi tényezők nem mellette szólnak. A fiatalok ugyanilyen okokból nem akarják elveszteni a kisebbségi nyelvet: fontos gazdasági előnyök származhatnak ismertéből, leginkább a magyarországi munkavállalás lehetősége. Míg a magyar nyelvű misének csak a nyelvközösség legidősebb tagjai látnák értelmét, igény mutatkozik a „tisztá” magyar nyelv tanulására. Ez hatványozottan érvényes Bahánán, ahol a magyar nyelvváltozat még a fiatalabb korosztályokban is jelen van a mindennapi kommunikációban. Ezt a tényt a nyelvtervezési stratégiáknak mindenképpen figyelembe kell vennie.

A beszélőközösségeknek a kisebbségi nyelvváltozat jövőjéről alkotott hiedelmeit elemezve kiderül, hogy a román nyelv térnyerése párhuzamos a nyelvváltozat jövőjéről való gondolkodás változásával. A bogdánfalviak ugyanis bizonytalanabbak ebben a kérdésben. Vannak olyan adatközlők, akik nem bíznak a magyar nyelv megmaradásában. Bahánán ellenben általános vélekedés, hogy „nem vesz ki” a magyar beszéd, hiszen mindenki beszél magyarul a faluban. Azok a fiatalok, akik alig beszélnek magyarul, úgy vélekednek, hogy felnőtt korukra megtanulják a magyar nyelvet. Például 15 és 16 éves adatközlőink meg vannak győződve arról, hogy húsz éves korukra már tudni fognak magyarul, hiszen abban a korban Bahánán már mindenki magyarul beszél. Ennek a vélekedésnek nem tudják okát adni, de személyes nyelvi kompetenciájuk kiteljesedését a magyarországi tartózkodáshoz kötik.

Mindkét beszélőközösségre jellemző, hogy tagjai – természetesen – nem, vagy alig reflektálnak a nyelvi változásokra. Nem számolnak azzal, hogy a beszélők jelentősebb része nem tölt Magyarországon hosszabb időt, s hogy az újabb generációk felnövekvésével a román nyelvű kommunikáció várhatóan egyre inkább előtérbe kerül. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a kisebbségi nyelvváltozat folyamatos terjesztésének ténye nem tudatosodik a beszélőkben, a beszélőközösség a nyelvcsere megállítását sem tartja szükségesnek. Ezért nem várható, hogy bármilyen erre irányuló nyelvtervezési lépés jelentőségét felmérnék a beszélők.

Az eddigi nyelvi tervezési lépések látó- és hatóköréből mindkét beszélőközösség ki-maradt. Ennek okai azonban egészen különbözőek: míg a Klézse szomszédságában fekvő Bogdánfalva ismert, de úgynevezett „nehéz” falu, Bahána fekvése miatt került el az aktivisták figyelmét.

A vitalitási faktorok pontos ismeretében a jelenleg főként különféle oktatási tevékenységekben kimerülő moldvai nyelvi tervezés alakítói részéről helyeselhető – bár valószínűleg nem tudatos – lépés Bogdánfalva mellőzése. A nyelvtanítás ott az előfeltételek hiánya miatt valószínűleg kevés eredményt hozna.

Bébizonyosodott ugyanakkor, hogy Bahána földrajzi, demográfiai és gazdasági jellegének, de a jelenlegi nyelvhasználati normáknak és azok változási tendenciáinak, valamint a nyelvváltozattal kapcsolatos derűlátóbb, kedvezőbb vélekedéseknek köszönhetően is ígéretesebb terep nyelvi tervezési lépések bevezetésére. Gazdasági körülményei jobbak, mint akár Bogdánfalváé, akár a többi Szeret menti településé. A közösségen

belüli kommunikáció elsődleges nyelve a magyar nyelvváltozat. A nyelvátadás intergenerációs folytonossága ugyan az utóbbi évtizedekben – előnytelen módon – átalakult, mégsem szűnt meg teljesen. Az 30 körüli generáció részben még ma is szívesebben szocializálna gyermekeit a kisebbségi nyelvváltozaton, amennyiben ez nem járna társadalmi hátránnyal. A nyelvtervezési lépések elfogadtatását könnyíti, hogy a közösség nyelvileg legkevésbé kompetens tagjaiban is határozott igény van a kétnyelvűség állapotának fenntartására.

További előny, hogy gazdasági érvek is szólnak a kisebbségi nyelvváltozat megtartása mellett. A siker jelentős mértékben annak függvénye, mennyire képesek a nyelvi tervezés irányítói ezt a fajta motivációt felhasználni. Ez olyan lehetőség, amely nem feltétlenül a többségi nemzet (nyelv)politikájának függvénye.

A nyelvi tervezés hatóköréből eddig kimaradt két beszélőközösség közül a bahánaira tehát mindenképpen az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani. Az etnolingvisztikai vitalitáselemzés eredményeként megmutatkozott, hogy bármilyen nyelvpolitikai lépés előfeltételei a kisebbségi nyelvváltozat (és a beszélőközösség) hovatartozásának, státusának és állapotának a beszélők számára elfogadható tisztázása és annak elfogadtatása, hogy a szocializációnak lehetnek más, kiegyensúlyozottabb kétnyelvűséget eredményező változatai. Ezek a célok csak akkor megvalósíthatóak, ha kommunikálásukra megfelelő médiumokat és terepet sikerül találni. Feltételezhető, hogy bizonyos formájú (rendszeres) magyar nyelvoktatás bevezetése erre is megfelelő alkalmat adhat.

A közösség etnolingvisztikai vitalitása – néhány ellenkező előjelű tendencia ellenére – olyan mértékű, hogy az esetleges nyelvtervezési lépések sikerrel kecsegtetnek. Ha azonban ezek a falvak továbbra is elkerülnek a szakmai diskurzusok és a laikus közönség figyelmét, és a helyzet változatlan marad, néhány évvel később sokkal kedvezőtlenebb, a bogdánfalvihoz hasonló nyelvi állapottal kell a nyelvi tervezésnek szembenéznie.

Irodalom

- Allard, R., Landry, R. 1986. Subjective ethnolinguistic vitality viewed as a belief system. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 7(1): 1–12.
- Allard, R., Landry, R. 1994. Subjective et hnolinguistic vitality: a comparison of two measures. *International Journal of the Sociology of Language* 108: 117–144.
- Voigt V., Balogh L. 1974. *A népköltési [folklor] alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő L. 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188.
- Bourhis, R. Y., Giles, H., Rosenthal, D. 1981. Notes of the construction of a 'Subjective Vitality Questionnaire' for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 2: 145–155.
- Giles, H., Bourhis, R. Y. Taylor, D. M. 1977. Toward a theory of language in ethnic group relations. In Howard Giles (szerk.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press. 307–348.
- Harwood, J., Giles, H., Bourhis, R. Y. 1994. The genesis of vitality theory: Historical patterns and discorsal dimensions. *International Journal of the Sociology of Language* 108: 167–206.
- Lükő G. 1936 [2002]. *A moldvai csángók*. Budapest: Táton kiadó.
- Pozsony F. (szerk.) é. n. [1999.] *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. H. n.: Teleki László Alapítvány.
- Tánczos V. é. n. [1999.] A moldvai csángók lélekszámáról. In Pozsony (szerk.), 7–32.

A nemi identitás pozicionálásának és kategorizálásának explicit nyelvi markerei

Kegyesné Szekeres Erika

A nemi identitás szexus alapú pozicionálása és gender alapú kategorizálása

A **társadalmi (szociális) kategorizálás** fogalma a legáltalánosabban arra utal, hogy egy beszélgetés résztvevői explicit vagy implicit nyelvi eszközök használatával tematizálják társadalmi pozíciójukat (például kijelölik a családi és a munkahelyi hierarchiában betöltött helyüket). A szociális (társadalmi) kategorizálás egyik lehetséges aspektusa a nemi identitás vonatkozásai közül a **szexusnak a kategorizálása**, ami azt jelenti, hogy egy diskurzus során akarva-akaratlanul szignalizáljuk, tehát explicit módon kijelöljük szexusunkat. A szexus (sex class, Goffman 2001) kategorizálásakor a beszélő az interakcióban olyan nyelvi eszközöket (markereket) alkalmaz, amelyekkel maga vagy mások nemi identitását adja meg. Kotthoff (2002) **szexusmarkereknek** nevezi az erre szolgáló nyelvi eszközöket. Fetzer (2000) a következő explicit szexusmarkereket különbözteti meg: névszói megnevezés (*férfi, nő*), névszói megnevezésen alapuló szókapcsolat (*én mint nő, én mint férfi, mi nők, mi férfiak*), *-ként* képzős névszó (*nőként, férfiként*). Speciálisan a magyar nyelvben ide tartozhat az összehasonlító funkcióban álló *képest* névutó (*férfihoz képest jól főz*). Ha például egy női beszélő a beszélgetés során foglalkozását feminin nyelvi alakkal nevezi meg, akkor ezzel kategorizálja női mivoltát az adott szakma képviselőinek közegeiben. Goffmann (2001) ennek kapcsán véli úgy, hogy a szexus kategorizálása voltaképpen nem más, mint a test és a testiség reprezentálása a nyelvben.

A társadalmi nemek kutatásában bevált metódus a **szexus** és a **gender** kategóriáinak egymástól való elhatárolása. A gender kifejezés arra utal, hogy az individuumok rendelkeznek egy ún. társadalmi nemi identitással is, amely részben, de nem teljes egészében a nemi szerepek és a hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák vonzata. A szexus és a gender (társadalmi nem) kategorikus szétválasztását leginkább az indokolta, hogy szemantikailag is kifejezhetővé váljon a társadalmi nem (gender) szociális, kulturális és társadalmi meghatározottsága, szemben a szexussal, mint „eleve adott” kategóriával (Stephan & von Braun 2000). A társadalmi nem olyan attribútum, amivel az individuum nem magától és nem eleve adottan rendelkezik, hiszen a társadalmi nem interakcióban, többek között nyelvi természetű interakcióban létrehozott **szexuális orientáció**, amelynek megkonstruálásában az individuum és társas környezete egyaránt közreműködik (Günthner 2001). A gender fogalma arra enged tehát következtetni, hogy egy beszélgetés során nemcsak szexusunkat kategorizáljuk, hanem genderidentitásunkat is pozicionáljuk, azaz szimbolikusan a férfisság és a nőiesség örvén is konstituáljuk a beszélgetést, explicit módon referálva arra, hogy milyen összetevői vannak genderidentitásunknak.

Wolf (2002) meghatározása szerint a **szociális pozicionálás** interaktív nyelvi és nem nyelvi aktivitásokból álló folyamat, amelyben a beszélgető partnerek önmaguk és mások identitását pozicionálják, tehát a különböző identitásokat az interakcióban explicit nyelvi eszközökkel, ún. **szociális markerekkel ábrázolják**. Az identitás explicit pozicionálá-

sának eszköze lehet például az, hogy az identitást a rá jellemző tulajdonságok hozzárendelésével írjuk le. Másképpen: az egymással interakcióba lépő beszélők önmagukat (és másokat) bizonyos tulajdonságokkal látnak el, bizonyos esetekben címkéznek, amiből a beszédpartner a beszélő szociális és társadalmi identitására következtethet. Az identitások explicit pozicionálásának egyik lehetséges alakzata a nemi identitás pozicionálása, ami a gyakorlatban egy olyan nyelvi folyamat működésbe lépését jelenti, amelyben **társadalmi nemünket (gender)** nyelvi eszközök segítségével pozicionáljuk azzal a céllal, hogy beszélgető partnereinket a nemi orientációban befolyásoljuk. A társadalmi nemet pozicionáló nyelvi eszközöket **gendermarkereknek** nevezzük (Günthner 2001).

A fentiekben tehát a szexus és a gender egymástól való elhatárolásáról volt szó, mivel az egyiket úgymond kategorizáljuk, a másikat pedig pozicionáljuk. A szexus kategorizálásakor a szexualizált nemi identitást, a gender pozicionálásakor a társadalmiasított (sőt intézményesített és szocializált, Goffmann 2001) nemi identitást helyezük előtérbe. A szexust szexusmarkerekkel, a genderidentitást gendermarkerekkel fejezzük ki. Úgy tűnik tehát, hogy a szexus és a genderidentitás nyelvben, nyelvi eszközökkel történő és nem nyelvi vonatkozású elhatárolásának az a legfőbb oka, hogy a kettő nem feltétlenül esik egybe egymással, minek következtében a természetesnek tekintett nem (szexus) és a nemekhez társított szerepek (genderidentitások) között nincs lineáris és kauzális kapcsolat. A szexus és a gender jól látható elhatárolására alkalmazza a szakirodalom az ún. **szex-gender/gender-szex-oppozíció** modellt (l. Hof 1995).

Vizsgálatomban egyrészt arra kerestem a választ, hogy milyen szexusmarkerek és milyen gendermarkerek segítségével történik a magyar nyelvben a szexus kategorizálása és a genderidentitás pozicionálása, másrészt azt reméltem, hogy előbeszédből származó nyelvi példák alapján megállapítható lesz, releváns-e az a felfogás, a szexus és a genderidentitás egymástól kategorikusan elválasztható, avagy mégiscsak feltételezhetünk valamilyen kapcsolatot a kettő között, ha nem is lineárist, de kauzalist.

A nemi identitás explicit markerei a magyar nyelvben

Az általam elemzett beszédproduktumok monologikus, képi elicitálással nyert szövegformák. A képek tematikája megteremtette annak lehetőségét, hogy a fenti szempontok szerint is elemezhető korpusz keletkezzen, de a vizsgálat elsődleges célja nem ez volt. A szexus és a gender fókuszálására a vizsgálat közben figyeltem fel. A vizsgálatban résztvevő személyek (20-20 felsőfokú végzettséggel rendelkező nő és férfi) úgyszólván spontán módon kommunikáltak, pozicionáltak és kategorizáltak beszédükben nemüket és /vagy mások nemét ill. nemi identitását, hiszen erre vonatkozóan semmiféle előzetes instrukciót nem kaptak. A 20 férfi beszélő kétharmada, a női beszélők több mint kétharmada használt legalább szexusmarkereket és legalább az egyik elicitált kép esetében. Mindkét nem képviselői kevesebb gendermarkert használtak. Ennek alapján levonható az a következtetés, hogy a szexus és a társadalmi nem explicit nyelvi markerekkel való szignalizálása, ill. beszédtemaként való fókuszálása a beszélők belső kommunikatív késztetése, a **face-konceptum** alapvető eleme, minek következtében a beszélgetés résztvevői társadalmi alapkategóriák (például szexus és gender) szempontjából is konstituálják mondanivalójukat. A szexus kategorizálásával kapcsolatosan Bourdieu (1997) egyfajta **habituális késztetésről**, Goffman (2001) **rituáléről** beszél. Goffman utal arra, hogy a nemiség és az identitás explicit nyelvi prezentálása és

reprezentálása az individuum felé közvetített **társadalmi elvárás** is egyben, mivel a szexus és a gender olyan nyelvi és nem nyelvi gyakorlatokba ágyazódik be, ami a beszélőben működésbe lépteti a nemet kategorizáló és pozicionáló beszédaktust. Megfigyelve a saját vizsgálatomban részt vevő személyek verbális és nonverbális viselkedését, úgy vélem, hogy a beszélőket a nemiség tematizálására sokkal jobban motiválta a **belső késztetés**, mint a Goffman által feltételezett külső elvárás.

Vizsgálatom adatai alapján azt állapítottam meg, hogy a nemi identitás kategorizálása és pozicionálása keretező beszédcselekvés, amelynek az a célja, hogy a beszélő mások számára kijelölje azokat a nemi diszpozíciókat, azaz a beszélgetésnek azon nemi vonatkozású kereteit, amelyek alapján a beszélő nyelvi és nem nyelvi aktivitását a beszélgetőpartnerek intencionálhatják, vagyis minden nemi vonatkozású kategorizálás és pozicionálás a beszélő szelfjének részeként interpretálandó. A szexus és a gender tematizálása egyszerre produktív és receptív reprezentálás: a beszélő önmagát mint egy bizonyos nemi kategória (szexus) és bizonyos nemi diszpozíciók (gender) reprezentáns vagy areprezentáns képviselőjeként ábrázolja.

1. A szexus explicit kategorizálásának markerei a magyar nyelvben

A szexus kategorizálása az általam készített interjúk többségében generált formában történt. Ez azt jelenti, hogy a férfi és női beszélők többsége leggyakrabban határozott névelővel álló egyes vagy többes számú névszói megnevezéssel és általános értelmű névmással bevezetett névszóval utalt explicit módon a szexusra. A generált kategorizálás azonban az esetek többségében mások szexusának kategorizálását tartalmazta. A beszélő saját szexusára számszerűen kevesebbszer, de leggyakrabban generált névmással és hasonlító szerkezettel tett explicit utalást. Előfordult az is, hogy explicit szexusmarkerrel határolódott el a beszélő saját vagy mások szexusától, ami egyben implicit gender-markerként is működött. Kevesebb esetben fordult elő generált kategorizálás határozatlan névelős névszóval, s igen ritka nyelvi jelenségnek számított az oppozícióval kifejezett szexuskategorizálás.

- (...) ez az öltözködési stílus ma már nem ő nem divatos **a nők** sokkal jobban szeretik a nadrágot mert ezzel is egyenjogúak lehetnek **aa a férfiakkal** (...) (női beszélő)
- szóval **a hölgyek** jönnek . jöjjenek ... **na a hölgyek** régen is úgy voltak hogy ... **az összes asszony** követte ugyanazt a divatot ... **minden nőnek** pont egyforma szalag kellett meg minden ... és és . **az összes nő** biztos fogyzott hogy belemenjen ebbe a ruhakölteménybe (...) (női beszélő)
- hát a ruhákról és az az ... öltözködésről **a nők** tudnának beszélni . **én** már kevésbé tudok mit mondani de most végül is (...) (női beszélő)
- (...) **egy nő** attól is **nő** hogy szoknyát hord és ilyen szőrmeféléket (...) (női beszélő)
- (...) **mi nők** aztán igazán képesek vagyunk ... lel lelkesedni egy-egy szép anyagért (...)
- a felső képen egy száznegyvenhetes alfát látok ezüst színű és **én is mint általában a férfiak** ... szeretem . sőt . imádom az az autókat ez egy csúcsmoell (...)

- *én ugyan nem vagyok nő, de . de érték annyira aa . ruhákhoz, mint mondjuk a nők, de erről azért erről a nők mégiscsak többet tudnának mondani is na de hát (...) (férfi beszélő)*
- *(...) mint nőnek tetszenek tetszenek nekem ezek a ruhák de azért mégse venném fel (...)*
- *(...) tekintve hogyhogy fiú vagyok és mint fiú nem vagyok az a kimondottam divatmániás*
- *(...) egy férfi és arra való tekintettel hogy egy férfi vagyok nem nagyon értek az öltözködéshez*

2. A gender explicit pozicionálásának markerei a magyar nyelvben

A vizsgálatomban résztvevők a leggyakrabban a *nőies* ill. a *férfias* melléknévvel utaltak a beszélő társadalmi nemi identitásához (gender) sztereotipikusan hozzárendelhető tulajdonságkatalógusra. A *férfias* és a *nőies* melléknévet úgy konnotálták a beszélők, mint a sztereotipikusan férfiakra ill. nőkhöz kötődő tulajdonságok összességét, de inkább vonatkoztatták külső, mint belső attribútumokra. Az alábbi női beszélő például a nőiességet úgy pozicionálja, hogy önmagát nem nőies nőként kategorizálja:

- *(...) szeretném szeretnék egyszer öö felvenni egyet [ti. prémes bál ruhát] mert öö sokkal nőiesebbek benne az asszonyok mint mint egy ilyen öö nadrágban például amiket amit én most felvettem .. mert még bár hát még száz kétszáz évvel ezelőtt nagyobb különbség volt a férfiak és nők között mint most ezt lehetett látni a ruházkodáson is és azt hiszem hogy ezek a ruhák sokkal csábítóbbak voltak sokkal inkább felkeltették a férfiak öö érdeklődését érdeklődését . tehát a nőnek a férfiak kedvére kell kell . nő . nőiesnek lennie és ha nem mindig járnék én is nadrágban . lehet hogy nőiesebb len . lennék (...)*

Az interjúk alapján általánosnak mondható az is, hogy a beszélők a szexusra való utalással hozzák kapcsolatba a nemekre sztereotipikusan jellemző attribútumokat, azaz a gender vonások szexusfüggőek is egyben, s voltaképpen a szexus a magyarázó elve annak, hogy a beszélő nőiesnek vagy férfiasnak pozicionál-e egy bizonyos tulajdonságot. A generáló funkciót betöltő szexusmechanizmus jelenlétére utal a magyarázó kötőszók gyakori használata is.

- *(...) mivel én fiú vagyok nem vagyok valami nagy divatszakértő (...)*
- *könnyű dolgom van most ... hiszen mert én fiú vagyok és a vezetés meg az autó az ugyebár férfidolog de igaz hogy én is odavagyok az autókért meg meg főleg a sportautókért (...)*

A szexussal ellentétes genderpozicionálás ugyan kevesebbszer fordult elő az interjúkban, a szexus azonban itt is ok-okozati összefüggésben állt a sztereotipikus címkézés elutasításával. Erre utalnak az ellentétes és megszorító értelmű módosítószók és kötőszók is.

- *nem tudok vezetni hát hát ... őszintén engem nem is nagyon érdekel a kocsik meg a kormány ami itt van előttem ... pedig férfi vagyok de engem nem nagyon tudnak lekötni az autók (...)*
- *(...) bár fiú vagyok mégse igazán szeretem a kocsikat és és ... tudom hogy más férfiakat ez a téma lánba hoz dede engem igazából . hidegen hagy ... nem is nagyon szoktam vezetni (...) (férfi beszélő)*

Összegzés és következtetések

A **szex-gender elhatárolása** magyar anyanyelvű közegben, a magyar társadalmi berendezkedés és kulturális hagyományok sajátosságai alapján nem releváns. Ha a szex/gender egymástól elhatárolható lenne, és oppozícióban is állna egymással, akkor a nemi identitás kategorizálása és pozicionálása is élesen elhatárolódna egymástól. A vizsgálat alapján azonban az igazolható, hogy az explicit szexusmarkerek funkcionálhatnak implicit gendermarkerekként is, és a gendermarkerek nem függetleníthetők a szexusmarkerektől, sőt sokkal inkább kauzális viszonyban vannak egymással. A beszélők megnyilatkozásai alapján arra következtethetünk, hogy a kategorizált szexus-alapú és pozicionált gender alapú nemi identitás összefügg egymással, mégpedig úgy, hogy szex/gender relációt (Hof 1995) alkot, vagyis genderidentitás nem képzelhető el a szexus teljes kiiktatásával, mint ahogyan szexus sem genderkomponens nélkül. A szexualizált nem (a szexus) kategorizálása a beszélők belső kommunikatív késztetésének látszik, a folyamatra természetszerűleg befolyást gyakorolhatnak a nemekkel kapcsolatos külső elvárások is. A magyar beszélők fontosabbnak tartották a szexus kategorizálását, mint a genderidentitás pozicionálását, s úgy kezelték a szexus kategóriáját, mint alapvetően kategorizálandó entitást, azaz olyan nyelvi vonatkozással is bíró konceptumot, amelynek kimondása lényeges és hangsúlyos is lehet egy bizonyos kommunikatív helyzetben. A társadalmi nem (gender) pozicionálása rejtettebben formában és kevésbé intenzíven történt, de a megnyilatkozások alapján a szexus kategóriájától nem függetleníthető, hiszen – mint a példák demonstrálják – a gender a magyar beszélők tudatában a szexussal vagy koherens, vagy azzal inkoherens viszonyt alkotó entitásként van jelen. Az interjúk mind férfi mind női résztvevői a **gender koherencia versus inkoherencia** magyarázó elveként generálták a szexust.

Irodalom

- Bourdieu, P. 1997. *Die männliche Herrschaft*. In: Dölling, I. & Kraus, B. *Geschlechterkonstruktionen in der sozialen Praxis*. Frankfurt: Fischer. 153–217.
- Fetzer, A. 2000. „Vordergründig war ich für die gar nicht frau”. *Linguistik online* 5, 1/00.
- Goffman, E. 2001. *Interaktion und Geschlecht*. Frankfurt – New York: Campus.
- Günthner, S. 2001. Die kommunikative Konstruktion der Geschlechterdifferenz: sprach- und kulturvergleichende Perspektiven. *Muttersprache*, 111. / 3. 205–219.
- Hof, R. 1995. Die Entwicklung des Gender-Studies. In: Bußmann, H. & Hof, R. *Genus. Zur Geschlechterdifferenz in Kulturwissenschaften*. Stuttgart: Kröner. 2–34.
- Kotthoff, H. 2002. *Was heißt eigentlich doing gender? Zu Interaktion und Geschlecht*. *Wiener Slawistischer Almanach* 55, 7–39.
- Von Braun, C. & Stephan, I. 2000. *Gender-Studien. Einführung*. Stuttgart: Metzler.
- Wolf, R. 2002. Soziale Positionierung im Gespräch. In: Kallmeyer, M. (ed.) *Gesprächsrhetorik*. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache. 68–94.

Motiváció, nyelvtudás, karrier

Konczosné Szombathelyi Márta

1. Motiváció

A szervezeti kommunikáció négy legfontosabb funkciója közül (információs, ellenőrzési, érzelmi, motivációs) az egyik a motiváció. A vezetés és irányítás kérdéskörén belül az egyik nagy probléma az ösztönzés. Manapság azok kapnak munkát és tarthatják meg az állásukat, akikben működik az önmotiváció, és sok embernek az a munkája, hogy másokat ösztönözzön. A vezetői munka megköveteli, hogy rendelkezünk mások motiválásának képességével. A motiváció hatása nemcsak a komplex és komoly követelményeket támogató vállalkozói környezetben érvényes, hanem a tanári munkában, a társadalmi tevékenységformákban és a magánéletben is.

A motiváció, a motiváltság jelei azok, amiket a potenciális munkaadók érdeklődéssel figyelnek, amikor a munkára jelentkezők közül választanak. Európai nagyvállalatoknál végzett egyik felmérés regisztrálta mindazokat a kulcsszavakat, amelyeket ezek a munkaadók a feljegyzéseikben használtak a kiválasztás és értékelés során (1. táblázat).

1. táblázat
A motiváltság jelei

Kapcsolt kifejezések	Kapcsolt tulajdonságok
Hozzáállás a munkához	Energia
Munkára irányultság	Ambíció
Szorgalom	Kitartás
Szolgálatkészség	Határozottság
Elkötelezettség	Céltudatosság
Az egyén és a vállalati szervezet illeszkedése	Eltökéltség
Hivatástudat	
Munkabírási	

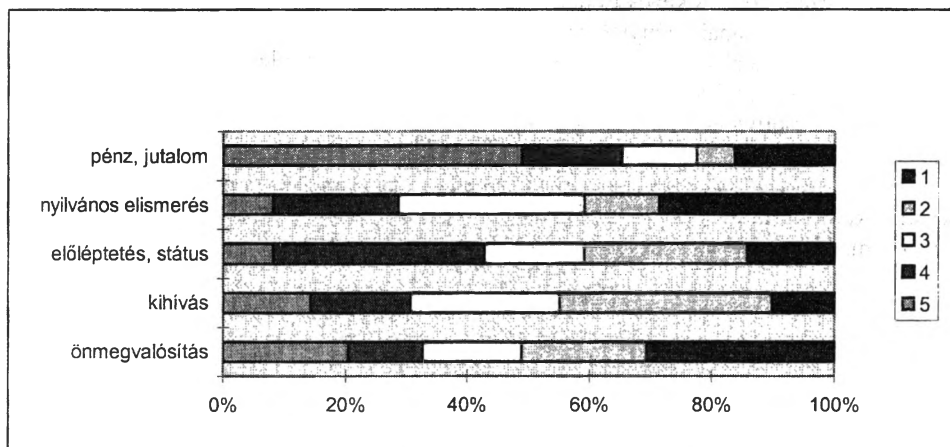
(Adair 1997: 25)

Az egyes cselekedeteket egyszerre több motiváció is mozgathatja. Az emberek többsége legtöbbször vegyes motivációk alapján cselekszik. Az indítékot és a motivációt szinonimaként szokták használni. Az indíték azonban erőteljesebben igényli a cselekedet logikai vagy racionális megindoklását. A motivációról való világos gondolkodásnak épp az a nehézsége, hogy természetéből fakadóan nagyrészt nem tudatos.

2002-ben egy kérdőíves vizsgálat során többek közt arra kerestem a választ egy kb. 550 főt foglalkoztató, norvég tulajdonú, Győrött működő cég 54 alkalmazottjától, hogy mi ösztönzi őket a munkában és a nyelvtanulásban.

A kérdéscsoport első felében arra kértem őket, rangsorolják az alábbi öt motiváló tényezőt ötjegyű skálán (a legjelentősebb kapjon ötöt, a legkevésbé jelentős egyet): pénz, magasabb fizetés, jutalom; nyilvános elismerés; előléptetés, státusz; a feladatban rejlő kihívás; bizonyítani akarás; az önmegvalósítás lehetősége. (1. ábra)

1. ábra
Mi motiválja Ön szerint leginkább az Ön kultúrájabelieket a munkában?

A kérdés tehát nem csupán a megkérdezettre irányult, hanem általánosítva a saját kultúrájabeliekre. A kialakult rangsorban a legfontosabbnak tartott motiváló tényező a pénz (3,7), amely az emberek többsége számára stratégiai jelentőségű: munkájuk értékét és mások általi értékelését tükrözi. Hiánya elégedetlenséget nagyobb erővel tud kiváltani, mint megléte elégedettséget. Ha elég sok van belőle, elveszíti motiváló erejét. Mivel a megkérdezettek fele a legfontosabb motivátornak tartja a pénzt, így ezt az elégedetlenség egyfajta jelének tekinthetjük a közvélemény szerint jól fizető cég alkalmazottai körében. A megbecsülési szükségletek fontosságát jelzi az előléptetés, státusz második helyre kerülése (2,9). A harmadik fontosnak tartott motiváló tényező, a bizonyítani akarás (2,8) ill. az önmegvalósítás lehetősége (2,7) az a munkamotivációs ütdér, amely a XXI. században rendkívüli fontosságúvá vált. A nyilvános elismerést közel ilyen fontosnak tartják, hiszen kevés dolog motivál jobban, mint a dicséret. Az elismerés utáni vágy univerzális jelenség.

A kérdéscsoport második fele a nyelvtanulás motivációira fókuszál. Egyesek azért tanulnak nyelveket, hogy nemzetközibbé váljanak, mások – épp ellenkezőleg – azért, hogy nemzeti azonosságukat megőrizték. A nyelvtanulási motivációk tehát különféle lehetnek:

- Ideológiai – a domináns hatalom nyelvének ráerőltetése a kiszolgáltatott helyzetben levő népcsoportra;
- Önazonosság, identitástudat erősítése – különösen a kisebbségek esetében, jellemző (pl. a velszi nyelv reneszánsza Nagy Britanniában);

- A nyelvi és kulturális jogok megőrzésének szándéka – pl. a québeci franciák érdekében rendelet írja elő, hogy a francia nyelvű feliratoknak kétszer akkoráknak kell lenniük, mint az angol nyelvűeknek;
- A sokszínűség megőrzésének és biztosításának a szándéka (pl. az EU nyelvpolitikai irányzata);
- Formai követelményeknek, szakmai elvárásoknak való megfelelés kényszere (pl. bizonyos címek, diplomák, pozíciók, kvalifikációk elnyerése);
- Nemzetközi érintkezés iránti igény – idegen kultúrák elsajátításának és sajátunk megmutatásának igénye (Hidasi 2002: 10)

Mi ösztönzi a vizsgált vállalatnál megkérdezetteket arra, hogy idegen nyelveket sajátítsanak el? A válaszokból az derül ki, hogy az általam felsorolt öt motiváló tényező közül a nyelvtanulás motiváltságában a munkahelyi lehetőséget tartja a többség a legfontosabbnak (35,7 százalék). A kihívás (21,4 százalék), a környezet motiváló ereje ill. a munkahelyi kényszer (15,4 - 15,4 százalék) mellett jelentős azok aránya is (11,9 százalék), akiket a kultúra iránti érdeklődés mozgat. A szakmai elvárásoknak való megfelelés és a nemzetközi érintkezés iránti igény tehát a legfőbb hajtóerők a nyelvtanulásban. Érdekes tapasztalat egyrészt, hogy amíg a munkában a pénz motivál a legjobban, a nyelvtanulásban ez szempontként nem jelent meg; másrészt szerencsésen kapcsolódik össze a vállalati és az egyéni érdek: a munkahely által felkínált lehetőség (a támogatott nyelvtanulás) ill. a vállalat nyelvtudás iránti igénye.

2. Nyelvtudás

Ismertek az 1994/95-ben Magyarországon, a 14 éven felüli lakosság 2000 fős reprezentatív mintáján végzett adatfelvétel eredményei, mely szerint (a nemzetiségi nyelvtudókat nem számítva) a lakosság csupán 11,8 százaléka ismer legalább egy idegen nyelvet legalább olyan szinten, hogy szóban és írásban is elboldogul rajta.

A 2002 márciusában készített Eurobarométer felmérés szerint a magyarok idegen nyelv-tudása a legalacsonyabb az EU-hoz csatlakozó országok közül. Eszerint a 15 éven felüli magyar népességnek mindössze 25 százaléka beszéli az öt leggyakoribb nyugati nyelvet valamelyikét. A nyelvtudás hiánya megakadályozhatja, hogy éljünk az EU-tagságból adódó esélyekkel.

2003 márciusában a Marketing Centrum (az Oktatási Minisztérium megbízásából) kutatást végzett az idegennyelv-tudás háttértényezőinek feltárására: milyen attitűdök, motivációs struktúrák ösztönzik, ill. gátolják a nyelvtanulást. A vizsgálat négy célcsoportot érintett: diákokat (5., 8., 11. évfolyam), tanárokat, szülőket, munkaadókat.

A diákok: A most 5. évfolyamos diákoknak csak négy százaléka kezdte a nyelvtanulást ebben a tanévben, 26 százalékuk már az óvodában is tanult idegen nyelvet (ezt egyikük sem tartotta igazán hasznosnak). 81 százalékuk egy nyelvet tanul, többségük szívesen tanulna többet is. Csupán heti 1-2 órát fordítanak a nyelvtanulásra, átlagosan 3,2 órát (tanórákkal együtt). A nyelvtanulás célját többségük az utazáshoz kapcsolódó nyelvhasználatban (74 százalék), munkahelyszerzésben (63 százalék), külföldi munkavállalásban (56 százalék) jelölte meg. A felmérés szerint használható nyelvtudásuk nincs.

A most 8. évfolyamos diákok 28 százaléka kezdte 5. évfolyamon idegen nyelvek tanulását, tehát a magyar diákok egyre korábban kezdik a nyelvtanulást. 71 százalékuk egy nyelvet tanul. Átlagosan 4,9 órát fordítanak nyelvtanulásra hetente. Kb. 5 százalékuk rendelkezik használható nyelvtudással. A felmérés szerint azok a diákok, akiket a felvételikor szerzett plusz pontszám, külföldi munkavállalás, külföldi továbbtanulás motivál, jobban tudják az idegen nyelvet, mint azok, akik a dalszövegek, ill. a számítógépes játékok miatt szeretnének nyelveket tudni. A diákok szorgalma, nyelvtanulásra fordított ideje, szorgalma korrelál a nyelvtudás mértékével.

A 11. évfolyamos (jövőre érettségiző) diákok 70 százaléka két nyelvet tanul. Átlagosan heti 6,4 órát fordítanak nyelvtanulásra, s kb. 15 százalékuk rendelkezik használható nyelvtudással. A középiskolás fókuszcsoporthoz egyik legfontosabb tanulsága, hogy csak azok a diákok tettek szert használható nyelvtudásra, akik életük egy szakaszában nagyon intenzíven foglalkoztak a nyelvtanulással. Ez is indokolja azt, hogy 2004 szeptemberétől minden gimnáziumban és szakközépiskolában nyelvi előkészítő 9. évfolyam indulhat, ahol az ezt igénylők a tanórák 40 százalékában idegen nyelvet tanulhatnak. Az intenzív nyelvi képzéstől komoly javulás várható a tanulók nyelvtudásában. Az is megállapítható az adatokból, hogy a külföldre utazások gyakorisága szorosabban korrelál a nyelvtudással, mint a hetente nyelvtanulásra fordított összes idő.

A **nyelvtanárok** átlagosan 3,8-ra értékelték diákjaik nyelvtanulási motiváltságát. Becslésük szerint a diákok 46 százaléka képes lesz legalább középfokú C típusú nyelvvizsgát tenni az érettségiig.

A **szülőknek** kitüntetett szerepe van gyermekeik nyelvtanulásában. Sok esetben ők orientálják és finanszírozzák iskolai kereteken belüli és kívüli nyelvtanulásukat. Ők adhatnak példát, így fontos, hogy viszonyulnak a nyelvtudáshoz. A „Szeretném, ha a gyerekem *többre vinné*, mint én, ehhez pedig nélkülözhetetlen a nyelvtudás” állítással a szülők 98 százaléka értett egyet, a „Manapság csak az tud *karriert építeni* magának, aki beszél legalább egy világnyelvet” állítással pedig 80 százalékuk.

A felmérés szerint külön nyelvórákra, magántanára a szülők 28 százaléka költ pénzt, átlagosan 40 ezer forintot egy tanévben. Ez persze csak az átlag, hiszen azok közül a szülők közül, akik a felső középosztályba sorolták magukat, 57 százalék költ a gyermek külön nyelvtanulására.

A falvak, a kisvárosok, a vidéki nagyvárosok és a főváros lakói közül a vidéki nagyvárosokban élők íratják be legnagyobb számban gyermeküket külön nyelvórákra (www.marketingcentrum.hu)

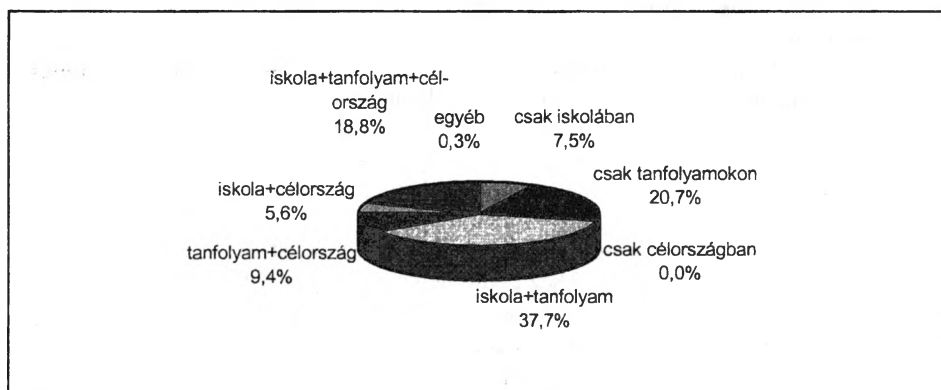
Az említett győri cég általam megkérdezettjeiről a kérdőív segítségével felmértem a válaszadók nyelvtudását, nyelvi igényét is. Eszerint napi munkájukhoz 87 százalékuknak van szüksége idegen nyelv tudására (nyilvánvaló tehát, hogy még a külföldi tulajdonosi érdekeltségű cégeknél sem minden alkalmazottnak kell idegen nyelven beszélnie). Nyelvtudásuk szintjét nem mindegyikük tarja tárgyalóképesnek: 41,8 százalékuk egy nyelven, 10,9 százalékuk két, 3,6 százalékuk három nyelven tartja magát tárgyalóképesnek az anyanyelvén kívül. Közülük a németet használta leginkább munkanyelvként 68 százalék, az angolt 14,5 százalék, mindkét említett nyelvet 14,5 százalék. Megjegyzendő, hogy a cég a vizsgált évben került osztrák tulajdonból norvégba, így érthető az

alkalmazottak németnyelv-használatának magas aránya. Ezt azonban fokozatosan kiszorítja az angol.

A vállalat minden területén fókuszba került a nyelvtudás. A válaszolók szerint leginkább a műszaki területen szükséges (33 százalék), de a gazdasági (19,2 százalék), a menedzsment (17,4 százalék), a kereskedelmi (16,5 százalék), az adminisztratív (13,7 százalék) munka eredményes végzése is szükségessé teszi azt. Eszerint tehát a műszaki szakemberek szakmai nyelvtudására mutatkozik a legnagyobb igény, de figyelemre méltó az is, hogy az adminisztratív munkakörben foglalkoztatottakkal szembeni idegen-nyelvtudás iránti elvárás alig marad el a kereskedelmi és menedzser feladatokat ellátóktól.

Szintén tanulságos a nyelvtudás szerzésének útjait vizsgálni. A válaszolók többsége a nyelvtudáshoz több forrásból jutott hozzá (iskola, tanfolyam, célország, ill. ezek variációi) (2. ábra).

2. ábra
A nyelvtudás szerzésének útjai

Ahogy a fenti ábrán látható, legnagyobb arányban az iskola és tanfolyam együttesét említik, magas arányban a „csak tanfolyam”-ot. A csak iskolában szerzett nyelvtudás aránya 7,5 százalék, legritkább az iskola és célország együttes említése. Egyéb módként említésre került a magántanárral ill. autodidakta úton való tanulás. Meglepő, hogy az összes említések számát nézve a tanfolyamok jelentősége (45,6 százalék) jóval meghaladja az iskolákét (36,5 százalék) és a célországit (33,8) a nyelvtudás szerzése szempontjából. Fontos feladat tehát az iskolai nyelvoktatás hatékonyságának fejlesztése, valamint a külföldi – nyelvtanulással összekapcsolható – utazások számának növelése.

A kommunikatív nyelvtudás szükségességének újabb bizonyítéka az idegen nyelvek használata során leginkább nehézséget okozó tényezők vizsgálata. Az 54 válaszadó személy a gyakorlás lehetőségének hiányában (27 százalék), a szókincs hiányosságában (17,8 százalék), a nyelvtani szabályokban (16,6), a dialektusokban (10,7 százalék) és a beszéd, a szóbeli kommunikáció nehézségében (9,5 százalék) látja a legnagyobb kihívást. A szakmai nyelvet 9,5, az írást 7,1 százalékban említik nehézségként. A hazai

külföldi ill. vegyes tulajdonú vállalatok jelentős szerepet töltenek/tölthetnek be a nyelvtanulás támogatásával (külföldi utazások, támogatott nyelvtanfolyamok).

3. Karrier

A nyelvtudás legközvetlenebb haszna a munkaerőpiacon realizálódik, értéke itt mutatkozik meg legnyilvánvalóbban. A Marketing Centrum által HR menedzserektől és fejlesztőktől gyűjtött adatok szerint a cégek felénél ügyintézőtől felfele minden jelentkezőtől elvárják a középfokú nyelvtudást. A nyelvvizsga-bizonyítvány bemutatásával csak a cégek töredékénél elégszenek meg, megbízhatatlannak minősítették a legtöbb helyen, és idegen nyelvű interjú keretében kell számot adni a nyelvtudásról. Az állásra jelentkezők alig több mint fele rendelkezik a hirdetésben megadott nyelvtudással, és a hiányos tudással jelentkezőket az első körben kizárják, bár legtöbbször meg sem értik, hogy nem versenyképesek. Nem sok eséllyel pályázhat felső- vagy középvezetői pozícióra az, aki nem beszél legalább egy nyelvet (többnyire az angolt) tárgyalási szinten. Felsővezetői szinten alapvető fontosságú az angol tárgyalási szintű ismerete, és ezt sok esetben szükséges legalább még egy nyelv hasonló szintű tudásával kiegészíteni. A második nyelvek közül a német a legfontosabb, de egye cégeknél előnyt jelent a közép-európai nyelvek ismerete is. Középvezetői szinten a második, harmadik nyelvtudása lehet alacsonyabb (társalgási) szintű is. A megkérdezett fejedelmek tapasztalata szerint a magas szintű nyelvtudással rendelkező pályázók 40 százalékkal magasabb bérre számíthatnak, mint a más szempontból hasonló képességű, de hiányos nyelvtudású pályázók.

Összegzés

1. Megfelelő motiváció nélkül nincs megfelelő eredmény semmilyen munkában, így a nyelvtanulásban sem. A motiváltság elősegíti a hatékony, eredményes munkavégzést.
2. Nagyon fontosak a külső motivátorok: szülők, tanárok, vezetők, társak, körülmények, de mindezeknél fontosabb a belső motiváltság, a vágy, az akarat. Ezt mindenkinek magának kell kialakítania.
3. Azok tesznek szert használható nyelvtudásra, akik életük egy szakaszában intenzíven tanultak nyelvet.
4. A tanároknak – mint minden vezetőnek – ismerniük kell a hatékony motiválás módszereit (közös célkitűzés, értékelés, jutalmazás, érzelmek hatása stb.)
5. A külföldi utazások a legfőbb motivátorok közt szerepelnek, így elő kellene segíteni minél több diák és tanár külföldi nyelvtanulását.
6. A munkaerő-piaci igényeknek megfelelő nyelvtudású szakemberek képzését az iskolai kereteken belül kellene eredményesen megoldani.

Irodalom

- Adair, J. 1997. *Hatékony motiválás* (eredeti kiadás: Effective Motivation 1996) Fordította: Kállai Tibor. Budapest: Network Twenty One Kft.
- Hidasi J. 2002. Metszéspontok: nyelvek és kultúrák. *Modern Nyelvoktatás* VIII. évf. 2-3. szám, szeptember.

A nyelvművelés etikája és gyakorlata

Minya Károly

A nyelvvel foglalkozó rétegzett és árnyalt csoportok közül feltétlen fontos részletekben megvizsgálni a laikusok körét. Ők azok, akik elsősorban érzelmi alapon hoznak nyelvhelyességi döntéseket, magyarságféltésből, az identitás megőrzése céljából. Ez korántsem elítélendő, inkább tiszteletre méltó, azonban a laikusok értéktételeit, főleg a szakembereknek, helyesen kell értelmezniük. A laikusok ugyanis szigorúbban ítélkeznek, s nem kedvelik, ha az általuk szembeállított nyelvi jelenségekre azt a választ kapják, hogy mindkettő helyes. Ez sem gond, toleranciával kezelhető. A baj egyrészt abból adódik, ha az ő véleményüket nem jó szándékú, türelmes meggyőzéssel próbálják meg helyreigazítani, másrészt abból, ha az ő téves ítéleteiket a deskriptív nyelvészek a hagyományos nyelvművelők „számlájára írják”. Így ez a két csoport gyakran összemosódik. Ezért érdemes mindenekelőtt részletezni a laikusok körét.

Idetartoznak időnként a magyartanárok is, akik a korábban tanult nyelvművelő babonákat adják tovább, s ebben néha a tankönyvek is megerősítik. Íme egy példa:

„Javítsd a hibákat az alábbi mondatokban!”

Tördeli a kezét. Akkor már potyogtak a szemeiből a könnyek.”

Úgy vélem semmiképpen nem tekinthető hibának a páros testrészek többes számú használata a fenti mondatokban. Jó egyes számban és többes számban is.

Ebbe a csoportba lehet sorolni azokat az újságírókat is, akik viszonylag rendszeresen vagy alkalmanként nyelvművelő cikkeket jelentetnek meg. (Az 1997-es nyilatkozatvitában legalább ötven újságíró nyilvánított véleményt.) 2004 márciusában jelentek meg az alábbi sorok egy megyei napilapban, amely több tízezer példányban jelenik meg, a cikk címe: A szőnyegre kerül és társai.

„Édes anyanyelvünk nem szereti a személytelenséget és a szenvedő igealakokat. Bár létezik a -tatik, -tetik igeképző, mégsem »használtatik«. Germanizmusként viszont már régen gyökeret vert nyelvünkben az úgynevezett körülírt szenvedő szerkezet (»le van a búza aratva, keresztbe is van már rakva«), ám a most »terítékre került« kerül viszonylag új fejlemény, és terjed, mint a pestis.”

A cikkben mindjárt négy megállapítás hibás: 1. nem igaz, hogy a magyar nyelv nem szereti a személytelenséget, 2. nem igaz, hogy a határozói igenév és létigés szerkezet germanizmus, 3. a *terítékre kerül* formailag terpeszkedő kifejezés, valójában azonban frazéma, helyes, 4. a terpeszkedő kifejezések nem új keletű jelenségek. Félő, hogy az ilyen (el)írások a hagyományos nyelvművelők számlájára íródnak (személytelen forma!).

Maguk az olvasók mint laikus nyelvművelők is gyakran írnak a lapba, s ilyenkor túlzóak, igen szigorúak az eleinte új, bizalmas nyelvhasználatú (kereskedelmi rádiós) szavakat illetően.

„Minek a magasságában? Szegény, sokszor, megkínzott, meggyalázott magyar nyelvünket egy újabb (kifejezés) csapás fenyegeti. Ez a »magasságában«. Az illető nem azt mondja, hogy kilenc órakor, a század elején, hanem kilenc óra magasságában vagy a század eleje magasságában. Nagyon sajnálatos lenne, ha egy ilyen – akár televízió, rádió mikrofonja előtt elhangzó – kifejezéskor a legközelebb álló jó öklű magyar ember az orra alatti magasságban vágná szájon, s a fogai esetleg a plafon magasságába repülnének«, talán akkor megjegyezné az illető, hogy a nyaképűség, a kivagyiság jogán a magyar nyelvet nem szabad bemocskolni.”

Az érzelmi viszonyulást, még egy ilyen olvasói levélben is, elutasítóan kell fogadni, a „tetteges nyelvművelés” még idézőjelben sem áll senkinek szándékában.

A laikusok körébe sorolhatók időnként a politikusok is, a felirattörvény kapcsán többen véleményt nyilvánítottak a nyelvről, a nyelvhelyességről.

Félreértés ne essék: azt nem állítottam, hogy minden laikus megnyilvánulás hibás volna, csupán azt, hogy nem szakemberek lévén fennáll a tévedés lehetősége. Íme már is egy ellenpélda. Egy közember elvárásnormája hogyan sérülhet meg egy mindennapi helyzetben. Az idézet egy napilap SMS-rovatából való:

„Beszélünk a gyógyszerárról, de az udvarias kiszolgálásról nem. Egy-i patikában nem szokás ránézni a vevőre, és a gyerek korát úgy kell megkérdezni, hogy »Mekkorra a pulya?« Gratulálok! És nem is volt fiatal.”

Feltételezzük a „jobbik” esetet. Az eladó nem akarta megsérteni a vevőt, azonban hibázott. A formális/informális helyzethez illő kommunikációs forma megválasztása nemcsak a parlamenti képviselők, polgármesterek és más közszereplők számára fontos, hanem íme: egy egyszerű eladó számára is. Nagyon egyszerűen: amikor fehér köpenyt vesz, megigazítja a frizuráját, akkor a megnyilatkozásai is ehhez kell igazodjanak. Úgy járt el akarva akaratlanul, mintha odalökte volna a gyógyszert a kedves vevőnek. A nyelvi illeten és a kommunikációs elvárás sérült. Nem volt etikátlan a vevő SMS-e, ő a saját szociokulturális beállítottsága és intelligenciája alapján ítélkezett.

A következő eset már sokkal összetettebb, s mivel botrányos hírű volt, az országos sajtót is bejárta. Íme a hír:

„Az emberi butaság pofonjai. Közfeladatot ellátó személy elleni erőszak miatt indult eljárás egy-i házaspár ellen. A nyomozás adatai szerint a 29 éves férfi és felesége hétfőn reggel bementek a helybeli általános iskolába, és a folyosón bántalmazták a harmadikos gyermekük középkorú tanárnőjét. A-i Rendőrkapitányság által elvégzett tanúkihallgatások szerint a szülők nem engedték el fiukat a korábbi osztálykirándulásra, és ezt az ellenőrző könyvébe tett beírással igazolták. Elmondásuk szerint azért támadtak a pedagógusra, mert az piros tollal kijavította a szülői bejegyzés helyesírási hibáit.”

Kétségtelen, a szülőknek a törvényellenes cselekedetükért felelniük kell, azonban a tanárnő is vétkes, etikailag nem volt oka és joga kijavítani a hibákat, s ezzel megsérteni őket. Ennek további részletezése helyett következze egy rövid felmérés eredménye. Negyedéves magyar szakos hallgatóknak is felolvastam a hírt, majd kértem, hogy véleményezzék. Természetesen a nagy többség elítélte a tanárnő tettét, s a szülőket pedig a testi bántalmazás miatt. Azonban néhány hallgató a szülőket helyesírásukért is elmarasztalta. Íme néhány vélemény:

„Pedagógia-módszertanórán hangzott el tavaly, hogy egy tanárnak gyakran nemcsak tanítványait, hanem azok szüleit is nevelnie, oktatnia kell. Így tett a cikkben említett tanárnő is. Nevelt, korrigált..., s közben vérgigéztette a gyermek szüleit...”

„Erre azt szokták mondani, hogy a jó pedagógus mindig nevel, és mindig is kell nevelnie. Ez a pedagógus is ezt tette ebben az esetben. Én az ő helyében nem lettem volna ilyen »lelkész«. Persze igaz, hogy nekem is biztos szemet szúrt volna az a bizonyos helyesírási hiba, én viszont megtartottam volna magamnak a véleményem. A szülők sem viselkedtek éppen toleránsan a pedagógussal. Szerintem inkább elszégyellték magukat, szégyenkeztek írásuk miatt, és így »adtak hangot« ennek.”

„Abból a szempontból igaza volt (ti. a tanárnőnek), hogy a szülőnek kell példát adnia gyermekének. De hát hogyan írjon helyesen a gyerek, ha a szülő sem tud? Viszont a tanárnő a szülőket nem tanítja/taníthatja.”

„A helyesírási hibákból levonhatta a tanárnő a következtetést arról, hogy milyen fokú lehet a szülők iskolázottsága, de ennél nem kellett volna tovább mennie.”

„Ezzel a cselekedetükkel nem értek el semmit a szülők, hiszen ettől még nem tudnak helyesen írni, és jól le is szerepeltek a tanárok és a szülők előtt.”

Zárásul két tanulság. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a laikusok véleményét, főleg ha kifogásolható, a szakembereknek helyén kell kezelniük és értelmezniük. A fenti „nyelvi esetek” nem jogi esetek, de az már látható, hogy a nyelvművelés etikája igen bonyolult és összetett probléma.

Hasonlóképpen az olvasóknak szánt rovatokban megjelenő nyelvművelő véleményeket óvatosan kell kezelni. A szándék nyilvánvaló, de a szaktudás már hiányos. Ezekkel a véleményekkel a hagyományos nyelvművelők sem feltétlen értenek egyet

Az elzászi nyelv – Franciaország második regionális nyelve

Ortutay Katalin

1. Az 1999-es franciaországi népszámlálás nyelvi vonatkozásai

Az 1999-es franciaországi népszámlálás, először az ország történetében, nem csupán a népesség adott időszakra vonatkozó általános állapotáról adott statisztikusan értékelhető információkat, hanem a nyelvek generációról generációra történő átadásáról is. A család történetét feltérképező kérdőív részeként a családi nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre kellett felelniük a válaszadóknak. A kérdőív a következő kérdéseket tartalmazta:

- A. *Milyen nyelven, dialektusban beszéltek Önnek a szülei gyermekkorában, körülbelül öt éves korában? Az apja (nevelője) a következő nyelven, vagy nyelveken beszélt Önhöz: 1..... 2.....
Az anyja a következő nyelven vagy nyelveken beszélt Önhöz: 1.....
2.....*
- B. *Milyen nyelven beszélt Ön gyermekeivel, amikor körülbelül öt évesek voltak? (illetve milyen nyelven beszél velük jelenleg, amennyiben öt évesnél fiatalabbak?)
1..... (általában) 2..... (alkalmanként)*
- C. *Előfordul-e jelenleg, hogy a környezetében élőkkal (rokonok, szülők, barátok, kollégák, kereskedők) nem franciául, hanem más nyelven beszél? Igen / Nem
Ha igen, melyek ezek a nyelvek?*

A kérdőívre adott válaszok régóta várt adatokkal szolgálnak Franciaország nyelvi sokszínűségéről, a regionális nyelvek aktuális helyzetéről. Az első hivatalos eredményeket 2003-ban tették közzé, az elzászi nyelv helyzetére vonatkozó megállapítások ezekre a statisztikai adatokra támaszkodnak. A családon belüli nyelvhasználat felmérésére történt már egy kísérlet a francia történelemben, a 19. század közepén, amikor Victor Duruy, III. Napóleon közoktatási minisztere, 1863-ban felkérte a tanítókat és a polgármesterei hivatalok titkárait, hogy mérjék fel, hány francia anyanyelvű és hány nem francia anyanyelvű gyermek él a községükben. Az eredményeket mintegy száz évvel (!) később, 1977-ben értékelték ki, de az adatok ennyi idő elteltével természetesen meglehetősen megbízhatatlanok és használhatatlanok voltak. Jelen esetben tehát mindenképpen premierről beszélhetünk, hiszen a felmérés eredményének kiértékelése rövid idő alatt megtörtént, és maga a népszámlálás is objektív körülmények között zajlott. Ezek alapján összességében megállapítható, hogy Franciaországban minden negyedik felnőtt nőtt fel olyan családban, ahol szülei nem franciául, hanem valamilyen más nyelven beszéltek hozzá. Ám ezeknek a felnőtteknek csupán egyharmada adta tovább ezt a nyelvet saját gyermekeinek.

A regionális nyelvek átöröklése generációról generációra látványosan csökken. Az 1930 előtt születettek nemzedékében még minden harmadik személy beszélt valamilyen franciától eltérő nyelven a szüleivel, ez az arány évtizedről évtizedre egyre alacsonyabb. Míg a kétnyelvűség általános jelenségnek számított a múlt század közepén, mára a francia egyértelműen a családok általában használt nyelve lett.

2. Az elzászi nyelv helyzete a statisztikai adatok tükrében

Az elzászi nyelv helyzete az adatok elemzése alapján viszonylag jónak mondható, hiszen 545.000 tizenennyolc éven felüli személy nyilatkozott úgy, hogy beszéli ezt a nyelvet, ami azt jelenti, hogy az oksztán után ez Franciaország második regionális nyelve. A felmérés alapján tízből négyen használják a nyelvet, ez az Elzászban élő felnőtt lakosság 39%-a. A francia és az elzászi mellett természetesen a német áll a következő helyen, mintegy kétszázezer nyelvhasználóval.

Az elzászi nyelv használatát több tényező befolyásolja. Egyik fontos kritérium az illető születési helye: az Elzászban születettek 51%-a használja a nyelvet, és 58%-a akkor, ha mindkét szülő elzászi születésű. A megkérdezettek kora természetesen meghatározó tényező, hiszen az 1930-ban születettek 62%-a beszél még ma is rendszeresen ezen a nyelven. A látványos csökkenés a háború utáni generációnál következett be, ekkorra a francia nyelv használata egyértelműen előnyösebbé vált, és a számtalan, Franciaország belsejéből ide települő köztisztviselő jelentősen rontotta az elzászi nyelvet beszélők arányát. A lakóhely szerinti eltérés szintén jelentős: a három nagy agglomerációban, Strasbourghban, Colmarban és Mulhouse-ban a felnőtt lakosság kevesebb mint egyharmada beszéli a nyelvet.

A foglalkoztatás különböző szektorait tekintve a mezőgazdaságban dolgozók 55%-a nyilatkozott úgy, hogy rendszeresen használja a nyelvet. Az egészségügyben és a kereskedelemben ez az arány már csak 39%.

A kisebbségi nyelvek fennmaradásának esélyeit a fiatalabb generációnak történő nyelvatadás jelentősen növeli. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy az elzászi nyelvet beszélőknek csupán 8%-a nem a szüleitől tanulta a nyelvet. Mégis az a sajnálatos tény, hogy a szülők nem adják át a nyelvet gyermekeiknek, és egyértelműen a franciát tekintjük a szocializáció nyelvének. Míg a 20. század elején tízből kilenc gyermek beszélt a szüleivel elzászi nyelven, és még a hetvenes években is tízből ötten használták a nyelvet a szülő-gyermek kommunikációban, ma már csupán minden negyedik gyermek tanulja meg a nyelvet szüleitől. A nyelv átadásának szándéka egyébként sokkal egyértelműbb és határozottabb olyan személyek esetében, akik a nyelvet mindkét szülőtől egyszerre tanulták, és nem csupán az egyikőtől. Ami a kétnyelvűséget illeti, a jelenlegi helyzet a katalán szociolingvisták szubsztitúciós elméletét támasztja alá, hiszen a dominált nyelv szép fokozatosan átadta helyét a domináns francia nyelvnek.

A múlt század elején a gyermekek nagy része még elzásziul tanult meg először, ez volt az anyanyelve és csak később, az iskolában tanult meg franciául, a hatvanas években ez már nem nagyon fordult elő, hiszen felváltva használták mindkét nyelvet a családban, mára pedig a francia az elzászi gyermekek többségének anyanyelve.

3. Az elzászi nyelv jövője – a fejlődés tendenciái

Ilyen körülmények között mit mondhatunk az elzászi jövőjéről? Van-e visszaút, fel lehet-e kapaszkodni a lejtőn? A kiváló amerikai nyelvész, Joshua Fishman szerint, aki több pusztulásra ítélt és „feltámasztott” nyelv esetét tanulmányozta (a héber Izraelben, a katalán Katalóniában), a kihalással fenyegetett nyelv újra teret nyerhet, ha a család, az összes generáció összefog a nyelv megmentéséért és az új nemzedéknek történő átadásáért, feltéve, ha ezt az intézményrendszer is kellően támogatja. Elsősorban az iskolai oktatásról van szó, hiszen az egyik megoldás mindenképpen ez, ha a családban már nem maradt a kisebbségi nyelvnek beszélője. A felnövekvő generáció újratanulhatja szülei, nagyszülei nyelvét az úgynevezett asszociatív iskolákban, amely Elzászban az ABCM-Zweisprachigkeit. Igaz, hogy ezek az iskolák gyakran komoly anyagi nehézségekkel küszködnek, mivel státusuknál fogva magánjellegű intézmények, ugyanakkor az állammal kötött szerződés értelmében valamennyire állami intézmények is, amelyeket a francia állam támogat. Sajnálatos módon 2002-ben az Államtanács felfüggesztette a breton nyelvű iskolák (Diwan) működését, az alkotmány értelmében ugyanis törvénytelennek találta működésüket. Azóta ezek az iskolák nem kapnak állami támogatást.

Ezzel egyidőben megkezdődött a kétnyelvű (kisebbségi nyelvű – francia) iskolák teljes reformja, erről két új rendelet tanúskodik. 2001-ben létrehozták a Regionális nyelvek akadémiai tanácsát (*Conseil académique des langues régionales*) minden olyan régióban, ahol valamelyik kisebbségi nyelv jelen van. Ennek értelmében minden erre szakosodott oktatási intézményben működhetnek kétnyelvű szekciók, az alsófokú oktatástól az érettségig, és ezt ez a tanács felügyeli az adott régióban. Egészen új az a rendelet, amely 2002-ben lépett életbe, és a bementéses módszerrel történő kétnyelvű oktatásra vonatkozó konkrét intézkedéseket tartalmazza. A nyolc törvénycikkből álló rendelet részletesen szabályozza az oktatást, amely a szülők írásos beleegyezésével történik, és amelynek illeszkednie kell az órarendbe. Nemcsak a tanórákon, hanem egyéb tevékenységek során is bátorítani kell a kisebbségi nyelvek használatát az iskolák belül. Az 5. cikk arról rendelkezik, hogy a nyelvi eredményeket beszámítják a bizonyítványba és az érettségi átlagába is.

Mindezek az intézkedések fontos előrelépést jelentenek a kisebbségi nyelvek oktatásában, ha nem futottak volna máris zátonyra a francia Államtanács vétójának következtében. Sajnálatos tény, hogy ez a rendelet nem léphetett életbe, mivel ezáltal a francia, mint az oktatás nyelve, háttérbe szorul, és ez összeegyeztethetetlen az alkotmánnyal. A francia alkotmány egyébként sok pozitív és előremutató intézkedést akadályozott már meg, többek között a Regionális és kisebbségi nyelvek chartájának ratifikációját is, amely idestova négy éve várta magára. Az alkotmány módosításához szükséges akarat viszont, egyelőre úgy tűnik, a legfelsőbb szinten is hiányzik.

Elzász helyzete egyébként ebből a szempontból más, mint a többi régióé, mivel itt a közakarat úgy határozott, hogy a két tanítási nyelvű iskolákban a francia mellett a német lesz az oktatás nyelve, és nem az elzászi. Tény, hogy ez jelentős mértékben fokozta a nyelvtanulási kedvet, hiszen a német nyelv hasznosságához és presztízséhez ebben a régióban nem férhet kétség. (1. táblázat) De akkor mi lesz az elzászi nyelv sorsa? A népszámlálási adatok figyelmeztetőek, a családi nyelvhasználatból egyre inkább

II. NYELVPOLITIKA

kiszoruló vernakuláris nyelv, amely ráadásul csak beszélt nyelvi formában létezik, mivel írott nyelvi formája a standard német nyelv, évtizedek múlva már csak emlék lehet. Fishman pozitív példái mellé, sajnos, számos negatív példát sorakoztathatnánk fel, hiszen a nyelvhalál problémája világszerte aktuális jelenség. Éppen ezért nehéz bármit is előre megjósolni, az azonban tény, ha az elzászi lakosság, különösen az idősebb generáció körében nem tudatosítja senki, hogy utolsó beszélői lehetnek ennek a nyelvnek, és sokkal határozottabban kellene a fiatalabb nemzedéknek örökölni hagyni ősei nyelvét, pár évtized múlva nem fogunk elzásziul beszélő emberekkel találkozni a régióban. A francia állam által végzett népszámlálás legalább erre a figyelmeztető tényre rávilágított, és ez már több a semminél.

1. táblázat

A regionális nyelvet tanulók létszáma a francia iskolarendszer teljes keresztmetszetében

	ÁLT. ISK.	FELSŐ TAGOZAT	GIMNÁZIUM	2001/2002	2000/2001	1998/1999
baszk	6493	2215	643	9351	8968	6958
breton	9195	6370	1011	16576	20697	17581
katalán	8611	2187	377	11175	8907	8631
korzikai	21424	7398	1962	30784	27875	21632
kreol	14967	925	136	16028	Nincs adat	Nincs adat
gallo	1409	171	181	1761	921	886
okszitán	48299	15506	3744	67549	71612	72592
elzászi	55235	26738	1186	83159	7453	Nincs adat
moseli frank	3814	640	Nincs adat	4454	5823	Nincs adat
tahiti	Nincs adat	7716	1212	8928	Nincs adat	Nincs adat
melanéz	Nincs adat	493	Nincs adat	493	Nincs adat	Nincs adat
ÖSSZESEN	169 447	70 359	10 452	250 258	152 257	131 280

Irodalom

Arrêté du 19 avril 2001, Journal officiel du 27 avril 2002, BO, № 19.

Clanché, F. 2002. Langues régionales, langues étrangères: de l'héritage à la pratique, In: *INSEE PREMIERE*, № 830.

L'alsacien, deuxième langue régionale de France, In: *Chiffres pour l'Alsace*, № 12, 2002, INSEE

La dynamique des langues en France au fil du XXe siècle, In: *Population et sociétés*, № 376, 2002, INED

L'unification linguistique de la France, In: *Population et sociétés*, № 285, 1993, INED
www.tlfg.ulaval.ca/axl/europe/france

EU language planning and US language policy: multilingualism versus monolingualism

Giampaolo Poletto

The overarching setting

In the early 1990s, with the rapid expansion of its interests, the 'language planning' issue and term become central for the then European Community. A complex network of acts and actions is organized and articulated in favour of languages, in a dynamic, projectual, gradual perspective, as monolingualism is acknowledged not to be enough (see Labrie, 1993). The free circulation of goods, people, services, capitals implies free expression in the ethnic language of groups, which are geographically located on a territory gradually extending to the European natural borders.

The principles of linguistic rights and the need for enacting a unitarian and unifying language policy are synthesized in the European Charter for Regional and Minority Languages of the Council of Europe of 1992 (Charter 1992, html version). Languages are identified and recognizable diachronically and synchronically, with regard to the historical and geographical constraints of their speakers. The legitimate state where they live, in a community culturally and linguistically differentiated from the assumed majority of the country, is entitled to protect them. The European Union has to foster, monitor, report, invite, intervene.

Some critical points

The preventive orientation of the Charter clashes against the effective policies of governments. When a state claims for safeguarding its autochthonous status, which one or more minorities put under threat, historically radicated cultural constraints emerge. Maintenance thus turns into dominion and multilingualism into monolingualism. The government activates a policy difform to the content of the Charter, to protect the rights of the majority. Minority speakers may adapt, through a language shift.

„Language rights have not guaranteed language maintenance, which ultimately depends on the home language choices of native speakers” (McCarty and Watahomigie, 1998: 321), not even under the control of community controlled institutions. Also initiatives proposed or carried out by international organizations, on the path of the legalistic approach, both lack the power to enforce their resolutions, and may be faulty in reason of their content and goals.

There are „weak linkages between planning and policy” in the Charter. Addressed languages are supposed to belong to the European tradition, „have a territorial base, and be separate languages identifiable as such” (Romaine, 2002:8). Languages falling within its scope are freely determined by a state, with the concrete risk that some are neglected, as it has occurred.

Greece and the Rainbow Trial

In a historical perspective, Greece has maintained a „one state, one language, one culture” policy since its foundation in 1830. Greek was declared the official language of the state, whereas „the existence of other languages was ignored” (Conference on Linguistic Diversity in Greece. Minutes 2002: 3 html version). The events of the last decades have strengthened the trend.

When the US Department, which patronizes the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, has issued the report on Greece in 2001 (*Country Reports on Human Rights Practices*, 2001 html version), the Greek Helsinki Monitor and Minority Rights Group-Greece have issued a critical comment, especially on the treatment of Macedonians (Press Release 1 March 2002, html version). The focus is on the Florina occurrences.

In 1995, the erection of a bilingual sign, in Macedonian and in Greek, by the section of the Macedonian Rainbow Party in Florina, earned the four leaders an indictment for breaking the Article 192 of the Greek Penal Code, because they had used Macedonian, their native language, and aroused local citizens violent reaction, which had implied the unpunished destruction of the Rainbow’s office, accompanied by anti-Macedonian graffiti. The Greek discriminating language policy was made public.

It followed the more than three years long Rainbow trial, or „Trial of the Florina Four”, culminated with the four activists’ acquittment in 1998, after appeals had been issued, launched and signed throughout the world, and the case had been brought to the attention of the EU competent commission and many other organizations (The Raibow Trial, <http://www.mhrmc.ca>).

The deliberate complacency of the US Department with the policy of the Greek authorities towards Macedonians has encouraged the Greek government not only to maintain its monolingual policy, but to openly enforce it, as with the vote against the Charter in 1992 (see Romaine, 2002).

The US language policy

The US support is embedded in the framework of a language policy which unfolds around the concepts of perception and assimilation (see Skutnabb-Kangas, 2000; Suarez-Orozco, 2001). As a general trend, assimilation is oriented to lead Minority Language Population to acquire literacy and proficiency in Standard American English. Their languages may be conceived as teaching or learning targets, provided that they favour the Non-English Proficient or Limited English Proficient student’s transition towards English, or expand native-English speakers’ professional competence through the acquisition of a foreign language. They are means, not ends. The same can be said for English, functional to the legitimization of a socio-cultural superiority, to the spreading and enforcing of Americanization (see Paulston, 1988), rather than marker of ethnical identity (see Ruiz, 1985).

The defensive attitude which arises from the negative perception of bilingual education as promoting the concept of language as an end is no hint to a change, as the effect of a three-decades-long debate demonstrates (see Crawford, 1995). Despite

researches have proved the effectiveness of bilingual programs (see Krashen, 1999), the radicated perception of a possible threat has prevailed on the awareness of the concrete benefits.

Proposition 227

Proposition 227 has been issued on a private ballot initiative in 1998, under the name of „English for the Children” initiative (Proposition 227, html version), in California, the American state with the highest percentage of LEP students. People - as voters and taxpayers - have been easily convinced on the uneffectiveness in quantitative terms of bilingual programs, even though supportive data provided read very different on a more analytical view and supportive studies were almost missing (see Walters, 1998).

Thirty years before, in 1968, California had been determinant for the Bilingual Education Act and bilingual education law (see Crawford, 1995). In 1998, with the same purpose of granting all American children equal opportunities to acquire proficiency in English, hence access to academic success and social participation, in practice Proposition 227 mandates the re-establishing of the all-English position, based on a limited, early and heavy exposure of children to English, in other words on a process of forced and rapid assimilation.

Conclusion

The language planning of the European Union protects linguistics rights, diversity, multilingualism, in a long-term perspective, which conjugates linguistic and economic integration. Its enactment does not seem to be consequent, though. The example is the Greek case of the Rainbow trial.

The language policy of the United States bends towards monolingualism. It lies on the rights of the majority, on processes of forced assimilation and language shift, in a concrete perspective of social, cultural, economic dominance, where language provides, identifies with and enforces power, and minority languages are a threat. The example is Proposition 227, in California.

Although multilingualism lies on the principle of language as a right and on the consistent results of scientific researches, its spreading and establishment encounter many both practical and political obstacles. Monolingualism appears more accessible and of more immediate effectiveness.

The contents and goals of EU language planning should be reoriented, its language policy be more focused on carriers, sovranational organizations be attributed more powers and be less politicized, to more adequately confront with US language policy, the opposite model of reference.

Bibliographical references

- Country Reports on Human Rights Practices*, 2001 html version
- Crawford, J. 1995. The Evolution of Federal Policy. *Bilingual education: History, Politics, Theory and Practice*. Los Angeles, CA: Bilingual Education Service. 20–60.
- Krashen, S. 1999. *Bilingual Education: Arguments for and (Bogus) Arguments Against*. Presentation to Georgetown University Roundtable on Languages and Linguistics. May 6. 1999. 1–19.
- Krashen, S. 2001. *Evidence Suggesting That Public Opinion Is Becoming More Negative: A Discussion of the Reasons, and What We Can Do About It*. ourworld.compuserve.com/homepages/JCRAWFORD/Krash11.htm.
- Labrie, N. 1993. *La construction linguistique de la Communauté Européenne*. Paris: Honoré Champion Éditeur. Coll. Politique Linguistique.
- Paulston, C.B. 1988. Bilingualism and Bilingual Education: An Introduction. Paulston, C.B. (Ed.) *International handbook of bilingualism and bilingual education*. New York-Westport Connecticut-London: Greenwood Press 1–15.
- Press Release* 1 March 2002, html version.
- Proposition 227*. Text and Analysis. primary98.ss.ca.gov/VoterGuide/Propositions/227text.htm & 227yesarg.htm.
- Romaine, S. 2002. The Impact of Language Policy on Endangered Languages. „MOST. Journal on Multicultural Societies”. Vol. 4, No. 2. UNESCO. .pdf version.
- Ruiz, R. 1988. Bilingualism and Bilingual Education in the United States. Paulston, C.B. (Ed.) *International handbook of bilingualism and bilingual education*. 539–560.
- Skutnabb-Kangas, T. 2000. Multilingualism and the education of minority children. *Linguistic genocide in education - or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 9–20.
- Suarez-Orozco, M & Suarez-Orozco, C. 2001. Remaking Identities. *The Children of Immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ch. 4: 87–150.
- The European Charter on Regional and Minority Languages*, 1992 html version
- The Rainbow Trial*, <http://www.mhrmc.ca>
- Walters, L.S. 1998. The bilingual education debate. „The Harvard Education Letter”. XIV. 3. May/June 1998. 1–6.

Further readings

- Benevene, P. 1999. Dall'intercultura alla cultura dei diritti umani. „Scuola e città”. La Nuova Italia. Firenze. 9. 383–391.
- Brisk, M. E. 1998. Introduction. *Bilingual education: from compensatory education to quality schooling*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. XV–XX.
- Chadwick, N. 1996. Immigration Interpreting Shake-up. „Language International”, 8. 4: 14–15.
- Cooper, R. 1989. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gandara, P., Maxwell-Jolly, J., Garcia, E., Asato, J., Gutierrez, K., Stritikus, T., and Curry, J. 2000. *The initial impact of Proposition 22 on the instruction of English learners*. UC Linguistic Minority Research Institute. Educational Policy Center. UC Davis.
- Grosjean, F. 1982. *Life with two languages: An introduction to bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 102–112.
- Harley, B. and Hart, D. 1997. Language Aptitude and Second Language Proficiency in Classroom Learners of Different Starting Ages. "Studies in Second Language Acquisition". 19/4: 379-400.
- Katz, S. 1996. Where the Street Cross the Classroom: A Study of Latino Students' Perspectives on Cultural Identity in City Schools and Neighborhood Gangs. "The Bilingual Research Journal". 20 (3-4) 603–631.
- Katz, S. & Kohl, H. 2002. Banishing bilingualism. "The Nation". December 9. 2002. 6-7.
- Kontra, M. 2000. Which contacts breed conflicts? Phillipson, R. (Ed.). *Rights to language: Equity, power and education*. London: Lawrence Erlbaum Associates. 227–233.
- McCarty, T. and Watahomigie, L. 1998. Indigenous community-based language education in the USA. „Language, Culture and Curriculum”. 11 (3): 309–325. Special issue on Indigenous Community-Based Education, edited by Stephen May.
- Nieto, S. 1994. *Lessons from Students on Creating a Chance to Dream*. „Harvard Educational Review”. 64 (4). Winter 1994. 392–426.
- Olsen, L. 1988. The newcomers; A new world: An immigrant child's perspective. *Crossing the schoolhouse border: Immigrant students and the California public schools*. San Francisco: California Tomorrow. ch.2: 18–28; ch.3: 29–38.
- Pavan-Woolfe, L. 1999. Conoscere per non discriminare. „Iter”. Istituto della Enciclopedia Italiana Editore. Roma. II. 4. 89–91.
- Ortiz, S. J. 2002. The Language We Know. Zamel, V & Spack, R. (Eds). *Enriching ESOL Pedagogy: Reading and activities for engagement, reflection and inquiry*. 423–429.
- Rodriguez, R. 1982. Aria. Hunger of Memory. Reprinted in Augenbraum, H & Stavans, I. 1993. *Growing up Latino: Memoirs and stories*. New York: Houghton & Mifflin. 305–328.
- Saechao, Y.W., Saechao, N.F., Saechao, F.L. Quietly Torn: A literary journal by young Iu Mien American women living in Richmond, California. San Francisco: Pacific News Service.
- Sandor, K. 1998. Contempt for Linguistic Human Rights in the Service of the Catholic Church: The Case of the Csángos. *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*, CEU Press, 317–331.
- Tan, A. 1997. Mother tongue. Zamel, V & Spack, R. (Eds). *Enriching ESOL Pedagogy: Reading and activities for engagement, reflection and inquiry*. 431–436.
- Thomason, S. G. 1988. Languages of the world. Paulson, C.B. (Ed.). *International handbook of bilingualism and bilingual education*. 17–45.
- Weinrich, H. 1990. Les langues, les différences. „Actes des Etats Généraux de Langues”. Paris 26-29 avril 1989. Volume 1. *Bilan et perspectives*. Paris: Association pour les Etats Généraux des Langues. 159–174.

Idegenforgalom és nyelvtudás, avagy: milyen nyelven szólnak Magyarországon a japán turistákhoz

Székács Anna

1. Bevezetés

Az európai uniós csatlakozás évében nyelvtanárok és nyelvoktatási szakértők arról beszélnek, hányan tudnak hazánkban idegen nyelven kommunikálni, és milyen szinten. Felmérések készültek, melyben Magyarország nem áll jó helyen. Ezek a felmérések valós nyelvtudást, nyelvi kompetenciát tesztelnek. Ugyanakkor létezik egy nehezebben mérhető, „konyhanyelvi” tudás is, mely bizonyos területeken (főleg idegenforgalom) elegendő a sikeres kommunikációhoz. A japán nyelv esetében a „konyhanyelvi” nyelvtudás megjelenése és gyors terjedése időben egybeesik a japán beutazó turizmus fellendülésével. Előzménye, hogy a rendszerváltozás óta nagyságrendekkel megváltozott az itt élő és dolgozó japánok létszáma, köszönhetően az ide települő vállalatoknak. Egyidejűleg megerősödött hazánkban a japán nyelv oktatása. A japán jelenlét motivációként hat a nyelvtanulók számára, egyszersmind a japánnyelv-tudással rendelkezők számának növekedése segíti a japán vállalatok itteni munkáját. A jó japán nyelvtudással rendelkező idegenvezetők az ország pozícióját erősítik, befolyásolják a japánokat a célország megválasztásában. A gazdasági körülmények hatására beindult autodidakta japánnyelv-tanulást, a „túlélő”, „konyhanyelvi” japánnyelv-tudás szintjét kérdőíves felméréssel kívánom feltérképezni.

2. A magyarországi japán befektetések és a japán beutazó turizmus alakulása a rendszerváltozás óta

a. A magyarországi japán befektetések

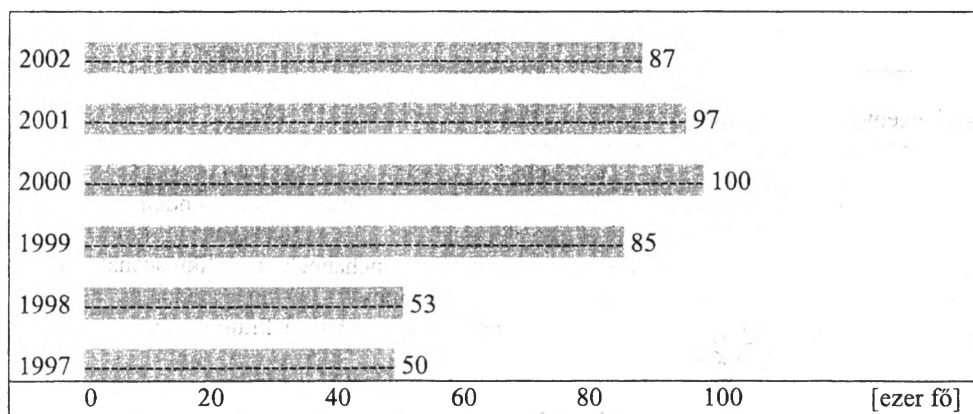
Magyarország a rendszerváltozás után hosszú ideig a térség legfontosabb befektetési célpontja volt a japán gyártóvállalatok számára. A befektetések két nagy hullámban érkeztek az országba: a rendszerváltás körül, illetve a Bokros-csomag gazdaságot stabilizáló hatásának hírére. A japán érdekltségű cégek száma 2001-re megközelítette a százat (Balázs 2002). Az egyes cégek vezetői többnyire japánok, és japán alkalmazottakat is tartanak. Ez azt jelenti, hogy a családtagokkal együtt számottevő, mintegy ezer főt kitevő japán kolónia él hazánkban (ebben a számban nem szerepelnek az itt tanuló japán diákok). Összehasonlításképpen: tíz évvel ezelőtt az itt élő japánok száma nem haladta meg az ötszáz főt, vagyis mindössze a fele volt a mostaninak. Ezek az emberek napi kapcsolatban állnak a magyarokkal: mint főnökök, beosztottak, kollégák, vagy a mindennapi élet során, mint ügyeiket intéző, vásárló, szolgáltatásokat igénybe vevő lakosok. A vállalatoknál a kommunikáció nyelve az irodában legtöbbször az angol, a munkások és a

japán főnökök között pedig tolmácsot alkalmaznak. Sok helyen van már japánul tudó állandó munkatárs is, de jellemzően alkalmi tolmácsokat vesznek igénybe.

b. A japán beutazó turizmus helyzete, alakulása

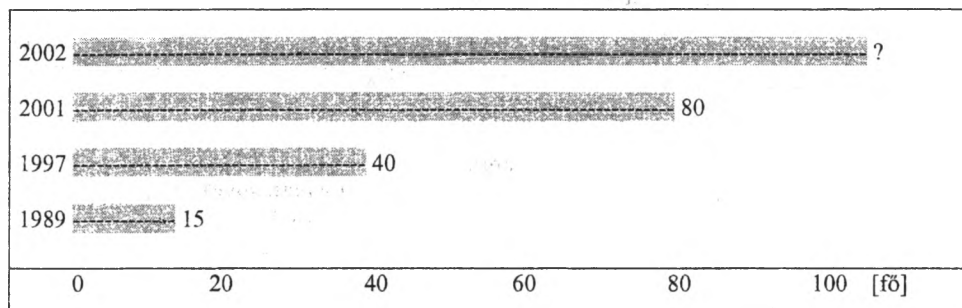
A hazai gazdasági élet állandó japán szereplői mellett egyre jelentősebb az időszakosan megjelenő vendégek szerepe. A szervezett japán beutazó turizmus forgalma a kilencvenes évek közepétől az ezredfordulókig megduplázódott.

1. ábra
A Magyarországra látogató japán turisták számának növekedése
(Magyar Turizmus Rt. Tokió adatai, 2003. dec.)

Az utóbbi évek enyhe visszaesése egyértelműen a terrorcselekmények, a háború és a SARS következménye, és nem Magyarországnak szól. Hazánk ismertsége, imázsa Japánban javul. A hazánkat programozó vállalkozások száma évről évre emelkedik. Van olyan iroda, amely hat magyar úti célt szerepeltet katalógusában, és van olyan is, mely országjárást kínál Magyarországon (Erdős 2003). Ez azt jelenti, hogy az országjárásra érkező vendégek nem az átlagos 2-3, hanem 7-8 vendégéjszakát töltenek nálunk. A vendégek itt-tartózkodásuk során elsősorban a szolgáltatások minősége alapján formálnak ítéletet az országról. Az idegenvezető, a szállodai személyzet, a busz vezetője, a pincér és a népművészeti bolt eladója az, akivel minden csoportban érkező japán vendég találkozik. A vendég a japánnyelv-tudást csak az idegenvezetőtől várja el, de nagyon örül a legegyszerűbb japán nyelvű üdvözlő szónak is. Az idegenvezetők japántudása nagyon heterogén, köszönhetően az eltérő előképzettségnek. Míg korábban egyrészt az angol, francia, német, orosz nyelvet használó idegenvezetők képezték át magukat „japános” idegenvezetővé, másrészt japánnyelv-tudással bíró, más területen dolgozók vállaltak alkalmi idegenvezetést is, a kilencvenes évek közepétől beindult először az alkalmi, majd a rendszeres japános idegenvezető-képzés. A japános idegenvezetők számának alakulása azt is mutatja, miként hatott a hazai japánnyelv-oktatás fejlődése a japános idegenvezetők képzésére.

2. ábra
Idegenvezetői igazolvánnyal rendelkező japános idegenvezetők számának alakulása
 (Székács 2003)

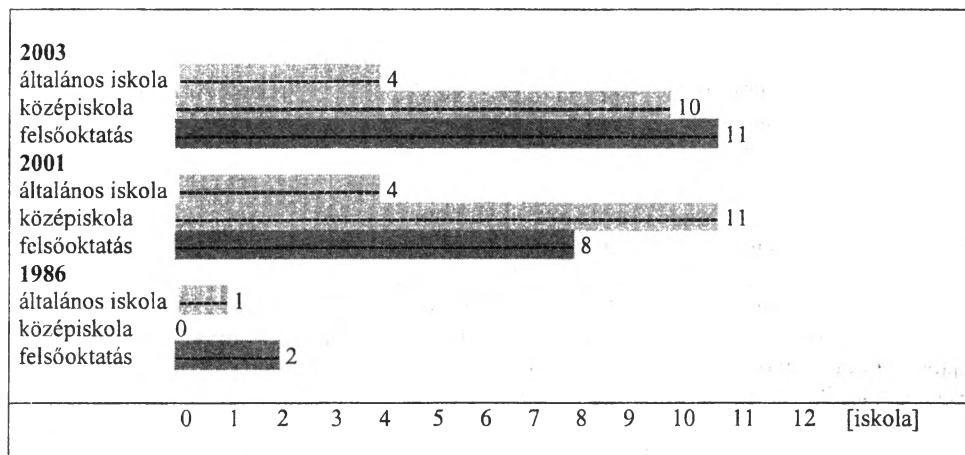
Az idegenvezetők számának megduplázódása 1997 és 2001 között pontosan megfelel a japán beutazó turizmus növekedési adatainak. Azóta a helyzet némileg kaotikusabb, nevezetesen az idegenvezetői tanfolyamoknak se szeri se száma, ezáltal az igazolvánnyal rendelkező idegenvezetők számára is csak következtetni lehet. Sokan rendelkeznek igazolvánnyal, de nem dolgoznak. Részben, mert csökkent a munkalehetőség (sok az idegenvezető), részben, mert belekóstolva a munkába, nehéznek, konfliktusosnak tartva abbahagyják. E problémák ellenére a Magyar Turizmus Rt. Tokiói Irodájának vezetője szerint, Magyarország egyik vonzereje a japánok szemében a kitűnő idegenvezető és tolmácsgárda. (Erdős 2003)

3. A japán nyelvoktatás alakulása a kilencvenes évektől

Magyarországon az 1989/90-es tanévtől az alsó- és középfokú oktatási intézményekben az addig kötelező idegen nyelvként tanított orosz helyett az angol és a német mellett, választék bővítés céljából, a japán nyelvet is tanítani kezdték. A japán nyelv népszerű lett, és ez a kiugró érdeklődés időben egybeesett a japán gazdaság felfutásával. A japán nyelv-oktatás fellendülése nem csak hazánkra volt jellemző. A japán kormányzat anyagi erőfeszítéseket tett a japán nyelv és kultúra terjesztésére nyelvtanárok küldésével, tananyag készítésével és küldésével, hagyományos japán kulturális rendezvények szervezésével az egész világon. 1991-től magyarországi irodát nyitott a Japán Alapítvány (Kelet-Európában az első), és bizonyos oktatáskoordinációs funkciókat is felvállalt: továbbképzéseket, találkozókat szervez a japán és nem japán anyanyelvű Magyarországon dolgozó japán nyelvtanároknak. 1992 óta a Japán Külföldi Önkéntes Szolgálat (JOCV) munkatársai is segítik a hazai japán nyelv-oktatást, számos olyan helyen is lehetővé téve a japán nyelv oktatását, ahol helyi tanár nem áll rendelkezésre.

3. ábra

Japán nyelvoktatás az alsó-, a középfokú oktatásban és a felsőoktatásban
(A Japán Alapítvány Budapesti Iroda, a Magyarországi Japán Nyelvoktatók Társasága adatai 2003.)

Magyarországon 2003-ra az előbbieken felsorolt, a japán nyelv tanítását segítő körülmények között alsó-, középfokú és felsőoktatásban egyaránt folyik japán nyelvi képzés. Négy általános iskolában (három vidéken), tíz középiskolában – ebből négy vidéki –, és tizenegy felsőoktatási intézményben (hat vidéken). Az egyetemek és főiskolák közül az ELTE és a Károli Gáspár Református Egyetem rendelkezik japán szakkal (mindkettőben tanárképzés is folyik), a BGF Kereskedelmi Főiskolai Karán második, illetve harmadik idegen nyelvként oktatják a japánt, míg más intézményben fakultatív tantárgyként felvehető. Jelenleg az intézményi keretek között japán nyelvet és kultúrát oktató tanárok száma 40 körül van. Közülük 9 fő a Japán Külföldi Önkéntes Szolgálat (JOCV) tanára. Az intézmények többségében japán anyanyelvű és nem japán anyanyelvű tanár együtt tanít, de arra is van több helyen példa (főleg vidéken), hogy csak az Önkéntes Szolgálat japán tanára tanít. Bár a tanárképzés beindulásának eredményeként ma már a frissen végzettek közül van, aki nyelvtanárként helyezkedik el, még mindig kevés a magyar anyanyelvű japán tanár.

4. A japán nyelvoktatás és a japán gazdasági jelenlét kölcsönhatása

A japán gazdasági jelenlét nyelvtanulásra ösztönző ereje mind a középiskolai, mind a felsőoktatásbeli nyelv választásban megnyilvánul. A későbbi elhelyezkedési lehetőségek motiválják a gazdasági, kereskedelmi szakokon végző japánosokat, de a bölcsész végzettségűek is sokszor találhatnak maguknak munkát – kutatói, oktatói lehetőségek híján – japán cégeknél. A hazai japán nyelv-oktatás spektrumának kiszélesedése nyomán lehetővé vált, hogy a japán cégek már a középiskolában japán nyelvet tanulók közül is tobozozzanak munkaerőt. Ilyen esetekben a japán cég olcsóbban jut munkaerőhöz, és célja a

betanítás: a fiatal a cégnél eltöltött évek alatt beletanul munkájába, és tökéletesíti nyelvtudását. A végzettek közül választó cégek általában magas szintű japánnyelv-tudással tolmácsnak keresnek fiatalokat, gazdasági végzettség esetén szakmai előmenetelt is biztosítanak. A turizmus nyújtotta elhelyezkedési lehetőségek közül az idegenvezetés az általános. Ezt sokan gyakorolják 2-3 évig átmeneti munkaként, korábban a gazdasági, újabban a bölcsész végzettségűek. A japánosok töredéke marad csak meg az idegenforgalmi pályán profi idegenvezetőként. Ugyanez igaz a cégeknél tolmácsként elhelyezkedőkre is. Valószínűleg az ok a japán stílusú munkamorál mellett abból adódik, hogy mind a tolmács, mind az idegenvezető közvetítő szerepet tölt be, ütközőpont a japán és magyar elvárások, normák között. Az idegenvezetés során egyidejűleg kell megtalálni a hangot az utasokkal és az utaskísérővel. Ez még akkor is nehéz, ha az idegenvezető nyelvíleg felkészült. Az utasokkal szemben használt tiszteleti stílusnak alkalmazkodnia kell az utasok korához, egyéni vendég esetén rangjához, neméhez. Másként kell kommunikálni a csoporttal, és másképp az egyes vendéggel. A magyar idegenvezetőknek mégis sokszor a legtöbb problémát nem is az utasokkal való kommunikáció okozza, hanem az utaskísérő. Az utaskísérő ugyanis maximalista: elvárja, hogy az idegenvezető „japán fejfel” gondolkodjon, viselkedjen. Különösen a szolgáltatások fogyatékosága esetén, konfliktushelyzetben mindig álljon a vendég pártjára, képviselje őt. Ez elméletben nem is olyan nehéz, de a japános bocsánatkérési rituálékat tekintve mégis az. A krízishelyzetek rossz kezelése (helytelen kommunikációja) tönkretelheti az utazás során Magyarországról kialakított kedvező képet. Ezért az idegenvezető-képzés terén a magyarországi japánnyelv-oktatásnak még nagyon sok feladata van.

5. Spontán kialakuló „túlélő japán nyelvtudás” az idegenforgalomban érintett területeken: népművészeti boltok, vendéglők, buszsofőrök, árusok

A hivatalos japánnyelv-oktatás mellett a kilencvenes évek második felétől megindult egy új folyamat: azok a magyarok, akik munkájuk során rendszeresen kerültek kapcsolatba japánokkal, elkezdtek (nem intézményes formában) japánul tanulni. Ez a tanulás azonban csak a beszélt nyelvre, annak is egy szegmensére korlátozódik. Az üzleti érintkezés során szükséges legfontosabb kifejezéseket, udvariassági formulákat tartalmazza. A szervezett utazásra érkező japánok megszokott útvonalai mentén, a vendéglőkben, a népművészeti boltokban sajátos japán nyelvet használnak az árusok, pincérek, eladók. A pincérek esetében a szókészlet a köszöntés, a köszönés, az italárak ismertetése szintjén mozog, míg a népművészeti boltok eladói az áruk mérete, minősége, fajtája felől is tudnak japánul tájékoztatni. Ugyanakkor a helyesen használt kifejezéseket nem tudják más kontextusba áttölteni, vagyis tudásuk ott és arra jó, amire megtanulták. Az elsajátított kifejezéseket legtöbbször az idegenvezetőktől tanulják. Egyazon boltban, vendéglőn belül is egyéni ambíció függvénye, hogy ki meddig fejleszti nyelvtudását. A turistabuszok vezetői többnyire a bemutatkozást és a köszönő formulákat tanulják meg. Az egyéni hozzáállás itt is érvényesül. Van, aki törekszik a tökéletesre: a legudvariasabb formákat jegyzi meg, és van, aki megelégszik a legegyszerűbb formával, vagy nem is kísérletezik a japán nyelvvél. A nevezetességek közelében lesben álló utcai árusok esetében mindennapos a *sen jen, nyihon jen* 'ezer jen, japán jen', vagyis az árak

nem korrekt, de egyértelmű japán nyelvű definíciója. A Bazilikában elhangzó: *bóshi damedesu* 'sapka, nem szabad' megfogalmazásában udvariatlan ugyan, de célratörő, és azonnal megértik. Emellett persze akad olyan is, mint a Halászbástyán saját akvarelljeit áruló lány, aki az elmúlt 2-3 év alatt az idegenvezetőktől megtanulta választékos japán nyelven kínálni a portékáját. A kiszámítható kérdésekre válaszolni tud, és szabatosan beszél magáról, munkáiról.

6. Felmérés a „túlélő japán nyelvtudás” szintjéről (kérdőívek)

Mivel az üzleti érdekből, egyéni ambícióból elsajátított japán nyelvtudás a turizmusipar egy kis szeletének, a japán beutazóturizmusnak is egyértelműen előnyére válik, érdemes behatóbban megvizsgálni, hol is tart a „túlélő japánnyelv-tudás”. Kérdőíveket készítettem a pincéréknek, a bolti eladóknak, a sofőröknek, melyben azt vizsgálom, milyen szókészlettel, milyen kommunikációs stratégiával dolgoznak. Az udvariassági kifejezéseket (fordulatokat) szinonimákkal is megadva nézem, hogy azonos szituációban azonos kifejezést (fordulatot) ismernek-e. Kérdezem továbbá, hogyan reagálnak a japánok a japán nyelvű megszólalásukra. A kérdőíveket egy busztársaságnak (rendszeresen kiszolgálják japán csoportokat), budapesti és vidéki éttermeknek és népművészeti boltoknak juttattam el. A kérdőívek egy része már visszaérkezett, de az eredmények összegzésére csak a 2004-es idegenforgalmi szezon végén kerül sor.

7. A japán turisták nyelvi és kommunikációs elvárásai és a hála

A japán vendég az idegenforgalom minden területén hálás a japánul hozzá szólóknak, mivel angolul nem képes kommunikálni. (Hidasi 2002). Azt már tudja előre a csoporttal érkező, hogy az idegenvezető japánul szól majd hozzá, de a japánul bemutatkozó sofőrt külön megtapsolja. Ugyanígy tapsot kap az a pincér is, aki japánul meg tudja különböztetni a pohár sört a korsótól. A japán nyelvű megszólalásnak azért is van nagy sikere, és emiatt óriási szerepe az ország népszerűsítésében, mert a többi európai országban ez a szolgáltatás nem jellemző. Persze Bécsben is hall japán szót a vendég, de nem a helyiektől, hanem az ott élő japánoktól. A Bécs, Prága, Budapest útvonal esetében a japán nyelvű megszólalás tekintetében egyértelműen Magyarországé a vezető szerep. Ezt a szerepet érdemes megőrizni, mert bár a japán utazási irodák nem várják (nem is várhatják) el a japán nyelvhasználatot, de regisztrálják, és a későbbiekben a vendég visszajelzése alapján újra magyarországi utakat hirdetnek. A japán turisták, a japán utazási irodák elvárásairól kérdőív is készült, mely a hazai beutaztatóknak szól (Székács 2003).

8. Összegzés

A magyarországi japán gazdasági, turisztikai jelenlét megerősödése és evvel egyidejűleg a hazai japán nyelvoktatás kiszélesedése egymásra ható, egymást erősítő folyamatnak bizonyul. A japánnyelv-tudás iránti igény, a japánul tudók száma és a nyelvtudásuk szintje korábban áttekinthető volt, mára már nem az. Ezért szükség van felmérésekre, mely egyrésztől vizsgálja a nyelvi és kommunikációs igények (japán vállalatok, idegenforgalom) és a tényleges kompetencia (iskolai formában japánul tanulók nyelvi és

kommunikációs kompetenciája) összhangját, másrészt vizsgálja a gazdasági szükségesség teremtette „túlélő” japánnyelv-tudás terjedését, szintjét.

Irodalom

- Balázsy L. M. 2002. Magyarország, ahogy a japán befektetők látják. *EU Working Papers*. Budapesti Gazdasági Főiskola 1 / 2002. 81–101.
- Erdős Gy. 2003. *Koncepció a Magyar Turizmus Rt. Tokiói Irodájának munkájához*. Tokió. Pályázati anyag.
- Hernádi A., Székács A. 2003. *A japán gazdaság, társadalom és kommunikáció átalakulása az évezredfordulón*. Budapest: BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar.
- Hidasi J. 2002. Metszéspontok: Nyelvek és Kultúrák. *Modern Nyelvoktatás*. VIII. 2-3. 9–19.
- Székács A. 2003. Japán vendég – magyaros vendéglátás: Mit tehet a japánnyelv-oktatás a japán beutazó turizmus fejlesztéséért? In: *Híd kelet és nyugat között. Tudományos Évkönyv 2002*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola. 274–288.

Anyanyelvi tudat és tudatosság vizsgálata kisebbségi pedagógusjelöltek körében

T. Károlyi Margit

Nyelvi magatartásunkat ugyanúgy tudati tényezők szabályozzák, mint viselkedésünket. Nyelvhazsnálatti választásainkat tehát a nyelvi tudat irányítja. Ha nyelvi tudatunk bővül, megváltoznak nyelvhazsnálatti szokásaink, módosul a nyelvi attitűdünk, s ez – különösen kisebbségi beszélőközösség esetében – esetleg hatással lehet az identitástudatra is. A közösség tagjainak nyelvi tudata szabja meg, hogy a rendelkezésükre álló nyelvi repertoárból mit választanak. A helyi (beszélőközösségi) standardot, a nyelvjárást, esetleg a helyi kontaktusváltozatot részesítik-e előnyben.

A nyelvi tudat és tudatosság vizsgálatára felhasznált anyag néhány évvel ezelőtti gyűjtésből származik. A kilencvenes évek végén a beregszászi magyar tanárképző főiskola hallgatói körében végeztünk vizsgálatokat Szabó Géza történész kollégámmal a nyelvhazsnálat és identitás körében, mivel úgy véltük, hogy a csoport tagjainak – ha tanítanak – nagyon fontos szerepük lesz a tanuló ifjúság következő generációinak anyanyelvi és identitástudata formálásában (vö. Károlyi–Szabó 2000: 106–107). A kisebbségi pedagógusjelöltek nyelvhazsnálatti magatartása előrevetítheti a kisebbség nyelvi jövőjét, a megmaradás, a fejlődés perspektíváját függetlenül attól, hogy milyen tantárgyakat tanítanak majd, hiszen „az anyanyelvi nevelés – közege, az anyanyelv révén – mindig összekapcsolódik a teljes nevelési folyamattal, a nyelvi működés és a környezet egységében fogható fel” (vö. Balázs Géza: 1999: 23). A kisebbségi beszélőközösségek nyelvi jövője szempontjából tehát döntő lehet az, hogy a kisebbségi tanítók és tanárok milyen explicit ismeretekkel rendelkeznek a nyelvváltozatokról, milyen a nyelvi intuíciónk, ismerik-e annak a közösségnek a nyelvét, ahol küldetésüket teljesítik, milyen irányban próbálják befolyásolni a közösség nyelvhazsnálatát. Milyen a nyelvjárásokhoz való viszonyulásuk, milyen összetevői vannak identitásuknak?

E rövid referátum keretében csupán a következő néhány kérdésre keresek választ:

- Az értelmiségi pályát választó fiatal felnőttek milyen ismeretekkel rendelkeznek a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokról, a regionális változatokról, a kétnyelvű vagy többnyelvű közösségekre jellemző kontaktushatásról?
- Tudatosan alkalmazzák-e metalingvisztikai ismereteiket?
- Milyen módon befolyásolja a nyelvi tudat a vizsgált csoport nyelvi attitűdjét?

A vizsgált mintát – amint már fentebb említettem – a beregszászi magyar anyanyelvű főiskolai hallgatók alkotják, alapvetően tanító és kontroll csoportként néhányan tanár szakosok, akik már a beregszászi magyar főiskola és nem a speciális képzés (vö. Károlyi–Szabó 1999: 239) hallgatói. A tanító szakosok metanyelvi ismeretei rendszerezettebbek, ők azok, akik már részesültek szociolingvisztikai képzésben is. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a kisebbségi nyelvhazsnálat jellemzőiről nemcsak megélt tapasztalatokkal, de tudományos ismeretekkel is rendelkeznek. Ők egy olyan kisebbségi beszélőközösség tagjai, akiknél az etnolingvisztikai vitalitás magas fokú.

A mintát alkotó hallgatók mindegyike őshonos, kisebbségi kétnyelvű beszélő. A kétnyelvűséget esetükben funkcionális kétnyelvűségként kell definiálni, vagyis a kommunikáció során az anyanyelvükön kívül másik nyelvet is – orosz, ukrán – használnak. Többségük ún. anyanyelv domináns bilingvis beszélő. Többek között az anyanyelvi dominancia, a másodnyelv gyengébb volta is meghatározó lehetett a szak- és intézményválasztásban, ezért is – de természetesen egyéb tudati, identitástényezők miatt is – választották a magyar tannyelvű felsőoktatási intézményt. Ezekről részletesebben l. (Károlyi–Szabó 1999: 245–246).

A vizsgált csoport tagjainak közös jellemzője még az is, hogy a városi főiskolára bekerülve megváltozott a szociális szerepstruktúrában betöltött szerepük, kibővült kommunikációs hálózati rendszerük. Az új társadalmi szerepben tudatosabb, átgondoltabb verbális tervezésre és kivitelezésre kényszerülnek, ezért feltételezhetően megváltozott az anyanyelvváltozathoz való viszonyulásuk is.

A jelen referátumhoz felhasznált korpuszt aktív direkt és indirekt kérdőíves gyűjtéseinkből válogattam ki. A kérdőívek különfélék: nyitott kérdések vonatkoztak a nyelvi tudatra, grammatikalitási megítéléses tesztek és produktív kiegészítéses tesztek a nyelvi tudatosságra, a nyelvi ismeretek alkalmazására. Többek között a következő nyitott kérdésekre vártunk választ:

„Ön szerint Kárpátalján a magyar nyelvnek mely változatait használják?

Ön milyen nyelvváltozatokat használ?

Beszéli Ön a helyi nyelvjárást?

Hol használja Ön a nyelvjárást?

Fejtse ki néhány mondatban, mit jelent az Ön számára a helyi nyelvjárást?

Van-e különbség Kárpátalján a köznyelv és a nyelvjárások között?

Ha igen, akkor fejtse ki, hogy mi!

Sorolja föl szülőfaluja nyelvjáráásának néhány jellemző jegyét!

Véleménye szerint van-e különbség a Kárpátalján és a Magyarországon beszélt magyar nyelv között?

Ha igen, Ön szerint miben nyilvánul ez meg?

A kiemelt nyitott kérdések bizonyítják, hogy a nyelvi tudatot, illetve tudatosságot több aspektusból is vizsgáljuk, hiszen mint köztudott, a nyelvi tudatnak, e bonyolult és összetett tudáshalmaznak három fontos területét szokták elkülöníteni (vö. Kiss 2001: 211).

1. Az anyanyelv rendszerére és szabályaira vonatkozó ismereteket (ezeket nyelvi intuíció, nyelvérzék vagy nyelvi kompetencia terminusokkal jelölik).
2. A metalingvisztikai ismeretek, reflexiók, amelyek vonatkozhatnak a nyelvre, a nyelvhasználatra és a nyelvváltozatokra, illetve ezek használatának helyénvalóságára is.
3. A nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos érzelmi, hangulati tényezők.

Az idő- és terjedelmi keretek rövidre szabott volta miatt röviden ismertetem, hogy milyen metalingvisztikai ismeretekkel rendelkeznek a különböző szakos hallgatók, és van-e különbség a tanár és tanító szakosok válaszai között.

„Nyelvi repertoáron egy közösség szociálisan szignifikáns interakcióiban a közösség tagjai számra rendelkezésre álló nyelvi források összességét értjük. A nyelvi források magunkba foglalják mindazon nyelveket, nyelvváltozatokat, regisztereket, stílusokat és nyelvfordulatokat, amelyek e csoport beszédében vagy kommunikációs modalitásaiban (pl. írásban) előfordulnak (Susan Gal 1987: 286).

A kisebbségi beszélők számára rendelkezésre álló anyanyelvi repertoár szűkebb, mint a többségi anyanyelvi beszélőké, hiszen azokon a nyelvhasználati színtereken, ahol a standard vagy szaknyelvi regiszter használata helyén való, nem az anyanyelv használata (vö. Csernicskó 2003: 64–65).

A válaszok tanúsítják, hogy a nyelvi repertoár szűkösebb volta tudatosul hallgatóinkban is. Többségük a *köznyelvet* és *nyelvjárásokat* (*északkeleti, palóc*) nevezi meg, mint a beszélőközösség által használt nyelvváltozatokat, kevesebben említik a *kárpátaljai magyar nyelvet*, a *magyarországi köznyelvet* és természetesen a *helyi nyelvjárást*.

Néhányan felelevenítik metalingvisztikai ismereteiket – iskolai tanulmányaikból emlékeznek még arra, hogy Kárpátalján palócos jelleget mutató települések is vannak –, ezért a palóc nyelvjárásokra való hivatkozás kiemelten szerepel a válaszokban.

A kisebbségi pedagógusjelöltek nyelvi önmeghatározása – *Őn milyen nyelvváltozatokat használ?* – ellentmondásos, a szociális szerepstruktúra függvénye. A honnan jövők és hová tartok kettőssége vetítődik rá a válaszokra. Mint leendő értelmiségiek tudják, hogy majdani társadalmi szerepüknek megfelelően a magyar nyelv mely változatait illik használni. Általában azt bizonygatják eléggé laikus módon, hogy a *tiszta magyar nyelvet, átlagos magyar nyelvet beszélnek, nem használnak tájszavakat*.

Explicit metalingvisztikai tudásuk nem elég szaktudományos, ugyanis a középiskolában megszerzett tudást felidézve a nyelvváltozatok terminus számukra a nem standard nyelvváltozatot jelenti, ezért válaszolják azt nagyon sokan, hogy *semmiféle nyelvváltozatot nem használok*, s bizonygatják, hogy *ragaszkodunk a tiszta magyar nyelvhez, a köznyelvet/irodalmi nyelvet beszéljük*. A megkérdezettek közel 40%-a – nem tudván mi az illő felelet – (38) nem válaszol a kérdésre.

Mi sem bizonyítja jobban a szociális szerepnek való megfelelés szándékát, mint az, hogy amikor két oldallal és néhány kérdéssel később – igaz más kontextusban – megkérdezzük, hogy *beszéli-e Őn a helyi nyelvjárást*, a községekből származók általában bevallják, hogy igen, *otthon a falujukban vagy megfelelő helyen használják a nyelvjárást*. Akár nyelvjárási elsődleges nyelvűek, akár nem, általában pozitív, elfogadó az attitűdjük. A nyelvjárás az intimitást, a színesebb, gazdagabb kifejezési lehetőséget biztosítja számukra.

Az viszont elgondolkasztató, hogy nem tudják felsorolni a nyelvjárás jellemző jegyeit. Ennek több oka is van. Egyrészt a meglévő (implicit) tudást éppen a tudatosság hiányában nem tudják explicitté tenni, mivel a kérdéskörrel – a nyelvjárások nyelvi rendszeréről – iskolai keretek között nem szereztek metalingvisztikai ismereteket. Másrészt viszont megnehezítheti a regionális jelleg felismerését az a tény, hogy az anyanyelvjárás és a standard változat között az ismert okok következtében nincsenek szembeszökő különbségek, ráadásul a Kárpátaljai magyar standard még regionálisabb is mint az anyaországi. Közismert, hogy az anyanyelvi nyelvváltozat és a más nyelvváltozat közötti különbség általában akkor tudatosodik a beszélőközösség tagjaiban, amikor eltérő nyelvi közegbe kerülnek. Ha tehát valaki – mint hallgatóink többsége is – faluról bekerül az erősen regionális városi nyelvi közegbe, nem érzékeli a beszélt változatok közötti különbséget: *Környezetemben mindenki irodalmi nyelvet beszél; a mi falunkban irodalmi nyelvet beszélnek. Szülőfalum őshonosai nem használják egyik nyelvjárást sem*. Azok viszont, akik érzékelik a saját nyelvjárás és a városi beszéd közötti eltéréseket, az implicit tudást éppen a tudatosított és rendszerezett metalingvisztikai ismeretek hiányában nem tudják szakszerűen explicitté tenni, csak dilettáns módon vagy elnagyoltan

képesek megfogalmazni válaszaikat: *é helyett i betűt ejtenek, a növényeket másképpen nevezik, Beregszászban suksükölés van stb.* Az archaikusabb nyelvjárások jellemzőit viszont szakszerűen megnevezik: *a –val/vel nem hasonul.*

A fenti feltételezést alátámasztja az is, hogy amikor a magyarországi magyar és a kárpátaljai magyar nyelv közötti különbségeket kell jellemezni, a tanító szakosok tudatosított szociolingvisztikai ismereteik alapján szakszerűen fogalmaznak: *A csekély mértékű különbségek a kétnyelvűség és a nyelvi kontaktushatás következményei: orosz, ukrán szavak épülnek be a szójárásba; a kárpátaljai magyar ukrán, míg a magyarországi nyugati (angol) szakszavakat használ. A tanár-szakosok válasza kevésbé szakszerű: A kárpátaljai magyar nem deformálódott, a magyarországi igen; szláv jövevényszók; nem gyakoriak a tudományos szavak.* A fenti válaszok is alátámasztják tehát azt a feltételezést, hogy a tanult ismeretek, jelen esetben a szociolingvisztikaiak segítik explicitté tenni a beszélőközösségi tudást.

A szakirodalomból tudjuk, hogy a nyelvi tudat úgy működik, hogy a normától eltérőt szóvá teszi, javítja (Kiss 2001: 210–216). A nyelvjárási beszélők nyelvi tudatát jellemezvén a szakirodalom megállapítja, hogy nyelvi tudatunk mindig valamely normához kapcsolódva működik, annak függvénye. A nyelvi tudat vagy a nyelvérzék szabályozó volta inkább negatív irányban tiltakozásszerűen működik, javítja a nyelvközösségi szabálytól eltérőt.

A grammatikalitási megítéléses tesztek és a produktív tesztfeladatok eredményei azt bizonyítják, hogy a pedagógusjelöltek nyelvi intuícója a standard – dialektális variánsok választásában a standard normához kötődik. A leendő tanárok teszthelyzetben a nyelvjárási grammatikai variánsokat következetesen kijavítják standard formára, illetve a standard variánsokat helyettesítik be a szövegbe: *adol* → *adsz*, *nálatoknál* → *nálatok /tőletek*; *próbálnék*, *halasztják* stb.

A nyelvi tudatosság eme megnyilvánulási formája azonban nem befolyásolja nyelvi attitűdjüket, a nyelvjárásokhoz való pozitív viszonyulást, hisz az értelmiségi szerepnek való megfelelés szándéka motiválta a javítást.

Irodalom

- Balázs G. 1999. A magyar nyelv művelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés. *Magyar Nyelvőr*. 123. 9–27.
- Csernicskó I. 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó I. (szerk.) 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár: Poliprint.
- Gal, S. 1987. Linguistic Repertoire. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier K. J. eds. *Sociolinguistics. An International Handbook of The Science of Language and Society*. Vol. 1. Berlin: Walter de Gruyter. 286–292.
- Károlyi M., Szabó G. 1999. Adalékok a beregszászi főiskolások identitástudatához. In: Boros L. (szerk.) *Kárpátalja. Északkelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv 6*. Nyíregyháza. 239–246.
- Károlyi M., Szabó G. Identitás és nyelvhasználat a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében. In: Borbély A. (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest. 105–112.
- Kiss J. (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.

Surviving Bologna: Integrating the *Lektorátus* Into the Wider University Community

Troy B. Wiwczarowski

Abstract

During the 1990s, language departments known as *lektorátusok* fought for their survival. Some emerged from this period apparently strengthened, while others disappeared, leaving numerous colleagues unemployed. At the turn of the century, there was some feeling of optimism among members of those departments which had survived the shake-ups. Currently, however, there is a new challenge to the existence of such departments which will require a complete rethinking of how to approach integration within a university faculty, creating and accrediting courses and staff development: the changes in educational structure and degree programs demanded by the Bologna Declaration represent a challenge, but equally an opportunity to finally ensure a place for technical language departments in the future of Hungarian higher education. My comments will address both, and should be understood as a call for action to my colleagues nationwide.

The 21st century will surely see an increasingly interdependent world. Whether higher education in Hungary will be able to keep pace with the rapidity of changes that mark the growth in global interconnectedness will depend on how well it can promote, emphasize and expand its international character. Already almost five years ago, the Bologna Declaration sets out key tasks, the most challenging of which include the adoption of a common framework of readable and comparable degrees, the introduction of undergraduate and postgraduate levels with first degrees that must be relevant to the labor market, and especially the elimination of all obstacles to the free mobility of students, teachers and researchers. And yet, today's curricula and courses remain underdeveloped in many university departments. Also, teaching materials are simply untranslatable in their present forms and contexts, as applies to presenting them to students from other cultures. Indeed, only a minimum of all the courses offered domestically in higher education are ready to be taught to an international student body. The Bologna Declaration specifically targets English to be the academic language of the European Union, and still we are graduating Ph.D.'s in all disciplines whose English language knowledge - when present at all - is hardly developed to the level of conversation, let alone for academic skills such as lecturing or writing. Some may ask why we should have cause for alarm, and the fact that such individuals even raise this question alone demonstrates the seriousness of the problem we face. Below, I will

explore both the related problems and some of the consequences that lie before us, due to the inaction of the past and present.

Perhaps the most alarming result of not having Ph.D.s properly trained in the professional use of the English language is the continuing lack of an international target student population that spans across the disciplines and institutions of higher education. This situation ensures that Hungarian research and development findings will remain largely unknown outside our borders. To change this unfortunate *status quo*, higher education here at home will require interdisciplinary cooperation and the rethinking of how departments work together, even across faculties. During the 1990s, the Education Ministry created unified universities nationwide, but it largely formed institutions that unified in name only. Cross-faculty cooperation on the curricular level is, at best, oftentimes disappointing. Every castle has its own king, and territorial conflicts, wrought from envy and fear of trespassers from other departments, are putting up barricades to development and improvement of our educational offerings. The term colleague needs rethinking, and should not be as minimally defined as someone from one's own department, or someone one often meets in the corridor and greets. The term colleague is in serious need of a broader, deeper meaning, in the sense of how one works together with someone from another discipline.

As our borders will change to a certain degree after May 1, 2004, we have to redefine the definition of the word colleague in another way, as well. Our colleagues will no longer be, in the stricter sense, Hungarian, but European, i.e. professors, researchers and instructors working in higher education from Lisbon to Riga, and from Bergen to Malta. Many of these 'new' colleagues have a number of 'other' colleagues. In fact, they have had these colleagues for years, and have already established quite close professional relationships with them. For the present, to a lesser degree, these 'other' colleagues will also become our new colleagues from May 2004, and they work anywhere from Rio de Janeiro to Auckland, or from Beijing to Cape Town. In other words, we need colleagues such as those our colleagues living and working in the European Union already have: colleagues across the globe. I do not wish to imply in any sense that Hungarian institutions presently lack any such colleagues, from either group, but I would emphasize here that we are, in practically most cases, not working together with them in a structured manner that would be the most advantageous for ourselves as professionals, or for our students.

In the service of both internationalizing university curricula, i.e. opening it up to great numbers of foreign students, and in making visiting research and teaching professionals more integral parts of the everyday teaching activities of their host departments, the language department, and especially one teaching ESP, can play a focal role. I make this assertion based on the fact that a number of Hungary's language departments already boast significant experience in cross-cultural and professional communication teaching and research. These activities provide only two examples of resources for utilizing the potential of Hungarian higher education on the international stage. While firmly and inextricably linked to Hungary and their more immediate regions and localities, universities here will only find their places among the leading educational institutions of the world if they are preparing their students to live and work

in an increasingly international world, and simultaneously preparing themselves to accept students from around the world here.

We live in a rapidly changing world, in which international travel, global exchange, education and communication play an ever-greater role. In the future, leaders will need special skills and training, as well as sensitivity to issues of diversity and global interdependence. Those who would become such leaders, whether they would be active in cultural, educational or business spheres, should also come from here. This is not a political issue, nor should one politicize it: as with graduates from every other nation in the world, ours in Hungary should also expect to be prepared to venture into the working world with all the requisite skills and knowledge needed to excel and lead. No student unprepared for the interconnectedness of our world today will be able to obtain, much less maintain, a leadership position. If our universities are failing to provide such preparation, then they are equally failing the nation, and the greatest fears of some for Hungary's future will become reality: others will come and do the leading for us. The choice is truly ours to make.

Hungarian university agendas must therefore reflect an increasing awareness of the global context, without exception. Hungarian higher education must signal a commitment to internationalize its universities and embrace the challenges facing our institutions of higher education to prepare students for a world influenced by globalization.

In this respect, the governmental policy to speed up the process of marketization in the traditionally state-regulated sectors of higher education also affected cross-faculty cooperation in a negative way. With the introduction of pay courses, faculties even within one university became each others' competitors, and the often aggressive protectionist policy to ensure one's hard-won acquired market share in an evolving competitive sphere did no good to academic cooperation, whether in the formulation of common projects or in building true interdisciplinarity into curricula. Membership in the European Union must also be viewed from this aspect, since the Hungarian educational system will now have to step out into an even more competitive market. We should also realize that the over-segmentation of institutional bodies will isolate us from the main currents of research and a vast, globalized market. Joint curricula give more flexibility, motivation and a more dynamic exchange of values, and further represent better value in a market-driven, higher educational system.

The question for us is: what does the future hold for ESP departments? As the 21st century will surely see an increasingly interdependent world, so too will departments giving instruction of ESP need to embed themselves in the greater university curricula, in order to survive. The underlying philosophy which should be influencing our teaching is that our research must be used to support special purpose language education which is based on a practical skills-oriented approach. All the graduates from our technical and professional language communication programs should leave us with highly employable language skills.

Towards better integrating foreign language departments into the wider university community, we can lead in the development of interdisciplinary and multidisciplinary curricula because of our experience in multidisciplinary education. For years, we have

fostered the integration of research and teaching by integrating with language teaching such elements as linguistics, culture, business, ecology, EU studies or even the basics of biology; these disciplines are united within language departments through their presentation in the target language and their focus on the target culture. We can also contribute by infusing our know-how of employing powerful knowledge transfer tools, such as communicative strategies, to e.g. Ph.D. students.

In order to thrive as internationally-recognized research and knowledge transfer institutions, Hungarian higher educational institutions must be able to attract students from abroad and offer them solid education and research possibilities here. As a first step to achieve the goal of globalizing the curriculum-based approach to knowledge transfer, the faculty as a whole must involve itself with each of the following tasks: 1) advocate the idea of developing joint curricula in specific disciplines or sub-disciplines, this cooperation may include initiating contacts on both the national and the international level; 2) publish a foreign language information booklet intended for visiting students containing all the relevant faculty-related details and make this available for access through the Internet, and in addition, establish an international-information office. This activity has been largely achieved, except that the available publications often lack any true reflection of which faculty are, from a competence point-of-view, available for consultation, research and/or teaching activities in a foreign language; 3) make available (on a departmental level) a description of ongoing research projects, their objectives, methodology and the members of the research teams (with contact addresses). Such department profiles may not only help to establish joint research on the international level, but raise the interest of both undergraduate and Ph.D. students, who want to come to Hungary to study; 4) use already established cross-faculty relationships to inform foreign colleges and universities about the possibility of student interchange projects.

Concrete, first steps

How can we use the ideas listed above in answer to the challenges the Bologna Declaration brings? Before many of our departments can move on the areas outlined above, there are certain steps which must be made, and decisively.

But first, we must earn inclusion.

How? In addition to some of the activities mentioned above, there are three main steps which require our attention: 1) Departments, such as mine, must develop their staffs. Doctorates must be obtained, and full-fledged departments be created, in order to establish clout among our non-language teaching colleagues. This gets our staff on committees and into positions to effect change. Full departments also have more funding opportunities, which may be used to finance an array of developments. There is another reason to become an academic department: we cannot work towards preparing our students linguistically for the future if our students do not respect us in the manner they do our better titled colleagues. They oftentimes do not approach language study with the same demeanor as they do courses in other areas of the university, because even they view a *lektorátus* and, therefore, courses offered by one, as not being equal in importance to courses offered by academic departments. This sounds perverse, but ask

your colleagues teaching in one whether they truly feel part of the university community, and the responses will be enlightening. 2) Establish bridges to the international programs office of your institution. Ask to meet and confer with all staff and students from abroad. Ask English-speaking visiting faculty (not even necessarily native-speaking, as long as these individuals can express themselves clearly) to take the time to work together with your staff. Get them into your ESP classrooms, and co-teach technical language courses to more advanced Hungarian students. The foreign colleagues can present their disciplines in class in depth, while our departments can provide, e.g. preparatory vocabulary and follow-up language assignments. Develop and run multi-semester courses, mandatory for all visiting foreign students, on Hungary's culture and language. Get these students more familiar with their surroundings, culturally, historically and linguistically. Give them an appreciation of where they are and with whom they are dealing, and they will return home with a more profound, positive experience of Hungary. This is how contacts are made for the future. Pave the way towards successful global interaction, but on the basis of mutual understanding. Students visiting here for a year should never be allowed to go home without taking with them some understanding of where they were that is more meaningful than a memory of beautiful city. Rather, they should leave us with memories of what is special about Hungarians themselves. In addition, offer them high quality courses in English, such as professional communication, public speaking in English, or business English. There is such a wide range of opportunity for involving departments teaching ESP in handling foreign students and maximizing the use of visiting faculty, that all my ideas could fill a book. And yet, after eight years here, I cannot get them to work, because point one above has yet to be fulfilled. 3) Work to build new degree courses which have, as a key part of their contents, ESP courses. Our experience in teaching the languages of business, agriculture, law, EU studies or communication, and especially that in employing practically-oriented, problem-based learning in our curricula, has given us a firm footing on which to build cooperative courses with our non-ESP teaching colleagues. Agri-business majors with well-developed English language skills would benefit from a degree which incorporated a more in-depth study using skills needed in the global business culture: e.g., presentation skills or cross-cultural communication skills. We are already teaching in these areas, but our impact could be much greater, and equally effective in graduating more realistically trained students.

Irodalom

- Adams, T. M. 1996. *Languages Across the Curriculum: Taking Stock*. In: ADFL Bulletin 28.1. pp. 9–19
- American Council on the Teaching of Foreign Languages. 1995. *Languages Across the Curriculum: A Post-Secondary Initiative*. In: ACTFL Newsletter 8.1. pp. 5–8
- The Bologna Declaration on the European Space for Higher Education: An Explanation*. Confederation of EU Rectors' Conferences and the Association of European Universities. www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf. Accessed January 12, 2004.

- Brown, H.D. 1980. *Principles of Language Learning and Teaching*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ
- Edwards, J. 2001. *Languages and Language Learning in the Face of World English*. In: ADFL Electronic Bulletin 32.2. www/docs/adfl/bulletin/V32N2010.htm. Accessed December 5, 2003.
- F. Silye M. 2002. *Nyelvtanári megítélések az angol nyelvtudás gyakorlati felhasználásáról. Egy szaknyelvoktatási szükségletelemzés részeredményei*. In: Porta Lingua. Szaknyelvoktatásunk az EU kapujában. Cikkek, tanulmányok. DE ATC, Debrecen pp. 24–35
- Hull, C. 1943. *Principles of Behavior*. Appleton-Century-Crofts, New York
- Hull, C. et al. 1940. *Mathematico-Deductive Theory of Rote Learning*. Yale UP, New Haven, NJ
- Johnston, J. S. Jr., Richard J. Edelstein. 1993. *Beyond Borders: Profiles in International Education*. Assn. Of Amer. Colls. And Amer. Assembly of Collegiate Schools of Business, Washington
- Kramsch, C., S. McConnell-Ginet, [eds.] 1992. *Text and Context: Cross-Disciplinary Perspectives on Language Study*. Heath, Lexington
- Krashen, S. 1981. *Second Language Acquisition and Learning*. London: Pergamon.
- Krueger, M., and Ryan, F. eds. 1993. *Language and Content: Discipline- and Content-Based Approaches to Language Study*. Lexington: Heath.
- Lange, D. L. 1994. „The Curricular Crisis in Foreign Language Learning” ADFL Bulletin 25.2, 12–16.
- Musemeci, D. 1993. „Second Language Reading and Content Area Instruction: The Role of Second Language Reading in the Development of Communicative and Subject Matter Competence” Krueger and Ryan 169–79.
- Sudermann, D. 1992. „Foreign Language and Liberal Studies: Toward and Equal Partnership” ADFL Bulletin 24.1, 40–45.
- Swaffar, J. 1993. „Constructing Tasks for Content Classes: The Case for Generative Iteration” Krueger and Ryan 181–200.
- Swaffar, J. 1999. „The Case for Foreign Languages as a Discipline” ADFL Bulletin 30.3, 6–12.
- Wieshofer, I. 1995. „The Humanities Come Alive: Linking Languages to Other Disciplines” ADFL Bulletin 27.1., 16–19.

III.

Fordítástudomány és kontrasztív nyelvészet

Tulajdonnevek fordítása Toni Morrison *Song of Solomon* című regényének magyar változatában

Ajtay-Horváth Magda

1. Toni Morrison az első afrikai-amerikai író, akinek irodalmi Nobel-díjat ítéltek 1993-ban. A *Salamon-ének* című regényét, sorrendben a harmadikat 1977-ben írta, magyar változata Molnár Katalin fordításában 1986-ban jelent meg a Magvető Kiadónál.

Toni Morrison *Salamon-ének* című regényének magyarra történő fordítása a szöveg jellegéből adódóan legalább három típusba csoportosítható problémák sokaságát veti fel.

A fordítónak mindenekelőtt olyan gazdag mitológiában gyökerező kisebbségi amerikai sorsot példázó szöveget kellett sikeresen a célnyelvi olvasónak közvetítenie, amelyben a sokrétű jelentésű tulajdonneveknek mágikus, megszemélyesítő erejük van és a közösségi múlt illetve a személyes identitás hordozói.

A *Salamon-ének* műfaját tekintve családtörténet, amelyben egy jómódú, északi néger család fia ősei felkutatására indul délre, s miközben földrajzilag eltávolodik szűkebb hazájától, rádöbben arra, hogy végtelenül sok szállal kötődik ahhoz és a tágabb etnikai közösséghez. Az önazonosságának felfedezése során a materiális világ fokozatosan értékét veszti, és ezzel egyidejűleg a szellemi világ felértékelődik. A tudatosodásnak eme folyamata a hős nyelvi tudatosodásában érhető tetten. A tulajdonnevekben, személy- és földrajzi neveken, valamint a gyerekmondókák szövegibe rejtett személyes és közösségi múlt felfedezése revelációszerű (Ajtay-Horváth 2003: 69–88). Nem feladatunk e helyen a szöveg gazdag szimbolikájának elemzése, csupán a fordítás szempontjából lényeges tulajdonnevek átváltásával kapcsolatos kérdéseket és azok fordításstilisztikai következményeit emeljük ki az alábbiakban.

2.1. A regényben előforduló tulajdonnevek túlnyomó része motivált, azaz a név jelentésének a jeltárggyal (személlyel) való viszonya rekonstruálható. A főhős ragadványneve, aki még néhány éves korában is csecsszopó volt, *Milkman*, néha *Milk*, a magyar változatban nem *Tejesember*, hanem röviden *Tejes*, vagy néha még rövidebben: *Tej*. Valószínű, hogy az igen erős motiváltság indokolja e ragadványnév magyarra történő fordítását, annak ellenére, hogy napjaink fordítói gyakorlata a tulajdonneveket általában eredeti formájában hagyja (J. Soltész 1979: 118).

A délről észak felé tartó, frissen felszabadított rabszolga dédapa *Macon Dead* névre hallgat. A névszerzés története szimbolikus és sorsszerű. A részeg hivatálnak a kitöltendő anyakönyvi írat soraiból összetévesztve az utónév rovatba a születés helyét jegyezte be (*Macon*), a családnév rovatba pedig a szülőkre vonatkozó kérdésre adott válasz került, hogy tudniillik már elhunytak (*Dead*). A hős analfabetizmusa miatt a tévedésre csak

jóval később derül fény, amikor már ő maga is ragaszkodik a véletlenszerűen kapott előnévhez, mivel jelentése a *Dead* (Halott) a rabszolgalettől való szabadulást és a szabadságban lévő feltámadást is sorsszerűen jelképezi. Ez a név tehát szintén erőteljesen motivált, a négerség mérhetetlen kiszolgáltatott társadalmi helyzetéről, a fájdalmasan groteszk viszonyokról közöl információt, és a jelenséget helyhez és időhöz köti. Ha nem lenne tulajdonnév, magyarra történő fordítása ugyanúgy indokolt lenne, mint Tejes esetében. A fordítástörténeti gyakorlat valószínűleg pontosan a személy(iség) tiszteletéből fakadóan a tulajdonnevek sérthetlenségét követeli meg manapság a „nomen est omen” szellemében. A kérdés története azonban következtelenségekről árulkodik. J. Soltész Katalin a *Tulajdonnév funkciója és jelentése* című monográfiájában e kérdés kapcsán a következőket írja: „Ha valamely névviselő jelentősége bármely okból túllép a nyelvközsége, nyelvterülete határain, a többi nyelv az elé a dilemma elé kerül, hogy az idegen elemet változatlanul illessze-e bele saját kontextusába vagy kísérelje meg lefordítani, azaz jelentését a saját nyelvi eszközeivel visszaadni” (J. Soltész 1979: 118).

A halott jelentésű *Dead* családnév a szövegben több helyen szójátékot alkot, ironikus és humoros jelentések hordozóivá válik. Mivel a magyar fordítás természetesen az eredeti tulajdonnevet őrzi, a magyar szöveg ezáltal veszít élnétségéből. Az *Ain't but three Deads alive* (38) mondat ellentétében rejlő humor a magyarban elsikkad: *Nincs csak három élő Dead* (56), azaz három élő Halott. Másutt a hős tragikus halálára utal a következő szójáték, amely szintén csak az angolul tudó magyar olvasók számára érzékelhető a magyar szövegben:

My name is Macon, remember? I am already Dead (118).

A nevem Macon, emlékszel? Én már Dead vagyok (164).

„(...) Somebody should have shot him.”

What for? He was already Dead? (89).

(...) – Le kellett volna löni.

- Minek? Egy Dead, az úgyis halott (126).

Az utóbbi példa, valamint a következő, melyben a tulajdonnév váratlanul magyarul jelenik meg (Halott) arról árulkodik, hogy a fordító minden bizonnyal épít arra, hogy a magyar olvasó háttérismeretként tudatában van az angol név magyar jelentésének. *Ha te lennél beteg, te elmennél egy olyan emberhez, akit doktor Halottnak hívnak?* (98).

Hasonlóképpen jelentéshordozó az indián ősanya *Sing Byrd* neve, ami összecseng az „énekelj” égi üzenet erkölcsi imperatívuszával és szimbolikusan az énekekben megtestesülő közösségi hagyományok továbbörökítésére utal. Mindez a jelentés szintén elveszne, ha a fordító magyarázatképpen nem ismételné meg a tulajdonnevet magyar fordításban is.

Sing indián vagy részben indián volt, és *Sing Byrd*nek, vagy ami valószínűbb, *Sing Bird*nek hívták. Nem-Singing Birdnek, Daloló Madárnak! Ez lehetett az eredeti neve – **Daloló Madár**. És a bátyja, *Crowell Byrd*, alighanem *Crow Bird*, vagy egyszerűen csak *Crow* – **Varjú** volt (418).

A tulajdonnevek magyarításában illetve a magyar szövegbe történő változtatlan át-
emelésében **nem tapasztalható következetesség**. Mivel a fekete közösségben, akárcsak
a természeti népeknél, a tulajdonság, illetve a hőssel megtörtént események és a személy
közötti kapcsolat igen eleven, így a le nem fordított **ragadványnevek** hordozta tulajdon-
ságok a magyar olvasó számára elvesznek. Számos esetben a névtulajdonítást megöröki-
tő történetre is utal a regény, ilyen például *Guitar* azaz *Gitár* gyermekkori sóvársága a
hangszer után. *Railroad Tommy*, *Hospital Tommy* neve félig magyar félig angol válto-
zatban fordul elő *Vasutas Tommy* illetve *Kórházás Tommyként*; a reáliaként is felfog-
ható, itt tulajdonévként használt *Empire State* viszont angol változatban marad, s így a
tájékozatlan olvasó számára nem érzékelhető a hős rendkívüli magasságára utaló jelenté-
se a névnek, hiszen az *Empire State Building* a regény történésének idején a világ leg-
magasabb épülete volt. Ezt a szemantikai veszteséget azonban a regény utolsó fejezeté-
ben felbukkanó értelmező betoldás egyértelműsíti mind az angol, mind a magyar válto-
zatban: *Empire State* (csak áll és himbálódzik) (452).

Sikerés magyarítás a *Sonny's Shop*, ami tulajdonképpen nem is üzlet, hanem iroda, a
magyar változatban *Öcsi Boltja*. Transzferálódik viszont a *Darling Street*, de magyarított
alakban fordul elő a *Not Doctor Street: Nem Doktor utca*.

2.2. A bibliai eredetű tulajdonnevek a négerség mély vallásosságára utalnak. A ke-
resztényi hit azonban a tudatlanság és analfabetizmus következtében sajátosan groteszk,
s pont ezáltal annyira szuggesztív és egyéni névadást eredményez. A fordító következe-
tesen használja a *Pilate* nevét *Pilátusként*, amely mindkét nyelvben meghökkentő (a ma-
gyar olvasónak valószínűleg anyanyelvén még szokatlanabb, mint angol változatban).
A név írásképe miatt tetszett meg az analfabéta apának, aki találmányra választotta ki Jézus
bírájának nevét, ráadásul lánygyermeké számára. Hasonló névválasztás eredménye a
Corinthians női név is, melynek magyar változata a *Korintusbeliek*. A mindkét nyelvben
használt bibliai eredetű személynevek természetesen azonos alakban fordulnak elő mind
a két szövegváltozatban: *Ruth*, *Salamon*, a *Rebecca* rövidítéseként *Reba*, vagy a görög
mitológiából vett *Circe*.

Fordítói próbatétel az utolsó fejezetben, mint egy zenemű fináléjának crescendója-
ként, egy szuszra felsorolt hatvannyolc névből álló gyűjtemény magyarra történő átülte-
tése. Ezzel a fergeteges felsorolással Morrison szimbolikusan is megerősíti történetének
lényeges üzenetét, mely szerint a nevek nemcsak a mitologikus ködbe vesző múltat őrzik
meg, de a jelen megörökítésének is a legbiztosabb eszközei. Íme néhány forrásnyelvi név
és magyar megfelelője: *Humpty – Dumpty – Tojás – Mojás*, *Blue Boy – Kék fiú*, *Quack –*
Quack – Háp-háp, *Jericho – Jerikó*, *Spoonbread – Folyékony Kenyér*, *Ice Man – Jeges*,
Dough Belly – Pénzeshasú, *Rocky River – Sziklás Folyó*, *Gray Eye – Szürke Szem*, *Cock-*
a-Doodle-Do – Kukorikú, *Cool Breeze – Hűvös Szellő*, *Muddy Waters – Sáros Víz*,
Pinetop – Fenyőcsúcs, *Jelly-Roll – Lekváros Piskóta*, *Fats – Dagadt*, *Leadbelly –*
Ólomhasú, *Bo Diddley – Átvágós*, *Cat-Iron – Macskavas*, *Peg – Leg*, *Son – Faláb*,
Shortstuff – Kevés, *Smoky Babe – Füstös Csaj*, *Funny Papa – Vicces Papa*, *Bukka –*
Bukka, *Pink – Rózsás*, *Bull Moose – Szarvasbika*, (...), *T-Bone – T-csont*, *Black Ace –*
Fekete Ász, *Lemon – Citrom*, *Washboard – Sikálódieszka*, *Gatemouth – Kapuszáj*,

Cleanhead – Tisztafejű, Tampa Red Tampa – Piros, Juke Boy – Zenegépes Srác, Shine – Ragyogó, Staggerlee – Dülöngélős, Jim the Devil – Jim, az Ördög, Fuck-Up – Elbaszott, Dat Nigger és Aza Nigger (452).

2.3. A földrajzi nevek átültetésekor is többféle gyakorlattal találkozunk. Azokkal az esetekkel, s értelemszerűen ilyenből van a legtöbb, amikor a földrajzi név a két nyelvben megegyezik, illetőleg amikor a magyarban a földrajzi név szó szerinti fordítása terjedt el (pl. *Nagy Tava*, *Szent Lőrinc folyó*, *Sziklás-hegység*) nem foglalkozunk. Megfigyelhető, azonban az előbbi analógia mintájára néhány kevésbé jelentős földrajzi név magyarra történő fordítása. A *Bitter Creek*, *Powder River* folyónevek fordítása mögött szemantikai érvek állnak. A *Keserű patak*, *Por folyó* nemcsak a táj jellegzetességét idézik, hanem az ott lakók élethelyzetére és életérzésére is utalnak. Hasonlóképpen magyarul jelenik meg a *Mercy* kórháznév (Irgalom), a *Blood Bank* (*Vér Bank*) négerlakta, kétes közbiztonságú városrész, valamint a *South Side*, melynek magyar változata (*Alsóváros*) különösen szemléletes. Ha faluról lett volna szó, minden bizonnyal az Alsózeget éreztük volna adekvátabbnak. Ha valamennyi földrajzi név eredetiben maradt volna a magyar fordításban, akkor minden bizonnyal a regény nagyon összetett jelentésvilága csorbát szenvedett volna, hiszen a nevek önmagukban is szemléletesek és jelentéshordozók. A regény fő témája éppen az, hogy a főhős tudatosodása és személyiségének fejlődése miként esik egybe a nevek mögöttes értelmének a felfedezésével. Ilyen módon a regény azt is példázza, hogy a közösséghez és kultúrához való kötődés a **nyelvi kötődésben** nyilvánul meg.

Számos esetben találkozunk olyan **tulajdonnevekkel**, amelyeknek elsődleges funkciója az emlékeztetés és tiszteletadás. Ebbe a kategóriába tartoznak a négerség Lincoln kultuszára utaló nevek, *Lincoln's Heaven* (*Lincoln Mennysországa*) birtokmegjelölő név, amely a magyar fordításban változatlanul marad: *a President Lincoln* lónév, a magyar változatban Lincoln elnök; *Mary Todd*, a csikó neve, *Ulysses T. Grant* a tehén neve; *General Lee*, *Lee tábornok*, a disznó neve.

3. A tulajdonnevek lefordíthatóságának kérdésében tehát két, **egymásnak ellentmondó gyakorlat** érhető tetten. Az egyik az azonosító tulajdonnevet változatlanul hagyja (pl. *Macon Dead*, *Lincoln's Heaven*), azonban korántsem viszonyul ennyire szigorúan a ragadványnevekhez. Ebben az esetben a név és a viselője között sokkal közvetlenebb összefüggések rekonstruálhatók, így a név szemantikai szempontból többlettartalom hordozója, ami erőteljesen indokolja e konnotációk a célnyelvi szövegbe fordítással történő „átmentését”. Az erőteljesen motivált, tartalmat, denotációt és konnotációt idéző nevek egy része és a **ragadványnevek magyar változatban** jelennek meg a fordításban, mint például *Pilátus*, *Első Korintusbeliek*, *Kórház* *Tommy*, stb. A helynevek esetében, a szélesebb köztudatban magyar fordításban elterjedt **földrajzi neveket** a fordító **magyar változatban** szerepelteti, a kevésbé ismereteket eredeti formájukban. Ezúttal is találkozunk azonban kivételekkel, azokban az esetekben, amikor a helynevek hangulati vagy tartalmi információik révén a környezet jellemzéséhez járulnak hozzá.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a kisebbségi kultúra (amerikai néger) kifejezése egy többségi kultúra nyelvén (amerikai angol) sokrétű, finom nyelvi árnyalatokban valósul meg. A tulajdonnevek, melyek kultúrahordozó információtartalommal rendelkeznek, egyike e specifikumok megnyilvánulásának (lásd Kiss: 1995, 2003). Célnyelvre történő átültetésük, melyre különböző nyelvi lehetőségek kínálóznak, különös körülményt igényel a fordító részéről, éppen úgy, mint a közösségi nyelv, a jassznyelv (Fazakas 1991), valamint az amerikai néger kultúrában szervesen gyökerező ekvivalens nélküli lexikák érzékeltetése.

Források

- Morrison, T. 1987. *Song of Solomon*. New-York: Plume: A Penguin Group.
Morrison, T. 1986. *Salamon-ének*. Budapest: Magvető Kiadó, Fordította Molnár Katalin.

Irodalom

- Ajtay-Horváth M. 2003. The Power of Language and Linguistic Consciousness in Toni Morrison's *Song of Solomon*. In: Ajtay-Horváth M. (ed.) *Endeavours: Occasional Papers in Applied Linguistics, Literature, Civilization and Methodology*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 69–88.
Fazakas I. 1991. *Jasszok, zsarók, cackavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
J. Soltész K. 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 2003.
Kiss J. 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.

A főnévi igenév alanyi szerepben Angol–magyar nyelvi összevető elemzés

Aradi András

A fordításközpontú kontrasztív elemzések olyan jelenségek vizsgálatára is kiterjedhetnek, amelyekkel a hagyományos, grammatikai alapozású összevetés – jellegéből következően – nem foglalkozik, és maga a jelenség első megközelítésre inkább csak az egyik vagy a másik nyelv leírásának, nyelvhasználati kutatásainak illetékességi körébe utalható. Olyan jelenségek tartoznak ide, amelyeknek problematikus voltára a fordítások, a célnyelvi szöveg kialakításában mutatkozó nehézségek fokozottabban ráirányítják a figyelmet. Az ilyen típusú nyelvi tények összevető vizsgálatához jó elméleti háttérrel és gyakorlati elemzési szempontokat kínál a Klaudy Kinga által javasolt dinamikus kontrasztokra épülő, norma-központú egybevetés (Klaudy 2003).

A következőkben egy olyan magyar nyelvi, nyelvhasználati jelenség elemzésére vállalkozom, amely az előbb – igaz, csak jelzésszerűen – jellemzett nyelvi tények körébe sorolható. Olyan (modalitást vagy értékelő jelentést is kifejező) angol–magyar mondatpárhuzamokkal foglalkozom, amelyekben a magyar mondat alanyi mondatrészi szerepű főnévi igenevet tartalmaz, pl. a következő állítmányi szerkezetek részeként: *kell/sikerül/illik/érdemes/kár vásárolni*. Azt láthatjuk – többek között szakfordítóképzésben részt vevő tanulók fordításait elemezve –, hogy a vizsgálat körébe tartozó 3. személyű, jelen-tésükben egyértelmű angol mondatok magyar megfelelői kétféle értelmezést tesznek lehetővé, ha a magyar főnévi igenév vonzatszerkezetéhez *-nak*, *-nek* ragos részeshatározó tartozik. Induljunk ki az alábbi angol mondatokból és magyar megfelelőikből:

- (1) a) Who has to be bought a bunch of flowers?
b) Who has to buy a bunch of flowers?
c) Who does he have to buy a bunch of flowers for?

A kínálkozó magyar megfeleltetés *Kinek kell egy csokor virágot venni?* kétféle közlési szándékot fejezhet ki, vagyis kiegészítő értelmezést kell fűzni a mondathoz, hogy egyértelműen megfeleltessük az angol mondatok valamelyikének. Nézzük sorrendben a kiegészített, „értelmező” megfeleltetéseket:

- (2) a) Kinek kell egy csokor virágot venni? / *Kinek a számára kell ... ?*
b) Kinek kell egy csokor virágot venni(e)? / *Ki köteles ... / Ki kell, hogy ... ?*
c) Kinek kell egy csokor virágot venni(e)? / *Kinek a számára kell ... ?*

Az (1) a) és c) angol mondatokban a *who* kérdőszó a *buy* ige passzív, illetve aktív főnévi igenévi formájával szerkezetet alkotó részeshatározói szerepű (indirect object) elem, az (1) b) mondatban pedig az igei szerkezet alanyát képviseli. A formai azonosság ellenére az angol mondat szerkezetek egyértelműen kijelölik a *who* grammatikai funkcióját a három angol mondatban. A *Kinek kell egy csokor virágot venni?* magyar mondat *-nak*, *-nek* ragos kérdőszava egyaránt lehet a főnévi igenév részeshatározója és a főnévi igenévben kifejezett cselekvésfogalom hordozója, tehát a mondat hagyományosan

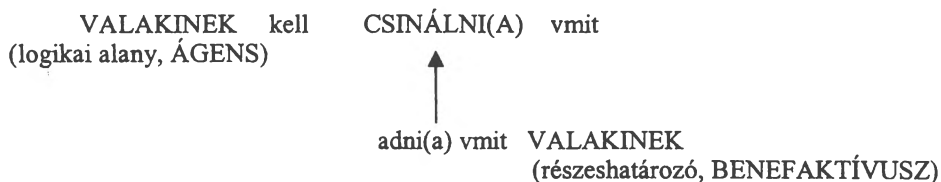
logikai alanyak minősített eleme. (Mondatváltozataink azt sugallják, hogy a személyragos főnévi igenévi forma sem szünteti meg a kettős értelmezést.)

A jelenséggel és a jelzett kétértelműség elkerülésének lehetőségével elsősorban nyelvművelő írások foglalkoznak, tárgyalják az összefoglaló nyelvművelő munkák megfelelő szócikkei is (Balázs 2001: 76). A nyelvművelő írások az egyértelmű, pontos használat érdekében a személyragos főnévi igenévi formát ajánlják a tárgyalt mondat típusokban. Pl. a *Péternek levelet kell írni* mondatral kapcsolatban: „Mi a teendőnk, hogy elkerüljük ezt a félreértésre alkalmat adó kettősséget? Kiváló eszköz áll a rendelkezésünkre: a főnévi igenév személyragozása. Ennek segítségével röviden és egyértelműen megjelölhetjük a cselekvő személyét. A *Péternek levelet kell írnia*, illetve a *Péternek levelet kell írnod* forma senkiben sem hagy kétséget afelől, hogy az előbbi esetben Péter írja, az utóbbi esetben kapja a levelet” (Felde 2002: 243). Az „utóbbi eset”, a nem 3. személyű ragos formák egyértelműsége valóban kétségtelen. Vizsgáljuk azonban a *Péternek levelet kell írnia* mondatot a következő egyszerű mondatkapcsolat részeként:

(3) Mária tudja, hogy Péternek levelet kell írnia.

Mondatunkból nem derül ki, hogy ki lesz a levél írója a személyragos igenévi forma használata ellenére sem. Ha kontextus nélküli, ún. rendszermondatnak tekintjük az idézett példát, eleve két mögöttes szerkezetet és két értelmezést tulajdoníthatunk a mondatnak. Szövegmondatként az adott kontextus alapján értelmezhetjük a mondatot, de – mint láttuk – nem biztos, hogy egy mondatkapcsolat („szűk” kontextus) megszünteti az értelmezés bizonytalanságát.

Az előbbi elemzéssel csupán azt próbáltam megerősíteni, hogy kiinduló mondatunknak – *’Kinek kell egy csokor virágot venni(e)?’* – nem valamilyen véletlenszerű, „hibás használat” következményeként tulajdoníthatunk kétféle mondatjelentést – akár személyragos az igenév, akár nem. Képletszerűen a következőképpen szemléltethetjük a jelenség lényegét:

A kétértelműség forrása, hogy az adott 3. személyű mondatban nem tudjuk eldönteni, milyen tematikus szerepben áll a *-nak*, *-nek* ragos szerkezeti tag: a főnévi igenévhez vonzatként tartozó benefaktívusz vagy a modális jelentésű állítmányhoz (szerkezetileg) is kapcsolható ágens. Abban a ritkán előforduló, de az élőnyelvi használatból nem kizárható esetben, amikor mindkét tematikus szerepet önálló szóalak képviseli, szintén bizonytalanok lehetünk a mondat értelmezésében: *A házigazdának kellett ajándékot adnia a vendégnek.* (A szórendi változatok természetesen valószínűsíthetnek egy lehetséges jelentést, esetleg ki is zárhatnak más értelmezést.)

Az elmondottak talán részben választ adnak arra a joggal feltehető kérdésre: miért kell, miért érdemes kontrasztív vizsgálódás keretében foglalkozni a tárgyalt grammatikai, nyelvhasználati jelenséggel? Úgy tűnik, hogy a nyelvművelő írások által az

anyanyelvi beszélőnek szánt megnyugtató megoldások esetleges problémái az idegen nyelvek tanulása vagy fordítása során felszínre kerülhetnek, és figyelmeztetnek a továbbgondolás szükségességére. Az összevető szempont alkalmazására bátorítanak Bognár Józsefnek a jelenséget kontrasztív szempontból vizsgáló munkái, melyekre támaszkodtunk példaanyagunk elemzésében (Bognár 2000a., 2000b.). Bognár rámutat arra, hogy angol szakos hallgatók tesztmondatok fordításában gyakran azért hibáznak, mert nem tudják pontosan értelmezni a főnévi igenevet tartalmazó magyar mondatokat, vagy nem ismerik fel, hogy a mondatnak nem csak egy jelentése van (Bognár 2000b: 48).

A jelenség pontos megismerését és a vele járó mondatértelmezési, fordítási problémák belátását segítheti, ha rávilágítunk arra, hogy az igei vagy névszói állítmány mellett nyelvtani alanyként álló főnévi igenév *-nak*, *-nek* ragos bővítménye **általában is** kétféle értelmezést tesz lehetővé, ha a mondat 3. személyű. Tehát nem csupán a *kell* igét tartalmazó mondatok érdemelnék figyelmet elemzéseinkben, hanem más lexikával (igei és névszói állítmánnyal) alkotott hasonló mondat szerkezetek is. Így vizsgálódásunk körébe tartoznak pl. az *illik*, *lehet*, *sikerül*; *szabad*, *érdemes*, *főlősleges*; *kár*, *hiba* stb. igékkel, melléknévvel, főnevekkel kapcsolt főnévi igeneves szintagmák is. További példasorok: (4) – (6), (7) – (8):

- (4) a) The letter of thanks should be handed over to the boss.
b) A főnöknek (a főnök számára) illik átadnia a köszönőlevelet.
- (5) a) The boss should be handed over the letter of thanks.
b) A főnöknek (a főnök számára) illik átadni a köszönőlevelet.
- (6) a) The boss should hand over the letter of thanks.
b) A főnöknek illik átadnia a köszönőlevelet. (*tőle várható el*)
- (7) a) Who succeeded in presenting that awkward petition?
b) Kinek sikerült átadni(a) a kellemetlen beadványt? (*Ki tudta átadni ...?*)
- (8) a) Who did he succeed in presenting that awkward petition to?
b) Kinek sikerült átadni(a) a kellemetlen beadványt? (*Ki vette át ...?*)

Mint látható az azonos jelentésben is különböző mondat szerkezeti változatokat képviselő egyértelmű angol mondatok magyar megfeleltetései ezen esetekben is kétféle mögöttes mondatot (a generatív nyelvtan egy korábbi változatának terminusát használva kétféle mélyszerkezetet) engednek meg, kétféle értelmezést tesznek lehetővé.

Korábban utaltam a kontextus mondatjelentést tisztázó szerepére. A gondot az okozza, hogy a szűkebb kontextus – legalább is írásban – nem föltétlenül ad támaszt a *-nak*, *-nek* ragos határozó valódi részes határozói szerepének vagy logikai alany voltának megkülönböztetésére, ahogy (3) mondatkapcsolatában láttuk. (A helyzetet csak bonyolítja – a diákoknak szánt magyarázó elemzések során mindenképpen –, hogy a hagyományos nyelvtanok a szerkezet *-nak*, *-nek* ragos logikai alanyát is részes határozónak minősítik.)

Tekintsük az alábbi (konstruált) szöveget annak további bemutatására, hogy a kontextus jelentést tisztázó szerepe a személyragos igenévi formát használva is kérdéses maradhat.

- (9) Intézetünk megünnepelte a társszervezetekkel való hasznos együttműködést. Az ünnepi ülést üdvözölte a legfontosabb társintézmény vezetője is. Az igazgatónknak illetet köszönetet mondania a sikeres együttműködésért.

Természetesen a szövegkörnyezet szerepét nem szabad lebecsülni: akár spontán fogalmazás, akár fordítás során a szövegünket alakíthatjuk úgy, hogy az átgondolt megfogalmazás, a megfelelően alkalmazott utalóelemek kiküszöböljék a félreértéseket. Nézzük (10) mondatkapcsolatait és a kiegészítő folytatást (11):

- (10) Erzsé és János jól megértik egymást. János és Erzsé is szeret főzni. Bár Jánosnak kár főznie.

Az utolsó mondatának (10) értelmezésében valószínűleg bizonytalan marad a mondat sor olvasója. Az alább következő (11)-ben az igeneves szerkezetet követő folytatás, kiegészítés – magyarázó szerepű tartalmával – egyértelművé teszi az előzménymondatot:

- (11) a) Jánosnak nem érdemes / kár főzni(e). Minden ételt kritizál.
(John is impossible to cook for. He always criticizes ...)
b) Jánosnak nem érdemes / kár főzni(e). Minden ételt elront.
(John should never do the cooking. He spoils everything.)

A gyakorló fordító vagy fordításképzésben tanuló diák valójában arra kíváncsi, milyen eszközöket, műveleteket alkalmazzon a forrásnyelvben egyértelmű, de a magyar fordítás számára kétértelmű szerkezeteket „kínáló” angol mondatok fordításakor. A megoldásokat keresve feltehetjük a kérdést: a hagyományos kontrasztív elemzések milyen módon, milyen mélységben foglalkoztak a jelenséggel, és az előre megállapított kategóriákkal dolgozó, statikus jellegű összevető vizsgálatok jeleztek-e nehézségeket az alanyi szerepű magyar főnévi igeneves szerkezetek és angol megfelelőik tanulásával, használatával kapcsolatban.

A korai angol-magyar kontrasztív nyelvészeti vizsgálatokat közreadó reprezentatív kötetben (Dezső, Nemser eds. 1980) Stephanides Éva gazdag szempontú tanulmányban foglalkozik az angol és magyar infinitívusz szerkezeteivel és funkcióival. A magyar főnévi igenév alanyi funkcióját tárgyalva utal az igenév személyragozására és a logikai alany grammatikai formájára: „When the agent, i. e., the logical subject, is a definite person, personal endings are attached to the infinitive. Where the logical subject is overtly marked in the sentence, it is always in the dative case” (Stephanides 1980: 117). Azonban a szorosabb értelemben vett összevető elemzéseket tartalmazó részfejezetből, mely az angol igenévi rendszerből indul ki, (talán szükségszerűen) hiányoznak a magyar főnévi igeneves szerkezetek vizsgálatában általunk érintett szempontok. Meg kell jegyezni, hogy az angol-magyar kontrasztív tanulmányok többsége vállalt célja szerint a magyar nyelv tanulóknak az angol elsajátításában jelentkező nehézségeivel foglalkozik, s a kontrasztív szempontok alkalmazását is ez az alapállás határozza meg. Így az itt vizsgált téma – lényeges pontjait tekintve – nem kerül a kontrasztív leírások látókörébe.

Megítélésem szerint, ha a főnévi igeneves szerkezetek problematikus kérdéseit a fordítói munka során is használható módon kívánjuk megválaszolni, a Klaudy Kinga által felvázolt **dinamikus kontrasztok** szemléleti keretében kell foglalkoznunk velük, ahogy a bevezetőben már utaltam erre. A dinamikus megközelítés „a fordítás folyamatában életre kelő különbségeket” állítja középpontba, ezek vizsgálatát vállalja a kontrasztív fordításkutatás keretében (Klaudy 2003: 11). Ez a megközelítés készítheti fel a fordítót arra, hogy egy-egy részfeladat megoldásakor elkerülje az előre gyártott szerkezeti sémák alkalmazásának buktatóit és a szöveg természetének megfelelően tudjon dönteni, arra figyelve, hogy a fordítás adott szakaszában milyen célnyelvi forma alkalmazásával lehet

a forrásnyelvi tartalmat pontosan közvetíteni és a célnyelvi mondatokat az olvasó számára világosan, a szöveg műfaji követelményeihez is igazodva megfogalmazni. Ez a szemlélet lehetővé teszi, hogy a hagyományos, kész kategóriákkal dolgozó kontrasztív nyelvészet látókörében meg sem jelenő jelenségeket is a fordításközpontú elemzés tárgyává tegyünk, hiszen: „a folyamatközpontú kontrasztív nyelvészeti megközelítés a fordítástudományban azt jelenti, hogy **két nyelvet vizsgálunk működés közben**, mégpedig együttes működés közben” (Klaudy 2003: 16).

Visszatérve tehát kiinduló példáinkhoz (1), (2): a *kell* + főnévi igenévvel szerkesztett, az adott formában kétértelmű (esetleg kontextusba helyezve is félreérthető) mondatokról – az előbb jellemzett szemléletből kiindulva – azt állapíthatjuk meg, hogy „fordítási helyzetben” a szükség szerinti átalakításokat a forrásnyelvi mondatok pontos értelmezésével és a célnyelvi kontextus figyelembevételével végezhetjük el, választva a célnyelv rendszere által kínált lehetőségek közül.

Milyen megoldások kínálkoznak most már a *kell* ige főnévi igenévvel alkotott nem egyértelmű szerkezeteinek más formákkal való helyettesítésére, az értelmezési bizonytalanságok megszüntetésére vagy elkerülésére? Lényegében három – részben már érintett – fő lehetőséget említhetünk: a) a *kell* igével alkotott különböző szerkezeti formák alkalmazása, beleértve a mondat szórendjével megvalósítható értelemi-logikai hangsúlyozást; b) a kontextus megfelelő alakítása; c) a szinonim formák használata: a lexikai szintű szinonímiától a *kellés*, *szükségesség* modális jelentését hordozó további szó szerkezeti és mondatszintű (azonos értelmű) változatokig.

Ezen megoldásoknak a részletes, példákkal szemléltetett bemutatása – kiterjesztve a vizsgált szerkezet állítmányi alaptagjaként említett lexikai állomány más elemeire – azonban már egy további dolgozat keretei között látszik megvalósíthatónak.

Irodalom

- Balázs G. 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina.
- Bognár, J. G. 2000a. *Contrastive study of Hungarian and English languages*. Pécs: Pro Pannonia.
- Bognár J. 2000b. Elgondolkoztató. Mi jár a magyar fejében, mikor azt mondja angolul, hogy... *Modern Nyelvoktatás*. VI. évf. 4. 43–52.
- Dezső, L., Nemser, W. (eds.) *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Felde Gy. 2002. Jó tudni(uk). In: Kemény G., Szántó J. (szerk.) *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*. Budapest: Auktor Könyvkiadó. 242–243.
- Klaudy K. 2003. Dinamikus kontrasztok. In: Klaudy K. (szerk.) *Fordítás és tolmácsolás az ezredfordulón*. Budapest: Scholastica. 11–21.
- Stephanides É. H. 1980. A contrastive study of the English and Hungarian infinitive. In: Dezső L., Nemser, W. (eds.) 93–144.

Viszockij új magyar fordításai

Cs. Jónás Erzsébet

Ratkó József (1936 – 1989), a Nyírség költőjének személyes léte, költői arculata számos síkon mutat hasonlóságot Vlagyimir Viszockij (1938–1980), a tragikus sorsú orosz költő és énekes pályájával. Nem véletlen, hogy elsőként vállalkozott 1988-ban magyar nyelvű megszólaltatására. Több dolgozat vizsgálta, hogy a magyar Ratkót milyen kép- és képzetársítások motiválták az orosz kortárs bárd, Viszockij fordítására (Cs. Jónás 2003a, 2003b, 2003c). A művek tematikus válogatása azonban legalább ilyen sokat elárul az adott korról és a fordítóról.

2003-ban Vlagyimir Viszockij születésének hatvanötödik évfordulója alkalmából a HANGA és az Új Mandátum Kiadók közös gondozásában hatvanöt verset és dalszöveget tartalmazó kétnyelvű kötetet jelentettek meg *Tilalmakat szegve* címmel (Viczei 2003). A *Bevezető* tanúsága szerint ez az első önálló Viszockij-verseskötet Magyarországon. Jelen dolgozatnak az adja az apropóját, hogy a 2003-as Viszockij-kötet fordítói éppen 25 évvel később kerültek értelmezői-befogadói viszonyba a dalszövegekkel, mint Ratkó József. A stíuselemző érdeklődésére méltán tarthat számot annak vizsgálata, miben különböznek, s miben hasonlóak a huszonöt évvel ezelőtti Ratkó fordítások, s napjaink szövegértelmezései, fordítási megoldásai.

Ratkó műfordításait verstémákként vizsgálva megállapítható, hogy Viszockij versei két, a szabadsághoz szorosan kapcsolódó fogalomkör kapcsán ragadták meg a magyar költőtárs figyelmét: az egyik az elmúlás és rejtőzködés, a sors szabta szabadság és a felelősség kérdése. A másik fő téma a *férfi-nő kapcsolat* mint a lelki szabadság alternatívája. A képi világ közös elemei igazolják, hogy e műfordításokat Ratkó költői örökségének szerves részeként tekinthetjük. A gondolati asszociációk nyelvi megvalósulásai mindkét költőnél a szabadságvágy be nem teljesülésének következményeként a modern rejtőzködésnek saját korukra jellemző paradigmáját teremtik meg. Ratkó József összes művei I. kötetében a versek között szereplő kilenc Viszockij-fordítás adatolása szerint (1988. január) a magyar költő-műfordító az orosz eredeti szövegekkel 1987-ben találkozhatott (Babosi 2000). E versek először 1988. januárjában a *Magyar Ifjúság* című hetilapban jelentek meg az irodalmi rovatban Viszockij posztumusz orosz Állami-díja kapcsán. Ezt követően az életművet gondos kézzel rendező Babosi László jóvoltából Miskolcon, a Felsőmagyarország Kiadónál 2000-ben *Ratkó József összes művei I.* kötetének versei között gyűjteményes formában kaptak helyet. Cím szerint a következők: *Amikor a dal...*, *Dal a sorsról*, *Levél a kiállításról*, *Levél a kiállításra*, *Marinának*, *Lírai dal*, *Elem van...*, *Nyinka*, *Elhagytam Oroszhont* (Babosi 2000: 338–349).

A tematikus elrendezés szemantikai oldalról nézve valójában nem más, mint Viszockij alaptémájának, a szabadság megélésének nyitott virtuális halmaza, az a kompozicionális jelentésfogalom, amelynek specifikációjaként kezelhetők a mindenkori asszociációk, konnotációk. Ezek függvénye korhoz és egyénhez kapcsolódóan a versválasztás,

majd a fordítás célnyelvi megvalósításának mikéntje. E közös jelentésfogalomban egyégesen szemlélhetjük mindkét versválogatást.

Az 1988-as tematikus válogatás nem csak Ratkó gondolatvilágával, hanem a kor irodalmi feladatvállalásával is megegyezett. A magyar irodalom társadalmi felelősségvállalása a XX. század második felében elválaszthatatlan volt az igényes írói, költői gondolkozástól. A *közéleti líra* sok esetben az egyén életérzésének megvallásával találkozott. A másik fő téma a *férfi – nő kapcsolat* morális emelkedettsége, a *szerelmi líra*. Ratkó Viszockij-válogatása az alábbiak szerint tematizálható:

A SZABADSÁG LEKÉPEZŐDÉSE a Viszockij -fordításokban (Ratkó 1988)	
TÁRSADALMI, SZOCIÁLIS VISZONYOK	FÉRFI – NŐ KAPCSOLAT
élet – halál, elmúlás rejtőzködés sorsvállalás szabadságvágy	a szerelem szabadsága

A *Tilalmakat szegve* 2003-as Viszockij-kötet szerkesztője, Viczai Péter a bevezetőben hangsúlyozza, hogy „a válogatás a már meglevő – és fellelhető – magyar fordításokból, illetve az orosz nyelvű eredetiből kifejezetten e kötet számára készült új fordításokból” állt össze (Viszockij 2003: 11). Joggal feltételezhetjük, hogy a hatvanöt vers mennyiségileg nagyobb tematikus szórás tesz lehetővé a szabadság-témán belül, mint a huszonöt évvel ezelőtti kilenc. Ám ha sorra vesszük az új verseket, a tematikus felosztás nem változik, csupán az altípusok összetétele lesz más. Ebből arra következtethetünk, hogy miközben Viszockijt ugyanolyannak – a szabadságvágy dalnokának – tartja számon a mai befogadó is, a jelenkor gondolkozása és ízlésvilága más résztek-mákban találja meg önkifejezését. Az eltolódás tendenciái azt mutatják, hogy olyan új elemek jelennek meg mind a *személyes*, mind a *közéleti líra* helyén, amely az 1980-as években hivatalos publicitást nem kaphatott volna. Ilyen a győztes szovjet katona *kollektív emberi tragédiája*: a háborúban elesettek, a harctéren szenvedők nem a győzelem mámorát érezték, csak a kisember szenvedését. A „testvéri” névtelen sírok ki nem alvó lángjai előtt hivatalosságok, nem a gyászoló özvegyek, az, érző szerető családtagok állnak meg, s ez vigasznak vajmi kevés. A másik fő téma a *szubjektíven megélt szorongás*: A feljelentgetők, a hatalmaskodók erejével viaskodók, s tehetetlenség fájdalomát italba fojtók panasza, s a létbizonytalanságban megoldást nem lelők lecsúszása, s a *bűnözés* felé vezető út. Ez a témakör sem szerepelhetett volna huszonöt évvel ezelőtt a hivatalosan publikálható versek között. Harmadik új jelenség a *szabadság, sőt a szabadság a szerelemben*. Viszockij dalaiban most a szerelem szabadsága, felszabadító, erőadó energiája helyett a férfi-nő viszony szabadosság határait feszegetni próbáló – ma a közízléssel nagyon is egybecsengő – megszólaltatása kap hangot. Ezt a saját esztétikai normarendszerünk szerint nem neveznénk *szerelmi lírának*, inkább a *férfi – nő kapcsolat* konfliktusos, indulati megjelenítésének. Az új válogatásban jellemző az eltolódás a mai

magyar szubkultúrák sajátos nyelvén megszólaló, e témakörökbe sorolt dalszövegek felé:

A SZABADSÁG LEKÉPEZŐDÉSE a Viszockij-fordításokban (Viszockij 2003)	
TÁRSADALMI, SZOCIÁLIS VISZONYOK	FÉRFI – NŐ KAPCSOLAT
élet – halál, elmúlás rejtőzködés sorsvállalás szabadságvágy katonasors a szovjet időkben társadalmi kisemmizettség bűnözés	a szerelem szabadsága szabadosság a szerelemben a "kocsmá gőze"- életérzés

A két válogatás közötti időszak valóságglátásának szövegértelmezési különbségét illusztrálva bemutatunk az alábbiakban egy Ratkó-kötetben megjelent Viszockij verset 1988-ból, s egy Viszockij-dalt, amely reprezentálja a 2003-as Viszockij-válogatás mai fordítói nyelvhasználatbeli tendenciáit, a nyelvi nonkonformizmust. Mindkét Viszockij-szöveg 1960 körül született. Ratkó versfordításában saját valóságglátása, a felelős ember erkölcsisége, szabadságvágya nyer metaforikus kép megvalósulást a fogságból arany láncát, ezüst nyakörvét hátrahagyva menekülő kutya nyelvi megformálásában. Ratkó saját verseiben, életvitelében a vele kortárs Viszockijjal azonos. A szabadság vágya etikussal párosuló életfilozófia:

Amikor a dal...

Amikor a dal s a játék véget ér,
mi ér véget akkor, mit végeztem?
Egyet tudok, s azt nem adnám semmiért:
elpatkolni soha se lesz kedvem.

Nem lehet a tisztelet bilincset
gyöngye foggal magamról lerágnom.
Ki rángatja a tölgykapu kilincset?
Ki dörömböl csonttal a vaspánton?

Nincs felett. De én tudom, kint áll.
aki nem tart a leláncolt ebektől,
s látom, a palánk fölött, amint vár,
kaszájának éles fénycsík dereng föl.

Elnyívöm a nehéz ezüst nyakörvet,
s a vastag aranyláncot átharapva,
betöröm a palánkot, hogy kitörjek
összezúzott bordákkal a viharba!

(Ratkó József)

(Ratkó József fordítása, 1988. január)

A 2003-ban megjelent Viszockij-kötet válogatása, fordítói stílusa a szabadság megélését más dimenziókban állítja a figyelem középpontjába. A személyes lét korlátokat nem ismerő agresszivitása nem eszmei, morális értékek védelmében, hanem az önfegyelem hiányának következményeként, a vallomásos én önmaga számára is érthetetlen, megvetett viselkedési alternatívájaként jelenik meg.

A magyar szöveg stílustartalmában az orosz eredeténél keményebb. Sok helyen – némiképp öncélúan – az alvilági argó felé megy el. Viszockijnál ugyanis csupán néhány olyan szót találunk, amely a magyar szubkultúra stílusbeli felhasználását indokolná. Ilyen kohézióteremtő kulcsszavak és frazeologizmusok: *мордобитие* (pofánvágás), *шалава* (prostituált), *касатка* (csaj), *ей основательно врезал* (jól bemostam neki). Ezek az orosz szlenghhez tartozó stílmák egész sora mai magyar szubkultúrához tartozó nem irodalmi nyelvi formát, az argó széles spektrumát generálják. Ebből a szó- és frazeologizmus-készletből az itt idézett néhány versszak a szövegértelmezés stílust generáló erejét mutatja be. Az első három versszak az eredeti orosz szöveggel a szemantikai síkokon megegyezik. A (...) utáni versszakok az orosz szleng hatására létrejött, az orosz eredeti szövegből hiányzó, mai magyar szubkulturális szókincset sorakoztatja fel:

Tizenhét évemig nem vágtam nőt pofon

Tizenhét évemig nem vágtam nőt pofon –
Először akkortájt ütöttem.
Fékezni magamat azóta sem tudom:
Jobbra is – balra is
„Borravalót” osztok köröttem.

Hogy is történt, hogy én, intelligens, precíz –
Ki erőszakkal sose támadt –
Ily mélyre süllyedék, hogy épp e percben is...
Akarjátok netán,
Hogy magam verjem be a számat?

Pedig hát így esett: én nem csaltam meg őt
Három napig egyszer se, frankó!
Kölnit vettem neki – hogy legyen érthetőbb? –
Barátom franciát:
Harmincnégy rubel s némi apró.

(...)

Tartott más hapsit is, egy TÉZSÉ¹-eladót –
Golubjov Szláva, így nevezték –,
Korábban tőle már ilyen kölnit kapott.
Jobbra is – balra is
Riszálta kurvácskám a seggét.

Még ifjú voltam, és lobbant a vér, sötét
Kedvvel kiböktem, mi az ábra:
„Szlávkádnak tegnap én szétrúgtam a tökét” –
Mondtam – „ma meg, csibém,
Téged tanítlak fürge táncra.”

(Fordította Erdélyi Z. János in. *Viszockij 2003: 35–37.*)

Erdélyi Z. János szövegértelmezése karakteresen tükrözi a fordítóra és a korra jellemző értékvesztett világlátás nyelvi stílusbeli sajátosságait.

A Viszockij-versek szemantikai síkjai, asszociatív viszonyai – újabb negyedszázadot átívelve – a XXI. század emberének, a mai olvasónak is üzennek. Más kísértések között megélt, de ugyanolyan erejű kétségeket támasztó lelki válságaihoz, gyötrelmeihez, útkezeséihez, naponta megvívott harcaihoz nyújtanak segítő kezet. Közös gondolati-érzelmi terheink miatt értjük, s érezzük közelállónak Viszockij verseit az új évezred elején is (vö. Komarov 2003). A 2003-as magyar fordítások saját korunk tevékeny, önismereti munkájának is részei. Viszockij verseiben a huszonöt évvel ezelőttieken túl újabb rétegeket fedezünk fel, érzünk sajátunknak, helyettünk szóló kiáltásoknak. Ez a ráismerés motiválta a dalok újrafordítását. A dalok szövegéhez fűződő jelentéstani specifikációk, új asszociatív viszonyok éltetik az örök fiatalelként megmaradó énekes dalait.

A műfordítás ékes bizonyítéka a nyitott, csak a befogadó által, az ő értelmezésével befejezetté váló, esztétikai egészként funkcionáló irodalmi szöveg létének. Egészen más tartalmakat fejt fel a 80-as évek recepciója, s a mai "való világ" szövegértelmezői horizontja akár ugyanabból a szövegből. Ezért van az, hogy maga a nyelvi elemek összeválogatása, rendezése a fordítás folyamatkategóriájának tekinthető. A variabilitás stilisztikai elemzése ugyanakkor túlmutat a két nyelv szövegéből felfejthető valóságelemek összevetésén, de alapvetően meghatározza a befejezett, publikált fordításproduktum megítélését.

„A jó fordítás képessége nemcsak egyéni kérdés, hanem egy nyelv, egy közösség gondolati-érzelmi teherbíró képességének kérdése is” – véli Németh G. Béla (Németh G. 1998: 219). Erre a megállapításra újabb bizonyítékot találtunk az új Viszockij-kötet megjelenésével.

¹ Valószínűleg egy áruház neve.

Irodalom

- Cs. Jónás E. 2003a. Песни Владимира Высоцкого в поэзии Йожефа Ратко. In: Györke Z., Maruzsné Sebó K. (szerk.) *Slavica Szegediensia*. Szeged. 35–46.
- Cs. Jónás E. 2003b. A „kutya”-metafora Ratkó József költői világában. In: Petőfi S. J., Békési I., Vass L. (szerk.) *Szemiotikai szövegtan*. Szeged: JGYF Kiadó. 47–69.
- Cs. Jónás E. 2003c. Az eltűnt idő nyomában. Ratkó József két Viszockij-fordítása – nyelvi-kulturológiai ismeretközvetítés mint műveltségi területek integrációja a műfordításban. *Modern Nyelvoktatás* 4. sz. 46–54.
- Komarov, V. 2003. *Моя свеча поэту*. Абакан: «Фирма март».
- Németh G. B. 1998. *Írók, művek, emberek*. Budapest: Krónika Nova Kiadó.
- Ratkó J. 1988. Ratkó József Viszockij-fordításai. *Magyar Iffúság* c. hetilap 4. sz. (jan. 22) 25–27.
- Babosi L. (szerk.) 2000. *Ratkó József összes művei I.* Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- Viczai P. (szerk.) 2000. *Viszockij emlékkönyv*. Budapest-Győr: OKSZ.
- Viczai P. (szerk.) 2003. *Viszockij, V. Tülmakat szegve*. Budapest: HANGA és Új Mandátum Kiadók.

Az orosz fonetikai rendszer a Magyarországon kiadott gyakorlati orosz nyelvtanokban

Fedosov Viktor Alekszandrovics

Az alábbiakban a Magyarországon kiadott, XIX. század végére – XX. század elejére datálható gyakorlati orosz nyelvtanokról lesz szó (vö. a dolgozat végi irodalomjegyzék). Ezek a nyelvtanok magyar hallgatók számára készültek az orosz nyelv tanulása céljából, s nemcsak írásbeli, hanem beszélt nyelvi felkészüléshez is. Az írott szövegek ezekben a „Nyelvtanokban”, a legelső nyelvtanokat kivéve (Duhnovics 1853, Szabov 1975, Rakovszky 1867), fonetikai transzkripcióval párosultak, amely arra szolgált, hogy a tanulók ki tudják ejteni ezeket a szövegeket. Ám a hangok egy része a transzkripcióban nem jelent meg a szóbeli pontos elhangzásában, hanem még egyszer a leírt betűk átírását követték.

Az orosz magánhangzók

Magánhangzók a *ы* helyén. Asbóth fonetikájában a *ы* helyén magyar magánhangzót jelölt [ü], pl.: *был* – *b[ü]ll*. Ezt az [ü] hangot ajánlotta magyar hallgatóinak Munkácsy is (Munkácsy 1920), amikor az orosz szavak hangzását transzkribálta a következő módon *сын* – *sz[ü]n*. Később a 40-es években a magyarok számára leginkább ezt a hangot [ü] ajánlják a tankönyvek, pl. (Sztripszky 1942): *цветы* – *cvjet[ü]*.

A Rozsnay-sorozat „Orosz nyelvtanában” a *ы* helyén fonetikai transzkripcióval egy összetett hang *ø* [yü] jelenik meg. A magyar szerző valószínűleg azt feltételezte, hogy az orosz [ы] magánhangzó ebben az esetben nem felel meg tisztán a magyar [ü] hangnak, hanem – s ezt egy előhanggal ábrázolta is [y] –, egy járulékos hang előzi meg az alaphangot [ü], például: *мы* – *m[yü]*, *вы* – *v[yü]*.

Az alaphang előhangját az orosz [ы] helyén hallotta Nagy is (Nagy 1923), de nem az alaphang előtt, hanem az után. Nagy I. alaphangként nem [ü]-t, hanem [u]-t ajánl, amely következtében az orosz [ы]-t mint magyar [ui]-t adja vissza, pl.: *попытка* – *pop[ui]tka*. Az „Orosz grammatikák” a 40-es években az orosz [ы]-t a magyar [ü] magánhangzóval azonosítják, pl.: *вы* – *v[ü]*, vagy [i]-vel, pl.: *мы* – [i] (Honti 1941).

Érdemes megjegyezni, hogy Boghen 1920-as „Gyakorlati nyelvtanában” a *ы* helyén [y]-nal jelzett hang szerepel, pl.: *крыльцо* – *kr[y]lco*. Lehetséges, hogy az [y] hang magyar [i]-t jelentett, de az is lehet, hogy a szerző már az orosz [ы]-t valamilyen magyar hangnak megfeleltetve írta elő a hallgatóknak, közvetetten pedig az orosz [ы] hang kiejtésbeli elsajátítását sajátos artikulációjával igyekezett bemutatni (felső nyelvállás, középső sor).

Majdnem minden magyar szerző a susogó hangok után megjelenő [ы] magánhangzót mint egyszerű [i] hangot jeleníti meg. Nagy valószínűséggel az orosz kemény susogó hangokat [ж, ш] ugyanúgy érzékelték, mint a magyar susogókat [zs, s], amelyek az

oroszhoz viszonyítva lágyabbak; a lágy mássalhangzók után viszont nem [ɣ], hanem [i] hallatszik. Például: *жучем* – *zs[i]vjoˈt*.

Meg kell jegyezni, hogy az orosz kiejtést tanuló magyar hallgatók saját tapasztalataim szerint az orosz [ɣ] magánhangzót nem csak [ü]-nek, hanem [ö]-nek is hallják, amelyről az első „Orosz grammatikákban” nem esik szó. A mai orosz kiejtés tanításának gyakorlata (és ennek a gyakorlatnak az elemzése) arról tanúskodik, hogy a [ɣ] hang elsajátítása során a magyar hallgatókat először is a magyar [i] hang felé kell orientálni, amely a legközelebb áll az orosz [ɣ] hanghoz. Elegendő, ha az [i] artikulációját csupán kissé hátrébb végezzük, miközben megőrizzük a nyelv felső nyelvvállását, és nem végezzük el a labializációt – így máris megkapjuk a [ɣ]-t.

Látható, hogy a [ɣ] hang tanításának az „Orosz nyelvtanokban” nagy figyelem szentelődött. Arról van szó, hogy ennek (a magyar nyelvből hiányzó) hangnak a helytelen kiejtése a szó teljesen más értelmű átadásához vezet, pl. *raˈd[ɣ]* – *raˈd[i]*, vagy pedig elhomályosítja a szó értelmét, pl. *v[ɣ]* – *v[ü]*.

Magánhangzók az *o* betű helyén. Az „Orosz nyelvtanok” valamennyi szerzője feltételezhetően észrevette az orosz magánhangzók változását, amikor ezek a magánhangzók a szóban hangsúly előtti helyzetet foglaltak el. Ez mindenekelőtt természetesen azokat a hangokat jelentette, amelyek az *o* betű helyén álltak. Részben az *o* betű az első hangsúly előtti szótagban [a]-nak hallatszik, pl.: *одна* – [a]dna. Ám ennek az ejtésnek a fonetikai transzkripciója nem következetes. Még a 40-es évek késői grammatikaiban is az *o* betű helyén az első hangsúly előtti szótagban leggyakrabban [o]-nak transzkribálták (és következőképpen így javasolták a kiejtését is), amely ebben a pozícióban természetes módon az irodalmi nyelvet beszélő oroszok által soha nem kerül kiejtésre.

Hangsúly utáni helyzetben az *o* betű helyén [o] hangot, mint ismeretes, az oroszok nem ejtenek. Rövid magánhangzót ejtenek helyette, amely a mai transzkripcióban [ɔ]-jellel jelenik meg. Az „Orosz grammatikák” magyar szerzői ezen a helyen [o]-t transzkribáltak, a hallgatókat nyilván a megfelelő kiejtésre ösztönözve, pl. *эмо* – *eˈt(o)* szavakban.

Mint ahogy a mai oktatási gyakorlat mutatja, az orosz [ɔ] redukált magánhangzó a magyar hallgatók számára egyetlenegy magyar magánhangzóval sem azonosítható: ennek a hangnak a helyén leggyakrabban semmilyen magánhangzót sem hallanak (nulla fokú hang). A lassú orosz beszédre való tekintettel a hallgatóknak az *o* betű helyén ajánlható az [a] hang kiejtése (és transzkribálása), de semmi esetre sem [o] hang. Meg kell jegyezni, hogy attól, hogy a magyar hallgató a redukált hang helyett teljes képzésű hangot ejt a hangsúlytalan helyzetben is, a szó értelme nem változik meg.

Magánhangzók az *e* betű helyén. Hangsúlytalan helyzetben az orosz [e] magánhangzó is redukálódik, első hangsúlytalan pozícióban [ɪ] lesz, a többi helyzetben pedig rövid magánhangzó [ɛ], (teljes beszédstílusban – (и). Az „Orosz grammatikák” szerzői mindezen helyzetekben az alapformában ismert változatlan [e] hangot transzkribálták, amely oda vezetett, hogy a hallgatók helytelen orosz szóejtést sajátítottak el, pl.: *в сене* – *f sz[e]ljeˈ*, hangsúlyt követő helyzetben pl.: *жучеме* – *zsivöˈt[e]*. Igaz, hogy a teljes [e] hang ejtése a rövid [ɛ] helyett nem változtatja meg az orosz szavak értelmét.

A fentiekből látszik, hogy az első, magyar szerzőktől származó „Orosz grammatikákban” megjelenített orosz fonetika gyakorlatilag az orosz kiejtés leírása volt: 1) **alapvető figyelmet** fordítottak azoknak az orosz hangoknak a leírására, amelyek a magyar nyelvből hiányoztak; ezeket elsősorban azért kellett elsajátítaniuk a magyar hallgatóknak, mert a helytelen kiejtés a szavak **differenciálatlanságához vezetett** – az értelmi differenciálatlansághoz vagy más értelmű szavakhoz; 2) **másodlagos figyelmet** fordítottak azokra az orosz hangokra, amelyeknek a kiejtése a szó értelmének hiperdifferenciálatlanságához vezetett; ezek a kiejtésbeli hibák az orosz szavak írott alakjának hatására jöttek létre; 3) **nem fordítottak figyelmet** azokra az orosz hangokra, amelyek bár nem teljesen úgy hangzottak, mint a magyar hangok, de **nem vezettek** az értelem megváltozásához – nem nehezítették a megértést; azokkal az orosz hangokkal sem foglalkoztak, amelyek ugyanúgy realizálódtak, mint a megfelelő magyar hangok.

A fonetikai anyagnak ilyen megközelítése arra támaszkodott, hogy a fonetika mint a nyelv hangzó oldalának tudománya – ez nemcsak fonetika, de fonológia is –, amely a szavak értelmének beszédhangokkal való kifejezését vizsgálja. Az első magyarországi „orosz nyelvtanok” természetesen nem a fonológiára specializálódtak, minthogy a fonológia mint önálló tudomány csak később alakult ki (И.А. Бодуэн де Куртене, Н.С. Трубецкой és mások), de egyénileg ők már fonológiai fogalmakat alkalmaztak a saját gyakorlati „grammatikaikban” is.

Végül őszinte hálámat fejezem ki dr. Kiss Kálmánnak, aki lehetővé tette számomra, hogy megismerkedjek saját könyvtárának következő munkáival:

Magyarországi első „Orosz grammatikák” a XIX. század végéről – a XX. század elejéről (kronológikus sorrendben):

- Духнович А.В. 1853. *Сокращенная грамматика письменного русского языка*. Буда.
 Сабов К.А. 1865. *Грамматика письменного русского языка*. Ужгород.
 Rakovszky János. 1867. *Orosz nyelvtan*. Buda.
 Asbóth Oszkár. 1888. *Rövid gyakorlati orosz nyelvtan*. Bp.
 Horn Ödön. 1893. *Rövid katonai orosz nyelvtan. Magyar-orosz és orosz-magyar szótár-al*. Budapest.
 Boghen György. 1920. *Gyakorlati orosz nyelvtan*. Budapest.
 Munkácsy Mihály. 1920. *Orosz nyelvtan*. Budapest.
 Rozsnay nyelvtana. 1920. 8. Kiadás. Budapest.
 Nagy Iván. 1923. *Orosz nyelvtan*. Budapest.
 Honti Rezső. 1941. *Orosz nyelvtan*. Budapest.
 Szergenyi Pál. (szerk.) 1941. *Magyar-orosz zsebtolmács. Nélkülözhetetlen orosz szavak és mondatok jegyzéke, kiejtés szerint*. Budapest.
 Sztripszky Hiador. (szerk.) 1942. *Orosz beszélgetések magyarok szerint*. Budapest.
 Toldi Árpád. 1942. *Magyar-orosz haditolmács*. Budapest.
 Szirjok Imre. 1944. *Hogy mondjuk oroszul. Magyar-orosz beszélgetések szótárral*. Szeged.
 Pável Ágost. Az orosz nyelvnek szóban, írásban és olvasásban tanító nélkül való elsajátítására. Bp., 1945.

Egy elhanyagolt szófaj az idegen nyelv tanításában: a melléknév

Melléknevek „testközelből”

Jakab Edit

A referencia-keretek kulcsfontosságú tényezők az ember életében. Fizikálisan és mentálisan meghatározó szerepüket igazolhatja egyik részről a térészlelés másrészt a szófaji rendszerben sajátosan raktározott információk jellege.

Szemünkhöz, azaz a térérzékelés legbiztosabb információ-szolgáltatójához alkalmazkodva, annak az emberi testen elfoglalt pozícióját és mozgásterét mint preferenciát alapul véve, azt mondhatjuk, hogy három kiterjedés mentén, három tengelyhez viszonyítva észleljük a világot: nézünk előre és hátra, felfelé és lefelé, valamint oldalt (azaz balra és jobbra). E három tengely minden esetben az észlelő *szempont*-jához, azaz a frontálisan elhelyezkedő szemek állásához igazodik, aminek fiziológiai alapja az, hogy környezetünk dolgainak a koncentrált megfigyelésében a foveális látás élvez prioritást (a perifériális ellenében), amely akkor a legtokéletesebb, ha a megfigyelt objektum az észlelő arcélének képzeletbeli meghosszabbítására mint tengelyre esik (Sekuler–Blake 2000).

A szófajok – elsősorban az alapszófajok – mint referencia-keretek. A világ nyelvi „összerakásában” mindenféleképpen annak tekinthetők, elég, ha evolúciójukra gondolunk, s annak időtállóságára (az egyre inkább univerzálissá váló – eredetileg görög – változat viszonylatában) (Keszler 2000). Mindemellett, egy először hallott, addig nem ismert szót is azonnal minősítünk grammatikailag (nem feltétlenül tudatosan). Ezzel pedig szófaji hovatartozását adjuk meg, még ha tudat alatt tesszük is. Ügyszintén szófaji alapúak a kontrasztív nyelvi leírások, más szóval a klasszikus indoeurópai mintára felállított szócsoportok szolgálnak fogódzónak a más nyelvek megismeréséhez vezető úton. A „szófaj” címszavú referencia-keretet tehát kisebb-nagyobb, de stabil egységek alkotják. Ezeknek határai, noha körvonalazhatók, mégis átjárhatók. Ahogy a ferde vonal is tekinthető egyenesnek – egyik végpontjából nézve, úgy a használat révén egy tetszőleges szófaj (pl. a melléknév) is felveheti egyéb szófaj (pl. a főnév) jellemző alaktani és funkcionális jegyeit.

Jelen írásban a térbeliség melléknévi megjelenítőivel foglalkozunk, mégpedig elsősorban az észlelőhöz, valamint annak térbeli kiterjedéséhez kapcsolódóan. Bepillantunk az antropocentrikus térfelfogásnak a tárgyi világra való kivetülésébe. Mindezt három nyelvnek – magyar, orosz, angol – a tükrében.

Vizsgálódásunknak van egy külső kerete is, amely a nyelvi jelenségeknek a térbeli – emberi – percepciójához kapcsolódik (Kállai–Karádi–Tényi 1998).

A *szem*-ből mint az orientáció origójából kiindulva (álló testhelyzetben), annak – esetenként fejmozgással kísért – vertikális mozgása különíti el a *magas-alacsony*, *magas-mély*, a *felső-alsó* végpontokat, hasonlóképpen az *elülső-hátulsó*, majd – immár fejmoz-

gás nélkül – a *messzi-közeli*, *távoli-közeli*, esetleg *hosszú-rövid* kiterjedéseket. (Ez utóbbi persze horizontális szemmozgás útján is kifejezésre juthat, hiszen ha olyan tárgy fekszik keresztben előttünk, amelynek a legjellegzetesebb kiterjedése a hosszúsága – pl. egy bot – akkor azt semmiképpen nem tituláljuk szélesnek, mint ahogy a szem vízszintes irányultságú mozgásának a két szélső értéke közül az egyiket.) A horizontális mozgás szerint tehát van *széles és keskeny* (Szilágyi 1996).

A három alaptengely fentebb felsorolt elvi végpontjait megtaláljuk mindhárom nyelvben. Maga a keret így antropocentrikusnak tekinthető.

1. táblázat
A test dimenzióinak nyelvi megjelenése

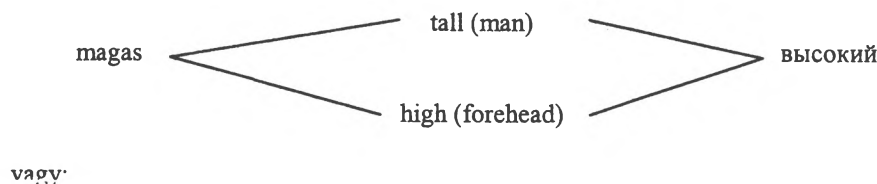
magyar	angol	orosz
magas/alacsony termet	a high forehead	высокого/низкого роста
magas homlok	tall/short	высокий лоб
hosszú/rövid nyak,	long/short neck	длинная/короткая шея
magas nyakú blúz	high-necked	с высоким воротником
mély dekoltázs	low neckline	глубокое декольте
hosszú/rövid karok/lábak,	long arms/legs	длинные/короткие
		руки/ноги
hosszú ujjú blúz	long-sleeved	с длинными рукавами
hosszú szárú nadrág,	long trousers	с длинными штанинами
illetve rövidnadrág	shorts	шорты
hosszú derék	long-waist	длинная талия
magas rüsztt	high instep	высокие ступни
magas szárú cipő	(high-)ankle boots	высокие ботинки
magas sarkú cipő	high-heeled	на высоких каблуках
lapos sarkú cipő	low-heeled	на низких каблуках
felső ajak/fogsor	upper lip/teeth	верхняя губа/-ние зубы
alsó ajak/fogsor	lower lip/teeth	нижняя губа/-ние зубы
széles/keskeny váll	broad/narrow	широкие/узкие плечи
széles/keskeny csípő	broad/narrow	широкое/узкое бедро
széles mosoly	a broad smile	с широкой улыбкой
széles karimájú kalap	broad-brimmed	с широкими полями
középső ujj	middle/second finger	средний палец
beesett mellkas	hollow-chested	впалая грудь
mélyen ülő szemek	deep-set eyes, cavernous eyes	впавшие глаза
kidülledő szemek	goggle-eyed/pop-eyed	глаза навыкате
telt keblek	full/broad bosom	полная грудь
telt ajkak	full lips	полные губы
vastag/vékony nyak	thick/thin neck	толстая/тонкая шея
vastag/vékony karok	thick/thin arms	толстые/тонкие руки
bő/szűk ruha	loose/tight	широкое/узкое
mutatóujj	forefinger, first/ index finger	указательный палец

Három dimenzióban érzékeljük a másikat, mint látszik. Hogy ezt belássuk, elég felidézni a megvásárlásra kiszemelt ruhadarab címkéjén szereplő adatokat: (test)magasság, vállszélesség, mell- derék- csípőbősség, illetve nyak- és fejbősség, karhossz stb. *Magas, széles, bő és hosszú* - 4 nyelvi elem valójában 3 térbeli vetület megjelenítőjeként. Magasság és hosszúság, azaz a vertikális szemmozgás, valamint szélesség, tehát a horizontális szemmozgás, kiegészülve egy harmadik dimenzióval, amelynek érzékeléséhez a szem – talán – körbejár, s amelyet az emberi test esetében bősségnek, építészetileg mélységnek nevezünk, jutunk el a test térbeli kiterjedésének paramétereire.

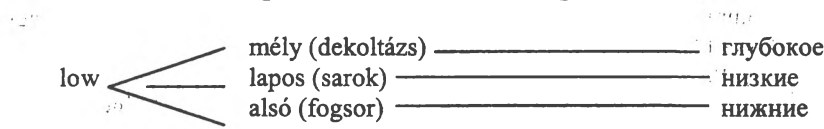
A példák – különféle kollokációk. A melléknévek – járulékos jellegüknél fogva – szókapcsolatokban, leggyakrabban jelzős szerkezetekben, főnév társaságában fordulnak elő. Látható, hogy a három elválasztott csoport közül az utolsó az, amely a legnagyobb változatosságot mutatja: mélységi vetületben nincs egy szópár, amely elérte volna az absztrakciónak azt a fokát, amit elért a *hosszú-rövid, magas-alacsony, felső-alsó* vagy a *széles-keskeny*. De talán ennek az okát nem is az elvonatkoztatásban és annak mértékében kellene keresnünk. A mélységi dimenziót megjelenítő szókapcsolatokat, sőt, magukat az érintett testrészeket megfigyelve: *mellkas, szem, keblek, ajkak, nyak, karok/lábak (végtagok)*, azt látjuk, hogy míg az utóbbi kettőn – *nyak* és *végtagok* – valóban körbejáráthatjuk tekintetünket (van is egy stabil melléknévi kettős a két szélsőérték megjelenítésére mindegyik nyelvben: *vastag-vékony* és ennek idegen nyelvi megfeleltetései), addig a *mellkas, szem, keblek* és *ajkak* kizárólag a test elülső felületén (esetleg oldalról) észlelhetők. A normálistól eltérő jelleg tehát csupán részlegesen van jelen a térben, s ennek megfelelően a nyelv térszerkeztúrájában is. Kifejezésére a nyelv más kollokációkból kölcsönöz. Olykor a melléknév nyelvi kifejezőeszköze nem is primer melléknév, hanem például participium alak (*beesett, впадала, mélyen ülő, deep-set*), vagy akár hátravetett határozós kifejezés (*глаза навывкате*).

Felülről nézve azt mondhatjuk, hogy a három vizsgált nyelv többé-kevésbé azonos módon építkezik. A nyelvtanítás hatékonyságát szem előtt tartva ugyanakkor, s a fenti példákat belülről, egy picit a nyelvtanár szemével nézve, érdemes felhívni a figyelmet az alábbi típusú, apró de mégis jelentős eltérésekre:

1. ábra
A „magas” melléknév korrelációi a vizsgált nyelvekben

2. ábra
Az angol „low” melléknév és megfeleltetései

Mindemellett, nehézséget okozhat az orosz nyelv elsajátításában a nyelv jellegéből fakadó inflexió-rendszer, amelynek alapos ismerete előfeltétele a helyesen egyeztetett formák produkálásának.

Ezen a ponton a perspektíva-váltás szemléltetésére Szabó Lőrinc felülmúlhatatlan költői illusztrációjához folyamodunk.

*„És ahogy én lekuporodtam,
 úgy kelt fel rögtön a világ:
 tornyok jártak-keltek köröttem
 és minden láb volt, csupa láb,
 és megnőtt a magas, a messze,
 és csak a padló volt enyém,
 mint nyomorult kis rab mozgtam
 a szoba börtönfenekén.”*

(Szabó Lőrinc: Lóci óriás lesz)

A perspektíva-váltás e kedves kis példája egyben megadja a cikk menetének folytatását, amelyet akár a 'minden relatív' – mára sokszor közhelyszerűen idézett – kijelentésben is tömöríthetnénk.

A melléktnevek többfélék lehetnek: hordozhatnak abszolút és relatív tartalmat. Az abszolút tartalmat jelölők – például a nemzeti hovatartozást megnevezők, vagy a térbeli lokalizáció megjelenítőiként a *középső, felső* – a relativitást implikáló lexikai intenzitás-jelölőkkel nem kompatibilisek (**elég orosz*, **nagyon felső*), míg a relatív tartalmúak természetesen mozgathatók az intenzitásmérő skála plusz/mínusz végpontjai között: *nagyon magas, elég vékony*, s már metaforikusan: *gúnár (=túl hosszú) nyak* stb.

Az intenzitás persze a lexikai eszközök mellett szintaktikailag is nyomatékosítható. Ennek a nyomatékosításnak az eszközei lehetnek például a felkiáltó mondatok, az ismétlések, a fokozó genitívusz, az *Olyan/Úgy... mint* típusú összetett hasonlító mondatok (Székely 2001). De talán még ennél egyszerűbben is hangot adhatunk egy tulajdonság „intenzívebb” jelenlétének, ahogy a fenti idézetben is gyermeki egyszerűséggel megfogalmazódik: „megnőtt a magas, a messze...”.

Fokozásról beszélünk tehát. Az eddigiekben felsorolt példák az abszolút fokozás példái, amelyben a viszonyítás egy, az adott kultúrkör/földrajzi térség tagjai között átlagosnak, középértékűnek elfogadott viszonyítási alaphoz történik: aki *nagyon magas*, az jóval magasabb az átlagnál. (Más értékek ezek Kínában és Skandináviában stb.). A fokozás relatív fajtája ugyanakkor ugyanazt a tulajdonságot veti össze két vagy több dolog/személy esetében, vagy csupán egy személy esetében de akkor különböző időben,

viszont figyelmen kívül hagyva az átlagértéket mint viszonyítási alapot: lehet valaki *magasabb* a másiknál úgy, hogy ő maga közben egy alacsony ember, s hasonlóképpen lehet egy fogyókúra után az ember *kevésbé kövér/soványabb*, *mint volt* de az átlaghoz képest mégis kissé kövér. Erre vonatkozóan egyértelmű az analógia a három nyelvben, hiszen a kifejezendő: általános-emberi.

Tehetnénk-e egy olyan meglepő kijelentést, hogy bizonyos térbeliséget implikáló melléknevek esetében a fokozási paradigmának defektusa vannak?

2. táblázat

A melléknévi paradigmák összevetése a magyarban: „alacsony” – „alsó”

	alacsony	alacsonyabb	legalacsonyabb
de:	alsó	∅ (*alsóbb)	legalsó (*legalsóbb)
	felső	∅ (*felsőbb)	legfelső (*legfelsőbb)

Érdekes jelenséget látunk a három nyelv összevetésekor:

3. táblázat

Az „alsó” melléknév és lehetséges fokozott alakjai a három nyelv tükrében

	ALAPFOK	KÖZÉPFOK	FELSŐFOK
MAGYAR	<i>alsó</i>	∅	<i>legalsó</i>
OROSZ	<i>нижний</i>		<i>самый нижний, низший</i>
ANGOL	<i>lower</i>		<i>lowest</i>

Hasonló példákat találunk még nyelvünkben: *hátsó*, *elülső*, *szélső*, *külső*, *belső* stb. A példák az idegen nyelvekben korrelálnak (*upper/lower*, *inner/outer*; *верхний/нижний*, *передний/задний* stb).

Azt rögtön látni, hogy valami nem a szabványos módon funkcionál. Nincs, azaz nem él a nyelvhasználatban a képzett (szintetikus vagy analitikus) középfokú alak. Ebből valamelyest következik, hogy a felsőfok képzésekor sem szabványos műveleteket tapasztalunk (nincs *-bb* a magyarban; az angolban pedig az analitikus felsőfok képzőszava – *most* – hozzátapad a melléknévhez, nem pedig megelőzi azt).

A jelenség feltételezett hátteréről: A magyar *-só/-ső* képzővel ellátott alakok eredetileg 'valahol lételem' -t fejeznek ki. Nem csupán térbeli irányultságot hordoz tehát a melléknév, hanem lokalizálja is azt: 'alul levő/található', 'felül elhelyezkedő' stb. (Nyelvi funkciójukat tekintve a hasonló melléknevek leginkább a kijelölő jelző funkcióját töltik be.) Határozós szintagmát implikálnak tehát. Így ha egy felhőkarcoló két felső emeletét akarjuk egymáshoz viszonyítani, akkor azt mondjuk: *a feljebb lévő*, nem pedig a **felsőbb*. Határozói vonalon tehát feloldható a melléknévi paradigma hiánya. – Így van *alsó/felső ajak*, *alsó/felső állkapocs*, *Alsó-Ausztria*, *Alsó-* illetve *Felsővámház utca*, s – metaforikusan kivetítve – *alsó/felső tagozat*, *felsőfokú oktatás*. Pár példa a másik két

nyelvből: *upper classes, higher education, lower forms, Lower Austria; Нижний-Новгород, высшее учебное заведение* stb.

Az angolban ránézésre zavaró lehet a szintetikus középfok képzőjeként ismert –er toldalék ezen szavak végén. Az ok nyilván nyelvtörténeti, s eredetileg feltehetően fokozás állt a háttérben – az elmozdulás irányultsága egy képzelt középvonalhoz képest –, amelyet azonban a mai nyelvérzék nem észlel relatív viszonyításként. Elviekben a hasonló típusú mellékevek középfoka képződhetne a „more” utótag illesztésével (ami a *furthermore* esetében így van), de a gyakorlatban azt látjuk, ha a szükség úgy hozza, inkább határozói körülíráshoz folyamodik a nyelvhasználó.

Elme és világ kölcsönös illeszkedését illusztrálja a cikk. A kognitivist nyelvész Szilágyi N. Sándorral egyetértve, a grammatikai rendszer létrejötte mögött a világ látás, hallás, szaglás, tapintás útján megtapasztalt dolgainak, s az azok között lévő viszonyok kifejezésének szükségessége áll (Szilágyi 2000). Amikor a fizikai világnak az emberi léptékkal észlelhető szeletét a nyelv számára hozzáférhetővé, leírhatóvá igyekszünk tenni, nem teszünk mást, mint elemeire bontjuk azt, hogy aztán nyelvileg újra felépíthes-sük. Dekomponálunk, majd komponálunk. A térbeliségnek a komplex elemzése tehát közelebb visz a nyelvi önmegvalósítás világába, egyformán segítve az anyanyelv elsajá-títását, valamint az idegen nyelvek megtanulását és használatát.

Irodalom

- Kállai J., Karádi K., Tényi T. 1998. *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Budapest: Tertia.
- Keszler B. (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Sekuler, R., Blake, R. 2000. *Észlelés*. Budapest: Osiris.
- Székely Gábor: Fokozó értelmű mondatok a magyar és a német nyelvben. In: *Colloquia contrastiva*. Tomus VII., 94–97.
- Szilágyi N. S. 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szilágyi N. S. 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest: Osiris.

Az EU-szövegek „kemény” és „rugalmas” részei

Klaudy Kinga

1. Bevezetés

Nyolc évvel ezelőtt, talán éppen ugyanebben a teremben, a VI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián az akkor megjelent *Angol fordítóiskola* című könyvem példáit használtam fel az egyik gyakori fordítói művelet a betoldás (kiegészítés, hozzáadás, magyarázó fordítás) illusztrálására, és lexikai, szintaktikai, szövegszintű és pragmatikai okainak bemutatására. Most pedig a közelmúltban megjelent *EU-fordítóiskola* című könyvem példaanyagára támaszkodva szeretnék beszélni egy olyan témáról, amely valószínűleg utoljára jut az ember eszébe, ha európai uniós szövegek fordításáról van szó, a fordítói kreativitásról.

2. A terminológia abszolutizálása

Az európai uniós szövegek fordítását sokan hajlamosak pusztán terminológiai problémaként kezelni. Úgy vélik, hogy a fordítónak elsősorban többnyelvű terminológiai adatbázisra, és esetleg a már lefordított szövegek párhuzamos korpuszára van szüksége, a fordítás pedig nem más, mint behelyettesítés. Kreativitásra nincs szükség, sőt kimondottan káros lehet, hiszen ha egy szakkifejezésnek már megvan az egyeztetett megfelelője, azt nem kitalálni, hanem megtalálni kell, és lehetőleg mindig azonos módon használni a jogszabály belső konzisztenciájának megőrzése érdekében.

Ezzel a véleménnyel nem értünk egyet két okból. Az első ok, hogy az európai uniós szövegek fordítása nemcsak a joganyag fordítását jelenti. Az Európai Unió intézményeinek, azaz a Bizottságnak, a Parlamentnek, a Tanácsnak, a Bíróságnak, a Központi Banknak mindennapi tevékenysége során rengeteg olyan párhuzamosan fogalmazott vagy több nyelvre lefordított szöveg keletkezik, amely nem kimondottan jogi szöveg, mégis hivatalos szövegnek számít. Ezt tükrözi az a kategorizálás, amelyet 2002-ben készített a Bizottság Fordítói Szolgálat (2003-tól Főigazgatóság a neve) arról, hogy a különböző kategóriákhoz tartozó szövegek milyen szintű fordítást és lektorálást igényelnek. (vö. 1. táblázat).

1. táblázat

fordítási kategória	fordítási szint	fordítási eljárás
törvénykezési (<i>legislative</i>)	a Bizottság nyelvi és formai követelményeinek megfelelő	belső fordító, belső lektor, szerkesztő, többnyelvű megfeleltetés,
megértés (<i>basic understanding</i>)	nyersfordítás, egy személy számára, nem megjelentethető	utószerkesztett gépi, szóbeli, lektorálatlan, közvetítő nyelv

fordítási kategória	fordítási szint	fordítási eljárás
tájékoztatási célra (for information)	szöveghű, belső tájékoztatás- ra, nem megjelentethető	külső fordító, külső lektor, közvetítő nyelv
megjelentetésre (for publication)	a nyilvánosság számára vagy szakértők közötti terjesztésre	külső fordító, belső szerkesz- tő vagy lektor
EU-imázs alakítására (for EU image)	a Bizottság imázsát szolgáló, magas színvonalú	belső fordító, szerkesztő vagy lektor, nem fordítható elemek kiszűrése

Forrás: Lingo N.7. 2002. www.cc.cec/sdt/newsletter/lingo

A táblázatból jól látható, hogy a törvénykezési (legislatív) szövegtípus csak egyike az Európai Unió intézményeiben keletkező szövegtípusoknak. Ezért igyekeztünk *Európai uniós fordítóiskola* című könyvünkben tíz különböző szövegtípus fordítási problémáit megvilágítani: rendelet, beszéd, hivatalos levél, jegyzőkönyvtervezet, közlemény, feljegyzés, szerződés, állásfoglalás, bírósági határozat, életrajz.

Másik érvünk az EU-fordítás pusztán terminológiai problémává való leszűkítése ellen, hogy a megfelelő terminus megtalálása és alkalmazása nem mentesíti a fordítót attól a feladattól, hogy mondatszínten és szövegszínten is autentikus célnyelvi szöveget hozzon létre. És ezen a téren kevesebb segítséget kapnak a kezdő fordítók, mint a terminológia használatában. Nincsenek olyan kézikönyvek, ahol a magyar mondat és szövegszerkesztési kérdéseknek utána lehetne nézni. Itt van nagy szerepe a fordítóképzésnek, a fordítástechnikai szemináriumoknak, fordítástechnikai kézikönyveknek, és ebben kíván segítséget nyújtani az *EU-fordítóiskola*.

3. Kreativitás a szakfordításban

Térjünk vissza a kreativitáshoz, amelyen a fordítás esetében a célnyelvi eszköztár minél szélesebb körű mozgósításának, és a rendelkezésre álló célnyelvi eszközök közül való tudatos válogatásnak a képességét értjük. Mennyire lehet egyáltalán kreativitásról beszélni a szakfordításban? A művészi szövegek fordításában természetesen több lehetőség nyílik a kreativitásra, hiszen ott az eredeti, azaz az elsődleges szöveg szerzője is kreatívan használja a nyelvet, azaz jóval nagyobb forrásnyelvi eszköztárat mozgósít, mint a szakszövegek esetében. A szakszövegek esetében az elsődleges szövegek szerzői, akik többé-kevésbé szűk szakmai közösség tagjai és szűk szakmai közösségnek szánják mondanivalójukat, igyekeznek minél konvencionálisabban használni a nyelvet a kölcsönös megértés érdekében. Természetesen a konvencionális foka tekintetében óriásiak a különbségek, nemcsak a természettudományok és társadalomtudományok között, de a társadalomtudományokon belül is, gondoljunk csak a fordításról való diskurzus nyelv- tudományi és irodalomtudományi megközelítésének különbségére.

A fordítói kreativitás tehát kétféle korlátba ütközik: korlátozzák a forrásnyelvi szöveg megfogalmazásának konvenciói, de korlátozzák a forrásnyelv és a célnyelv közötti

átváltás konvenciói is, hiszen a fordító nem légüres térben dolgozik, előtte is dolgoztak, mellette is dolgoznak fordítónemzedékek, akik átváltási tapasztalataikat szótárakba, terminológiai adatbázisokba rögzítették, és folyamatosan rögzítik, tehát megkötik a fordító kezét, gátat szabnak kreativitásának.

4. A szöveg kemény és puha részei

A fordítói kreativitás lehetőségeinek szempontjából minden szövegnek vannak „kemény” és „puha” részei.

„Kemény” részeknek nevezzük a fordítandó szövegnek azokat az elemeit, ahol a fordítónak nincs játéktere, nincs választási lehetősége, tulajdonképpen nem is fordításról, hanem behelyettesítésről van szó. Az EU-szövegek esetében ilyenek az intézménynevek (*Európai Tanács* vagy *Európa Tanács*), a gazdasági és jogi terminusok (pl. *társasági adózás, közvetlen hatály*), a jogi szaknyelv állandó fordulatai (pl. *kizárólagos hatáskörébe tartozik*).

Az intézménynevek, a gazdasági és jogi szakkifejezések, és más területek (közlekedés, környezetvédelem, energiagazdálkodás stb.) szakkifejezéseinek egy része ún. „kötött kifejezés” (set phrase). Kötött kifejezéseknek nevezzük azokat az európai uniós szakkifejezéseket, amelyeknek már van az adott kontextusban rögzített megfelelője. Ezek a „kötött kifejezések” angol és francia nyelven, valamint rögzített magyar megfelelőik mindenki számára hozzáférhetők az Igazságügyi Minisztérium honapján keresztül elérhető terminológiai adatbázisban (www.eujoqszab.hu): pl. *court competent to judge* = *eljárásra jogosult bíróság*; *enforcement of judgements of courts or tribunals* = *bíróági határozatok végrehajtása*, *refund rate* = *visszatérítési mérték*. Az IM adatbázisa 2004 márciusában 21243 szócikket tartalmazott.

Fontos megjegyezni, hogy a rögzített megfelelő mindig csak a megadott kontextusra érvényes, nézzük pl. az angol *access* szó, mint szakkifejezés kontextustól függően rögzített magyar megfelelőit:

2. táblázat

angol szakkifejezés	szakterület	kötött magyar megfelelő
access charge	hírközlés	hozzáférési díj
access charges	vasút	pályahasználati díj
access road	közlekedés	bekötőút
access to employment	munkaügy	munkavállalásra való jogosultság

„Rugalmas” vagy „puha” részeknek nevezzük a fordítandó szövegnek azokat az elemeit, ahol a fordítónak van játéktere, van választási lehetősége. A mondat rugalmas részeihez tartoznak a nem terminusértékű lexikai elemek (pl. *megközelítés, feladat, irányvonal*) és szókapcsolatok (pl. *különös figyelemmel kíséri, nagy jelentőséget tulajdonít*), valamint a mondat logikai szerkezetének felépítésére szolgáló funkcionális szavak, pl. üres igék, kötőszók, bevezető szavak és kifejezések, határozószók stb. (pl. *accession driven programme* = *a csatlakozást szolgáló program* vagy *a csatlakozásra irányuló program*). Ezek megválasztásában már van szabadsága a fordítónak.

5. Megkeményedés, terminologizálódás

Mivel az európai uniós intézményrendszer fejlesztésével/fejlődésével párhuzamosan az európai uniós szaknyelv is állandóan fejlődik, gyakran előfordul, hogy „puhának” látszó szavak elkezdjenek „megkeményedni” azaz kötött kifejezéssé válni. Pillanatnyilag (2004 áprilisában) még nincs egyeztetett megfelelője az alábbi szakkifejezéseknek *social partners* (társadalmi partnerek vagy szociális partnerek), *social dialogue* (szociális párbeszéd vagy társadalmi dialógus), *early action* (korai beruházások vagy előidejű beruházások), *pet animals* (kedvtelésből tartott állatok vagy házi kedvencek vagy hobbi-állatok). Mire ez a tanulmány megjelenik, valószínűleg megszületik az egyeztetett megfelelő, hiszen szükség van rá, pl. a háziállatok kiutazási engedélyének megadásakor, vagy bizonyos környezetvédelmi beruházások minősítésekor. (Lehet majd ellenőrizni a www.eujoqszab.hu alatt, ha hozzáférhető marad ez az adatbázis, ugyanis a csatlakozás után valószínűleg Brüsszelben folytatódik a fordítási és lektorálási munka, és az adatbázis bővítése kikerül az IM kompetenciájából).

A fenti kifejezések némelyike, pl. az *early action* azt is jól illusztrálja, hogy a szakkifejezésen nem mindig látszik, hogy szakkifejezés. A hivatásos terminológusok foglalkoznak a „terminológiai helyzet” ismérveivel, azzal, hogy miből lehet rájönni, hogy egy egyszerű, ártatlannak látszó szó az adott kontextusban szakkifejezésként szerepel.

A fordítás szempontjából kemény és puha elemek közötti megkülönböztetés a lexikára és a szintaxisra egyaránt érvényes. Tévedés lenne azt hinni, hogy a lexika kötött és a szintaxis szabadon alakítható, hiszen az EU-szövegek lexikai állományának is vannak szabadon kezelhető, rugalmas elemei, és a szintaktikai szerkezeteknek is vannak kötöttségei. Az kétségtelen, hogy lexikai szinten több a kötöttség, de a lexikai állomány rugalmasan kezelhető része is jelenthet fordítói problémákat. A nem-terminológikus lexika problémáinak illusztrálására két lexikai szintű fordítási problémakört választok ki az *Európai uniós fordítóiskolából*: a hamis barátokat és a tág jelentésű szavakat.

6. Hamis barátok az EU-fordítóiskolában

Hamis barátok a közvetlen megfeleltetésre csábító látszat-ekvivalenciákat nevezzük. Rendszerint latin eredetű szavak, amelyek a forrásnyelv és a célnyelv lexikai állományában egyaránt megtalálhatók, mindazonáltal más jelentésben honosodtak meg a két nyelvben. Az alábbi példák az *EU-fordítóiskola* szövegei után következő kommentárokból származnak, és mindig a könyvben található konkrét szövegrészre utalnak: A ferdén áthúzott egyenlőségjel ($\neq$) jelentése: 'nem egyenlő', vagy 'nem mindig egyenlő'.

ACTION $\neq$ AKCIÓ

Action Plan for Mobility $\rightarrow$ **Mobilitási Munkaterv** = az angol "action" és a magyar "akció" egyike a fordító hamis barátainak, illetve az action jelentése sokkal tágabb, ezért számtalan magyar megfelelője van, melyeknek csak egyike az "akció": *tett, eljárás, cselekvés, cselekedet, művelet, tevékenység, működés, ténykedés, intézkedés, rendelet, munka, cselekmény, per, kereset stb.* Az akcióterv 'munkaterv' értelemben egyike a magyar euroszargon megnyilvánulásainak. Az IM javaslata: „cselekvési terv”.

ACTUAL ≠ AKTUÁLIS

work actually carried out → **ténylegesen elvégzett munka** = vigyázat, hamis barát. Az „actual” első jelentése az angolban nem ’aktuális’, vagyis ’időszerű’, hanem ’valódi’, ’valóságos’, ’létező’, ’meglévő’. Ebben a kontextusban ’tényleges’.

DOSSIER≠DOSSZIÉ

dossier → **ügy** = Vigyázat, hamis barát. A „dossier” jelentése szó szerint ’dosszié’, ’iratsomó’. Átvitt értelemben az iratsomóban szereplő ügy.

OPERATIONAL≠OPERÁCIÓS

agricultural operational programmes → **mezőgazdasági operatív program** = Bár tökéletesen megfelelne a „mezőgazdasági munkaterv”, mégis az „operatív program” gyökeresedett meg a mezőgazdasági EU-zsargonban, pedig az angol „operational” és a magyar „operációs” gyakran hamis barátoknak bizonyul.

POSITION≠POZÍCIÓ

positions → **álláspont** = Vigyázat, hamis barát. A magyar „pozíció” szót ne használjuk ’álláspont’, ’nézet’, ’vélemény’ értelemben. Sajnos a csatlakozó országok tárgyalási álláspontját tükröző dokumentumot („position paper”) úgy tűnik hivatalosan is „pozíciós papír”-nak nevezik (vö. Madari 2002: 207)

SPECIFIC≠SPECIFIKUS, SPECIÁLIS

in specific cases → **meghatározott esetekben** = a „specific” tipikusan „hamis barát”. A „specific” sokszor előfordul a könyvben különböző magyar megfelelőekkel, mindenesetre ne fordítsuk „specifikus”-nak vagy „speciális”-nak (ISzKSz 2002: 602, 603).

7. Tág jelentésű szavak az EU-fordítóiskolában

A nem-terminológikus lexikai állománnyal kapcsolatos fordítási problémák másik csoportja a tág jelentésű szavakhoz kapcsolódik. Ezek két szempontból jelenthetnek problémát, ha nem konkretizálja őket, vagy ha rosszul konkretizálja őket a fordító.

APPROACH

more ambitious approach → **ennél nagyra törőbb szemlélettel** = differenciálás és konkretizálás. Az „approach” jelentése nagyon tág, a kontextustól függően sok mindent jelenthet. Korábban „megoldások”-nak fordítottuk, ebben a példában „szemlélet” a magyar megfelelője. Nemcsak a hivatalos, hanem a tudományos nyelvben is minduntalan felbukkan a legkülönbözőbb jelentésekben. Magyar megfelelője lehet még: „megközelítés”, „eljárás”, „módszer”, „viszony”, legfeljebb a „hozzaállás” szót kerüljük.

BUSINESS

Type of business → **Működési terület** = a „business” jelentése az angolban jóval tágabb, mint a magyarban az „üzlet” vagy a „vállalkozás” szó jelentése. A „működési terület” a lehető legtágabban értelmezi a tevékenység jellegét.

EXTENSIVE

extensive → **átfogó** = lexikai konkretizálás. Az angol “extensive” jelző jelentése nagyon tág, valaminek a jelentős kiterjedését, terjedelmét, méretét, mértékét, fokát jelenti. Ennek megfelelően magyar megfelelője is sokféle lehet: *kiterjedt, terjedelmes, széleskörű, átfogó, messzemenő, alapos* stb. Mindig az aktuális főnévhez igazítjuk. Ha “összehangolás”, akkor “átfogó”. Mindez természetesen az “extensive” nem-terminusértékű használatára vonatkozik (mezőgazdasági terminusként: ‘külterjes’).

IDENTIFY

identify → **kijelöl** = a nemzetközi hivatalos angolság jellegzetes gumiszava, eredeti jelentése ‘felismer’, ‘ráismer’, ‘azonosít’, azaz ‘személyazonosságát megállapítja’ egyre jobban háttérbe szorul, és ‘rámutat’, ‘megállapít’, ‘kijelöl’ értelemben használjuk. Az EU-szövegek hatására a magyar “azonosít” ige jelentése is kezd ilyen irányban tárgulni (vö: *azonosítja a célokat*)

identify → **feltérképez** = konkretizáló fordítás. Korábban már volt szó az “identify” ige jelentésének bővüléséről az angolban. Eredeti jelentése a CCEED (1998) szerint: ‘to prove or recognize as being a certain person or thing; determine the identity of’ – vagyis: ‘azonosítani’, azaz megállapítani a mibenlétét valaminek. A magyar “azonosítani” ige jelentése még nem tárgult ki annyira, bár a folyamat már megindult. Ez esetben egyértelmű a jelentés: ‘feltérképezni’.

IMPLEMENT

for implementing the safety measures → **a biztonsági intézkedések végrehajtásához** = konkretizáló fordítás. Az angol “implement” ige jelentése nagyon tág: ‘megvalósít’, ‘végrehajt’, ‘kivitelez’, ‘teljesít’, mindig az aktuális szövegkörnyezettől függően konkretizáljuk. Mivel “biztonsági intézkedésekről” van szó, azokat “végrehajtjuk”, ha “biztonsági rendszabályokról” lenne szó, azokat “bevezetnénk”.

IMPROVE

improve → **tökéletesítése** = differenciálás és konkretizálás. A “to improve” tág jelentésű angol ige, mindenféle kedvező változás előidézésére utal, eszerint a magyar megfelelője lehet “tökéletesít”, “fejleszt”, “javít” stb. A “javít”, “megjavít” igével a magyarban vigyázni kell, mert amit a magyarban javítani kell, az elromlott, vagy legalábbis nem jó, ilyesmi pedig ritkán fordul elő az eurozsargonban. Tehát inkább “tökéletesítünk” vagy “fejlesztünk”.

PROCEDURES

rules of procedure → **eljárási szabályzat** = a “procedure” tág jelentésű szó: ‘eljárás’, ‘bánásmód’, ‘cselekvési mód’, ‘művelet’, ‘folyamat’. A jogi nyelvben a “legal procedure” jelentése ‘bírói/jogi eljárás’. A magyarban is megvan ez a latin eredetű szó: „procedúra”, de a mindennapi nyelvhasználatban negatív konnotációval: ‘hosszadalmas, hivatalos eljárásmód’ (ISZKK 1994: 627).

PURSUE

should be pursued → **ki kell használni** = differenciálás és konkretizálás. Az angol “pursue” ige jelentése nagyon tág: ‘űz’, ‘hajszol’, ‘törekszik’, ‘folytat’, ‘gyakorol’, ‘követ’, ‘halad’, fordítása mindig az aktuális kollokációtól függ: itt mechanizmusokról van szó, amelyeket ki kell használni.

8. Összefoglalás

Előadásomban ezután rátértem egy európai uniós rendelet különböző magyar fordításai-ban található szintaktikai változatok összehasonlító elemzésére, de az már nem fér bele az írott változat terjedelmébe. Annyit talán az eddigiek alapján is sikerült érzékeltetnem, hogy az EU-szövegek fordításának oktatását nem szabad leszűkíteni a terminológiai adatbázisok kezelésének oktatására, hiszen az európai uniós szövegek puha részének számító, nem terminusértékű lexikai állomány is jelenthet fordítói problémákat. És itt a fordítók nem támaszkodhatnak a terminológiai adatbázisokra, ezeket a problémákat az illető nyelvpár fordításszempon-tú leírásával foglalkozó fordítástechnikai kézikönyvek-nek kell feldolgozni. Erre tettünk kísérletet társ szerzőmmel, Bart Istvánnal együtt az *EU-fordítóiskolában*.

Irodalom

- Bart I., Klaudy K., Szöllősy J. 1995. *Angol fordítóiskola. Fordítás angolról-magyarra és magyarról-angolra*. Budapest: Corvina.
- Bart I., Klaudy, K. 2003. *EU-fordítóiskola. Európai uniós szövegek fordítása angolról-magyarra*. Budapest: Corvina.
- CCEED 1998 = *Collins Cobuild Essential English Dictionary*. Glasgow: William Collins Sons.
- ISZKK 1994 = Bakos F. 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ISZKSz 2002 = Bakos F. 2002. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Madari Á. (szerk.) 2002. *E, mint Európa. Az európai uniós szövegek környezetben leggyakrabban előforduló fogalmak értelmezései*. Budapest: Euro Info Service.

A képzett melléknevek stilisztikája (orosz–olasz–magyar összevetés)

Laczik Mária

A nyelvrendszer különböző elemei nem egyforma mértékben ugyan, de egyaránt alkalmasak arra, hogy megfelelően használva stílushatások forrásaivá váljanak. A nyelv bármely lexiko-grammatikai eleme képes tulajdonság kifejezésére és rendelkezhet stilisztikai vonásokkal. A tulajdonság kifejezésére, mint ismeretes, elsődlegesen a melléknévi lexémák hivatottak. Az a megállapítás, hogy a melléknévi csoport a legnagyobb stilisztikai értékkel rendelkező lexikai kategóriák egyike, nem egyformán érvényes a csoport minden egyedére. Szemantikájukból eredően a melléknevek képesek egy vagy több tulajdonságnak a kiemelésével jellemezni, egyéníteni mind a személyeket, mind a dolgokat. A szemléltetés egyik nagyon fontos eszköze az is, amikor az elvont fogalmakat konkrét tartalmú melléknevekkel tudjuk érzékletesebbé tenni (Fábián 1971, Kozsina 1983). Ennek a folytonosan gyarapodó kategóriának éppen ebben van a legfőbb stilisztikai értéke, amelyet szintaktikai funkciójával valósít meg.

Egy nyelv leíró nyelvtana eltérő módon alakíthatja ki szófaji, lexikai kategóriáit. A három vizsgált nyelv rendszerező leírásában is nyomon követhetők bizonyos eltérések, de mindhárom nyelv elkülöníti a tulajdonság jelölésére használatos minősítő mellékneveket, és külön csoportba sorolja a reláció viszonyítás kifejezésére alkalmas, viszonyító mellékneveket, amelyek más-más szemantikai szerepet vállalnak magukra a közlési funkcióban. A melléknevek eme szemantikai alcsoportjait (minősítő és viszonyító) a stilisztikai szempontú vizsgálatoknál is figyelembe kell venni. Kétség kívül a két alcsoport közül a legnagyobb stilisztikai erővel a tulajdonságot jelölő melléknevek (aggettivi qualificativi, качественные прилагательные) rendelkeznek. Már megnevezésük is feltételezni engedi ennek a funkciónak a meglétét, függetlenül attól, hogy képzett vagy képzetlen melléknevekkel állunk szemben. A minősítő melléknevek képzése új, expreszszív hatású tulajdonságjelzők létrehozására nyújt lehetőséget, s az így létrehozott melléknévi származékszavak képesek kifejezni a tulajdonság különböző fokát, eltérő intenzitását. Valamennyi idesorolható lexéma – mindhárom nyelvben – származékszó, denominális képzés eredményeként létrejött melléknév. A viszonyító melléknevek külön alcsoportba való besorolása, a három nyelv viszonylatában, a magyar leírásokban jelent meg legutoljára (MG 2000).

A szakirodalom tanúsága szerint, a szóképzés kapcsán ritkán esik szó a képzés stilisztikájáról, a képzők stilisztikai értékéről, a képzett szavak stilisztikai vonásairól. Ugyanakkor a szóalkotás változatos módjai gazdag stílusforrást biztosítanak nemcsak a nyelv művészeinek, az íróknak, a költőknek, de a nyelv mindennapi használóinak is (Bárczi 1956, Vinogradova 1984, Nemcsenko 1984). Éppen a képzőknek köszönhetően

vagyunk képesek változatosan kifejezni – a grammatikai megformáltságon túl – mondanivalónk értelmi és érzelmi árnyalatait. A képzőknek az értelmi és hangulati árnyalásra alkalmas voltát nagyban elősegíti a képzők poliszémiája: ugyanazon képző más-más szóhoz kapcsolódva különböző jelentést, jelentésárnyalatot fejezhet ki, eltérő érzelmi hatást kelthet. Poliszemikus jellegük miatt értelmi tartalmuknak körvonalai gyakran homályosak, határozatlanok, ezáltal válhatnak stiláris tekintetben hatásosakká, képszerűségüknel fogva pedig, nagyfokú expresszivitás hordozóivá. Részleges szinonímia jellemzi mind a tömorfémák, mind az affixumok nagyobb részét, s ez alól nem kivételek a viszonyító melléknév képzői sem. A magyar *-i* és az *-s* melléknévképzők éppúgy szinonimikusok lehetnek, mint a vizsgált olasz szuffixumok az *-ese*, *-ano*, *-ico*, valamint az orosz *-н(ый)*, *-ов(ый)*, *-ск(ий)*, *ий-*, amennyiben képesek viszony kifejezésére. A különbség abban fogható meg, melyik az a képző, amelynek alapvető funkciója a viszony kifejezése, s melyik az, amely viszonyt is kifejez. A szubjektív véleményt kifejező képzők pozitív vagy negatív megítélést egyaránt megfogalmazhatnak: a kicsinyítés eszközeivel gyengíthetjük, a túlzás, a fokozás eszközeivel erősíthetjük, fokozhatjuk mind a pozitív mind a negatív, durvább vonásokat, a megvetést, a rosszallást vagy más oldalról a dicséretet, az elismerést. Stilisztikai szempontból ugyancsak nem elhanyagolható a képzők tömörítő funkciója.

A viszonyító melléknévek – éppen szinonimitásukból eredően – kifejelezhetnek kvalitatív jelentést is, sőt egyes nyelvészek szerint minden viszonyító melléknévben eleve adott ez a képesség. A minősítő és a viszonyító képzett melléknévek morfológiai és szemantikai vonásai is eltérőek lehetnek, de eltérésük elsősorban szemantikai síkon jelenik meg. Katlinszkaja (1995: 64–74) – az orosz melléknévek vizsgálatakor – többek között kiemeli, hogy a viszonyító melléknévekkel alkotott szerkezetek/szintagmák denotatív értékűek, s az általuk megjelölt tulajdonság egy másik tárgyhoz való viszonyában jellemzi a szintagma névszói tagját. Amennyiben a viszonyító melléknévekkel alkotott szerkezetekben a jelölt és a jelölő közötti kapcsolat ugyanúgy asszociatív, mint a minősítő melléknévek esetében, úgy a szintagma tulajdonságot jelölő szereppel bír – ilyenek a minősítést, értékelést megfogalmazó szerkezetek. Mindhárom vizsgált nyelv (olasz–orosz–magyar) viszonyító melléknévei között nagy számban található olyan lexéma, amelyben megvan a minősítésre, tulajdonságra utalás képessége, aminek következtében a vonatkozó melléknévek kvalitatív jelentést is kifejelezhetnek.

Jelen cikkben azokról a viszonyító melléknévekről kívánok szólni, amelyek eredeti szerepükön, a viszonyítás kifejezésén kívül képesek tulajdonság kifejezésére is. A vizsgálat kiindulási nyelve az orosz.

A) Az első csoportba azokat a főnévből képzett melléknévi származékszavakat sorolom, amelyek alapvető jelentésükön – hogy a képzés alapjául szolgáló főnévhez valamilyen viszonyt tudnak kifejezni – túl, bizonyos helyzetekben olyan minőségi vagy mennyiségi többletjelentéssel rendelkeznek, amely a tulajdonság nagyobb fokát, nagyobb mértékét jelöli, annak nagymértékű jelenlétére utal.

<i>вкусный обед</i>	→ <i>pranzo squisito</i>	← <i>finom ebéd</i>
<i>ароматный чай</i>	→ <i>tè odoroso</i>	← <i>illatos tea</i>
<i>сильный парень</i>	→ <i>ragazzo / giovanotto forte</i>	← <i>erős fiatalember</i>
<i>жирное мясо</i>	→ <i>carne grassa</i>	← <i>zsíros hús</i>
<i>людный вокзал</i>	→ <i>stazione affollata / piena di gente</i>	← <i>zsúfolt állomás</i>
<i>шумная улица</i>	→ <i>strada rumorosa</i>	← <i>zajos utca</i>
<i>песочный берег</i>	→ <i>riva sabbiosa</i>	← <i>homokos part</i>
<i>каменистый берег</i>	→ <i>rivà sassosa</i>	← <i>köves part</i>
<i>скалистый берег</i>	→ <i>riva rocciosa</i>	← <i>sziklás part</i>

A fenti viszonyító melléknemek mindegyikének alapszava köznév, de ugyanezen képzők kapcsolódhatnak tulajdonnevekhez, ezen belül földrajzi nevekhez is, az így képzett melléknemek ugyancsak képesek átvitt értelmű jelentést is kifejezni. A *кавказское долголетие*, *сибирское здоровье* reáliák szerves részét képezik az orosz beszélt nyelvnek, az ünnepi köszöntőknek, lefordításuk viszont már lexikai explicitálási műveletek elvégzését igényli, hiszen egy a célnyelvben nem létező valóságelem szószerinti fordítása sosem elegendő, megértéséhez magyarázatra van szükség.

B) A tulajdonságot és a viszonyt kifejező melléknemek megkülönböztetése nem egzak, nincs éles szemantikai határ a két csoport között, pontosabban ez a határ nem állandó, a besorolás nem örökérvényű. Morfológiailag azonos szerkezetűek, nincs elkülönítő formai mutatójuk, bár paradigmájukban vannak bizonyos sajátosságok. A viszonyító melléknév hovatarozása szemantikai síkon különíthető el, mindig egy konkrét szerkezetben dől el viszonyt vagy tulajdonságot jelölő vonása. A fenti megállapítást alátámasztják az alábbi névszói alaptagú szintagmákba szerkesztett melléknemek *железный*, *детский*, *золотой*, *каменный*, *воробьиный*. A szintagmák szemantikai viselkedésében most is a főnév a meghatározó erejű. Viszonyjelölő szerepben fordulnak a melléknemek az olyan szintagmákban, mint:

<i>железная кровать</i>	→ <i>letto di ferro</i>	← <i>vaságy</i>
<i>детская книга</i>	→ <i>libro per bambino</i>	← <i>gyermekkönyv</i>
<i>каменный дом</i>	→ <i>casa di pietra</i>	← <i>kőház</i>
<i>золотое кольцо</i>	→ <i>anello d'oro</i>	← <i>aranygyűrű</i>
<i>воробьиное гнездо</i>	→ <i>nido di passero</i>	← <i>verébfészek</i>
<i>допотопные животные</i>	→ <i>animali antediluviani</i>	← <i>özönvíz előtti állatok</i>

Az olasz szerkezetek minden esetben azt a jelentést mutatják fel alakilag is, hogy nevezett tárgy/dolog miből való, milyen anyagból, kinek készült (az időre utaló kapcsolat kivételével). Magyarra fordításukban az összetett főnevek dominálnak.

Amikor a nyelvi eszközök kiválasztásában és felhasználásában a logikus okfejtésre való törekvés nyilvánul meg, a stílusban az értelmi jellegű nyelvi elemek lesznek túlsúlyban. A megnyilatkozás céljának megfelelően máskor olyan nyelvi elemek használata lesz jellemző a stílusra, amelyek alkalmasak akarati és érzelmi-hangulati hatások

felkeltésére. Ez utóbbi csoportban a melléknevek átvitt értelmű, értékelő jelentést hordoznak, amely gyakran hasonlításon alapul. A szintagma főnévi tagját hasonlítjuk a melléknévi származékszó alapjául szolgáló névszó (főnév) valamely tulajdonságával – ezek a melléknevek gyakran csak alkalmi jelleggel használatosak.

<i>железная воля</i>	→ <i>volontà ferrea</i>	← <i>vasakarat</i>
<i>железная дисциплина</i>	→ <i>disciplina ferrea</i>	← <i>vasfegyelem</i>
<i>детское поведение</i>	→ <i>comportamento puerile</i>	← <i>gyerekes viselkedés</i>
<i>детское рассуждение</i>	→ <i>ragionamento puerile</i>	← <i>gyerekes megítélés</i>
<i>золотые руки</i>	→ <i>mani d'oro</i>	← <i>aranykezű (Aranykeze van.)</i>
<i>золотой характер</i>	→ <i>carattere di gran valore / d'oro</i>	← <i>aranyat érő természet/jellem</i>
<i>каменное сердце</i>	→ <i>cuore di pietra</i>	← <i>kőszív</i>
<i>каменное лицо</i>	→ <i>viso pietrifico</i>	← <i>kőarc (merev, érzéketlen)</i>
<i>воробьиная ночь</i>	→ <i>notte tempestosa</i>	← <i>viharos éjszaka</i>
<i>допотопные взгляды</i>	→ <i>idee antidiluviane</i>	← <i>elavult/ódivatú nézetek</i>

„Ha a viszonyító melléknevek jelentése elvonttá válik, könnyen átkerülnek a minősítő melléknevek közé” írja Lengyel (MG 2000: 143), amiből levonható az a következtetés, hogy a viszonyító mellékneveknek konkrét jelentést tulajdonít. A csoportokra való elkülönítésben a szemantikai jelentés meghatározó, s olykor csak a szöveggörnyezet az, ami egyértelművé teszi akár alkalmi jelentésüket is.

C) Újabb csoportot alkotnak az egy és ugyanabból a töből, különböző viszonyító képzővel képzett melléknévi származékszók. A két viszonyító melléknévképző szemantikai szinonímiájáról van szó. A két melléknévi származékszó lexikai kapcsolódó képessége eltérő, ebből adódóan más-más jelentésű szintagmákban használhatók fel. Az **-ск** szuffixummal formált alak elsősorban elvont főnevekkel, absztrakt fogalmakkal alkot szintagmát, s viszonyt kifejező szókapcsolatokban fordul elő. Az **-н** képzővel képzett forma átvitt értelmű jelentésben használható, s konkrét tárgyak, jelenségek megnevezésével társul, amely főnevek bizonyos fokban rendelkeznek tulajdonságra utaló képességgel, s lehetővé teszik értékítélet megfogalmazását. A képzett melléknevek főnévi alaptagokkal való összekapcsolódásukkor elkülöníthetők tipikus és atipikus kapcsolatok. Tipikusan a stilisztikailag nem jelölt, atipikusan pedig a stilisztikailag jelölt kapcsolatokat értjük (Uluhanov 1977). Az orosz melléknévképzők a paronimikus alakokban jól példázzák ezt a különbséget. Viszonyjelölő szerepben állnak a következő szintagmákban:

<i>дипломатический корпус</i>	→ <i>corpo diplomatico</i>	← <i>diplomáciai testület</i>
<i>практическое занятие</i>	→ <i>lezione esercizio</i>	← <i>gyakorlati foglalkozás</i>
<i>демократический строй</i>	→ <i>regime democratico</i>	← <i>demokratikus rendszer</i>

Értékítéletet fogalmaznak meg (tulajdonságot jelölnek):

демократичный человек	→	<i>persona diplomatica</i>	←	demokratikus ember
дипломатичный ответ	→	<i>risposta diplomatica</i>	←	diplomatikus válasz
практичное платье	→	<i>abito pratico</i>	←	praktikus ruha

A képzők stiláris lehetőségeinek eme forrását az írott és a beszélt nyelvváltozat nem azonos mértékben használja fel. A nyelvi elemek alkalmazásában kisebb-nagyobb különbségek mutatkoznak, a két változat nem mindig ugyanazokat a nyelvi eszközöket aknázza ki. Az erős érzelmi és hangulati tartalmat asszociáló képzők a tudományos és hivatalos stílusban kevésbé használatosak. A nyelvi elemek stílusértékét ugyanakkor nagyban kihasználják nemcsak az irodalmárok, de nem mentes tőle a társalgási nyelv sem, sőt a kötetlen beszélgetés erre sokszor nagyobb lehetőséget nyújt.

Irodalom

- Bárczi G. 1956. Anyanyelvünk magyarsága. *Magyar Nyelvőr*. LXXX. évf. 8. 1–11.
- Fábián P., Szathmári I., Terestyéni F. 1971. *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó: Budapest.
- Катлинская, Л.П. 1995. *Живые способы создания новых слов*. Москва: «Прометей». 64–74.
- Кожина, М.Н. 1983. *Стилистика русского языка*. Москва: Просвещение.
- MG 2000. *Magyar grammatika*. (szerk.: Keszler Borbála). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Немченко, В.Н. 1984. *Современный русский язык*. Словообразование. Москва: «Высшая школа».
- Виноградова, В.Н. 1984. *Стилистический аспект русского словообразования*. Москва: «Наука».
- Улуханов, И.С. 1977. *Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания*. Москва: Наука.

Artikel im Deutschen, Italienischen und Ungarischen

Molnár Krisztina

1. Einleitung

Durch Sprachvergleich kann man nicht nur Übereinstimmungen und Unterschiede zwischen Sprachen herausfinden, sondern man kann auch neue Erkenntnisse über die Einzelsprachen gewinnen, die sich nur durch den Vergleich herauskristallisieren. Mit Sprachvergleich auf synchroner Ebene beschäftigen sich die Sprachtypologie und die kontrastive Linguistik, zwischen denen oft kein direkter Zusammenhang gesehen wird.

Die Sprachtypologie, als ein Teilbereich der vergleichenden Sprachwissenschaft, ist eine Disziplin, welche sich mit einem Vergleich von Sprachen unter systematischem Gesichtspunkt beschäftigt. Genealogische und regionale Gesichtspunkte werden dabei außer Acht gelassen. In ihren Anfängen hat sich die Sprachtypologie vor allem mit der Klassifizierung der Sprachen befasst. Hier seien nur die „klassischen“ Typologisierungen von August Wilhelm Schlegel (synthetische und analytische Sprachen) und von Alexander von Humboldt (isolierende, flektierende, agglutinierende und inkorporierende Sprachen) erwähnt. Auch am Anfang des 20. Jahrhunderts sind noch neue Typologisierungen entstanden (z.B. die von V. Skalička), die aber auf der Grundlage der Humboldtschen Tradition stehen. Ein weiteres wichtiges Forschungsanliegen der Sprachtypologie war/ist die Universalienforschung. Die Sprachtypologie war bemüht, eine größere Anzahl von Sprachen hinsichtlich weniger oder nur eines Parameters zu untersuchen. Anhand der Ergebnisse dieser Untersuchungen wollte man universelle Eigenschaften der Sprachen feststellen (vgl. Ineichen 1991: 47-67).

Die kontrastive Linguistik dagegen beschäftigt sich mit dem Vergleich von zwei Sprachen, indem ganze Sprachsysteme oder Teilsysteme miteinander verglichen werden. Gemäß dem Anliegen der kontrastiven Linguistik werden beide Sprachen gleichgewichtig behandelt, der Vergleich ist nicht gerichtet. Da aber die Ergebnisse kontrastiver Analysen in erster Linie im Fremdsprachenunterricht, in der Übersetzungswissenschaft und in der Sprachkontaktforschung verwendet werden, haben diese Untersuchungen meistens doch eine Richtung, insofern als es eine Ausgangs- und eine Zielsprache gibt.

Schon im Jahre 1971 hat László Dezső (zusammen mit William Nemser in einem Vortrag) dafür plädiert, die kontrastive Linguistik mit Sprachtypologie zu verbinden. Erkenntnisse der Sprachtypologie und der kontrastiven Linguistik, meinte er, könnten uns helfen, den Fremdsprachenunterricht effektiver zu gestalten (Dezső/Nemser 1972).

Eine zweite Methode, Sprachtypologie mit kontrastiver Linguistik zu verbinden, ist, den Vergleich der Sprachsysteme auf mehr als zwei Sprachen auszudehnen. Das bedeutet keine rein zahlenmäßige Erweiterung, sondern vielmehr die Kombination kontrastiver und allgemein-typologischer Methoden und Verfahren. Das geschieht,

indem die durch die sprachtypologische Untersuchung gewonnenen Kenntnisse seitens der kontrastiven Linguistik durch die Gegenüberstellung grammatischer Phänomene der Einzelsprachen ergänzt werden. (Dieser Weg wurde vom Institut für Deutsche Sprache in Mannheim eingeschlagen, wo zur Zeit an einem Projekt „Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich“ gearbeitet wird. [s. Zifonun])

Im Folgenden möchte ich das Funktionieren der zweiten Methode am Beispiel des Artikels vorstellen. Sprachtypologisch gesehen unterscheidet sich das Ungarische von den meisten europäischen Sprachen dadurch, dass es eine agglutinierende Sprache ist, während die meisten in Europa gesprochenen Sprachen flektierend sind. Während des mehr als tausend Jahre langen Kontakts zu den europäischen Sprachen, insbesondere zum Deutschen, hat das Ungarische durchaus auch indoeuropäische Merkmale angenommen (vgl. Becker 1948a, 1948b). Eines dieser Merkmale ist die Herausbildung des Artikels, der in den mit dem Ungarischen verwandten finnougri-schen Sprachen unbekannt ist (ausser dem Mordwinischen, in dem es einen postponierten Artikel gibt). (Es soll hier hinzugefügt werden, dass es auch nicht in allen europäischen Sprachen einen Artikel gibt; er fehlt nämlich auch in den meisten slawischen Sprachen.) Im Folgenden wird der Artikel im Ungarischen verglichen mit dem im Deutschen, einer Sprache unterschiedlichen Sprachtyps, die aber viel Einfluß auf das Ungarische hatte, und mit dem im Italienischen, das – wie das Deutsche – eine flektierende Sprache ist, aber zu den romanischen Sprachen gehört. Ziel des Vergleichs ist einerseits neue Kenntnisse über den Artikel in den Einzelsprachen zu gewinnen, andererseits zu zeigen, dass typologische (und genealogische) Nähe nicht unbedingt auch Ähnlichkeit im Sprachsystem bedeutet und umgekehrt, dass das Ungarische – eine unter sprachtypologischem Gesichtspunkt völlig „uneuropäische“ Sprache – durchaus auch indoeuropäische Merkmale besitzt.

Da eine vollständige Analyse der Morphologie und Syntax des Artikels in den drei genannten Sprachen den Rahmen dieser Studie sprengen würde, wird hier der Artikel nur nach drei Parametern untersucht, die ich für sehr wichtig halte: 1) Typen des Artikels 2) Auftreten des Artikels mit anderen (potentiellen) Definitheitsträgern 3) Auftreten des Artikels in generischen Nominalphrasen.

2. Vergleich¹

2.1. Typen des Artikels²

Im Vorfeld muss geklärt werden, ob in den untersuchten Sprachen ein Artikel vorhanden ist, und wenn ja, welche Typen er hat. Die Typen des Artikels werden in der folgenden Tabelle zusammengefasst:

	def. sg.	def. pl.	indef. sg.	indef. pl.	part.
Deutsch	+	+	+	-	-
Italienisch	+	+	+	(+)	(+)
Ungarisch	+	-	+	-	-

In allen drei untersuchten Sprachen gibt es sowohl einen definiten als auch einen indefiniten Artikel³. Darüber hinaus gibt es im Deutschen und im Italienischen den definiten Artikel auch im Plural, wahrscheinlich, weil diese Sprachen – im Gegensatz zum Ungarischen – auch über die Kategorie des Genus verfügen. Diese Kategorie wird im Deutschen fast ausschließlich am Artikel ausgedrückt, allerdings nur im Singular, im Plural werden die Genera (grammatisch) nicht unterschieden. Im Italienischen dagegen werden beide Genera sowohl im Singular als auch im Plural unterschieden; so hat der Artikel unterschiedliche Formen in beiden Genera und beiden Numeri. Ein weiteres Charakteristikum des Italienischen ist, dass es, als einzige unter den hier untersuchten Sprachen, einen Partitivartikel hat. Die Existenz des Partitivartikels als eines selbständigen Artikeltyps wird nicht selten in Frage gestellt, da dieser Artikel rein formal gesehen eine Zusammensetzung der Präposition *di* und des bestimmten Artikels ist (s. Lepschy/Lepschy 1990: 96). Dabei wird außer Acht gelassen, dass dieselbe Zusammensetzung als Partitivartikel völlig andere Verwendungsweisen hat als wenn sie wie eine Präposition mit dem definiten Artikel fungiert. Sie kann in bestimmten Fällen auch mit Präpositionen kombiniert werden.

1. a) *Ho mangiato delle mele.* (Part.art. Ich habe einige Äpfel gegessen.)
 b) *Vengo con degli amici.* (Part.art. Ich komme mit einigen Freunden.)
2. a) *Racconta delle sue vacanze.* (Präp.+def. Art. Er erzählt über seine Ferien.)

Statt eines Partitivartikels wird von einigen Wissenschaftlern eine Pluralform des indefiniten Artikels angenommen, der allerdings auch eine Zusammensetzung der Präposition *di* und der Pluralform des definiten Artikels und somit formgleich mit dem Partitivartikel ist (Lepschy/Lepschy 1990: 149). Bei dieser Betrachtungsweise wird nicht beachtet, dass der Partitivartikel durchaus auch Formen im Singular hat:

3. *Compro del pane.* (Ich kaufe Brot.)

2.2. Auftreten des Artikels mit anderen (potentiellen) Definitheitsträgern

Es ist allgemein bekannt, dass die primäre semantische Funktion des definiten Artikels die Bezeichnung der Definitheit ist. Diese Funktion teilt er mit anderen Elementen, die ihrerseits auch als Träger der Definitheit angesehen werden, wie die Possessiva, die Demonstrativa und die Eigennamen. Im Folgenden wird untersucht, ob und inwieweit sich diese Definitheitsträger mit den Artikeln kombinieren lassen.

2.2.1. Possessiva

Die hier untersuchten Sprachen weisen unterschiedliche Typen von Possessiva auf. Im Deutschen und im Italienischen gibt es Possessivpronomina, im Ungarischen Possessivsuffixe. Das adsubstantivisch gebrauchte deutsche Possessivpronomen wird in den neueren Grammatiken häufig Possessivartikel genannt (s. z.B. Eisenberg 1989: 160). Diese Benennung impliziert, dass es mit den „traditionellen“ Typen des Artikels nicht kombinierbar ist. Das wird von der Tatsache verstärkt, dass Nominalphrasen mit dem Possessivpronomen durchweg als definit angesehen werden.

Im Italienischen ist der Gebrauch des bestimmten Artikels vor dem Possessivpronomen die Regel. Es gelten bestimmte Einschränkungen für die Verwandtschaftsbezeichnungen, bei denen – bis auf einige Ausnahmen – der Artikel fehlt. Ferner kann auch der indefinite Artikel mit den Possessiva kombiniert werden.

Da wir im Ungarischen ein Possessivsuffix haben, ist hier sozusagen die Stelle vor dem Substantiv frei und kann von einem Artikel beliebigen Typs besetzt werden.

Diese Verteilung lässt sich wie folgt veranschaulichen:

	def. Art.	indef. Art.	Ø
Deutsch	-	-	meine Mutter
Italienisch	il mio amico	un mio amico	mia madre
Ungarisch	a barátom	egy barátom	anyám ⁴

2.2.2. Demonstrativa

Die Demonstrativa sind in allen drei untersuchten Sprachen eindeutige Definitheitsträger. So sind sie weder im Deutschen noch im Italienischen mit Artikeln kombinierbar, im Ungarischen dagegen treten sie obligatorisch mit dem definiten Artikel auf.

Eine Ausnahme stellt im Deutschen das adjektivische Demonstrativpronomen *solch-* dar, das sich mit dem indefiniten Artikel kombinieren lässt. Die ungarische Entsprechung dieses Pronomens, *ilyen/olyan* kann sowohl mit dem definiten als auch mit dem indefiniten Artikel kombiniert werden. Diesem Pronomen entspricht im Italienischen das Demonstrativpronomen *tale*, das nur mit dem indefiniten Artikel kombiniert werden kann, meistens aber ohne Artikel steht.

	def. Art.	indef. Art.	Ø
Deutsch	-	ein solches Haus	dieses Haus
Italienisch	-	una tale casa	questa casa tale casa
Ungarisch	ez a ház az ilyen házak	egy ilyen ház	ilyen ház

2.2.3. Eigennamen

Auch die Eigennamen als Bezeichnungen für etwas Einmaliges werden als inhärent definit angesehen. Dieser Tatsache ist zu verdanken, dass der Artikelgebrauch in vielen Fällen konventionalisiert ist, so dass das Vorhandensein oder Nichtvorhandensein des Artikels nichts mehr mit dem Ausdruck der Definitheit hat. Das ist der Fall bei den geographischen Namen in allen hier untersuchten Sprachen; deshalb werden in den Vergleich nur die Personennamen einbezogen.

Bei den Personennamen können in allen drei Sprachen beide Typen des Artikels stehen, auch wenn sie meistens ohne Artikel vorkommen. Die Regeln für den Artikelgebrauch sind aber unterschiedlich.

	def. Art.	indef. Art.	Ø	Plural
Deutsch	die Petra	eine Petra	Petra	
	die Müller	ein Picasso	Picasso	die Müllers
Italienisch	il Pietro	un Pietro	Pietro	
	il Petrarca	un Petrarca	Petrarca	i Martini
Ungarisch	a Péter	egy Péter	Péter	
	a Latabár	egy Picasso	Picasso	(a) Müllerék a Bismarckok

Was die Vornamen anbelangt, werden sie im Deutschen in der Standardsprache meistens mit dem Nullartikel verwendet, im familiären Gebrauch kann auch der definite Artikel stehen. Mit dem definiten Artikel stehen ferner die Schauspielrollen (z.B. Ich würde so gerne mal den Romeo spielen). Im Italienischen können alle Vornamen mit dem definiten Artikel versehen werden, allerdings nur in der gesprochenen Sprache. Dasselbe trifft auch auf das Ungarische zu.

Bei den Familiennamen ist der Gebrauch des bestimmten Artikels im Deutschen unüblich, bis auf die Familiennamen von Frauen, bei denen nur der Artikel Auskunft über das Geschlecht der betreffenden Person gibt und im Plural. Im Italienischen stehen die Familiennamen meistens ohne Artikel, diese Tendenz ist auch bei den Familiennamen von Frauen zu beobachten. Die Namen von berühmten Persönlichkeiten stehen oft mit Artikel, wodurch im allgemeinen Objektivität erzeugt wird. Die Namen von berühmten Frauen sowie Familiennamen im Plural stehen mit Artikel.

Im Ungarischen werden die Familiennamen meistens ohne Artikel gebraucht. In der gesprochenen Sprache wird der Artikel häufig gesetzt. Darüber hinaus können Namen berühmter Persönlichkeiten, vor allem von Schauspielern mit Artikel verwendet werden, wobei der Artikel eine gewisse Hochachtung ausdrückt. Bei den Familiennamen im Plural ist die Verwendung des Artikels vor allem für die gesprochene Sprache charakteristisch, vor dem Namen bekannter Familien ist die Setzung des definiten Artikels die Regel.

Die Verwendung des unbestimmten Artikels vor Vornamen ist in allen drei Sprachen untypisch, wenn auch nicht unmöglich, z.B. in Sätzen wie: *In jeder Klasse gibt es eine Petra*. Ferner wird im Deutschen und im Italienischen der indefinite Artikel gesetzt vor den vollständigen Namen. In diesem Fall hat er die Bedeutung „ein gewisser“:

Dt. **Ein Herr Müller** hat dich angerufen.

It. *Ti ha cercato un dottor Pini.*

Im Ungarischen ist dieser Gebrauch des indefiniten Artikels unbekannt, der gleiche Sachverhalt kann nur mit *egy bizonyos* ausgedrückt werden.

Wenn aus einem Personennamen eine Gattungsbezeichnung wird, können in allen drei Sprachen beide Artikeltypen verwendet werden: bei der Identifizierung steht der definite, bei der Klassifizierung der indefinite Artikel.

2.3. Auftreten des Artikels in generischen Nominalphrasen

Eine Funktion des Artikels ist neben der Kennzeichnung der Definitheit, eine Nominalphrase als generisch zu markieren. Nominalphrasen werden ganz allgemein als generisch angesehen, wenn sie sich auf eine ganze Gattung beziehen (aus lat. genus=Gattung). Dieser Bezug auf eine Gattung kann sich aber unterschiedlich vollziehen, es können vier Arten der Generalisierung unterschieden werden (Duden 1995: 312-313), die auch mit einem unterschiedlichen Artikelgebrauch verbunden sind.

2.3.1. Extensionale Generalisierung

Die extensionale Generalisierung ist der häufigste Typ generalisierter Aussagen. In diesen Fällen wird das Substantiv extensional interpretiert, d.h. „es ist zwar der Begriff als solcher gemeint, zugleich aber auch die Menge der von diesem Begriff erfassten Elemente“ (Duden 1995: 313). Dieser Generalisierungstyp ist paraphrasierbar mit *all-/jed-*.

In allen drei untersuchten Sprachen wird bei der extensionalen Generalisierung der definite Artikel (im Singular wie im Plural) verwendet.

Dt. **Der Löwe** ist ein Raubtier.

Die Löwen sind Raubtiere.

It. **Il leone** è un predatore.

I leoni sono predatori.

Ung. **Az oroszlán** ragadozó.

Az oroszlánok ragadozók.

2.3.2. Intensionale Generalisierung

Bei der intensionalen Generalisierung wird das Substantiv intensional interpretiert, d.h. „es ist nur der Begriff als solcher mit seinen inhaltlichen Festlegungen gemeint, nicht aber die von diesem Begriff erfasste Menge der Elemente“ (Duden 1995: 313).

Hier wird in allen drei Sprachen der definite Artikel gebraucht, und zwar nur im Singular.

Dt. **Die Kartoffel** wurde von Südamerika nach Europa eingeführt.

It. **La patata** è stata portata dall'America del Sud in Europa.

Ung. **A burgonyát** Dél-Amerikából hozták be Európába.

Es muss hinzugefügt werden, dass die Stoffnamen im Deutschen auch in solchen Fällen ohne Artikel stehen, während in den beiden anderen Sprachen der definite Artikel verwendet wird⁵.

Dt. **Wasser** ist gut für die Gesundheit.

It. **L'acqua** è buona per la salute.

Ung. **A víz** egészséges.

2.3.3. Exemplarische Generalisierung

Im Falle der exemplarischen Generalisierung wird der indefinite Artikel gebraucht, der signalisiert, dass die Klasse durch ein einzelnes Element repräsentiert wird (Duden 1995: 313).

Dt. *Ein Mann* weint nicht.

It. *Un uomo* non piange mai.

Ung. *Egy férfi* sohasem sír.

Einen exemplarischen Charakter können im Deutschen auch extensionale Generalisierungen haben. In diesen Fällen wird entweder der indefinite Artikel gebraucht oder das Substantiv steht mit dem Nullartikel im Plural.

Dt. *Ein Löwe* ist ein Raubtier.

Löwen sind Raubtiere.

Diese Möglichkeit ist weder im Italienischen noch im Ungarischen gegeben.

2.3.4. Klassifizierende Generalisierung

Bei diesem Generalisierungstyp erfolgt die Einordnung eines Gegenstands in eine bestimmte Klasse (Duden 1995:313). Verwendet wird im Deutschen und im Italienischen der indefinite Artikel (im Singular, im Plural stehen die Substantive ohne Artikel), im Ungarischen wird kein Artikel gebraucht.

Dt. *Der Löwe* ist **ein Raubtier**.

Löwen sind **Raubtiere**.

It. *Il leone* è **un predatore**.

I leoni sono **predatori**.

Ung. *Az oroszlán* **ragadozó**.

Az oroszlánok **ragadozók**.

3. Zusammenfassung

Durch den vorstehenden Vergleich wurde gezeigt, dass das Ungarische zu einem aus sprachtypologischer Sicht unerwartet hohen Grad strukturelle Ähnlichkeit mit den hier untersuchten flektierenden indoeuropäischen Sprachen hat, die womöglich auf – direktem oder indirektem – Sprachkontakt beruhen. Es wurde auch erwiesen, dass sich Sprachtypologie durchaus mit kontrastiver Linguistik verbinden lässt. Eine detailliertere Analyse aus semantischem Gesichtspunkt wird Aufgabe späterer Arbeiten sein.

Literaturverzeichnis

- A. Jászó A. (Hrsg.) 1994. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor.
 Becker, H. 1948a. *Der Sprachbund*. Leipzig/Berlin: Mindt.
 Becker, H. 1948b. *Zwei Sprachanschlüsse*. Leipzig/Berlin: Mindt.

- Dezső, L./Nemser, W. 1972. Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet. In: Horváth, M., Temesi, M. (Hrsg.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Budapest: Tankönyvkiadó S. 13–44.
- Drosdowski, G. (Hrsg.) 1984; 1995. *Duden. Die Grammatik*. Mannheim u.a.: Dudenverlag.
- Eisenberg, P. 1989. *Grundriß der deutschen Grammatik*. Stuttgart: Metzler.
- Engel, U. 1992. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Groos u.a.
- Helbig, G., Buscha, J. 1991. *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig u.a.: Langenscheidt.
- Herczeg, Gy. 1991. *Olasz leíró nyelvtan*. Budapest: Terra.
- Neichen, G. 1991. *Allgemeine Sprachtypologie. Ansätze und Methoden*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Keszler B. (Hrsg.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer F. (Hrsg.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lepschy, A. L., Lepschy, G. 1990. *La lingua italiana. Storia, varietà dell'uso, grammatica*. Milano: Bompiani.
- Renzi, L. (Hrsg.) 1991. *Grande grammatica italiana di consultazione*. Vol. 1. La frase. I sintagmi nominale e preposizionale. Bologna: Il Mulino.
- Schreiber, M. 1999. *Textgrammatik, gesprochene Sprache, Sprachvergleich*. Frankfurt: Lang.
- Serianni, L. 1991. *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria*. Torino: UTET.
- Uzonyi P. 1996. *Rendszerezés német nyelvtan*. Budapest: Aula.
- Zifonun, G. *Neue Wege in der vergleichenden Grammatikbeschreibung*.
www.ids-mannheim.de/gra/personal/texte/zif2.pdf

Bemerkungen:

¹ Vgl. z.B. zum Deutschen Engel 1992: 354 ff., Helbig/Buscha 1991: 357–358, Duden 1984: 314 ff., Uzonyi 1996: 467ff; zum Italienischen Herczeg 1991: 60ff., Lepschy/ Lepschy 1990: 94–95, 148–155, Serianni 1991: 162ff., Renzi 1991: 357–423; zum Ungarischen Keszler 2000: 282–283, Kiefer 1992: 195ff., A. Jászó 1994: 224.

² Es ist kein Anliegen dieser Arbeit, die Zuordnung der Elemente zu der Klasse der Artikel/Determinative zu klären beziehungsweise diese Klasse zu definieren. Behandelt werden nur die sog. „Artikel im engeren Sinne“ (Schreiber 1999:302), der definite, der indefinite, der Null- und der Partitivartikel.

³ In den neueren ungarischen Grammatiken wird die Existenz eines indefiniten Artikels im Ungarischen bestritten (vgl. Kiefer 1992: 225), egy wird als Quantor angesehen. In dieser Arbeit wird egy als Artikel behandelt, da es m.E. unbetont (als Artikel) andere Gebrauchsweisen hat als wenn es betont ist und als Quantor fungiert.

⁴ Der grundlegendste Unterschied zwischen dem Italienischen und dem Ungarischen ist, dass der Gebrauch des Nullartikels vor dem Possessivpronomen im Italienischen auf Verwandtschaftsbezeichnungen (mit Einschränkungen) beziehungsweise auf den Vokativ beschränkt ist, während im Ungarischen die Regeln für den Artikelgebrauch vor Substantiven mit oder ohne Possessivsuffix die gleichen sind

⁵ Stoffnamen werden im Deutschen in der Regel ohne Artikel gebraucht. Der Artikel wird nur dann gesetzt, wenn eine bestimmte Menge oder eine einzelne Sorte gemeint ist.

A nyelvi humor (francia–magyar) kontrasztív nyelvészeti megközelítése

Oszetzky Éva

1. Történeti bevezetés

A szójátékok, stílusgyakorlatok, nyelvi játékok és a nyelvi humor minden korban izgat-
ták az írók (Voltaire, Hugo, Queneau, Giraudoux, Perec, Allais, Céline), költők (Villon,
Apollinaire, Prévert, Verlaine, Desnos), filozófusok (Barthes), dalszövegírók (Brassens,
Brel, Vian) nyelvészek, újságírók és laikusok képzelőerejét. Vegyünk például néhány
klasszikus francia irodalmi idézetet és kitűnő magyar fordításaikat (nem minden idézet-
nek van műfordítása):

- alliteráció
«*Pour qui sont ces serpents qui sifflent sur vos têtes*» (Jean Racine, *Andromaque*).
«*Ki felé sziszeg e kígyóraj fejeteokról?*» (Szabó Lőrinc).
- szóismétlés / anafora
«*Mon bras qu'avec respect toute l'Espagne admire*
Mon bras qui tant de fois a sauvé cet empire.» (Pierre Corneille, *Cid*)
«*Karom, amely előtt a spanyol haza hódol,*
Karom, mely annyi vést háritott el a honról.» (Nemes Nagy Ágnes)
- ellentmondás / lehetetlenség / paradoxon
«*Il faut savoir jusqu'où on peut aller trop loin*» (Jean Cocteau).
«*Tudni kell, hogy meddig lehet túl messzire menni.*
Hol csak halvány Boucher-k, halk pasztel-mélaság,
Szívják egy félbeli üvegre illatát.» (Babits Mihály)
- meglepő szókapcsolás / oximoron: *tudatlan barát, bölcs ellenség / ellenfél*
«*Rien n'est si dangereux qu'un ignorant ami;*
Mieux vaudrait un sage ennemi.» (Jean de La Fontaine, *L'ours et l'amateur des jardins, Fables, Livre VIII, 10.*)
- hasonló hangzás miatt szavak egybemosása / homofónia
1. «*Démons et merveilles,*
Vents et marées
Au loin déjà la mer s'est retirée...» (Jacques Prévert)
Prévert a következő szólást használja költői stílusának megreformálására: *Promettre monts et merveilles* = *Eget-földet megmozgat*. Homofónia a humor eredendője a *des monts* (hegyek) ≠ *démons* (ördögök / rossz szellemek) összekapcsolásában.

2. *mois (hónap) – moi (én)*

«Elle : J'ai besoin de six mille francs...

– Lui : Par **moi** ?

– Elle: Par **toi** ou par un autre» (Sacha Guitry)

2. Nyelvészeti megközelítés

A játék szórakoztatja a közönséget, derűtséget kelt, új szavakat, szószerkezeteket lehet létrehozni és szabad teret enged a nyelvi alkotókedvnek. Alkalmas az ironia, a gúny és a paródia kifejezésére is. A nyelvi játékok bizonyítják, hogy bármilyen rövid kis szöveg létrehozása is magas szintű nyelvi tudást feltételez és nagyfokú kombinációs készséget igényel, ugyanakkor képes mindenkihez eljutni. A nyelvi kombinációk végtelenek: lehet csupán a betűkkel játszani (anagramma, kalligramma, lipogramma) vagy a hangzással (tautogramma) vagy a hangzás és jelentés kapcsolatából adódó érdekes képződményekkel (homonímia, népetimológia, poliszémia, hamis barátok, paronímia). Képződhetnek új szavak, vagy kifejezések, összevonhatunk szavakat úgy, hogy a két szó új fogalmat hozzon létre, mindkét alkotóeleme jelentését beépítve az új szerkezetbe. A szemantikai vizsgálat sok fajtája könnyen beépíthető a nyelvoktatásba. Említsünk néhány példát a homonímia és poliszémia területéről, ahol nemcsak a jelentéskülönbségeket figyelhetjük meg, de még a szófaji váltásokkal is sok esetben meg kell küzdeni a célnyelvet beszélőknek:

- homonímia: **bouton** 1. gomb 2. kiütés / pattanás 3. rügy; **canard** 1. kacska / réce 2. pletykalap 3. hamis, kósza hír 4. hamis hang / gikszer 5. kávéba mártott kockacukor; **frais** 1. (melléknévként) hűs / hűvös / friss / üde / új / pihent 2. (határozószóként) frissen / nemrég / hidegen 3. (főnévként) költség(ek) / kiadás(ok)
- poliszémia: **bureau** 1. íróasztal 2. iroda / dolgozószoza 3. iroda / szoba (munkahely) 4. hivatal / hivatali helyiség 5. bizottság / választmány 6. minisztériumi osztály.

3. Fordítható-e a nyelvi humor idegen nyelvekre?

Fordíthatók-e az idegen nyelven keletkezett szójátékok, viccek vagy a nyelv elferdítéséből keletkező humor? Hogyan értelmezhető, vagy értelmezendő a nyelvi humor az idegen nyelvek tanításában? Érdemes-e bevonni a nyelvi játékokat az oktatási folyamatba? Ezekre a kérdésekre keresem a választ előadásomban, különböző típusú példákra támaszkodva.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a nyelvi humor és a nyelvi játékok egyes elemei nem fordíthatók. A kérdés az, hogyan kerüljük el azt a kudarcot, amit egy félrefordítás, vagy rosszul sikerült, ezért eredménytelen fordítás nyomán kapunk. Kész szerkezetek, sémák nem állnak rendelkezésünkre, és a fordítónak minden ötletességét elő kell vennie, hogy a humor, ha nem is teljesen ugyanúgy, mint az eredeti nyelvben, de közvetíthető legyen az anyanyelvén is. A nyelvi nehézségeken túl figyelembe kell vennie a kultúrák különbözőségét, az adott befogadó kör eltérő civilizációs ismereteit és esetleges hiányosságait a célnyelvi közegből jövő humorral szemben. A sikeres fordítás feltétele tehát, hogy a két civilizáció között (célnyelvi és anyanyelvi) olyan szilárd nyelvi alapokon álló

struktúrákat hozzon létre, amelyek egyben áthidalják a kultúrák közti eltéréseket, és ily módon lehetővé válik a humor megértése nem anyanyelvi környezetben is.

A verbális humornak különböző formái és szintjei jelennek meg a nyelvi órán. A szó-játékok hasonló hangzású szerkezetei (homonímia), a többjelentésű szavak (poliszémia), az alaki és hangzásbeli hasonlóság (paronímia) vagy a nyelvi szerkezetek elváltoztatása (torzítása) komikus helyzeteket eredményezhet. Ezeket a „véletlen baleseteket” (Bárdosi 1992: 299), mint pl. a kétértelműség, nyelvbotlás, hangkötési hiba (pataquès), természetesen megkülönböztetjük az irodalmi nyelvben nagy számban előforduló nyelvi játéktól. Az irodalmi nyelvben megtalálható humoros nyelvi szerkezeteket az e területtel foglalkozó tanulmányokban mintegy 40-50 kategóriába sorolják. Említsünk néhány jellegzetességet ebből a körből:

- névrejtés / acrostiche: pl. Villon *Ballade pour prier Notre-Dame* című művében, ahol saját nevét rejtette el a szerző a sorok első betűjében függőlegesen
 Vous portâtes, douce Vierge, princesse,
 Jésus régnant, qui n'a ni fin ni cesse :
 Le Tout-Puissant, prenant notre faiblesse,
 Laissa les cieux et nous vint secourir,
 Offrit à mort sa très chère jeunesse ;
 Notre-Seigneur tel est, tel le confesse :
 En cette foi, je veux vivre et mourir.
- alliteráció: *coco* = 1. kókusz(dió) 2. tojás 3. alak / fickó 4. komcsi 5. kokain 6. gyomor; *dodo* = alvás / tente; *froufrou* = suhogás (ruha); *zigzag* = cikcakk, zezugos (útvonal)
- anagramma: *pièce* (helyiség / darab) – *épice* (fűszer), *image* (kép) – *magie* (varázslat / varázslás / mágia / bűvészkedés)
- meglepő szókapcsolás (alliance des mots): *savant ignorant* / tudatlan tudós (Honoré de Balzac, *Illustre Gaudissard*)
- szójáték (calembours): *En Evian la musique ! Vieux motard que jamais*. A következő, híressé vált mondások elferdítése: *En avant la musique ! / Éljen a zene! Mieux vaut tard que jamais / Jobb későn, mint soha*. (Évian francia város; vieux motard = öreg motoros)
- aforizma: *Ce qui a été cru par tous et toujours et partout a toutes les chances d'être faux* (Paul Valéry) / Amit mindenki elhisz, mindig és mindenhol, az nagy valószínűséggel hamis állítás. (ford. a cikk írója)
- kaligramma: a legszebb példákat Apollinaire *Calligrammes* című művében találhatjuk (*La Colombe poignardée et le jet d'eau, La cravate et la montre*, stb.)
- egyedi szóalkotás: *franglais* = *français* + *anglais* "francia és angol keveréknyelv", *ennuiversel* = *universel* + *ennui* "mérhetetlenül unalmas" (Guillaume Laforgue) *météorique* = *théorique* + *météore* "légköri jelenségek" (François Rabelais), *alibibi* = *alibi* + *bibi* "Alibaba" (Louis-Ferdinand Céline), *télébrité* = *célébrité* + *télévision* "híres televíziós személyiség" (René Etiemble).
- szómagyarázat: egy szó humoros formában történő megmagyarázása. Gyakorta találkozunk ilyen megoldásokkal a keresztretjtvényekben.

A szépirodalomból óriási mennyiségű példát lehetne kiemelni és elemezni, akár azzal a céllal, hogy a jól sikerült fordításokból okuljunk, akár azért, hogy diákjaink is próbálkozzanak ilyen feladattal.

4. A francia nyelvű frott sajtó és a nyelvi humor

A rövid, frappáns nyelvi jelenségek közül az írott sajtóban, a hirdetések rovatban előforduló néhány példát szeretnék bemutatni (ld. Claude Gagnière). Vastag betűvel szedtem azokat a részeket, ahol a kétértelműség egyértelműen fellelhető. A hibák típusuk szerint igen szerteágazóak: míg az első és a harmadik példában (a, c) az élő és élettelen kettős értelmezése a humor forrása, addig a második (b) mondatban a szemantikai értelmezés ad sajátos fekete humort a hirdetésnek (özvegy – csontváz). A "d" idézet többféleképpen is értelmezhető, de minden esetben hiányzik egy fontos elem a mondatból: 1. hiányzik az időhatározó előtt a vessző, ami megváltoztatja a mondat jelentéstartalmát, 2. a hibát kiküszöbölné, ha az időhatározó a mondat elejére kerülne, ez esetben azonban hiányozna a személyes névmás. Lexikális tévesztés történt az "e" mondatban: *machine à écrire* (írógép) ≠ *machine à coudre* (varrógép). A *petit* / kicsi és *court* / rövid szinonimák hozzárendelése a *nain* / törpe főnévhez biztos derűtséget kelt minden szöveggörnyezetben (ld. "f" példa). Az ellentétpár *amaigrissant* / fogyasztószer ↔ *grossiste* / nagybani kereskedő ("g" példa) ugyesen mutatja az antonimiát, mint humorforrást, amely az elrejtett mellékevekből is látszik: *maigre* / sovány ↔ *gros* / kövér. Az utolsó előtti példamondat ("h") a *h* a helyesírás fontosságát példázza: *orthographe* / helyesírás, ellentétben a *horti-* / kerti-, *kertészeti* előtagú szavakkal (*horticole* / kertészeti, *horticulteur* / kertész, *horticulture* / kertészet). Az utolsó példamondat a poliszémia tanulmányozására alkalmas: a *langue* szó lehet (idegen)nyelv és nyelv (a testünk egy része).

- a. *24 ans, jolie secrétaire, désire mariage avec un gendarme, un docteur ou autre chose.* (Dernières Nouvelles d'Alsace, mars 1974)
- b. *Veuve de collègue vend un squelette complet.* (Bulletin de la Chambre syndicale des médecins)
- c. *Vends chèvres pleines de confiance.* (L'Ain agricole, février 1972)
- d. *Vends poulettes prêtes à pondre tous les vendredis après-midi et samedi matin.* (Le Dauphiné libéré, octobre 1983)
- e. *Frappe thèses, rapports, etc., sur machine à coudre.* (France-Antilles, octobre 1980)
- f. *Metteur en scène cherche nain pour petit rôle dans court métrage.* (Libération, avril 1986)
- g. *Inventeur produit amaigrissant cherche grossiste.* (Promo-Ouest, octobre 1983)
- h. *Etudiante donnerait cours d'hortographe et grammaire.* (Le P'tit Palois, octobre 1983)
- i. *Jeune étudiante instruite en français désire montrer sa langue.* (Dépêche du Québec)

5. Konklúzió

A feltett kérdésekre nyelvészeti és nyelvtanítási szempontok figyelembe vételével úgy tudok válaszolni, hogy a szójátékok és a nyelvi humor részben fordítható, pontosabban fogalmazva adaptálható egy másik nyelvre. Az idegen nyelvek tanításában, úgy gondolom, fontos szerepe lehet annak, ha a tanár tud élni ezzel a lehetőséggel. Véleményem szerint a nyelvi humor bevonása az oktatási folyamatba, már a kezdetektől kezdődően, igen jó hatással lehet a diákok motivációjára, abban az esetben, ha figyelembe vesszük a hallgatóság nyelvi, nyelvészeti felkészültségét, kulturális-intellektuális szintjét és a fordításban való jártasságát.

Irodalom

- Bárdosi V., Karakai I. 1996. *A francia nyelv lexikona*. Budapest: Corvina.
- Bárdosi V., Pálffy M. 1992. *Précis de lexicologie française*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Cormanski, A., Robert, J.-M. 2002. *Humour et enseignement des langues*, LFDM Recherches et applications, numéro spécial, Paris, Clé International, juillet.
- Evrard, F. 2003. *Jeux linguistiques*. Paris : Ellipses.
- Gagnière, C. 1996. *Des Mots et Merveilles*. Paris : Robert Laffont.
- Laurian, A.-M., Szende, T. 2001. *Les mots du rire: comment les traduire?* Bern : Peter Lang.
- Osztetzky É. 2002. *Problèmes d'acquisition du lexique français en milieu hungarophone*, Tome II, kézirat, Paris: Inalco. pp. 434–456.
- Osztetzky É. é.n. *Jeux de mots : linguistique et enseignement des langues vivantes*. «Jeu, enjeu, double jeu ». Pécs: UFR d'Etudes Francophones, Université de Pécs (megjelentetés alatt).

A szlovák és magyar szólások képi azonosságának kérdései

Pacsai Imre

Tanulmányunkban areális jellegű lingvokulturológiai kutatásunk néhány újabb adatát kívánjuk közreadni, amit szlovák és magyar szólások képi azonosságának vizsgálata során tártunk fel. A vizsgált párhuzamok a világ nyelvi képe azonos jellegű tükrözésének, egyben az ezeréves együttélés során kialakult kulturális és nyelvi kapcsolatoknak a bizonyítékai. A téma aktualitását igazolja, hogy a XX. század végén mind a hazai, mind a külföldi kutatók egyre nagyobb figyelmet szentelnek a nemzeti mentalitás, és annak domináns eleme, a világ nyelvi képe tükröződési módja vizsgálatának.

A magyar és a szlovák folklór összehasonlító vizsgálatát végezve több egyező motívumot találtunk. A motívumok azonossága megfigyelhető a frazeológiai egységek esetében is. A frazeológia összehasonlító vizsgálatának szükségességéről és jelentőségéről tesz említést V. M. Mokienco munkája (1999), mely a történeti frazeológia viszonylagos kidolgozatlanságát és számos nyitott kérdés létezését hangsúlyozza. A frazeológiai kutatás végzéséhez a külföldi kutatók művein kívül fontos támpontul szolgáltak a hazai tudományos élet képviselőinek munkái. A szlovák frazeológia tüzetesebb vizsgálatának indítékát korábbi lexikológiai kutatásunk eredményei adták. A frazeológiai egységnek is tekinthető mellérendelő szóösszetételek szlovákban való használata ugyancsak **areális** jelleggel bír, akár az orosz mellérendelő összetételeké is.

Az összehasonlító frazeológiai kutatásunk fontos forrásául szolgált P. Dobšínský, a neves szlovák etnográfus „*Slovenské obyčaje, povery a čary*” című gyűjteménye, valamint E. Smiešková (1974), *Malý frazeologický slovník*, A. Melicherčík *Slovenské prislovie*, (1953) c. munkája. Dobšínský művének „*Prislovie a porekadla*” c. szólásgyűjteményében találtunk a „*To všetko pojde na tvoj rováš.*” (D. 27/395); „*Aj to ti zaznačím na rováš.*” (D. 7/5); szólásokra, amelyek mindamellett, hogy a **rováš** 'rovás' jövevényszót tartalmazzák, magyar megfelelőikkel is bírnak. O. Nagy Gábor „*Magyar szólások és közmondások*” című gyűjteményében a **rovás** címszó alatt szerepel a „**Rovásod van**” = (fenyegetésként) még számolnom kell v. számolni fogok veled! (rég) (ONG 582/292); „**Sok van a rováson** [vkinek a rovásán; rég: *Hosszú v. nagy rovása van (vki előtt)*]” (ONG. 582/293) a szlovák frazeologizmus megfelelői. E szólás bekerült a „*Malý frazeologický slovník*” (1974) című szlovák szólásokat közreadó lexikológiai munkába. A „*mať niečo na rováši (u niekoho)*” = previniť sa niečím, voči niekomu, vykonať niečo, za čím by mal nasledovať trest (MFS 211) 'hibáztatják valamiben, büntetés vár rá' jelentése megegyezik a magyar megfelelőjével.

A magyarból átvett **rováš** szó használata különös, expresszív hatású, egyben feltételezi az adott nyelvi elem jelentésének ismeretét. A világ nyelvi képét vizsgálva

Nyomárkay István (2000) rámutat az idegen nyelvi elem stilisztikai értékére s az átadó nyelv presztízisére. A frazeológiai egység fordítását illetőleg vetődik fel a *rovás* szó nyelvi *reália* szerepe. Valószínűleg jóval kifejezőbbnek találták a magyar szólás kulcsszavát, s a szlovák megfelelő használata csökkentette volna az expresszivitás mértékét. A reáliák fordításának kérdéskörével D. Tellinger (1996, 1999) több tanulmánya is foglalkozik, melyek e probléma megvilágításához is segítséget nyújthatnak.

A Dobšinský-gyűjtemény további sajátos frazeológiai egysége a „Čusi ako voš pod chrastom” (D. 18/50), melynek magyar megfelelője „Meglapul [meghúzza magát, lapít, hallgat], mint *tetű* a var alatt. [táj: mint a szapult *tetű*]” (ONG 672/406). Az említett szólásban szereplő *tetű* lexikai egység további magyarral azonosságot mutat frazeológiai egységekben is szerepel. A Dobšinský lejegyezte „Načo voš kašle, keď plus nemá.” (D. 53) szlovák frazeológiai fordulat tükörfordítás jellegű megfelelője a magyar „Miért köhög a *tetű*, ha nincsen tüdeje?” (ONG 672/424) szólás. O. Nagy Gábor gyűjteményében további párhuzamos kifejezésekre találtunk. A „Nehéz szenvedni, midőn a *tetű* is köhög.” (ONG. 672/424); „Még (már) a *tetű* is köhög [Nem szeretem ha a *tetű* is köhög]” (ONG 672/407) szólások a vizsgált párhuzamos frazeológiai egységek variánsainak tekinthetők. További magyar változatra szolgáltat példát a „Minek köhög a bolha [Minek akar a bolha köhögni], mikor nincsen tüdeje?” (ONG. 92/888). A magyar változatok arra utalnak, hogy az átvétel feltehetően magyar-szlovák kontaktus eredménye. Ugyancsak e kapcsolat termékeként alakulhatott ki a „Sadnite si u nás; lebo *nebudeme môcť spať*” (D. 53). 'Üljön le nálunk, hiszen nem tudunk majd aludni' jelentésű szólás, melynek magyar megfelelője jóval képszerűbb, összefogottabb. A „Ne vigye el az *álmunkat!* = ne siessen annyira, üljön le nálunk!” (ONG. 43/332) magyar szólás megfelelője szerepel a szlovák frazeológiai egység jelentésmagyarázó részeként. A tükörfordítás valószínűleg megértési nehézséget okozott volna, ezért került ilyen módon átvételre.

Kutatásunk alapvető kérdése a beszélt nyelv (népnyelv) szerepe a nyelvi-kulturális kapcsolatok kialakulásában, amit e tanulmányunkban vizsgálat alá vett nyelvi anyag is tükröz. Az adott munkában elsősorban a népnyelvi, *rusztikus képeket* alkalmazó szólások kerültek összehasonlításra, amelyek a bibliai, illetve a klasszikus (görög-latin) kulturális hagyományoktól viszonylag távolabb esnek. Ezt a következő példák jól szemléltetik: „Nebude zo psa *slanina*.” (D: 9/37); „Kutyából nem lesz *szalonna*.” (ONG 409/2300); „Aj na psa *pride mráz*.” (D. 51); „Lesz (jön) még *kutyára* dér.” (ONG 406/2226); „*hladný, že by aj klince pojedoť*” (MFS 88); „A *vasszeget* is megenném (olyan éhes vagyok)” (ONG 716/231); „*Karón varjút mutatni* = csak áltatja az embert” (ONG 337/366); „So *psom hraj, a palicu v ruke drž*.” (D: 52); „Ha *kutyával* játszol, bot legyen a kezeden” (ONG 406/2250); „Je to *stará liška, ťažko sa chytiť dá*.” (D. 56); „Nehéz a vén (agg) *rókát* törbe keríteni (ejteni).” (ONG 579/203); „*Nech každý pred svojím domom zametá*” (D. 56); „*Seperjen a maga háza előtt*.” (ONG 275/478); „Má *peňazí ani pliev*.” (D: 21/165); „Annyi mint a *pelyva* (polyva) = megszámlálhatatlanul sok (különösen) pénz” (ONG 550/372); „Dobre pri kope *klásky sbierať*.” (D. 18/65); „Kőnyű *kazal* mellett kalászt szedni.” (ONG 343/321); „Ani *križom slamy nepreložil*.”

(D. 52); „Egy szalmaszálat sem tesz keresztbe (keresztül a másikon).” (ONG 611/151); „Jaký pomahaj Pán Boh, taký **Pán Boh** daj.” (D. 52); „Amilyen az **adj(on)isten**, olyan a fogadjisten.” (ONG 34/88); „To nestojí ani fajku tabáku.” (D. 55); „Nem ér egy **pipadohányt**.” (ONG 558/593); „Vrtký jako živé sriebro.” (D. 55); „Jzeg-mozog [olyan], mint az eleven ezüst.” (ONG 186/815);

Figyelmet érdemel a frazeologiai egység átvétele során kialakuló jelentésmódosulás, amit a Dobšinský lejegyezte „**Posadit’ nekoho na kôňa**.” (D. 58), valamint a magyar megfelelői, a „**Lóra ültet valakit**” (ONG 439/679); „**lovat ad (vki) alá**” (ONG 439/679) szemléltetnek. A formailag tükörfordításnak tekinthető «régi» jelzetű „**lóra ültet valakit**” kifejezés jelentése «becsapja, elámítja», míg a „**lovat ad (vki) alá**” frazeológiai egység «felbátorít, felloval» jelentésű. Meg kell említenünk, hogy az említett szlovák kifejezés jelentése a formailag eltérő „**lovat ad (vki) alá**” magyar kifejezéssel egyezik meg, amiről a „**Malý frazeologický slovník**” (1974) című szótár jelentésmagyarázata győz meg. A „**kôň**” címszó alatt szereplő „**Posadit’ niekoho na kôňa**” (hovor.) ’beszéltnyelvi’ jelzetű „**dať niekomu pocit sebevedomia, prevahy**” (MFS 112) ’öntudatosá, fölényessé tesz (vkit)’ jelentésű kifejezés jól szemlélteti az adott jelenséget.

A Dobšinský-gyűjtemény szólásain kívül a *Malý frazeologický slovník* c. szlovák frazeológiai gyűjtemény szólásainak képanyaga igen sok esetben megegyezik a tartalmilag azonos magyar frazeológiai egységek képeivel: „**do žihľavy hromy nebijú**” (MFS 68); „**Csalánba nem üt a mennykő**” (ONG 120/28); „**špiniť do vlastného hniezda**” (MFS 68); „**Saját fészkebe piszkít**” (ONG 616/284); „**frflať ako kaša v hrnci** (hovor., expr.) = hundraním prejavovať nevôľu, dudrať” (MFS 62) ’morogva mérgelődik’; „**Pöszög, mint a kása = mérgelődik**” (ONG 163 /219); „**Ako blesk z jasného (čistého) neba**.” (MFS 24); „**Mint derült égből villámcsapás (rég: Száraz égből mennykő)**” (ONG 163 /219); „**Každý vie, kde ho čizma tlači (omína)**.” (MFS 24); „**Tudja, hol szorít a csizma**.” (ONG 129/285); „**Držať niečo, ako chluchý dvere**.” (MFS 24); „**Tartja, mint siket az ajtót**.” (ONG 558/593); „**Kradnúť ako straka**” (MFS 68); „(Úgy) **lop (olyan v. tolvaj), mint a szarka**” (ONG 616/284); „**Ukážať (ukazovať) niekomu straku na kole** = a) sľúbiť (sľubovať) nie čo, ale bez úmyslu splniť sľub, b) oklamať, klamať, previesť niekoho” (MFS 236); „**jest’ velkou lyžicou** = byť na hostine; dobre, hojne jest” (MFS 95); „**nagy kanállal eszik** = a) nagy ebédre v. vacsorára hivatalos; b) sokat és jól eszik” (ONG 330/172); „**ľahať niekomu medové motúzky (motúzy) popod nos**” (MFS 212); „**Mézes-madzagot húz (rég:von) valakinek a száján (végig v. rég: által)**; Elhúzza valakinek a szája előtt v. a száján a mézesmadzagot” (ONG 480/786); „**čerti na tvári hrach mlátili** (hovor. je rapavý)” (MFS 253); „**Borsót törtek az orcáján (ragyás az arca)**” (ONG 101/1125); „**ani pes za nim nebreše**” (MFS 274); „**A kutya se ugatja meg**. [A kutya se ugat róla v.utána] (ONG 399/2045);

Figyelmet érdemel a „**vyjsť na psí tridsiatok (na psí drúčik, na žobráčku palicu)**” (MFS 274); „(Az) **ebek harmincadjára jut v. kerül**” (ONG 155/3); „**A kutyák harmincadjára jutott**” (ONG 399/2041); „**A kutyák harmincadján**” (ONG 399/2042); „**Eléri még az ebek harmincadját**” (ONG 156/29); „**Ebek harmincadján van**” (ONG 156/29) szólások párhuzama. Mind a szlovák frazeológiai egység, mind a magyar szólások közös

képi eleme, a *psi tridsiatok / ebek harmincadja* szókapcsolat más area nyelveiben nem bír hasonló jelentéssel. A *harmincad* szó magyar kultúrtörténeti fogalmat, a vám mértékét jelöli, mely 1848-ig volt érvényben. A szólás értelmezése a következő lehet: Amit a kutyák vámolnak meg, abból nem valószínű, hogy csak a *harmincad* vész el. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az egész odavész.

A „*Cigáni mu v bruchu vyhrávajú*” (MFS 21); „*Muzsikálnak a hasában a cigányok*” (ONG 270/354) valamint a „*Na konci bič plieska*” (MFS 21); „*Végén csattan* [táj: durran v. csördül v. cserdít] *az ostor*.” (ONG 717/267); „*Várjuk meg (a)hogyan pattanik az ostor*.” (ONG 524/273); szólások párhuzama a lingvokultúrológiai és etnográfiai szempontú elemzést igénylik, mivel a magyar népelet képeit jelenítik meg.

Areális nyelvészeti vonatkozású a „*Bláznivé (šialene) huby pojedol* (expr.) = koná, správa sa nerozumne, pochoabo” (MFS 88); „*Nem ettem bolondgombát* = nem ment el az eszem, (hogy a szóbanforgó dolgot megtegyem) kifejezések ekvivalenciája. Jelen esetben a kulcsszónak tekinthető önmagában is frazeológiai egységnek tekinthető *bláznivé huby* bolondgomba szolgáltat fontos információt. A *Magyar-szlovák kéziszótár* (1992) is szerepelteti e népnyelvnek tekintett lexikai adatot. Figyelmet érdemel, hogy sem a lengyel, sem az orosz nem ismeri ezen alakzatot. A lengyel a *grzyb trójacy megfelelőben* a mérgező jelentésű jelzőt alkalmazza. A vizsgált lexikai egység nem szerepel a szlovák, illetve magyar frazeológiai egység megfelelőjeként. Helyette más képekkel találkozunk a „*nie upadnem na głowę!*”; „*nie zgłupiałem!*” (MLSz 142) kifejezésekben. Említést érdemel hogy a Kárpátok areájához tartozó román nyelv sem alkalmazza a magyar *bolondgomba* lexéma *bolond* komponensét jelzőként az adott denotátum jelölésére. Helyette a *ciupercă veninoasă* szókapcsolatban a *veninoasă* 'mérgező' jelzőt használja. Ez azért is figyelemre méltó, mert alkalmazza a *doar n-am mîncat ciuperci* (RMSz 77) 'nem ettem gombát' kifejezést. Az areális jelleget igazolja az oszmán török *delice mantar* (TyPC 216) 'bolondgomba' jelentésű szókapcsolat, melyben a *delice* jelző «*bolond*»jelentése megegyezik a magyarral.

Korábbi lexikológiai kutatásunk eredményeire támaszkodhatunk a „*Byt' niekde (u niekoho) pečený-varený*” (MF 24), „*Sülve-főve együtt vannak*” szóláspárhuzam vizsgálata során. A szlovák frazeológiai egység a magyar szólást annyira pontosan megőrzi nyelvi vonatkozásban is, hogy eredeti formában rögzül egy areális jellegű struktúra, a *sülve-főve* mellérendelő összetétel is. E nyelvi elem fontos támpontul szolgál a történeti vizsgálat során. Az adott összetétel nem szláv jellegű nyelvi elem, hanem az uráli és altaji nyelvek tipikus eleme. A szakirodalom ismeretében ez egyértelműen megállapítható.

Az összehasonlító vizsgálat során a tartalmi azonosság mellett a szlovák és magyar szólások nyelvi elemek, azaz a velük megalkotott képek azonosságát figyelhetjük meg. Az azonosság igen összetett nyelvi-kulturális kapcsolatra utal, ami a nyelvészeti munkák szerint számos elemzésre váró feladatot képvisel. A kontaktusok fontos bizonyítéka a tükörfordítás szerepe a képi azonosság létrejöttében. Nyomárkay István (1993) az etnikumok közötti huzamos és szoros kapcsolatot jelöli meg a tükörfordítás gyakori használatának feltételeként. A tanulmányban bemutatott párhuzamos struktúrák értékét az

azonos stílusréteghez tartozás is növeli, ami utal a szóbeliség elsődlegességére, a kontaktusok jellegére.

A világ nyelvi képének kérdésköre ugyancsak szorosan kapcsolódik az elemző munka során feltárt azonos képi elemek rendszeréhez. Bańczerowski Janusz (2000) a frazeologizmusok, mint állandósult nyelvi elemek elemzésének jelentőségére mutat rá a W. Humboldt óta fontosnak tekintett nyelvészeti probléma vizsgálatában.

A kutatási témául választott kérdéskör aktualitásáról győz meg a hazai kutatók munkáin kívül számos külföldi kutató munkája, továbbá az a tény, hogy a XX. sz. végén egyre inkább újból előtérbe került a világ nyelvi képének, a nyelvi és kulturológiai kérdéseknek komplex vizsgálata.

Irodalom

- Bakos F. 1970. *Magyar-román szótár*. Budapest. (Röv.: MRSz)
- Bańczerowski, J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE.
- Dobšinský, P. 1991. *Slovenské obyčaje, poverý a čary*. Bratislava. (Röv.: D)
- Gregor F. 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből*, *Mutatványfüzet*, Budapest.
- Magyar-lengyel szótár*. 1968. Warszawa.
- Magyar-szlovák kéziszótár*. 1992. Budapest.
- Melicherčík, A. 1953. *Slovenské prislovie*, Bratislava. (Röv.: SP)
- Мокиенко, В. М. 1999. *В глубь поговорки*. Санкт-Петербург.
- Nyomárkay, I. 1993. A tükrörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvát. *Magyar Nyelv* 94. 189–195.
- Nyomárkay I. 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában. *Magyar Nyelvőr*. 4. 487–494
- O. Nagy G. 1985. *Magyar közmondások és szólások*. Budapest. (Röv.: ONG)
- Пачан, И. 2002. *Специфика русской культурной зоны в русской народной речи и фольклоре*, Ньиредьхаза.
- Paczolay Gy. 1985. *Magyar-észt közmondások és szólások*. Veszprém: VEAB – ELTE.
- Smiešková, E. 1974. *Malý frazeologický slovník*, Slov. Ped. Nakl., Bratislava. (Röv.: MFS)
- Tellingner, D. 1996. Problema perevoda realij v dvuch slovackich perevodach „Kazakov” L. N. Tolstogo. In: *Slavica Quinqueecclesiensia II*. Pécs: Krónika Kiadó. 421–427
- Tellingner, D. 1977. *Nivelizácia či rozkvet národnej špecifiky?*, Košice: UPJS. 323–326.
- Турецко-русский словарь. 1977. Москва. (Röv.: TyPC)
- Udvari I. 1988. Adatok Tokaj-hegyalja és a zempléni szlovák, valamint a ruszin falvak kapcsolatai történetéhez. In: Bencsik J., Viga Gy. *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Miskolc. 1988. 48–61.

Mesterek vagy művészek?

Papp Andrea

Ezt a kérdést még senki nem válaszolta meg, mióta műfordítás létezik. Mert hát mi is a műfordítás? Alkotás vagy utánzás? Mesterség vagy művészet? Hűség az eredetihez vagy hűtlenség? Reményik Sándor *A fordító* c. versében így ír:

A fordítás, a fordítás – alázat
Fordítani annyit tesz, mint meghajolni,
Fordítani annyit tesz, mint kötvé lenni,
Valaki mást, nagyobbát átkarolva,
Félig őt vinni, félig vele menni.

Mennyire rímel erre Kosztolányi mondata, miszerint: „Műfordítani annyi, mint gúzsba kötöttén táncolni” (1971: 514). Egyáltalán, lehetséges-e fordítani, vagy megint Kosztolányit idézve, csak újraköltöni? Vissza lehet-e adni ugyanazt a hangulatot, érzést, szellemiséget, vagy csak fordítani lehet fordítás helyett? Meddig terjed a fordító szabadsága? Mennyire kell kompromisszumokra törekedni? Mennyire „zseniális csalás” (Kosztolányi 1971: 502) a fordítás, hiszen ha hű, akkor nem szép, ha szép, akkor nem hű. És mégis, mindezek ellenére, a műfordítás él, élt és reméljük élni fog. Hiszen műfordítók nélkül – legyenek bár mesterek vagy művészek – nem ismernénk a világirodalom remekeit.

„Fordítani annyi, mint egymásra nyitni az embereket és kultúrákat. Kettős ügynöke lenni az irodalomnak. Ágense ennek is, annak is.” (Anamaria Pop, költő, műfordító) „A műfordítás az irodalom áramvezetője. Általa lépnek érintkezésbe, baráti kapcsolatba, a megértés áramkörébe a különféle nyelvek és kultúrák...” (Kiss Jenő, kolozsvári költő, műfordító). A műfordítás tehát szükséges, és nem a szükséges rossz, hanem a szükséges jó.

Kik hát a műfordítók? Mesterek vagy művészek? Nálunk a legnagyobb írók, költők egyben műfordítók is voltak, mi azt gondoljuk, hogy természetesen, művészek. De vajon tudjuk-e kapásból, hogy ki fordította *A holló* c. verset, vagy az *Anna Kareninát*, vagy a *Hamletet*? Kosztolányi is, Tóth Árpád is, Németh László, Arany János. Igen, a legnagyobbjaink, igen ők művészek voltak, de tudjuk, hogy mesterekre is szükség van.

Gondoljunk a gyermek-és ifjúsági irodalom remekeire, vajon tudjuk-e ki fordította Oscar Wilde meséit, *Tom Sawyer kalandjait*, *A kis lordot*, *Pán Pétert*, Dolittle doktor történeteit?

Ki ismeri ma Gyöngyösi Gyula, Kárpáti János, Altay Margit, Baloghy Mária, Bálint Lajos, a Kürthy házaspár, Juhász Andor, Csánk Endre, Mikes Lajos, Bartos Zoltán, Beöthy Lidia vagy Iván Imre nevét? Pedig úttörő jelentőségű műfordítók, akik nélkül, pl. a *Pán Péter*, *A kincses sziget* esetleg örökre rejtve marad a magyar olvasók előtt. Önmagában az a tény, hogy a műfordítók nevét általában nem tudjuk, még nem bizonyítja, hogy a műfordítás nem alkotás, hogy esetleg másodrendű munka. Nem, de

valamit jelez, jelzi azt, hogy valami más. Kiss Benedek költő szerint: „a műfordítás olyan, mint amikor az ember számárvezetővel ír. Munka, de műves munka.” Szenyán Erzsébet szerint a jó fordítás kicsit a keresztretjévféjtéshez hasonlít. Körtvélyessy Klára így fogalmaz: „Amikor nekilátok fordítani egy jó könyvet, mint a sportoló, aki neves versenyzővel kerül egy futamba, tartok is tőle, de szeretnék hasonló eredményt is elérni.”

A magyar irodalomban a fent említetteken kívül nagyon sok elfeledett műfordító van. Felmerül a kérdés, miért lesz valaki műfordító? Talán, mert mint író vagy költő nem volt sikeres? Így akarta kárpótolni magát, hogy a neve mégis fennmaradjon? Vagy, mint az ötvenes években, nagy íróink, költőink közül jó néhányan a műfordításba menekültek, pl. Németh László. Vagy szent küldetést teljesítettek azzal, hogy háttérbe szorítva magukat, megismertessék a magyar olvasókat a világirodalommal? Azt hiszem, a műfordító, ellentétben a költővel, (poeta non fit sed nascitur) nem születik, hanem lesz. Ahhoz, hogy jó műfordítás szülessen, nemcsak kiváló forrás-és célnyelvi tudásra, hanem rengeteg háttérismeretre is szükség van, nem is beszélve a jó stílusérzékről. Nehéz mesterség ez, ráadásul, még csak elismerést se nagyon nyújt, az anyagi oldalról nem is beszélve. Lám, önkéntelenül is, mesterséget írtam, nem művészetet, mintegy eldöntve a szinte nem vagy nagyon nehezen eldönthetőt. De hát mitől is jó egy műfordítás? Ha érzed, hogy fordítás, vagy ha szinte önállóan megállja a helyét? De ha az utóbbi, akkor már nem is fordítást olvasunk, hanem mit is? Végül is tudjuk, hogy fordítást olvasunk, de ha fordítás ízű a mű, akkor letesszük, nem olvassuk tovább. Tehát, a fordítónak nagyon nehéz dolga van, idézzük ismét Reményiket – „valaki mást, nagyobbbat átkarolva, Félig őt vinni, félig vele menni.”

Nézzük meg néhány műfordító esetében mennyire sikerült a „félig őt vinni, félig vele menni” célt megvalósítani. Nem kritikai elemzésre vállalkozunk, csak szeretnénk elfeledett nagyjainkat felidézni, megidézni, hiszen ahogy Anatole France mondta: „A jövő csupa múltból áll.”

Most néhány kiváló múlt századi, illetve XIX. századi „kismester” életét, munkásságát ismertetem. Első fordítói voltak jelentős műveknek, akiket méltatlanul felejtettünk el.

Mark Twain Tom Sawyer/1876/ c. regényét Gyöngyösi Gyula (1857 Csorna – 1907 Budapest) fordította le, a kiadás éve 1884. A fordítóról tudnunk kell, hogy Koltai Virgil irodalomtörténészről van szó, aki 1873-tól Benedek-rendi szerzetes, tanított Esztergomban, Komáromban, Győrött. 1890-ben kilépett a rendből. Szerkesztette a *Győri Híradó* c. lapot. Több irodalomtörténeti- és elméleti könyv szerzője. Írt Ányós Pálról (1882), Czuczor Gergelyről /1885/, Arany Jánosról /1886/, Fáy Andrásról (1888). Nagy sikerű monográfiákat is alkotott: A verses elbeszélés története (Győr, 1887), Győr színészete (Győr, 1890), Az oktató mese (szemelvényekkel) 1901. Fordított ifjúsági és tudományos munkákat, köztük Carlyle Burns tanulmányát.

R.L. Stevenson *A kincses sziget* (1883) c. regényét Kürthy Emilné fordította le 1887-ben. Kürthy Emilné (1853? Párizs – 1914 Budapest) Szemere Gizella, Szemere Bertalan lánya, Párizsban született, az emigrációban, 16 éves koráig a Notre Dame zárda-ba járt, hat évig Bécsben élt. 1875-ben jött Magyarországra, 1880-ban nőül megy Kürthy Emil földbirtokoshoz, aki maga is ifjúsági író, újságíró, a második Tom Sawyer

fordítás az ő nevéhez fűződik; (1886). Kürthyné angol, francia regényeket fordít, valamint a „Háztartás” c. lap alapítója, szerkesztője.

F.H. Burnett A kis lord (1885) c. regényét Kárpáti (Rosenfeld) János (1859 Csépa –?) fordította le 1889-ben a megjelenés után négy évvel. A fordító iskoláit Kecskeméten és Budapesten végezte. Az Arany János kör elnöke volt, cikkeket írt az aradi Alföld, a kolozsvári Magyar Polgár, a Pesti Hírlap, az Országgyűlési Értesítő, az Egyetértés c. lapokba.

J. R. Kipling A dzsungel könyve (1894) c. regényét Mikes Lajos (1872 Pest – 1930 Bécs) fordította le 1899–1900-ban. Mikes szerkesztő úr, a doktor úr élete regénybe illő, a régi Pest egyszerű, megismételhetetlen alakja. Pozsonyban papnövendék, Budapesten bölcsészettudományokat folytat, ledoktorál, s füstös redakciókban ő lett a tekintélyes, elismert, az istápoló, pénzt mindig előteremteni tudó „doktor úr”. Dolgozott a Fővárosi Lapoknál, a Pesti Naplónál, az Est-lapoknál. Irodalmi titkára volt a Franklin Társulatnak, a Révai könyvkiadó vállalatnak, szerkesztője a Tolnai Világlexikonnak, lektora az Athenaeum kiadónak. Talán ő volt az utolsó igazi szerkesztő, aki tanácsokat adott, bírált, ifjú tehetségeket karolt fel, mint pl. későbbi vejét, Szabó Lőrincet. Saját alkotói énjé háttérbe szorult, verseskötete *Költemények* címmel jelent meg 1895-ben, egyetlen vígjátékát „Nem lesz bankett” csak 1919-ben mutatták be a Nemzetiben. Közben egy könyvtárra valót fordított, Andersent, Shakespeare-t, Kiplinget, Dickenst, O.Wilde-t, Wellst, Shawt, Byront, Poet, Tennysont, Goethet, Heinét, Schopenhauert, Lenaut, Strindbergert. Impozáns névsor! Halálakor nem kisebb író, mint Krúdy búcsúzott a doktor úrtól A Reggel c. lap hasábjain.

Oscar Wilde A boldog herceg (1886) c. meséjét Iván Imre fordította le 1904-ben. Róla tudunk a legkevesebbet, valószínű, hogy Grünwald Edéről van szó, aki Csehov Isten kertje c. művét fordította (1904), L.N. Tolsztoj *Kiáltvány az emberiséghez* c. munkájának fordítása is az ő nevéhez fűződik.

J.M. Barrie Pán Péter (1904) című meséje először 1918-ban jelent meg magyarul Pán Péterke címmel Bálint (Bleier) Lajos (1886 Újpest – 1974 Budapest) tollából. Bálint Lajos filozófiát tanult Budapesten és Berlinben. 1914-ben megalapítja a Thália Társaságot, dolgozott a Nemzeti Színház titkáráként, dramaturgjaként, főtítkárjaként. 1912–25 között a Genius könyvkiadó vállalat irodalmi vezetője. Szerkesztette a *Nagy írók, nagy írások* című sorozatot. Fordított Wilde, Emerson, Twain, műveket.

J. London A vadon szava (1903) c. regényét Bartos (Blau) Zoltán (1890-1891) fordította le 1921-ben. Tersánszky J. Jenő így ír a fordításról: „Derék és okos munkát végzett Bartos Zoltán, hogy kifogástalan átültetésben, épp ezekben a minden erőt és bizást szükségeltető időkben adta a magyaroknak.” Ne feledjük, Trianon után egy évvel vagyunk! Hosszú élete folyamán Kiplinget, Chestertont, Zolat, Flaubert, Tagoret fordított.

L.M. Alcott *Négy leány* (Little Women 1868) c. művét először Altay Margit (1882 Budapest – 1972 Budapest) (Altai Altmann Rezsőné, Gomperz Margit) fordította le. Ifjúsági író, több újság gyermekrovatának munkatársa. Margit néni néven 1925 óta szerkesztette a *Tündérvásár* c. képes heti gyereklapot, Gaál Mózes halála (1936) után az *En Újságom* című gyereklapot. Gyerekregényei, főleg lányregényei, rendkívül népszerűek voltak. Regényei: *A végzet útjai*, *Az amerikai lány*, *Béke a szívekben*, *Célnál*, *Juli kisasszony*, *Erzsébet férjhez megy*, *Érdekes házasság*, *Lucy-Laci*, *Gvendolin házassága*,

A várkisasszony, Amit az óra mesél. Számos sikeres regényfordítása is megjelent. Alcott más műveit is lefordította, pl. *Régimódi kisasszony, Tovább folyik az élet.* Az ő nevéhez fűződik az *Alice a csodák országában* (1927) megjelentetése is, mely Juhász Andor munkájának, amely az első fordítás, átdolgozása.

L.C. Carroll *Alice Csodaországban* (1865) c. regényét először Juhász Andor (1899 Budapest – ?) fordította le 192?-ban, *Alisz /sic/ csodaországban* címmel. Juhász Andor 1923-ban tanári diplomát szerzett Pécsen, tanárként nem dolgozott, író, műfordító, kísérleti pszichológus volt, 1936-ban a Magyar Pszichológiai Társaság egyik alapító tagja. Sok regényt fordított, angolból, németből, franciából, a fordítások elé előszót írt. Hemingway *Búcsú a fegyverektől* c. művét is ő fordította először (1934). Fő művei: *A világirodalom élettörténete, Bevezetés a pszichológiába, Halász és a szellem* (kisregény), *Halló, itt London, Fünf Jungen Ziehen in Ungarland, Halló, itt Róma* (ifjúsági regények).

H. Lofting *Doktor Dolittle és az állatok* (1920) c. művét Csánk (Holler) Endre (1904 Budapest – 1943 Donkanyar) fordította le 1933-ban. Jogi tanulmányai után újságíróként dolgozott, az Est-lapoknál riporter, majd parlamenti tudósító. Az 1930-as évek közepén Ausztriából, Svájból, Franciaországból, Angliából küldött riportjaival tűnt fel. Álnéven több detektívregényt írt. Szerkesztője a Művelt és udvarias ember a XX. században c. kötetnek. 1942-ben büntetőtáborba hurcolták és az orosz frontra vitték, ahonnan már nem tért haza.

A. Ransome *Fecskék és fruskák* (1930) c. regénye 1936-ban jelent meg először Baloghy Mária (1895 Kassa – 1970 Budapest) fordításában. A fordító Budapesten élt, mint a női szociális iskola igazgatója, 1928-tól szerkeszti a *Jövő útjain* c. folyóiratot és könyvtárat. A 60-as évektől a Nyelvtudományi Intézet szótárszerkesztőségében dolgozott.

L. F. Baum *Óz, a csodák csodája*/1900/ Beöthy Lídia (1903-?) fordításában jelent meg először 1940-ben. A fordító Beöthy László színigazgató lánya, Rákosi Szidi unokája, színésznő is volt, a Vígszínház tagja, de először Szegeden lépett fel. A királynő c. darabban. Beöthy Baba néven rádió bemondóként is dolgozott. Cikkeket írt, fordított.

Végezetül, sikerült-e eldönteni, hogy a műfordítók művészek vagy mesterek, nem tudom, azt viszont tudom, hogy” a fordítások rosszul tűrik az időt, kevés kivételtől eltekintve nem lesz belőlük halhatatlan műremek. Mire az író műve klasszikussá érik halála után ötven évvel, a fordítóé többnyire megsemmisül, ki kell vonni a forgalomból, mint az elavult iparcikket, s ha az eredeti megéri, új fordítással kell pótolni. Ahogy Géher István (1980: 69) írja „A műfordítás nemcsak mesterségnek, művészetnek is hálátlan”.

Irodalom

- Geher I. 1980. A műfordító természetrajza. In: Bart I., Rákos S. (szerk.) *A műfordítás ma.* Budapest: Gondolat.
- Kosztolányi D. 1971 (1913) A holló. In: Réz P. (szerk.) *Nyelv és lélek.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 501–506.
- Kosztolányi D. 1971 (1928) Ábécé a fordításról és a fordításról. In: Réz P. (szerk.) *Nyelv és lélek.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 514–519.

A fordítói tevékenység első szakasza, az elemzés

Simigné Fenyő Sarolta

Régóta foglalkoztatja a kutatókat, hogyan lehetne „betekinteni” a fordítás folyamatába, hogyan lehetne figyelemmel kísérni, mi is történik a fordítók tudatában akkor, amikor az eredeti szöveget egy másik nyelvre átültetik. Mivel ezt a folyamatot megfigyelni nem tudjuk, a kutatók a már kész célnyelvi szöveg alapján kísérelnek meg visszatekinteni és következtetni a fordítás folyamatára, annak egyes fázisaira. Ezt segítik elő a különböző modellek. Abban általában egyetértenek a kutatók, hogy a fordítás az eredeti szöveg elemzésével kezdődik (analízis), és a célnyelven történő megfogalmazásával (szintézis) végződik. Arra vonatkozóan viszont eltérő vélemények vannak, hogy mi történik a két szakasz között.

Jelen tanulmány célja Eugene Nida transzformációs modelljének általános ismertetése, majd az első szakasz, az elemzés részletes bemutatása. Ennek alapján bebizonyítható, hogy fordításkor nem elegendő csupán a szavak referenciájának megértésére és a grammatikai helyességre törekedni. Mivel a szavak referenciáját nemcsak megértjük, hanem a jelentésre érzelmileg is, (néha pozitívan, máskor pedig negatívan) reagálunk, a fordítóknak az egyes szavak konnotatív jelentését is meg kell vizsgálnia és megfelelő ismeretekkel kell rendelkeznie a célnyelvi olvasók életkörülményeit, hiedelmeit, szokásait, világlátását, egyszóval kultúráját illetően is. Tudnia kell, hogy bizonyos szavak és kifejezések az olvasók körében pozitív vagy negatív, kellemes vagy kellemetlen reakciókat váltanak-e ki.

1. A fordítás folyamatának modellálása

Nida és Taber közös könyve, a *The Theory and Practice of Translation* 1969-ben jelent meg. Az első fejezetben a szerzők a fordítással kapcsolatos új koncepcióra, új elvárásokra hívják fel a figyelmet: arra, hogy míg korábban a fordítók célja az eredeti mű formai jegyeinek megőrzése volt, a 60-as évek végén a figyelem a célnyelvi olvasóknak való megfelelésre, az olvasók reakciójára irányult. Ezt tükrözi Nida dinamikus ekvivalencia fogalma is, amely értelmében a fordításnak úgy kell hatnia a célnyelvi olvasóra, ahogy az eredeti hatott a forrásnyelvi olvasóra. Transzformációs modelljében ezek a gondolatok is jelentős helyet foglalnak el.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Nida modelljét egyrészt a fordítókkal szemben támasztott új követelmények, másrészt nyelvészeti irányzatok határozták meg. Nida szerint a fordítás két különböző rendszer szerint zajlik. Az egyik egy lineáris folyamat, amikor a fordító egy köztes nyelv segítségével (X) lép át A nyelvből B nyelvbe. A másik egy sokkal részletesebb és kifinomultabb rendszer, amely alapján Nida közismert transzformációs modelljét alkotta meg. Ez a modell a fordítás folyamatában három fázist

különböztet meg, az *elemzést*, az *átvitelt* és az *átstrukturálást*. Ez a három fázis jól szemlélteti azt a kerülő utat, amelyet a fordítónak meg kell tennie annak érdekében, hogy célját elérje. Olyan ez, mint amikor valaki egy széles, sebes vízű folyón akar átkelni, de úszni nem tud, és csónakkal sem rendelkezik. Addig kell gyalogolnia a folyó mentén, amíg nem talál egy gázlót, ahol a víz sekély, így könnyebb az átkelés. Az az idő és fáradság, amit a gázló keresésével tölt, alapvetően szükséges az átkeléshez; nemcsak hogy nem vész el, hanem meg is térül (Nida–Taber 1969: 34).

A fordítás folyamatának transzformációs modellje (Nida–Taber 1969: 33)

Ez a modell azt is eszünkbe juttatja, hogy Nida, a Biblia-fordító fordításról vallott nézeteit a kor divatos nyelvészeti irányzatai közül a szemantikai összetevős elemzés, a generatív grammatika, és a generatív grammatika egyik leágazásának tekinthető eset-grammatika is meghatározta.

Elemzéskor a fordító az eredeti szöveget az egyes nyelvi egységek *grammatikai*, *szemantikai* és *konnotatív* jelentése alapján vizsgálja. Az átvitelt az elemi mondatok szintjén hajtja végre. Az elemi mondatokra történő lebontással kapcsolatban Nida Chomsky transzformációs grammatikájára támaszkodott, de nem egyszerűen átvette, hanem megfordította, azaz ellentétes irányban alkalmazta Chomsky elméletét. Chomsky ugyanis elemi mondatokból vezette le a nyelv bonyolultabb struktúráit, a mély struktúrák alapján hozta létre a felszíni struktúrákat, Nida viszont a kiindulási nyelv felszíni struktúráit alakította elemi mondatokká, mert úgy vélte, ezen a szinten a legegyszerűbb az átvitel, híres hasonlatával élve: itt a legsekélyebb a gázló. Nida szerint tehát az átvitel az elemi mondatok szintjén valósul meg, ez azért fontos, mert az átvitel itt a legbiztonságosabb, így lehet a legkevesebbet tévedni.

A fordítás pszicholingvisztikai aspektusát kutató tudósok, pl. Roger T. Bell az analízis és szintézis között egy nyelvtől független szemantikai reprezentációt tételez fel (Bell

1991), és vannak olyan kutatók is, akik azt állítják, hogy az analízis és a szintézis teljesen egy időben történik.

A transzformációs modellre, és a modell három fázisára gyakran hivatkoznak a kutatók, azt viszont már sokkal ritkábban említik, hogy az első fázis, az elemzés szintén három lépésben zajlik: szükség van *grammatikai*, *szemantikai* és asszociációkon alapuló *konnotatív* elemzésre.

2. Az elemzés szakaszai

2.1. Grammatikai elemzés

Nida elsőként a grammatikai elemzést mutatja be. Hangsúlyozza, hogy a grammatikában önkényes szabályok érvényesülnek a szavak elrendezését illetően. Ha azt akarjuk, hogy megértsék, amit mondunk, ezeket a szabályokat követni kell. A grammatikai elemzés során arról győződik meg a fordító, hogy a grammatikának milyen jelentése van: grammatikai elemzéssel a legegyszerűbb mondatról is megállapíthatja (John hit Bill), hogy abban melyik elem jelöli a cselekvés végrehajtóját, melyik magát a cselekvést, illetve annak célját (Nida-Taber 1969: 35).

Véleményem szerint a grammatikai elemzéskor nemcsak a mondat szereplőire, hanem a cselekvésformákra vonatkozó információt is mérlegelni kell. El kell dönteni például azt, hogy amennyiben az eredetiben szereplő igének konverzív párja létezik, annak szó szerinti megfelelőjét, vagy konverzív párját visszük át a célnyelvbe. Gyakran döntenek a fordítók ezen utóbbi lehetőség mellett, és ilyenkor az eredeti mondat szerkezetét teljesen át kell rendezniük. A *Péter adott Tamásnak egy könyvet* mondat igéjét a *kapni* igével felcserélve a *Tamás kapott Pétertől egy könyvet* mondatot hozhatjuk létre a fordításban, amely az előzővel azonos tényállást nevez meg. Nida elemzéssel kapcsolatos gondolatait tehát az igékre is kiterjeszthetjük, felhívva a figyelmet az antonim fordításra mint lehetőségre, ami a konverzív igék esetében a mondat szintaktikai szerkezetét érinti, de oka a szavak szemantikai jelentésében keresendő.

2.2. Szemantikai/referenciális jelentés

A szemantikai elemzés során a szavak referenciális jelentésével foglalkozik a fordító, azzal, hogy a szavak szimbolikusan mely eseményre, tárgyra vagy elvont fogalomra utalnak. Ezt Nida a következő példával szemlélteti:

- He cut his *hand*.
- He cut off a *hand* of bananas.
- *Hand* me the book.

Az első mondatban a *his* birtokos névmás utal arra, hogy itt a *hand* főnévnek a leginkább megszokott jelentése szerepel, itt testrészt jelöl. A második mondatban az *of banana* szerkezet utal arra, hogy mely tartományban kell keresnünk a *hand* főnév jelentését. Itt egy speciális jelentéssel (fürt) van dolgunk, míg a harmadik mondatban a *hand* szó jelentését a mondat szerkezetéből következtethetjük ki, abból, hogy indirekt és direkt tárgy áll utána (Nida-Taber 1969: 58).

A referenciális jelentés elemzésekor az igék lexikai jelentésébe beépülő jelentéselemeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Számos olyan ige létezik, amelynek jelentését visszaadhatjuk az ellentétes értelmű ige tagadásával is, például a *meghalt* ige egyenlő lehet azzal, hogy *nem él*. A tagadást mint szemantikai jegyet magába foglaló igék fordításakor szintén lehetőség van antonim fordításra.

Igéknel arra is figyelniünk kell, hogy a különböző nyelvekben milyen kollokációs korlátozások érvényesek. Például a magyar *megszegi a törvényt* szókapcsolat fordításakor az angolban a *break*, az arabban viszont a *contradict* igét kell használni, a *fogat mos* szókapcsolat igéje a különböző nyelvekben más és más: az angol *kefével mossa*, a német *fényesíti*, a magyar *mossa*, az orosz *tisztítja* a fogait.

2.3. Az érzelmi reakciókat kiváltó konnotatív jelentés

Nida hívja fel a figyelmet arra, hogy fordításkor mindig fontolóra kell venni, milyen érzelmi reakciókat válthat majd ki a receptor nyelven megfogalmazott szöveg. Az érzelmi reakciót, legyen az pozitív vagy negatív, erős, heves vagy gyenge, mindig a szavakhoz fűződő konnotáció váltja ki, ami egyénenként és nyelvközösségenként is változik. Például az *orvos* szó félelmet idézhet elő abban a gyermekben, akit korábban kellemetlen hatások értek az orvosi rendelőben. Ugyanakkor ez a szó nem kelt félelmet, nem vált ki kellemetlen hatást egy olyan gyermekben, akinek az édesapja orvos.

A színnevek vagy színlexémák a szókincs speciális tartományát képviselik. Az, hogy az emberek a színekkel milyen asszociációkat társítanak, egyénenként is változhat, ugyanakkor nagymértékben függ az adott nyelvközösség gondolkodásmódjától is. A színlexémákhoz a különböző nyelvközösségek különböző asszociációkat, ennek következtében eltérő jelentéseket társítanak, hiszen a színek különböző hangulatokat, értékeket és szokásokat fejeznek ki. Nálunk a fekete a gyász színe, a fehér pedig a tisztaságot jelképezi, ezért fehér a konyhák fala, fehérek a háztartási gépek. Kínában viszont akár itéletnapig is a boltokban maradnak a fehér színű mosógépek, ugyanis ebben az ázsiai országban a fehér a gyász színe. Mivel pedig mosógépet többnyire ifjú házasoknak ajándékoznak, a legkelendőbbek a rózsaszínűek. Kínában a szerencsét hozó szín a piros. Ezért okoz számukra problémát a mobiltelefon kezelése. A kínai ugyanis, ha megszólal a mobiltelefonja, ösztönösen a piros gombot nyomja meg, és kikapcsolja a készüléket. Olaszországban állítólag eladhatatlan minden, ami lila, mert ez a szín balszerencsét okoz. Az ázsiai asszonyok pedig bőrük színére való tekintettel csak ritkán vesznek fel mustársárga színű ruhát.

Színlexémákkal a különböző nyelvközösségek gyakran fejeznek ki egyéb tulajdonságokat is. Megfigyelhető, hogy a színneveket tartalmazó szókapcsolatok anyanyelvünkben sem mindig a valóságot tükrözik. A *fekete* a legsötétebb semleges színen kívül azt is jelenti: nagyon sötét árnyalatú. A magyar *fekete szőlő*, *fekete cseresznye* jelzős szerkezetekben a *fekete* az első esetben sötétkék, a másodikban sötétpiros színre utal, tehát a *sötét* ismertetőjegy alapján alkot szókapcsolatot. Így van ez a *fekete felhő* esetében is. Itt a *fekete* a *szürke* sötét árnyalatára utal. Valójában a *fehérbor* sem *fehér*, hanem a *vörös* borhoz képest *világos*. A *vörös* melléknév az alvadóban levő vér színével azonos. Mégis

előfordul olyan szókapcsolatban, amelyben a *vörös* a *világossal* ellentétes *sötét* változatot jelent: a *vörös káposzta* a valóságban ugyanis *sötétlila*. Annak ellenére, hogy a *sárga* az érett citrom vagy a szalma színével megegyező színt jelöl, a szókapcsolatokból ez nem minden esetben derül ki, hiszen a *sárgarépa* sem *sárga*, hanem inkább *sárgászöld* vagy *narancssárga*, a *sárgadinnye* sem mindenesetben *sárga*, lehet *zöldes* színű is, a *zöldbabnak* és a *zöldpaprikának* is van olyan fajtája, amely színét tekintve *sárga*, a *zöldhagymának* is csupán a szára *zöld*. Amikor a magyarban növényekre, zöldekre, gyümölcsökre a *zöld* melléknévvel utalunk, elsősorban nem a színt vesszük figyelembe, hanem azt, hogy a növény új, friss, vitaminokban gazdag. Ha valaki még nem érett meg egy adott feladat elvégzésére, gyakran nevezzük *zöldfülűnek*, ami nem csupán azt jelenti, hogy az illető fiatal, hanem azt is, hogy éretlen, tapasztalatlan, és ez egyáltalán nem pozitív tulajdonság.

Nida kiemeli, hogy az asszociációkon alapuló konnotatív jelentésnek három forrása lehet:

- *a beszélők,*
- *a nyelvhasználat körülményei és*
- *a szavak nyelvi környezete.*

Most pedig vizsgáljuk meg részletesebben ezeket a forrásokat.

2.3.1. *A beszélők*

Először jellemezzük *a beszélőket, akik a szavakat használják*. A beszélők lehetnek kisgyermek, felnőttek, felső és egyéb társadalmi osztályok képviselői, különböző iskolai végzettséggel rendelkező egyének stb. A szavak konnotatív jelentést nyernek attól függően, hogy kik használják. Vannak olyan szavak, amelyeket csak kisgyermekektől vagy a kisgyermekekhez beszélő felnőttektől hallunk. Ezek a szavak gyerekes hangzásúak, ezért a felnőttek nyelvhasználatában nem helyénvalók. Vannak olyan szavak is, amelyek használata bizonyos társadalmi osztályokra jellemző, míg más szavaké bizonyos iskolai végzettségre utal. Például a szalvétát az angol felsőbb osztálybeliek *napkin*-nek, míg az alsóbb osztályokba tartozók a francia eredetű *serviette*-nek nevezik. Vagy pl. a *luncheon* szót korábban a társadalom felsőbb rétegei használták, most viszont ez már nem jellemző. Megfigyelték, hogy nemcsak Nagy Britanniában és az USA-ban, hanem a világ más országaiban is az emberek annak a társadalmi osztálynak a nyelvhasználatát veszik át, amelyikbe tartozni szeretnének. Nagy Britanniában az iskolázott emberek a Standard English-t, az angol köznyelvet beszélik, míg a kevésbé iskolázottak egyéb nyelvváltozatokat használnak.

2.3.2. *A nyelvhasználat körülményei*

A szavak konnotációjára a környezet is hatással van, pl. különböző országok, éghajlati viszonyok, orvosi rendelő, piac, rendőrség stb. Teljesen más mellékjelentése van az angol *damn* szónak, ha templomban, vagy ha a kocsmában hangzik el. Vannak kifejezések, amelyek bizonyos környezettel, bizonyos intézménnyel, pl. piac, rendőrség, bíróság

hozhatók kapcsolatba, ahol a beszélők különböző „stílusokat” vesznek fel. Érdekes, hogy Afrika egyes országaiban az emberek milyen jelentést társítanak a *kék* és a *zöld* színhez. A dzsungelek lakóinak kedvenc színe a kék, mert ők ezt a színt a kék éggel, a napfénnel és az étellel hozzák kapcsolatba. A sivatagi emberek kedvenc színe viszont a zöld, mert zöldek a növények, a fák, a levelek, a tenger vize, és mert a sivatagok lakói számára ezek a dolgok jelentik az életet.

2.3.3. A szavak nyelvi környezete

Gyakran a szavak nyelvi környezete is konnotatív jelentés forrása lehet. Ez ismét jól szemléltethető a színlexémákkal, amelyek sajátos gondolkodásmódot tükröznek a szólásokban és a szólás-hasonlatokban is. A magyar pl. *sárga*, az angol pedig *zöld* az irigységtől. Azt, hogy a vállalkozás deficites, az angol a *to be in the red* szókapcsolattal fejezi ki, és ebben az esetben a *piros* színnévhez is kellemetlen érzések társulnak. Ha valaki boldog, mi azt mondjuk, hogy *rózsaszínben látja a világot*, ha valaki rossz hangulatban van, az angol azt mondja rá: *he feels blue*. Ha a dolgok rosszul állnak, az angol ezt is a *blue* melléknevet tartalmazó szókapcsolattal fejezi ki: *things are looking blue*. Ezen angol szólások és szólás-hasonlatok alapján a *zöld* és a *kék* egyaránt negatív érzéseket vált ki, míg magyarban inkább a *sárga* szín vált ki ellenérzéseket. Az angol anyanyelvűek közül sokan nem szeretik a *zöld* színt és a *zöld* szót sem, mert az olyan kellemetlen érzeteket kiváltó szókapcsolatokban fordul elő, mint pl. *green with envy*, *green worker*, *green fruit*. A magyarban a *sárga* színnévhez társulnak ilyen negatív asszociációk.

2.4. Konnotatív jelentést hordozó nyelvi üzenetek

Most pedig vizsgáljunk meg néhány konkrét példát, szavakat, szókapcsolatokat és olyan témákat, amelyek konnotatív jelentésének ismerete rendkívül fontos. Nida beszámol arról is, hogy a Bibliát thai nyelvre is lefordították. Mivel a Thaiföldön élők gondolkodásmódja teljesen különbözik az amerikai vagy európai gondolkodásmódtól, a Bibliát a thaiföldiek teljesen félreértelmeznék. Nida szerint ők a *love/szeretet* szót a testi szerelemmel, a szenvedélyes vágyakozással, a kéjvel hozták kapcsolatba. Azt, hogy Isten mennyire szerette az embereket *so loved the world*, szintén félreértelmezték, mert a *world* szónak a thai fordító a *physical universe* kifejezést feleltette meg, a *to love the material world* szókapcsolatban a *material* jelentését szintén a testi vágyakozással hozták kapcsolatba. A *to believe in* szókapcsolat thai megfelelője *egyetértést* jelent, nem pedig *hitet*, *bizalmat*. A buddhisták a legtöbb bibliai fogalomhoz negatív asszociációkat társítanak, és ez nem csak abban nyilvánul meg, hogy egyes thai szavakra, hanem az üzenet egészére is ellenérzéssel reagálnak. Az *örök élet* / *living forever* számukra a legnagyobb tragédia lenne, mert náluk ez azt jelentené, hogy az illúziók, téveszmék világába zárva kellene élniük, és soha nem tapasztalhatnák meg a mennyei üdvösséget. Mindez azt bizonyítja, hogy Thaiföldön a Biblia üzenetét teljesen ellentétes módon értelmezik.

Nida egy másik példát is említ a Bibliával kapcsolatban. Egy venezuelai indián törzset nem csak hogy nem hatott meg Krisztus halálának története, hanem még gyávának

is nevezték, amiért hagyta magát keresztre feszíteni, nem küzdött meg támadóival, nem verekedett, és elfutni sem próbált. Náluk ugyanis azt tartják, hogy aki nem próbál meg védekezni, vagy legalább elfutni támadói elől, az megérdemli a halált. Minden eseményt az adott kultúrában érvényes értékek alapján ítélnék meg, az adott kultúrán belül érvényes asszociációk alapján színeznék ki és reagálnak rá. Ezért a konnotatív jelentés rendkívül fontos a dinamikus ekvivalencia megteremtésében, az azonos reakciók kiváltásában (Nida 1969: 97-98).

Ezt természetesen nem csak a Biblia fordításával kapcsolatos példákkal lehet bizonyítani. Az EU-val kapcsolatos szövegekben legalább ennyire fontos egy-egy szó konnotációja. Sok problémát okoz pl. a *zöld* színlexéma fordítása, mert szimbolikus jelentése többféle lehet. A *green Europe* / *zöld Európa* szókapcsolatot a franciák és a spanyolok a mezőgazdasággal, a németek a környezetvédelemmel, az angolok és írek pedig a kertészkedéssel és ezen kívül a politikával is kapcsolatba hozzák. Az, hogy a *green*-nek olyan konnotációja is van: *fiatal, éretlen* csak tovább bonyolítja a helyzetet. A spanyolban a *zöld* melléknév azt is jelenti, hogy *piszkos, szennyes, trágár* pl. *vicc* (Wagner–Bech–Martínez 2002: 66).

Konklúzió

A bemutatott példák meggyőzően bizonyítják, hogy a fordítónak mennyire nagy szüksége van a célnyelvi kultúrával kapcsolatos ismeretekre, hiszen mit sem ér a grammatikai és a szemantikai helyességre való törekvés, ha figyelmen kívül hagyjuk az asszociációkon alapuló konnotatív jelentést. Ezzel ugyanis az eredetivel teljesen ellentétes reakciókat válthat ki a fordítás. Ez a tény a dinamikus ekvivalencia elvének jogosultságát is alátámasztja.

Irodalom

- Bell, R. T. 1991. *Translation and Translating. Theory and Practice*. London: Longman.
Nida, E. A., Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
Wagner, E., Bech, S., Martínez, J. M. 2002. *Translating for the European Union Institutions*. Manchester: St.Jerome.

Jelentésmérés osgoodi mérőskálákkal

Sóvári Judit

1. A kutatás célja és módszere

A szemasziológiai elméletek mégma nem is egységesek, abban megegyeznek, hogy a szó elsődleges jelentésén túl, kiemelnek másodlagos jelentéseket. A nyelvi jel alapjelentésétől elkülönítik a kiegészítő információt hordozókat, mint pl. a konnotáció. A szabad asszociációk vizsgálatára angol (Deese 1965) és orosz (Leontyev 1977) példák nyomán már magyar nyelvi anyagon is sor került (Balló 1983, Újvári 1985). A konnotáció kötött asszociációs vizsgálati módszerét Osgood dolgozta ki (Osgood 1957). Magyar nyelvi anyagon az osgoodi szemantikus differenciálskálák politikai kifejezésük megítélésére való alkalmasságát próbálták vizsgálni (Pléh–Czigler 1979), illetve egy másik kutatás is a szemantikus differenciáltechnika alkalmazására építve tűzte ki célként 100 közhasználatú magyar főnév konnotatív jelentésének vizsgálatát (Molnár 2000). Konnotatív jelentésen az eredeti osgoodi elgondolásnak megfelelően a szó helyét értjük egy olyan többdimenziós rendszerben, amelynek tengelyeit a különböző, egymástól többé-kevésbé független jelentésirányok képezik. Három nyelv (magyar, orosz, francia) egybevető vizsgálatát tűztük ki az osgoodi módszer alkalmazásával.

2. A jelentésmérés

2.1. A korpusz kiválasztása

Meg kellett határoznunk a jelentésmérésbe bekapcsolandó szavak körét. Választásunk az állatnevekre esett, amelyeknek mindhárom nyelvben feltehetően azonos a denotátuma, ezért alkalmasak konnotációik interlingvális egybevetésére. A vizsgálatot 40 olyan állatnévre terjesztettük ki, amelyek nagy gyakorisággal fordulnak elő mindhárom nyelv állatmeséiben és gyakorisági szótáraiban: *bárány, béka, bika, bolha, csiga, disznó, egér, elefánt, farkas, fecske, fülemüle, galamb, giliszta, hal, hangya, holló, kakas, kecske, kígyó, kutya, légy, ló, macska, majom, medve, méh, nyúl, oroszlán, ökör, papagáj, pók, róka, sas, számár, szarvas, szúnyog, tehén, tücsök, tyúk*.

2.2. Mérőskálák kialakítása

Ezt követően ki kellett dolgoznunk a kiválasztott szavak jelentésköréhez adekvát mérőskálák rendszerét, vagyis meg kellett határoznunk a mennyiségüket és jelentéstartalmukat.

A konkrét mérőskálák kialakítására két mód kínálkozik. Az egyik a hagyományos osgoodi módszer, amely magukat a mérőskálákat is kísérleti úton állítja elő. A másik lehetőség a jelentésmérés már meglévő tapasztalataira építve elméleti úton próbálja megcélózni a mérendő szavak feltételezett jelentésdimenzióit és így igyekszik kialakítani a konkrét mérőskálát. A kísérleti utat választottuk. Ennek lényege, hogy a mérés számára

kiválasztott szavákhoz meghatározott számú informátortól minősítést kér (tehát szabad asszociációs felmérést végez) és a leggyakrabban előforduló minősítésekből szerkeszti meg a kötött asszociációs skálát. A 170 informátor által adott szabad asszociációs minősítéseket számítógép ábécérendbe szedi, majd a közös jelentésmezővel rendelkezőket összevontuk. Végül húsz mérőskálát jelöltünk ki, amelyek a legfontosabb érzékelési szférákhoz (1. sima-édes, 2. meleg-hideg, 3. puha-kemény, 4. világos-sötét, 5. jószagú-bűdös, 6. nedves-száraz, 7. hangos-csendes); az erő, a méret, a mozgás, az agresszivitás képzetéhez (8. gyenge-erős, 9. kicsi-nagy, 10. gyors-lassú, 11. békés-harcias, 12. nőies-férfias); a szavak jelentésének etikai és esztétika, érzelmi és hangulati megítéléséhez (13. szép-csúnya, 14. jó-rossz, 15. becsületes-becstelen); az emberi gondolkodásban leggyakrabban előforduló értékítéletek szféráihoz (16. okos-buta, 17. hasznos-káros, 18. barátságos-ellenséges, 19. gazdag-szegény, 20. bátor-gyáva) kapcsolódnak. A skálák az osgoodi modellben hét fokozatot tartalmaznak. További irodalmak felhívják a figyelmet, hogy a skálák a beosztások számának kismértékű csökkentése nem befolyásolja a kapott eredmények használhatóságát (Stevens 1957). Jelen kísérletben ötös fokozatú skálát használtam.

2.3. A kutatásba bevont informátorok meghatározása

Az informátoraink egyetemi és főiskolai hallgatók voltak. Minden nyelvben minimum 50, amint Osgood is 50 informátorban állapítja meg a minimumot, hogy hiteles, értékelhető eredményeket kapjunk.

3. Kapott adatok feldolgozása, értékelése

Ezután készültek el a mérőlapok, amelyek felhasználásával sor került az adatfelvételre. Majd a kapott adatok számítógépes feldolgozását és elemzését végeztük el.

3.1. A mérőskálák aktivitási mutatói

A számítások alapjául szolgálhat a mérőskálák egymás közötti korrelációjának kimutatása. Igen magas százalékos együtthatókat kaptunk például a *jó-rossz* mérőskálát tekintve a *becsületes-becstelen* (M90%, F83%, O84%), *hasznos-káros* (M87, F86, O92), *barátságos-ellenséges* (M85, F93, O90) skálákkal fennálló korreláció mértékének számadataként. Azt is tapasztalhattuk, hogy néhány esetben negatív érték szerepel, mint pl. a *gyenge-erős* és a *bátor-gyáva* skála esetében, amit úgy kell értelmeznünk, hogy a két skála által mért konnotációk ellentétes irányban függenek össze, tehát ami gyenge az gyáva, ami erős az bátor.

3.2. Szavakra vonatkoztatott értékek

Elvégeztük az adatok szavankénti összesítését, skálánkénti átlagot és szórást számítottunk. Minél nagyobb az átlag abszolút értéke, az adott szónak az adott jelentésszféra-ban annál határozottabban megnyilvánuló mellékjelentéséről beszélünk. Az előjel azt mondja meg, hogy ez a konnotáció a skála melyik irányában helyezkedik el. A szórás megmutatja, hogy milyen mértékben térnek el az egyes minősítések az átlagtól. Egy

adott szónak egy adott jelentésskálán mért konnotációjára vonatkozóan a kisebb szórás-értéket megerősítő, a nagyobbat viszont gyengítő tényezőnek kell tekintenünk.

A számár szóra vonatkozó magyar és francia adatok

skálák	számár							âne						
	-2	-1	0	1	2	szórás	átlag	-2	-1	0	1	2	szórás	átlag
01.	5	31	6	22	0	1.025	-0.30	0	18	11	23	4	0.981	+0.23
02.	4	48	8	4	0	0.634	-0.82	0	31	18	3	4	0.874	-0.36
03.	3	31	6	24	0	1.002	-0.21	4	6	18	28	0	0.911	+0.25
04.	2	22	5	35	0	0.997	+0.14	3	14	12	24	3	1.036	+0.17
05.	0	6	11	40	7	0.770	+0.75	3	4	17	18	14	1.092	+0.64
06.	1	5	4	47	7	0.774	+0.84	0	0	28	25	3	0.595	+0.55
07.	9	34	4	14	3	1.118	-0.50	13	29	8	6	0	0.887	-0.88
08.	1	31	8	23	1	0.976	-0.13	3	21	0	25	7	1.220	+0.21
09.	6	42	13	1	2	0.776	-0.77	4	38	6	4	4	0.976	-0.61
10.	7	27	24	5	1	0.847	-0.54	0	27	22	7	0	0.692	-0.36
11.	1	18	4	37	4	1.009	+0.39	4	20	4	28	0	1.069	0.00
12.	0	18	5	40	1	0.910	+0.37	0	12	4	40	0	0.823	+0.50
13.	0	6	5	49	4	0.688	+0.79	0	14	3	31	8	1.013	+0.58
14.	12	40	3	8	1	0.922	-0.85	4	45	0	3	4	0.930	-0.75
15.	0	9	28	24	3	0.771	+0.32	0	0	11	38	7	0.562	+0.92
16.	1	13	9	32	9	1.014	+0.54	7	21	4	3	21	1.548	+0.17
17.	8	43	11	1	1	0.696	-0.88	11	35	6	0	4	0.964	-0.88
18.	12	39	8	5	0	0.785	-0.91	10	39	7	0	0	0.548	-1.06
19.	0	5	25	30	4	0.728	+0.51	0	6	32	18	0	0.618	+0.21
20.	3	9	17	31	4	0.960	+0.37	0	16	17	23	0	0.825	+0.12

Hogy az adott szót a rá jellemző konnotációk alapján a vizsgált szavak körén belül is el tudjuk helyezni, nyelvenként úgy nevezett konnotatív szinonim és antonim skálákat térképeztünk fel. Magyar nyelvben a *számár* 10 legközelebbi szinonimája: *tehén, ökör, bárány, kecske, disznó, elefánt, galamb, tyúk, ló, szarvas*. 10 antoníma: *szúnyog, patkány, bolha, méh, kígyó, légy, pók, farkas, róka, egér*. Francia nyelvben szinonimák: *ökör, disznó, bárány, kutya, elefánt, majom, tehén, ló, fülemüle, kecske*; antonimák: *kígyó, bolha, pók, egér, patkány, méh, szúnyog, hangya, légy, róka*.

4. A kutatás további irányvonala

Az adatfeldolgozás időszakában jelentek meg a Santa Fe-i, aztán az arizonai egyetemi folyóiratokban az emberi nyelv kicsi világ szerkezetéről, a hatlépéses távolságról szóló cikkek (Ferrer-i-Cancho 2001, Motter 2002). Kíváncsian vártuk az orosz feldolgozás eredményeit. Az is ilyen nagyfokú hasonlóságot mutat? Íme! Szinonimák: *tyúk, bárány, kecske, tehén, galamb, disznó, ökör, fülemüle, nyúl, elefánt*; antonimák: *kígyó, szúnyog, patkány, farkas, bolha, pók, béka, róka, méh, légy*.

Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy nemcsak az angol nyelv kicsi világ hálózata, vagyis erősen fűrtösödő és összeköttetési távolsága közelít hathoz. A fűrtösödés jelen esetben szembevetendő (szinonimák és antonimák azonos szavak köré csoportosulnak). Vajon mekkora távolság köti össze őket? Reméljük a további feldolgozás erre is választ ad!

Irodalom

- Balló L. 1983. *Magyar verbális asszociációk 1.* Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó.
- Deese, J. 1965. *The structure of associations in language and thought.* Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Ferrer-i-Cancho, R., Sole, R. V. 2001. The small world of human language. *Proceedings of The Royal Society of London. Series B. Biological Sciences*, 268. 2261–2265.
- Leontyev, N. A. 1977. *Slovar asociativnih norm russkogo jazika.* Moskva: izd. Moskovskogo Universiteta.
- Molnár I. 2000. Egy konnotáció-kutatás eredményeadataiból. In: Molnár I. (szerk.) *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 151–156.
- Motter, A. E. et al. 2002. Topology of the conceptual network of language. *Physical Review E*. 65. 1–4.
- Osgood, C. E., Suci G.J., Tannenbaum, P.H. 1957. *The Measurement of Meaning.* Urbana: University of Illinois Press.
- Pléh Cs., Czigler I. 1979. Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciál skálák kidolgozására és alkalmazására. In: Hunyadi Gy. (szerk.) *Pszichológiai Tanulmányok 15.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 479–533.
- Stevens, S. S., Galanter, E. H. 1957. Ratio scales and category scales for a dozen perceptual continua. In: *Journal of Experimental Psychology*, 54, 377–411.
- Újvári K. 1985. *Magyar verbális asszociációk 2.* Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó.

A versfordítások szerepe a költői formák megújulásában

Szilágyi Ildikó

A francia költészetben – a romantikáig visszanyúló előzmények után – a XIX. sz. második felében új költői formák (*poème en prose*, *vers libérés*, *vers libres*, *versets*) jelennek meg. Minthogy a franciaországi újító kísérletek párhuzamosan folytak az európai és amerikai verselés hasonló fejlődési tendenciáinak kibontakozásával, a modern versszerkezetek történeti vizsgálatakor figyelembe kell venni a külföldi hatásokat is.

A prózavers kialakulásához nagymértékben hozzájárult az idegen nyelvű költemények prózai, nem formahű fordításainak az elterjedése. Rousseau vagy Chateaubriand költői prózája (*prose poétique*) mellett ugyanis elsősorban a verses művek prózafordításai igazolták, hogy a kötött formától függetlenül is lehetséges költészet. A prózafordítások sikerét mutatja, hogy az első önálló prózaverseket kezdetben kitalált szerzőjü vagy névtelen kéziratok fordításaként jelentették meg: az ál-fordítás volt hivatva legitimálni az olvasók szemében az új műfaj szokatlan ritmikai és stilisztikai megoldásait.

A szigorú szabályokkal kötött verselési rendszer lazulása már Victor Hugo vagy Alfred de Musset romantikus drámaiban megfigyelhető. Ehhez modellként többek között Shakespeare és Milton darabjainak francia fordításai szolgáltak, melyek az eredeti szövegek nagyobb szabadságát az alexandrinus uralta klasszikus francia dráma verselésétől kötetlenebb formában adták vissza (Lawder 1993: 75).

Az 1870-es évektől Verlaine, Rimbaud, Corbière vagy Laforgue lazított versei (*vers libérés*) nemcsak a hagyományos rendszeren belüli legfontosabb változásokat tükrözik, hanem azokat a szabálysértéseket is, melyek már a szabadverset jelzik előre. A népdalok és a beszélt nyelv hatása mellett az auditív befogadási mód háttérbe szorulása, a vizualitás jelentőségének növekedése is a szabadvers irányába mutat.

A modern francia szabadvers kialakulásának vizsgálatakor a lehetséges források között szokás még utalni, elsősorban Walt Whitman kapcsán, a versfordítások „felszabadító hatására” (Bernard 1959: 398). Ami e hatás mibenlétét és konkrét szerepét illeti, megoszlanak a vélemények. Míg a XIX. sz. végi francia szimbolisták, pl. Ed. Dujardin, R. de Gourmont, Th. de Wyzewa, a szabadvers egyik fontos forrásaként említik Whitman költészetét, a modern kritikusok egy része, köztük több angol szerző (P. M. Jones vagy J. C. Ireson), kategorikusan tagadják, vagy elhanyagolhatónak tartják ezt a hatást.

Whitman neve Franciaországban először 1861-ben tűnik fel egy elítélő hangvételű cikkben. Az első valódi ismertetések verseiről 1872-ben jelennek meg a *Revue des Deux Mondes*-ban, illetve a *Renaissance artistique et littéraire*-ben. E tanulmányok fordításban közölnek néhány versrészletet, melyek, az általános gyakorlat szerint, prózafordítások: a versszakoknak megfelelő bekezdéseken belül az egyes sorokat gondolatjelek különítik el egymástól. Mallarmé Edgar Allan Poe fordításai (pl. *A holló*, *Lee Annácska*) is ezt a formát követik (Erkkilä 1980: 60).

A költőről szóló tanulmányok és versrészletek olvasóként hatással lehetnek Arthur Rimbaud-ra, ami felfedezhető az *Egy évad a pokolban* (*Une Saison en enfer*) költői prózájában, vagy a *Színvázlatok* (*Illuminations*) prózaverseiben csakúgy, mint ez utóbbi kötet két szabadversében is: *Tengeri vers* (*Marine*) és *Mozgás* (*Mouvement*). Whitman hatása erőteljesebben érvényesül Jules Laforgue esetében, aki (már az 1868-as londoni kiadás ismeretében) nemcsak lelkes olvasója, hanem első fordítója is volt az amerikai költőnek, ami a szöveggel való szorosabb, bensőségebb kapcsolatot feltételez. Laforgue-ot egyúttal – Rimbaud, G. Kahn és F. Vielé-Griffin mellett – az első francia szabadverselők között tartják számon.

A szabadvers önálló műfajként való elfogadtatása Franciaországban 1886-ot követően történik meg. Mint formát, elrendezést azonban a versfordítók ekkor már legalább egy évtizede használják. A formahű, illetve a prózai fordítások mellett elfogadott (ha nem is túl gyakori) megoldás volt ugyanis a kötött verselésű költemények szabad verssorokban való visszaadása. Ez esetben a formai jegyek közül csak a versszerű tördelés őrződik meg, amely nem párosul a szabályos sor-, strófa- és rímszerkezetek megtartásával. Ez tehát azt jelenti, hogy a szabadverselőknek nem kellett kitalálniuk egy új versformát. A szabadvers-elrendezés, mint azon lehetőségek egyike, amelyek között a fordítók választhattak, már létezett egy ideje. De csak formaként volt elfogadott, önálló műfajként való elismertetése, elméleti alapjainak a megteremtése már az első szabadverselők, köztük Laforgue érdeme (Grojnowski 1988: 162).

A Laforgue által franciára fordított versek a *Feliratok* (*Les Dédicaces – Inscriptions*), *Őszi csermelyek* (*Ruisseaux d'automne – Autumn Rivulets*) és *Ádám gyermekei* (*Enfants d'Adam – Children of Adam*) sorozatokból származnak és a *Vogue* c. irodalmi folyóirat 1886 júniusi, júliusi ill. augusztusi számaiban jelentek meg, a következők sorrendben: nyolc vers a *Feliratok*-ból: *Egyént énekelek* (*Je chante le soi-même – One's-Self I Sing*), *Idegen országokhoz* (*Aux nations étrangères – To Foreign Lands*), *Egy történészhez* (*A un historien – To a Historian*), *Egy énekesnőhöz* (*A une certaine cantatrice – To a Certain Cantatrice*), *Ne csukjátok be az ajtót* (*Ne fermez pas vos portes – Shut Not Your Doors*), *Ti jövődő költők* (*Poètes à venir – Poets to Come*), *Hozzád* (*Amikor mellém érsz*) (*A vous – To you*), *Te, olvasó* (*Toi lecteur – Thou Reader*), ill. egy-egy hosszabb vers a másik két szekcióból: *Ó Franciaország csillaga* (*O Étoile de France (1870-1871) – O Star of France 1870-1871*) és *Egy nő vár reám* (*Une femme m'attend – A Woman Waits for Me*). (A magyar címeket a Magyar Helikon 1964-es kiadása alapján adom meg.)

Francis Vielé-Griffin 1888 novemberében jelenteti meg a *Revue Indépendante*-ban fordításait, a *Déltől csillagos éjszakáig* (*De midi à la nuit étoilée – From Noon to Starry Night*) sorozatból származó: *Arcok* (*Visages – Faces*) és *Téli mozdony* (*A une locomotive en hiver – To a Locomotive in Winter*) c. költeményeket, valamint a *Tengertánc* (*Epaves – Sea-drift*) szekcióból a *Világ a tenger alatt* c. verset (*Le monde – The World below the Brine*).

Laforgue fordításait *Összes Művei* második kötetének szövege alapján vizsgáltam (Laforgue 1995: 341–357). (A kétnyelvű, jegyzetekkel ellátott bemutatás megkönnyítette az összevetést.) A Gallimard kiadó 1918-as gyűjteményes kötete (Whitman 1993) tartalmazza Vielé-Griffin és mások (pl. André Gide, Valéry Larbaud) fordításait.

Laforgue egyébként tervezte a teljes kötet lefordítását, amihez közvetítők útján megszerezte Whitman jóváhagyását is. De betegsége és alig egy évvel később, 27 évesen bekövetkezett halála, megakadályozta terve megvalósításában. Vielé-Griffin-nek ugyan az elkövetkező években megjelenik még néhány fordítása, de a kötetet (az 1855-ös első kiadást) végül is egészében nem ő, hanem Léon Bazalgette (1909) fordítja le először (második, bővített kiadás: 1922).

Whitman verseinek visszaadására Laforgue alkalmazza elsőként a versszerű elrendezést, őt követi ebben barátja, Vielé-Griffin is. Mindketten törekszenek a lehető legteljesebb tartalmi hűségre. Az amerikai születésű, de élete nagy részét Franciaországban töltő Vielé-Griffin esetében ez maradéktalanul megvalósul. Laforgue-nál (akinek a fordításokban valószínűleg angol menyasszonya segített), az angol nyelv és prozódia kevésbé alapos ismerete miatt, előfordul néhány tévedés, melyeket az újabb kiadások már kijavítanak.

Az eredeti versek tipográfiai elrendezését mindketten szintén hűen adják vissza. Laforgue-nál azonban van néhány tudatos változtatás. A *Ne csukjátok be az ajtót* c. vers második sorát például két sorra bontja:

Shut not your doors to me proud libraries,
For that which was lacking on all your well-fill'd shelves, yet needed most, I
bring, (Laforgue 1995: 348.)

Ne fermez pas vos portes, orgueilleux libraires,
Car ce qui manquait sur vos rayons bien remplis, mais dont on a bien besoin,
Je l'apporte, (Laforgue 1995: 349.)

A *Je l'apporte* (*I bring*) kijelentés ily módon a francia változatban nagyobb hangsúlyt kap. Laforgue szabadverselőként gyakran él majd ezzel a kiemelő eszközzel: nagyon hosszú sorait időnként nagyon rövidек követik. Az 1918-as Gallimard kiadás már a téves, *orgueilleux libraires* fordítást *orgueilleuses bibliothèques*-re javítja (Whitman (1918) 1993: 8).

Laforgue fontosnak tartja az eredeti versek stílusának tiszteletben tartását. Igyekszik visszaadni az eredeti szövegek dinamizmusát, megőrzi a különböző párhuzamos és ismétlődő szerkezeteket. Idézzünk egy rövid részletet az *Egy nő vár reám* c. versből, amelynek kapcsán egyébként Laforgue ezt írta barátjának, Gustave Kahn-nak: „Ez a kötet egyik legszebb darabja. Azt hiszem, nagyon szerencsésen sikerült lefordítanom” (Laforgue 1995: 860).

I see that they understand me, and do not deny me,
I see that they are worthy of me, I will be the robust husband of those women.
(Laforgue 1995: 354.)

Je vois qu'elles me comprennent et ne se détournent pas.
Je vois qu'elles sont dignes de moi. C'est de ces femmes que je veux être le solide
époux. (Laforgue 1995: 355.)

A gyakori felsorolások (főnevek, melléknévek) ugyancsak változtatás nélkül jelennek meg a fordításokban. Az alábbi példa szintén az előbb idézett versből származik:

I am stern, acrid, large, indissuadable, but I love you, (Laforgue 1995: 356.)

Je suis austère, âpre, immense, inébranlable, mais je t'aime, (Laforgue 1995: 357.)

A fordítások rövid összevetésén túlmenően alapvető célkitűzésem az volt, hogy Whitman *Fűszálak* (*Leaves of Grass*) c. kötetének Laforgue költészetére és a XIX. sz. végi francia szabadvers-technikára gyakorolt hatását felmérjem. Már említettem, hogy Whitman csak egyike a lehetséges forrásoknak, mint ahogy Laforgue sem állt egyedül újító törekvéseivel.

Az angol-amerikai és francia szabadversek metrikai összevetését, amire most nem tudok kitérni, a verselési rendszerek különbsége mellett az is megnehezíti, hogy a francia szabadverset (leegyszerűsítve) az alexandrinus felbomlásával szokták magyarázni (Roubaud 1978), a metrikus verstől pedig a következő (sokszor vitatott) kritériumok alapján különböztetik el: nem szótagszámláló, nem rímes, minden egyes sor szemantikai-szintaktikai egység, azaz nincs *enjambement*. Minthogy az angol verselés nem szillabikus, hanem hangsúlyos (hangsúlyváltó), másrészt rímtelen sorok (*blank verse*, magyarul drámai jambus) századok óta léteznek, a *Fűszálak* újdonsága más természetű, mint a francia szabadversé.

További problémát jelent, hogy valamennyi XIX. sz. végi szabadvers, így Laforgue *Utolsó versei* (*Derniers vers*) is, *versszerű* vagy *mértékörző* szabadversek. Ez azt jelenti, hogy „szabad” voltuk ellenére tele vannak szabályos, vagy szabályosnak ható (kötött sorfajú, rímelő) prozódiai egységekkel.

Hagyományos(nak tűnő), „jambikus lüktetésű” verssorok időnként a *Fűszálak* költeményeiben is felbukkannak. Clive Scott (1990: 101) például az *Egyént énekelek* nyitósortát jambikus pentameternek (*iambic pentameter*) tekinti: *One's-Self I sing, a simple separate person* (Laforgue 1995: 346). A jambikus pentameter a leggyakoribb angol sorfajta volt, csaknem olyan szerepet töltött be, mint Franciaországban az alexandrinus.

Whitman versei leginkább a bibliai hosszúsoros szabadverssel (*verset*-vel) rokoníthatók, az óhéber zsoltárokat, vagy a középkori litániákat idézik. Kecskés András szabadvers-tipológiája szerint e szövegforma *mondathanglejtéses ritmuselvet* követ, melyet így jellemez: „Ez a ritmuselv a világköltészet egyik *legegyetemesebb* versformálási lehetősége, hiszen valamilyen beszéddallam minden nemzeti nyelvben érvényesül. A megvalósult szöveghangzás természetesen már az illető nyelvre jellemző *sajátos* vonásokat is tükröz.” (Kecskés 1981: 163)

A két szabadvers-technika (Whitman-i és Laforgue-i), alapvető különbségük ellenére, több lényeges ponton hasonlóságot mutat. Minthogy Laforgue a fordításokkal egyidőben mond le korábbi kötete (*Des Fleurs de bonne volonté*) lazított verseinek publikálásáról, és kezd egy új, „egészen más” kötet írásába (melynek szabadversei 1886 szeptemberétől jelennek meg a *Vogue*-ban), indokolt az egyezések esetében Whitman hatásának a feltételezése.

Ami a szövegek vizuális képét illeti, közös vonás, hogy a verssorok nagybetűvel, a baloldali margónál kezdődnek. A lazított versről a szabadversre való átmenet Laforgue-nál is a versek és a verssorok meghosszabbodásával jár. Leghosszabb sora 19 szótagból áll, korábban a 12 szótag felső határnak számított. Whitman-nél nem ritkák a 25–30 szótagos vagy még hosszabb, a lapszélességet is túllépő sorok. A versek megjelenési formájához a sorképzés mellett hozzátartozik az írásjelhasználat is: mindkettőjüknél

szembetűnő a felkiáltójelek nagy száma, ez egyúttal a versbeli mondatok uralkodó modalitástípusát is jelzi. Whitman patetikus megszólításai gyakran magasztossá, ünnepélyes hangvételűvé teszik a verseket. A megszólítások, indulatszavak Laforgue-nál többnyire beszélt nyelvi hatásként jelentkeznek.

Whitman hosszú sorai túlnyomórészt egy mondatnak, vagy tagmondatnak felelnek meg. A metrikai és szintaktikai egységek egybeesését a francia szabadvers első teoretikusai is megkövetelték, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az *enjambement*, bár ritkábbá vált, nem tűnt el teljesen.

A *Fűszálak* verseinek alapvető szövegszervező elve a párhuzamos mondat szerkesztés vagy gondolatritmus. A lexikai ismétlésekkel kombinált párhuzamos szerkezetekben a változatlan elemek egymás alatt helyezkednek el. Térbeli megfelelésük szemantikai paralelizmust sugall. Az ismétlések, paralelizmusok széleskörű alkalmazása (például a kezdő, anaforikus ismétlődés), akárcsak a katalógusszerű felsorolások nemcsak Laforgue szabadverseit jellemzik, hanem a XX. századi szabadversek általános vonásának tekinthetők.

E rövid összevetés azokra a pontokra összpontosított, ahol Whitman Laforgue szabadverseire – ill. közvetítésével a legelső francia szabadversekre – gyakorolt hatása egyértelműen kimutatható. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a két költőt elválasztó különbségek, elsősorban a fentiekben nem tárgyalt tematikai, de formai szinten is, jelentősek. A whitman-i hosszúsoros szabadvers (*verset*) első igazi követői Franciaországban Paul Claudel és Blaise Cendrars lesznek.

Források

- Laforgue, J. 1995. *Oeuvres complètes II*. Lausanne: L'Age d'Homme.
 Whitman, W. (1918), 1993. *Poèmes. Feuilles d'herbe*. Paris: Gallimard.
 Whitman, W. 1964. *Fűszálak. Összes költemények*. Budapest: Magyar Helikon.

Irodalom

- Bernard, S. (1959) 1994. *Le poème en prose de Baudelaire jusqu'à nos jours*. Paris: Librairie A.-G. Nizet.
 Erkkilä, B. 1980. *Walt Whitman among the French. Poet and Myth*. Princeton: Princeton University Press.
 Grojnowski, D. 1988. *Jules Laforgue et l'originalité*. Neuchâtel: A la Baconnière.
 Kecskés A. 1981. *A vers hangzásvilága*. Budapest: Tankönyvkiadó.
 Lawder, B. 1993. *Vers le vers*. Paris: Nizet.
 Roubaud, J. (1978) 1988. *La vieillesse d'Alexandre*. Paris: Ramsay.
 Scott, C. 1990. *Vers libre. The emergence of Free Verse in France (1886–1914)*. Clarendon Press: Oxford.

A határozatlan névelő és a határozatlan kategória a franciában és a magyarban

Vágási Margit

A francia és a magyar nyelv eltérő eredetük ellenére, a névelős nyelvek típusába sorolható. Köztudott, hogy a névelő mint grammatikai kategória a nyelveknek csak mintegy a felében fejlődött ki. A névelővel nem rendelkező nyelvek más eszközök segítségével fejezik ki azt, amit a névelős nyelvek a névelő használatával. A névelő megléte illetve hiánya az egyes nyelvekben nem hozható kapcsolatba azok fejlettségi fokával. Attól, hogy a magyarban és a franciában van névelő, e nyelvek nem tekinthetők fejlettebbnek, mint pl. az orosz vagy más névelő nélküli nyelvek.

A finnugor nyelvek közül egyedül a magyar rendelkezik névelővel. Ezzel szemben valamennyi neolatin nyelvben van névelő, annak ellenére, hogy a vulgáris latin, amelyből kifejlődtek nem ismerte a névelő kategóriáját.

A névelő funkcionális-szemantikai szempontból a determinánsok osztályába tartozik, a determináció kifejezésének legegyszerűbb eszköze, a főnévi csoport bevezetője (Baylon, Fabre 1978, Kugler 2000).

A determinánsok – így a névelők is – szemantikai kontrasztokat fejeznek ki, pl. határozottság/határozatlanság, egyediség/általánosság, és aktualizálják a főnevet, amelyet bevezetnek, amellyel nominális szintagmát alkotnak. A névelő alapvető tartalmi funkciója a köznevek aktualizálása (Kacnelson 1983, Maingueneau 1996), azok határozott, illetve határozatlan jellegének a jelölése.

Mind a magyarban, mind a franciában van határozott és határozatlan névelő, azonban a két rendszer szembeszökő aszimmetriát mutat funkcionális-szemantikai és paradigmatiszóns síkon egyaránt. Ha általánosságban akarjuk meghatározni a névelők funkcióját a magyarban és a franciában elmondhatjuk, hogy alapján véve a *határozott* névelő mindkét nyelvben a hozzátartozó főnév jelentéstartalmának a határozottságára mutat rá. Azt jelzi, hogy az általa determinált főnév a beszélgetés során már felmerült, azaz ismert élőlényt vagy dolgot jelöl. Írott nyelv esetében vagy a szövegben már előzőleg említett vagy a szövegen és szituáción kívüli tényezőkből megismert dologról vagy élőlényről van szó:

Olvastam a könyvet (amelyről beszéltél).

J'ai lu le livre (dont tu m'avais parlé).

Le ciel est bleu / Az ég kék.

A **határozatlan** névelő mindkét nyelvben azt jelöli, hogy az általa determinált nominális szintagma a közlésben még nem került említésre, a szituációból és/vagy a szövegből nem ismert, azaz ismeretlen személyről vagy dologról van szó: *Un homme entra dans la salle / Egy férfi lépett be a terembe.* A határozatlan névelős közléselem a

második említésnél már határozott névelővel jelenik meg, hiszen ismertté vált: *L'homme enleva son chapeau / A férfi levette a kalapját.*

Megállapítható, hogy a határozott és határozatlan névelők szemantikai funkcióját tekintve hasonlóságról beszélhetünk a magyar és a francia nyelvben. Ugyanakkor, *morfológiai és paradigmatis* sikon jelentős különbségek figyelhetők meg a magyar és a francia névelők között. Ezek az eltérések nagymértékben befolyásolják a két nyelv névelőhasználatát. A francia névelő nem csak a determináció eszköze, hanem fontos grammatikai kategóriákat jelöl, nevezetesen a *nem-* és a *számkategóriát*: *le livre/a könyv, la table/az asztal, les livres/a könyvek, les tables/az asztalok*. A francia névelők fejlett morfológiával rendelkeznek, tipikus morfológiai kategóriaként viselkednek. A francia névelő úgy tekinthető, mint egy adott szófajhoz, a főnévhez való tartozás formális mutatója (Kacnalszon 1983).

A magyar nyelvben nincs grammatikai nem, a szám kategóriája pedig a névelőben nem jut kifejezésre: *a könyv, a könyvek*. A magyar határozatlan névelőnek nincs többes számú alakja, azaz zéró szinten van jelen: *egy/Ø – egy könyv/Ø könyvek*. Laczkó (2000: 48) megjegyzi, hogy az ún. zéró morféma funkcionális rendszertag, megkülönböztető értéket képviselő nulla.

Paradigmatikus sikon egy komplex, fejlett morfológiával rendelkező francia névelőrendszer (*le, la, les/un, une, des; du, de la*) áll szemben egy morfológiailag differenciáltnak nem nevezhető (*a, az/egy*) kétpólusos magyar rendszerrel, amelynek második tagja (*egy*), csak egyes számban használatos, és akkor is gyakran zéró morfémával váltakozik. Ezt a megállapítást jól illusztrálják az alábbi táblázatok:

1. A magyar és francia névelők paradigmatis rendszere

	Határozott	Határozatlan	Részelő	Zérus
Francia	le, la, les	un, une, des	du, de la (des)	(+)
Magyar	a, az	egy –	–	+

2. A francia névelő paradigmatis és morfológiai rendszere

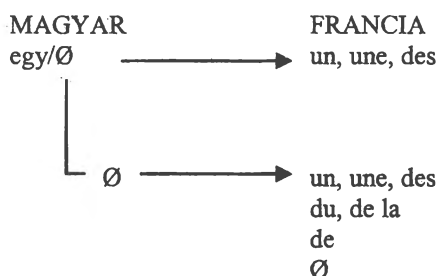
Francia névelők	Határozott	Határozatlan	Részelő	Zérus
Hímnem egyes szám	le, l'	un	du, de l'	(+)
Nőnem egyes szám	la, l'	une	de la, de l'	(+)
Többes szám	les	des	(des)	(+)

3. A magyar névelők paradigmatis és morfológiai rendszere

Magyar névelők	Határozott	Határozatlan	Zérus
Egyes szám	a, az	egy	+
Többes szám	a, az	–	+

A már említett különbségek mellett külön figyelmet érdemel a francia részelő névelő, melynek magyar nyelvi ekvivalense a zéró névelő. Bár a partitív elnevezés a névelő geneziséét tekintve helytálló, azaz történetileg motiváltnak tekinthető, a mai francia nyelvben megváltozott a funkciója és a jelentése. Ugyanaz a szerepe, mint az *un, une, des* alakoknak, csakhogy míg ez utóbbiakat a megszámlálható dolgot jelölő főnevekkel használjuk, a *du, de la* alakok a nem megszámlálható dolgot jelölő főneveket előzik meg. Egyes nyelvtnok elkerülik a „partitif” elnevezést is, azt az „indéfini”-vel helyettesítik (Pataki 1985). Azt lehet mondani, hogy a mai francia nyelvben a határozatlan és a részelő névelő morfológiai különbözőségük megőrzésével, szemantikai síkon kiegyenlítődték.

Ebből következik, hogy a magyar *egy* névelőnek, amely gyakran *zéró*val váltakozik, illetve a magyar *zéró* névelőnek többféle francia ekvivalense lehet:

Ezek a különbségek nem kis feladatok elé állítják a nyelvtnulót és a nyelvtnárt egyaránt. A nyelvoktatás-nyelvtnulás ezen szakaszában érdemes kontrasztív pedagógiai célú feladatokhoz folyamodni, mint pl. az alábbi kontrasztok:

FRANCIA	MAGYAR
1. <i>Il y a une voiture dans la rue.</i>	<i>Van (egy) autó az utcán.</i> <i>Ø Autó van az utcán.</i>
2. <i>Il y a des voitures dans la rue.</i>	<i>Vannak Ø autók az utcán.</i> <i>Ø Autók vannak az utcán.</i>
3. <i>Je bois du vin.</i>	<i>Ø Bort iszom.</i>
4. <i>Pierre a de la chance.</i>	<i>Péternek Ø szerencséje van.</i>
un, une, des du, de la	→ Ø
5. <i>Il n'y a pas de voiture(s) dans la rue.</i>	<i>Nincs Ø autó az utcán.</i>
6. <i>Je ne bois pas de vin.</i>	<i>Nem iszom Ø bort.</i>

7. Pierre n'a pas de chance.	Péternek nincs szerencséje.
de	→ Ø
8. Pierre a une chance énorme.	Péternek Ø óriási szerencséje van.
une	→ Ø
9. Ce n'est pas du vin.	Ez nem Ø bor.
10. Ce ne sont pas des gens intelligents.	Ezek nem Ø intelligens emberek.
du, de la	→ Ø
un, une, des	
11. Il a rencontré d'immenses difficultés (des difficultés immenses).	Ø Óriási nehézségekbe ütközött.
12. J'ai besoin d'énergie .	Ø Energiára van szükségem.
de + du,	→ Ø
de la, de l' = de	

Ami a határozatlan névelő szerepét illeti a határozatlan kategória kifejezésében a két nyelvben, a következő megállapításokat tehetjük:

1. A francia nyelvben a főnevek általában valamilyen determináns (névelő) segítségével jelennek meg a kommunikációban. A névelő (vagy más determináns) használata gyakorlatilag a köznév minden egyes említésekor kötelező. Tehát, ha a főnév által jelölt dolog határozatlan, a határozatlan névelő vagy más határozatlan determináns vállalja magára ennek a kifejezését. Kevés kivételtől eltekintve (*donner raison, avoir tort stb.*) a határozatlan determináns a határozatlan kategória kifejező eszköze.

2. A magyar nyelv, annak ellenére, hogy kifejlesztette a határozatlan névelőt, az esetek többségében nem tartja szükségesnek a határozatlanság ezzel való jelölését: ØKönyv van az asztalon/Il y a **un/des** livre(s) sur la table. ØAlmát vettem/J'ai acheté **des** pommes. ØAlmát eszem./Je mange **une** pomme. Illetve, ha a zéró morfémát funkcionális rendszertagnak nevezzük, akkor ez tekinthető a határozatlan kategória kifejező eszközének. Ebből az is következik, hogy a zéró névelőt, azaz a névelő elhagyását használati típusnak tekintjük.

3. A magyar ún. zéró névelő nemcsak az **un, une, des** alakok ekvivalense, hanem a **du, de la** formáké is:

*Je bois **du** café/ØKávét iszom.* Tagadó mondatok esetében a **de** morfémáé is: *Il ne bois pas **de** café./Nem iszik Økávét.*

4. Sőt, a magyar zéró névelő valamennyi francia névelőfajta ekvivalense lehet:

ØFodráshoz megyek/Je vais chez **le** coiffeur.

ØLakást veszek/J'achète **un** appartement.

ØVizet iszom/Je bois **de** l'eau.

5. Annak ellenére, hogy a magyar és a francia nyelv is a névelős nyelvek típusába tartozik a magyarban nem olyan szisztematikus a névelő használata, mint a franciában.

6. A választékos magyar nyelv általában kevesebb alkalommal használ határozott névelőt is, mint a köznapi nyelv. A határozatlan névelő gyakran elmarad. A határozatlan névelő gyakori használata a magyarban idegen nyelvi interferencia-hatás.

Irodalom

- Baylon, Ch., Fabre, P. 1978. *Grammaire systématique de la langue française*. Paris: Nathan.
- Kacnelson, Sz. D. 1983. A morfológiai kategóriák redukáló analízise. A névelő. In: Dezső L., Maszlov, J. Sz. (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Tankönyvkiadó. 323-327.
- Kugler N. 2000. A névelő. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 282-288.
- Laczkó K. 2000. A zéró morféma és a grammatikai kategóriák. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Maingueneau, D. 1996. *Syntaxe du français*. Paris: Hachette.
- N. Vágási M. 2002. *Névelőhasználat a francia és a magyar nyelvben*. PhD-értekezés (kézirat). Pécs.
- Pataki P. 1985. Le groupe nominal. In: Kelemen J. (szerk.): *Grammaire du français contemporain*. Budapest: Tankönyvkiadó. 83-177.

Kultúra-specifikus kifejezések fordításban

Vermes Albert Péter

1. Bevezetés

E tanulmány célja az, hogy Esterházy Péter *Hrabal könyve* című regényének angol fordítását (ford. Judith Sollosy) elemezve bemutassa, mi történik a fordítás folyamatában a kultúra-specifikus (vagyis a célovasó számára közvetlenül nem hozzáférhető tartalmakat hordozó) kifejezésekkel, rendszerezze az adatokat, és a relevancia-elmélet keretein belül kísérletet tegyen az eredmények magyarázatára. A következő kérdésekre keresem a választ: (1) Hogyan érhető tetten a fordítói stratégia a kultúra-specifikus kifejezések esetében alkalmazott fordítási műveletekben? (2) Miként magyarázható egy adott művelet alkalmazása egy adott kontextusban?

2. Elméleti háttér

Amikor a kommunikátor létrehoz egy stimulust annak szándékával, hogy egy bizonyos feltevés-halmazt közvetítsen a közönség felé, akkor ezzel mintegy ígéretet tesz arra, hogy a stimulus egyrészt a kívánatos hatásokat fogja eredményezni, másrészt pedig arra, hogy ezek elérése nem fog a feltétlenül szükségesnél több erőfeszítést igényelni a közönségtől. Ez a követelmény a rámutató-következtető kommunikáció alapelve, amelyet Sperber és Wilson (1986) a **relevancia** elvének neveznek, és így definiálnak: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja” (Sperber–Wilson 1986: 158)¹, ahol az optimális relevancia azt jelenti, hogy a stimulus olyan **kontextuális hatásokat** eredményez, melyek érdemesek a közönség figyelmére, továbbá pedig hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy **feldolgozási erőfeszítést**.

Kontextuális hatás akkor keletkezik, amikor egy kontextusban az új információ megerősít vagy felvált egy régi feltevést, illetve amikor egy meglévő kontextuális feltevéssel együttesen valamilyen kontextuális implikációt eredményez. A stimulusnak adott kontextusban történő feldolgozásához szükséges erőfeszítés számos tényező függvénye. Wilson (1992: 174) szerint ezek közül a három legfontosabb: a stimulus komplexitása, a kontextus hozzáférhetősége és a következtetési erőfeszítés mértéke, mely a stimulus kontextuális hatásainak kimunkálásához az adott kontextusban szükséges.

A relevancia-elméletben feltevésen fogalmaknak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazságfüggvény jellegű **logikai bejegyzés**, amely lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de akár üres is, valamint egy **enciklopédikus bejegyzés**, mely a fogalommal társított különböző féle (propozicionális és nem-propozicionális) reprezentációkat tartalmaz (pl.

¹ A szakirodalmi idézeteket a szerző fordította magyarra.

személyes vagy kulturális hiteket) (Sperber–Wilson 1986: 83–93). Egy feltevés tartalma ebben az elméleti keretben az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber–Wilson 1986: 89).

Egy megnyilatkozás értelmezése tehát azt jelenti, hogy a közönség a stimulust egy kontextuális feltevés-halmazzal kombinálva (a szűk értelemben vett **kontextus**) következtet a kommunikátor által szándékolt jelentésre. Hogy ez bekövetkezzen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben félreértelmezhetné a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallana. Amikor teljesül a fenti feltétel, **elsődleges kommunikációs szituációról** beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális felvételek halmaza eltér a kommunikátorétól, azt **másodlagos kommunikációs szituációnak** nevezzük (Gutt 1991: 73). Ez utóbbinak a kialakulását valószínűvé teszi például, ha a kommunikátor és a közönség két különböző szocio-kulturális közeg képviselői (széles értelemben vett **kontextus**), vagyis amikor kifejezett különbség van az általuk táplált háttérfelvételek és a körülményeik között, amelyekből nagyjából összeáll az egyén **kognitív környezete** (Sperber–Wilson 1986: 39). A **kultúra-specifikusság** így azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének. Ezek azok a kifejezések, melyeket **kultúra-specifikus kifejezéseknek** fogok nevezni.

A fordítást olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a másodlagos kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, mely az adott körülmények között a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredetivel. Vagyis a relevancia elve a fordításban az **optimális hasonlóság** felvételeként nyilatkozik meg: a fordítás „(a) feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel [...] és (b) e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével” (Gutt 1991: 101).

3. Fordítási műveletek és stratégiák

Mint láttuk, a relevancia-elmélet kétféle jelentéstípust társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a kifejezés tartalmából mely elemeket sikerül megőrizni, négy alapvető konfigurációt különíthetünk el, s ez alapján a fordítási műveleteket négy alapvető kategóriába sorolhatjuk, melyeket a következőképpen definiálok:

(1) Az **átvitel**, amikor a forrásnyelvi kifejezést eredeti alakjában illesztjük be a célszövegbe, ami által lehetővé válik, bár nyilvánvalóan a feldolgozási erőfeszítés megnövekedése árán, minden jelentéstartalom megőrzése a célszövegben, amelyek egyébként nem lennének hozzáférhetők a célnyelvi kulturális kontextusban.

(2) A szoros értelemben vett **fordítás** (tükörfordítás), amely az eredeti kifejezés valamely „szótári ekvivalensének” használatát jelenti a célszövegben (pl. magyar *ser* helyett angol *beer*). Relevancia-elméleti megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel, amely az eredeti logikai tartalmát

megőrizve ugyanazoknak a releváns analitikus implikációknak a számítását eredményezi a célszövegben, mint az eredeti kifejezés a forrásszövegben.

(3) **Behelyettesítésen** azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi kifejezést olyan célnyelvi kifejezés helyettesíti, melynek más ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus feltevéseket valamilyen formában megőrzi (pl. magyar *keserves* helyett angol *lamenting song*, magyar *Petőfi* helyett angol *the poet Petőfi*). Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek az alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés szintjének optimalizálására való törekvés motiválja.

(4) **Modifikációnak** azt a műveletet nevezem, melynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl (pl. magyar *harisnyaszemfelszedő* helyett angol *shoe repair shop*). Ez esetben egyértelműen a feldolgozási erőfeszítés minimalizálásának igénye áll a háttérben.

Általában véve tehát úgy tűnik, hogy az átvitel és a fordítás műveletének alkalmazását elsősorban a kontextuális hatások megőrzésének szándéka, míg a behelyettesítés és a modifikáció alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására irányuló törekvés motiválja.

A szakirodalomban két alapvető **fordítói stratégia** megkülönböztetése szokásos. Venuti szavaival élve, a honosítás egy asszimilációs megközelítés, mely a célkultúra domináns értékeihez igazodik, míg az idegenítő stratégiát „az uralkodó hazai értékektől való eltérés által a nyelvi és kulturális különbségek megőrzésének impulzusa motiválja” (Venuti 1998: 241). Ilyen értelemben egy honosító fordítás megváltoztatja vagy eltünteti a célkultúra számára idegen feltevéseket, egy idegenítő fordítás viszont ezek megőrzésére törekszik, ezáltal lehetővé téve olvasója számára az eredeti szöveg szándékolt interpretációjához való hozzáférést, még akkor is, ha ez nagyobb erőfeszítést követel az olvasótól. Nyilvánvalónak tetszik, hogy az idegenítő stratégia megvalósításának eszköze a fordító kezében leginkább az átvitel illetve a fordítás, a honosító törekvés megvalósításának eszköze pedig elsősorban a behelyettesítés és a modifikáció lehet.

4. Az esettanulmány

A forrásszövegben előforduló különböző kultúra-specifikus kifejezéseket célszövegbeli ekvivalensükkel (ld. Catford 1965: 27) együtt rögzítettem oly módon, hogy a többször is előforduló kifejezéseket csak akkor vettem többször is számításba, ha a célszövegben több különböző ekvivalensük volt megfigyelhető.

1. táblázat

Az egyes műveletek alkalmazásának száma a különböző kategóriákban

KATEGÓRIA	ÁTVITEL	FORDÍTÁS	BEHELY.	MOD.	ÖSSZES
Személyek	37	0	20	4	61
Anyagi és szellemi termékek	4	12	12	5	33
Topográfia	17	4	11	0	32
Munka és szabadidő	1	5	6	3	15

KATEGÓRIA	ÁTVITEL	FORDÍTÁS	BEHEL.Y.	MOD.	ÖSSZES
Közigazgatás	2	4	6	1	13
Szituáció-séma	0	0	11	2	13
Történelem	4	2	7	0	13
Társas viszonyok	0	3	4	2	9
Mértékegységek	2	0	3	0	5
ÖSSZES	67	30	80	17	194

4.1. Átvitel

Az átvitel műveletének használata dominál a személyek és a topográfia kategóriájában, melyek a legnépesebbek közé tartoznak a műben. E kifejezéseket tekinthetjük a történet kulturális és fizikai színhelyének legfontosabb azonosítóiként, melyeket kevés kivételtől eltekintve átvissz a fordító (vagy bizonyos esetekben behelyettesít), hogy biztosítsa a színhelyre vonatkozó háttérfeltevések hozzáférhetőségét. Egy extrém esetben még az utcanév köznévi elemét is átvissz a fordító (*Váci utca*), feltehetőleg abból az elgondolásból kiindulva, hogy ez az utca Budapest külföldiek által leginkább ismert helyeinek egyike, és így feltételezhető, hogy részét képezi a célolvasó kognitív környezetének is. Más kategóriákban is találunk átvitt kifejezéseket (pl. *ÁVÓ*), melyek szintén mind hozzájárulnak az eredeti fizikai, időbeli és kulturális színhelyre vonatkozó kontextuális feltevések megőrzéséhez, vagyis joggal tekinthetők az idegenítő stratégia eszközeinek.

4.2. Fordítás

A fordítás művelete abban az esetben tűnik jó megoldásnak, amikor a kifejezés által eredményezett analitikus implikációk megőrzése fontosabb, mint az általa hordozott enciklopédikus tartalom, amely vagy nem ültethető át a célszövegbe anélkül, hogy számottevő feldolgozási erőfeszítés igényt ne generálna, vagy pedig más módon kompenzálható. Ilyen példák: magyar *maga* és *ön* helyett angol *you*, amelyek esetében elvész a beszélő és a hallgató közötti viszony minőségére utaló enciklopédikus feltevés. Hasonlóak a *társadalmi munka: community work* és *tanács: council* és *ellenforradalom: counter-revolution* párok, ahol, bár *maga* a fogalom ismerős lehet a célolvasó számára, nyilvánvaló veszteség a szocializmus korszakára vonatkozó specifikus feltevések hiánya az angolban, amelyek azonban némi extra feldolgozási erőfeszítéssel visszanyerhetők például az átvittelek révén megőrzött globális kontextuális feltevések aktiválásával. Vannak másrészt olyan esetek, amikor a fordítás művelete egy új fogalmat vezet be a célolvasó kognitív környezetébe. Erre példa a *paprikás krumpli: paprika-potato* pár.

4.3. Behelyettesítés

Amikor egy forrásnyelvi kifejezés olyan fogalomra utal, mely hiányzik a célkultúra kontextusából, helyettesíthető egy olyan célnyelvi kifejezéssel, mely az eredetihez hasonló enciklopédikus tartalommal bír, s ezáltal biztosítani képes a megnyilatkozás egészének relevanciáját ésszerű mértékű feldolgozási erőfeszítés mellett. A behelyettesítés

eredményezheti a fogalom részleges (magyar *parizer* helyett angol *bologna*) vagy teljes megváltozását (magyar (szakszervezeti) *bélyeg* helyett angol (union) *dues*).

Nem meglepő az a tény, hogy a behelyettesítés művelete dominálja a szituációsémák kategóriáját, hiszen ezek a sémák mutatják, hogy egy kultúra tagjai hogyan kategorizálják a lehetséges helyzetek széles skáláját. Ezek a sémák olyan mélyen gyökereznek az emberek gondolatvilágában, és olyan könnyen aktiválódnak a megfelelő kontextusban, hogy bármilyen változtatás bizonyosan nagymérvű feldolgozási erőfeszítés-többletet vonna maga után. Ennélfogva a fordító majd minden esetben behelyettesíti őket az angol kultúrára jellemző sémákkal (*pofonegyszerű: simple as a pie*), vagyis honosítást hajt végre. Hasonló okokból a társas viszonyokra utaló kifejezések is behelyettesíthetők (*fiam: dear*).

Gyakran behelyettesítődnek továbbá azok a topográfiai nevek, melyeknek létezik megfelelője a célnyelvben (*Duna: Danube*). Itt nyilván kisebb feldolgozási erőfeszítést igényel a referens azonosítása a célolvasó részéről, ha olyan kifejezés segíti ebben, amelynek enciklopédikus tartalma könnyen hozzáférhető számára. Ugyanezen okból a behelyettesítés uralkodó a teljes személynevek esetében is. Mivel a célolvasó kognitív környezete nem tartalmazza azt a feltevést, hogy a magyarban a vezetéknev megelőzi a keresztnévet, minden esetben az angolban megszokott fordított sorrendet használja a fordító (*Bárány Laci: Laci Bárány*), miközben a név elemeit eredeti alakban átviszi.

4.4. Modifikáció

Úgy tűnik, a modifikáció használatának két fő oka van. Kézenfekvő megoldás lehet például akkor, amikor egy fogalom egészében hiányzik a célkultúrából, és megőrzését nem teszi egyértelműen indokoltta a kontextuális hatások számának növekedése. Például az *önkéntes rendőr* kifejezés kimaradt a fordításból, mivel a célkultúrában nincs ilyen fogalom, és mert a fordító úgy döntött, hogy a kontextuális hatások terén bekövetkező veszteség ez esetben jobban tolerálható, mint a kifejezés esetleges áttünetéséből fakadó feldolgozási erőfeszítés-növekmény.

Egy másik tipikus eset, mikor valamely enciklopédikus feltevés hiányzik a célnyelvi kulturális kontextusból, és a kifejezést tartalmazó megnyilatkozás relevanciája úgy biztosítható a leginkább költséghatékony módon, ha a fordító modifikálja az eredetit, vagyis nem próbálja megőrizni a kérdéses enciklopédikus feltevést (pl. magyar *Bunkócska te drága* helyett angol *Silly Billy*).

5. Konklúziók

A példákat áttekintve azt láthatjuk, hogy az idegenítő megközelítés a személyekre és a topográfiára vonatkozó kifejezések esetében a legkifejezettebb, amelyeket többnyire átvisz a fordító, hiszen ezek alapozzák meg a történet kulturális és fizikai színhelyét illető kontextuális feltevéseket. A honosító megközelítés a szituációsémák esetében a legerősebb, amelyeket szinte kivétel nélkül behelyettesít a fordító, mivel ezek olyan mélyen gyökereznek az olvasó gondolkodásában, hogy bármely más megoldás valószínűleg irreleváns hatásokat eredményezne a feldolgozási erőfeszítés mértékének indokolatlan megnövekedése miatt.

Egészében véve ez a célszöveg a fordító óvatos törekvését tükrözi arra, hogy kiterjessze a célolvasó kognitív környezetét a forráskultúra felé, abban a reményben, hogy az olvasó hajlandó befektetni a szükséges erőfeszítést, ugyanakkor pedig arról is gondoskodva, hogy ennek az erőfeszítésnek a mértéke ne lépjen túl egy ésszerű szintet az adott másodlagos kommunikációs helyzetben. Végül is éppen ez az, amit az ember egy ilyen fordítástól elvár: az olvasók azért vállalkoznak idegen szerzők szépirodalmi műveinek fordításban való olvasására, mert új dolgokat szeretnének megtudni idegen kultúrákról, miközben persze azt is joggal elvárják, hogy a fordító segítségükre legyen ebben a ka-landban.

Források

- Esterházy P. 1990. *Hrabal könyve*. Budapest: Magvető Kiadó.
Esterházy P. 1993. *The Book of Hrabal*. Ford. Judith Sollosy. London: Quartet Books.

Irodalom

- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
Gutt, E-A. 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
Sperber, D. & D. Wilson. 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
Venuti, L. 1998. Strategies of Translation. In: M. Baker (ed.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 240–244.
Wilson, D. 1992. Reference and Relevance. In: *UCL Working Papers in Linguistics* Vol. 4. London: Department of Phonetics and Linguistics, University College London. 167–191.

IV.

Lexikológia, lexikográfia

Az ukrán-magyar szótár lexikai germanizmusairól

Abonyi Andrea

A szókincs a nyelv legdinamikusabban változó része, tehát történetileg különböző rétegekből álló komplexum. Lexikális kölcsönzések minden nyelvre jellemzőek. Minden nyelv – kisebb vagy nagyobb mértékben – vesz át más nyelvekből idegen szavakat. Ez a népek történetének kezdete óta általános jelenség. Minden nyelvben az idegen hatásra megismert fogalom többnyire magával hozza idegen nevét, mely – amennyiben átveszi a befogadó nyelv bizonyos grammatikai sajátosságait – meghonosodik az átvevő nyelvben, mint jövevényszó. A jövevényszavak olyan idegen eredetű szavak, amelyek bizonyos fonetikai és morfológiai változásokon mennek keresztül, vagyis beilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe. Az átvétel erőssége, az átkerült szavak számaránya nagymértékben függ az idegen népekkel való érintkezés időtartamától, erősségi fokától, egyik népnek a másikra gyakorolt gazdasági és művelődési hatásának mértékétől. A szláv irodalmi nyelvek bonyolult irányú és változó intenzitású egymásra hatásának kutatása, a szókölcsonzés, az átadás-átvétel vizsgálata egyik legizgalmasabb területe a szlavisztikának.

A szláv nyelvekben megtalálható német jövevényszavak vagy közvetlenül a németből vagy más nyelvek közvetítésével kerültek be (magyar, latin, francia, olasz). Közös történelmükből kifolyólag a szláv nyelvterületek között nyelvi egymásra hatás áll fenn. A germánok kapcsolatba kerülve a szláv törzsekkel, már az összsláv nyelv korában hatást gyakoroltak a szlávok nyelvére.

PhD-dolgozatom témája a ruszin kiadványokban előforduló lexikai germanizmusok vizsgálata. A ruszin népnyelvű kiadványok kitűnő forrásai a különböző szóképzéltani kutatásoknak, illetve a német-szláv nyelvi kapcsolatok tanulmányozásának. E téma vezetett el a tanszékünkön elkészült ukrán-magyar szótár lexikai germanizmusainak vizsgálatához.

Az ukrán nyelvben a német nyelvi hatás főleg lengyel és cseh közvetítéssel, ill. közvetlen német-ukrán kapcsolat útján érvényesült. Első látásra is kitűnik, hogy az ukrán nyelv lexikai germanizmusainak meghonosodásában jelentős szerepet játszott a lengyel nyelv. Nyelvföldrajzi és extralingvális szempontokat tekintetbe véve ez érthető is, hiszen az ukránok, eltérően a lengyelektől közvetlenül nem érintkeztek a németekkel. A marginális ukrán-német nyelvi kapcsolatok alig-alig érvényesültek.

A nem szláv eredetű jövevényszavak az ukrán nyelvbe különböző történelmi korokban különböző módon kerültek be. A nyugat-ukrán területek elmaradott részei voltak az Osztrák-Magyar Monarchiának, így az iskola, a sajtó nyelve erős német, majd – a Monarchia szétbomlása után – lengyel befolyás alá került. A német lexikai elemek annyira szervesen épültek be az ukrán szóképzetbe mind hangtanilag, mind morfológiailag, hogy sok esetben elveszett az idegen hatás. Ilyenek pl.: *будувати, гамувати, коштувати, мусити, мордувати, керувати, мурувати, вага, варта, груба, келих, комин*,

ганчірка, крам, шафа, смак, рятунок, рама, кімната, картопля, крейда, будинок. A német szavak többek között az építészettel (*верстат, кельма, дамкрат, клейстер, клапан, крам, муфта, фуганок, шпунт, шланг, штукатур*), művészettel (*арфа, балетмейстер, камертон, капельмейстер, лейтмотив, танець*), könyvnyomtatással (*абзац, форзац, шрифт*), kereskedelemmel (*бухгалтер, вексель, касир, маклер, штраф*), különböző használati tárgyakkal (*галстук, фартух, футляр, ширма*) kapcsolatosak, valamint jelentős számban vannak harcászati kifejezések is (*бруствер, гаубиця, гауптвахта, ефрейтор, офіцер, солдат, фельдмаршал, фланг, штаб, штурм*).

A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke gondozásában megjelent ukrán-magyar szótárban is természetesen találunk lexikai germanizmusokat, hiszen a szótár 92 000 szócikket ölel fel, és így hűen tükrözi a történetileg kialakult ukrán szókészletet. Pl.: *абзац, агітувати, агукати, адреса, айсберг, арешт, барва, бинт, бленкер, блик, брандмауер, брандмейстер, бухгалтер, вахта, варта, вартувати, вер, ганок, гешефт, грунт, файний, фальш, фальшфейер, фара, фарба, фартух, фасувати, фак, факверк* stb.

Hosszabb távon az ukrán nyelv lexikai germanizmusait monografikusan kívánom feldolgozni, kitérve a német jövevényszavak hangtani, alaktani, szófajtani, illetve tárgyköri csoportosítására.

Az összegyűjtött germanizmusokat ábécé-sorrendben szócikkekbe szedtem. A címszót a német nyelvi alak követi, ezt pedig a magyar jelentés. Végül, ha a szótári adatbázis közölt példát, én is feltüntettem közülük néhányat. A szócikkeket nyelvészeti munkákra való hivatkozások zárják.

Lexikai germanizmusok az ukrán-magyar szótárban

арешт < ném. *Arrest* 'letartóztatás', 'elzárás', 'fogság': *бути в сидіти під арештом* letartóztatásban van; *посадити під арештом* letartóztat – UMSZA I. 49; TESz 1: 175, Горбач 321, Сопка 27 (vö. Abonyi 2001: 7; 2003: 18).

варта < ófném. *warta*, kfném. *warte*, ném. *Warte* '(jár)őr', 'őr', 'őrszem', 'őrzárat': *почесна варта* díszőrség; *бути в стояти на варти* őrszolgálatot teljesít – UMSZA I. 156; Слимак 607, TESz 3: 1094, BBB 292, Mollay 1989: 244, Mollay 1982: 551, Bárczi 317, Gerstner 38 (vö. Abonyi 2003: 18).

A TESz. szerint német eredetű szó; vö. ófném. *warta* 'kilátás'; 'les', 'örködés'; 'kilátóhely'; kfném. *warte*, ir. ném. *Warte* 'örhely'. A magyar *várta* elsősorban katonai szóként honosodott meg. A végződésre ld. *borosta, cérna, láda*. Régi nyelvi szó (TESz 3: 1095).

гелертер < ném. *Gelehrte* 'tudós' – UMSZA I. 378.

гешефт < ném. *Geschäft* 'üzlet' – UMSZA I. 378; TESz 3: 507, Слимак 607, Gerstner 32 (vö. Abonyi 2003: 19).

Német eredetű szócsalád. A *seft*-re vö. ném. *Geschäft* 'tevékenykedés', 'foglalatosság', 'üzlet', 'üzleti tevékenység', 'kereskedés'; baj.-osztr. *geschäft*, *gscheft* 'foglalatosság'; hazai baj.-osztr. *kšeft* 'tevékenység', 'üzlet'. A *seftel*-re vö. ném. *geschäften* 'működik', 'tevékenykedik', *gscheftn* 'serénykedik'. Ezek a német *schaffen* 'munkálkodik', 'szorgoskodik', 'tesz' ige családjába tartoznak. A szerb-horvát *kšeft* 'üzletelés', 'üzérkedés' szintén a németből való. A magyar szavak a németben mutakozó szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakultak. A szóeleji *ks~gs* bajor-osztrák átvételre mutat. A *seft*, *seftel* 'üzletel' a bizalmas társalgási nyelv szavai. A *seftel* 'működik' elavult (TESz 3: 507).

кельнер < ném. *Kellner* 'pincér' – UMSZA II. 444. (vö. Abonyi 2003: 19).

лейбик < baj.-osztr. *leibel*, ném. *leibl*, *laibl*, *laibli* 'lajbi', 'mellény' – UMSZA III. 20; TESz 2: 707, Горбач 322, Сопка 28, Слимак 605, BBB 291, Novák 51, Худаш 155, Horváth 123, Bárczi 317, Gerstner 23 (vö. Abonyi 2001: 10).

Német eredetű szó, valószínűleg többszörös átvétellel; vö. baj.-osztr. *leibel*, ném. *leibl*, *laibl*, *laibli* 'mellény'; 'egyfajta női fűző'; szász *laebl*, *laib* 'mellény'. Ez a német *Leib* 'test', 'törzs' származéka. Az átadó nyelvjárás elsősorban a bajor-osztrák lehetett, de valamennyi hazai német nyelvjárás, továbbá a szepesi és az erdélyi szász is számításba jöhet. Nyelvjárás szó (TESz 2: 707).

мельдувати < ném. *melden* 'jelent', 'jelez', 'vkinek tudomására hoz' – UMSZA III. 74; Слимак 607 (vö. Abonyi 2003: 19).

поштрафувати < ném. *strafen* 'megbírságot', 'megbüntet' – UMSZA IV. 332; Bárczi 317 (vö. Abonyi 2003: 20).

ранг < ném. *Rang* 'rang', 'fokozat': капитан першого рангу sorhajókapitány – UMSZA V. 15; TESz 3: 344, Gerstner 31 (vö. Abonyi 2003: 20).

A TESz. szerint német eredetű szó; vö. ném. *Rang* 'helyzet', 'fokozat', 'jelentőség'; 'katonai, hivatali fokozat'. Ez a francia *rang* 'sor', 'rend', 'rangsor', 'katonai rendfokozat' átvétele. Végső forrása az óalsófrank *hring* 'kör'. Etimológiailag összefügg *ringli*, *ringlispil* szavunkkal is. Az eredetileg konkrét 'hadsor' jelentésű francia *rang* a harmincéves háborúban katonai kifejezésként terjedt el; vö. ang. *rank*, ol. *rango* 'rang' (TESz 3: 344).

фальц < ném. *Falz* 'behajtás', 'horony', 'rovátka', 'falc' – UMSZA VI. 19; Gerstner 14.

фальшфейер < ném. *falsch* ('hamis', 'rossz'); *Feuer* ('tűz') 'jelzőtűz' – UMSZA VI. 19.

фарба < ném. *Farbe* 'szín', 'festék' – UMSZA VI. 21; Сопка 30, Слимак 606, Mollay 1982: 256, Mollay 1989: 245, TESz 1: 843, Gerstner 40 (vö. Abonyi 2001: 8).

Német eredetű szó; vö. ir. ném. *Farbe* 'szín', 'festék'; baj.-osztr. *farb*, *farw*, *far*, ném. *färb*. Etimológiailag összefügg a magyar *ferbli* német eredetijével. A rom. *fărbă* 'festék'; szb.-hv. *fărba* 'festék', 'szín'; szlv. *ba' rva*, cseh *barva*, szlk. *farba*, le. *barwa* 'szín', 'farba', 'festék', 'máz' közvetlenül vagy közvetve szintén az újfőnem. *farbe*-ből, illetve a kőfőnem. *varwe*-ből származik. A magyarba többszörös átvétellel került át. A 19. században részint a német katonai nyelv révén (a régi hadseregben a derékszíjat színezték, festették), részint a kártyások csoportnyelvén keresztül terjedt. A szóvégi német *œ* (írva *e*) > magyar *a* megfelelés hanghelyettesítéssel vagy latinositással magyarázható (TESz 1: 843).

фартух < ném. *Vortuch* 'kötény': шкіряний *фартух* bőrkötény – UMSZA VI. 21; Горбач 323, Сопка 30, Слимак 607 (vö. Abonyi 2001: 8).

фахверк < ném. *Fachwerk* 'vázasszerkezet' – UMSZA VI. 22.

фіранка < ném. *Vorhang* 'függöny' – UMSZA VI. 29; Novák 51, Слимак 607, Горбач 323, Mollay 1989: 245, Horváth 70, TESz 1: 918, Gerstner 15 (vö. Abonyi 2001: 8).

A német *Vorhang* különböző alakváltozatainak átvétele: *Fürhang*, *Vorhang*. A németben a *Für* ~ *vür* előtagú elem a korábbi, a sváb-bajor nyelvújításokban őrződött meg, de az újabb időkben az irodalmi jellegű *Vorhang* itt is előtérbe nyomult (Horváth 1978: 70).

фєєрверк < ném. *Feuerwerk* 'tűzijáték' – UMSZA VI. 23 (vö. Abonyi 2003: 20).

фортель < ném. *Vorteil* 'fogás', 'fortély', 'trükk': викинути *фортель* csínyt követ el – UMSZA VI. 34; Bárczi 270, BBB 535, Mollay 1982: 278, TESz 1: 504, Mollay 1989: 245, Gerstner 16 (vö. Abonyi 2001: 8).

форшмак < ném. *Vorgeschmack* 'előíz', 'kóstoló' – UMSZA VI. 34.

шарнір < ném. *Scharnier* 'csuklópánt', 'sarokvas', 'zsanír': на *шарнірах* zsanéros – UMSZA VI. 120.

шатирувати < ném. *schattieren* 'vonalkázással árnyékol', 'satíroz' – UMSZA VI. 121; TESz 3: 500, Gerstner 32.

A TESz. szerint német eredetű szó; vö. ném. *schattieren* 'festményen, rajzon valamely részletet színezéssel, vonalazással árnyékol' (<:ném. *Schatten* 'árnyék', 'sötét terület', 'sötétség', 'árnyékolás'). A magyarba festészeti szakszóként került, a szó vége a német *-ieren* képzős igéknek megfelelő *-íroz* képzővel alakult. Főként szaknyelvi szó (TESz 3: 500).

швагер < ném. *Schwager* 'sógor' – UMSZA VI. 123; Mollay 1982: 502, Mollay 1989: 245, Слимак 607, TESz 3: 567, Gerstner 34.

Hazai korai újfelnémet eredetű; vö. korai újfelném. (Selmezbánya) 1365: *swager*; 1379: *swager*; 1521: *swoger*; 1418: *swoger*; 1529: *svoger* 'sógor'. A *rokon* heteronimája (MOLLAY 1982: 502). A TESz. szerint is német eredetű; vö. baj.-osztr. *schwangh* 'swoger', szlovákiai ném. *švōgr*, szász *schwōg* 'swog', bánsági ném. *švōr*, ir. ném. *Schwager* 'a másik házaspár fivére', 'a nővér férje', 'após', 'vő'; 'házasság révén szerzett rokon', 'barát', 'cimbor', 'pajtás' <megszólításként: iparos, legények egymás közt, diákok nem diákokkal szemben>. A német szó átvétele még: szerb-horvát *švogor*, cseh *švagr*, szlk. *švager*, *švavor*, le. *szwagier* 'sógor'. A magyarból valók: román *șogor*, szerb-horvát *šogor*. A magyar *sógor*, *soger*, *swó* változatok különféle, főként hazai német nyelvjárásokból való külön átvételből származnak. A szóeleji mássalhangzótorlódás kiküszöbölésének e típusára vö. *cérna*, *kotta*. A *sógor* a *rér* és a *süv* főneveket, a *sógorasszony*, *sógorné*, *sógornő* pedig az *ány*-ot kiszorították a használatból (TESz 3: 567).

шифон, шифоньер < ném. *Chiffon*, *Chiffonière* 'sifon'; 'fehérműs szekrény' – UMSZA VI. 133; TESz 3: 532, Gerstner 33 (vö. Abonyi 2003: 21).

Német eredetű szócsalád. A *sifon*-ra vö. ném., ausztriai ném. *Chiffon* 'sűrű pamutvászon'; 'vékony selyemszövet'. Ez a francia *chiffon* 'ócska rongy'; <gúnyos használatban> 'női ruhák, ruhadarabok' (<fr. *chiffe* 'értéktelen szövet') <arab *šiff* 'könnyű, átlátszó szövet' átvétele. A *sifonér*-ra vö. ném., ausztriai ném. *Chiffonière* 'fiókos szekrény', 'komód'. A német szó a franciából való; vö. fr. *chiffonier* 'rongyszedő'; 'kis fiókos szekrény', 'sifonér'. Ez a francia *chiffon* származéka. Mindkét szó átkerült több más nyelvbe is: vö.: ang. *chiffon*, ol. *chiffon*, or. *шифон*, cseh *šifón*, le. *szyfon* 'finom pamut- vagy selyemszövet', 'sifon'; vö. továbbá: ang. *chiffonier*, ol. *chiffonière*, or. *шифоньерка*, cseh *šifoner*, le. *szyfoniera*~*szyfonierka* 'fiókos fehérműs szekrény'. A román *șifon* 'ruhásszekrény' a magyarból való. A magyar *sifon* alakváltozatai közül a *fisony* hangátvetéssel keletkezett. A *sifonér* elavulóban lévő nyelvjárási szó (TESz 3: 532).

шлагбаум < ném. *Schlagbaum* 'sorompó' – UMSZA VI. 138.

шлафрок < ném. *Schlafröck* 'hálóköntös' – UMSZA VI. 138; Gerstner 33.

шлейф < ném. *Schleife* '(ruha)uszály' – UMSZA VI. 138; Сопка 31, Горбач 323, Horváth 198, Mollay 1982: 500, Mollay 1989: 245, TESz 3: 558 (vö. Abonyi 2001: 11).

A német *Schleife* (*Schlauff*, *Schlauf*) átvétele jelentésszűküléssel. A germán eredetű német szó családja és jelentésköre kiterjedtebb. A magyar alakváltozatok: *sleff*[el], *sleife*[l], *slep*, *slef*. A német megfelelők közül – alak és jelentés szempontjából – a legközelebb állnak a sváb *Schleiffe*[l], *Schleipfe* (Horváth 1978: 198).

шпацирувати < ném. *spazieren* 'sétál' – UMSZA VI. 145; Gerstner 41.

шпiонити < germ. *spähen* < ném. *spionieren* ‘kémkedik’, ‘szemlél’, ‘fűrész’, ‘nyomoz’ – UMSZA VI. 146; Horváth 203, TESz 3: 590, Gerstner 109 (vö. Abonyi 2003: 22).

Végső forrása a germán eredetű *spähen* ‘fűrészni’. A germán szó eljutott az újlatin nyelvekbe: ófrancia *espier* ‘kikémlélni’, ‘fűrészni’; fr. *espion* ‘kém’; ol. *spione*. Az olasz szó a 17. század elején átkerült a németbe katonai műszóként. A harmincéves háború idején terjedt el szélesebb körben. Nálunk – a harmincéves háború többi szakszavához hasonlóan később – feltehetően – a kuruc korszakban terjedt el. Az igealak *-íroz* végződése az *-ieren* magyar nyelvi megfelelője (Horváth 1978: 203).

шприц < ném. *Spritze* ‘fecskendő’; ‘injekció’: *мастильный шприц* olajozó, zsírozó fecskendő – UMSZA VI. 147; Gerstner 34.

шрапнель < ném. *Schrapnell* ‘srapel’ – UMSZA VI. 147; TESz 3: 593, Horváth 212 (vö. Abonyi 2003: 22).

A TESz. szerint nemzetközi szó; vö.: ang. *shrapnel*, ném. *Schrapnell*, fr. *shrapnel(l)*, ol. *schrapnel*, or. *шрапнель* ‘srapel’. Az angolból terjedt el, itt tulajdonnévi eredetű: H. Shrapnel (1761-1842) angol katonatiszt nevével azonos. Shrapnel alkalmazta először e lövedékfajtát a XIX. század elején. A személynevek köznevesülésére ld. *bojkott*, *makadám*, *priznic*, *röntgen* stb. A magyarba elsősorban a német közvetíthette. Az első szótagjában az *e*-s változat angol ejtémódot tükröz. A *srapner*, *slapnel* hasonulások forma. A *sapnel* típus a szóeleji *sr* feloldásával keletkezett (TESz 3: 593).

штанга < ném. *Stange* ‘(fém)rúd’; ‘súlyzó’: *бурова штанга* fűrőrúd; *рывок штанги* súlyemelés, szakítás – UMSZA VI. 149; TESz 3: 597, Слика 607, Сопка 31 (vö. Abonyi 2003: 22).

Bajor-osztrák eredetű szó; vö. baj.-osztr. *stangl*, *stangs*, ném. *stangl*, hazai baj.-osztr. *šta^{ngl}*, *štā^{ngl}* ‘rudacska’, ‘rúd’. Ez a német *Stange* ‘rúd’, ‘karó’, ‘pózna’, ‘rúd alakú csomagolás’ kicsinyítő képzős származéka. A magyar szó *li* végére vö. *kifli*, *nudli*. A 2. jelentés a bajor-osztrák *Salzstangel*-nek megfelelő magyar ‘sós stangli’ (sós rudacska, tézstafajta) kapcsolat alapján magyarázható. A bizalmas nyelvhasználat szava (TESz 3: 597).

штурмувати < ném. *stürmen* ‘megrohamoz’ – UMSZA VI. 153; Сопка 32 (vö. Abonyi 2003: 22).

єреп < ném. *Jäger* ‘vadász’; ‘őr’, ‘gondozó’ – UMSZA II. 117; Horváth 93, Gerstner 19 (vö. Abonyi 2003: 23).

Források

- Горбач О. 1969. Лексика говірки бачвансько-срімських українців. In: М. Мушинка (ред.) *Науковий збірник музею української культури в Свиднику 3*. Свидник. 320–324.
- Слимак В. 1983. Германізми в словниковому складі лемківського українського діалекту околиці Бардієва. In: І. Русинко (ред.) *Науковий збірник музею української культури в Свиднику 11*. Свидник–Пряшів. 603–609.
- Сопка Д. 1976. Варваризми німецького походження у нашій мові. In: *Творчосц. Рок II*, число 2. Нови Сад. 25–32.
- Худаш М. Л. 1961. Із спостережень над лексикою сучасного західноукраїнського колгоспного села. In: Крип'якевич І. П. – Гумецька Л. Л. (ред.) *Дослідження і матеріали з української мови. Том IV*. Київ. 155–164.
- Abonyi A. 2001. Немецкие языковые элементы в романе Василия Петрова «Русины». In: Zoltán A. (szerk.) *Studia Russica XIX*. Budapest: ELTE. 6–12.
- Abonyi A. 2003. Лексические германизмы в карпаторусинском литературном языке (На основе произведений И. Петровicia и И. Керчи). In: Zoltán A., Jászay L. (szerk.) *Studia Russica XX*. Budapest: ELTE. 17–23.
- Bárczi G. 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- BBB = Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J. 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest.
- Gerstner K. 1998. *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. (Nyelvtudományi Értekezések 145.) Budapest.
- Horváth M. 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest.
- Mollay K. 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig*. Budapest.
- Mollay K. 1989. *A német–magyar nyelvi érintkezések*. In: Balázs J. (szerk.) *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest. 231–290.
- Novák L. 1980. K otázke sociálneho rozvrstvenia a zániku lexiky mestského prostredia. In: J. Ružička – M. Štec (red.) *Dialektologický zborník I. – Jazykovedný zborník 5*. Bratislava. 51–55.
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3*. Budapest, 1967–1976.
- ÚMTSz = *Új magyar tájszótár 1–3*. Budapest, 1979–1992.
- UMSZA = Udvari István (szerk.): *Ukrán-magyar szótári adatbázis. I–VI. Glossarium Ukrainicum*. Nyíregyháza, 2000–2003.

Többsz nyelvű társalgási szótár hosszútávfutók részére

Bérces Edit

Bevezetés

Előadásomban egy tizenkétnyelvű szakmai társalgási szótár szerkesztése során szerzett tapasztalataimat ismertetem. A szakmai társalgási gyűjtemény *Ultra Conversations* címmel a tajvani 100 kilométeres ultrafutó világbajnokság résztvevőinek készült kísérleti jelleggel. Célja a kommunikáció megkönnyítése közvetlenül a versenyen, illetve az azt megelőző napokban, amikor a legnagyobb bábeli zűrzavarnak, izgalomnak és stressznek vannak kitéve mind a futók, mind edzőik. A nyolcvannégy számozott szituációra lebontott kifejezés-gyűjtemény a verseny *Beyond the Limitation* című kézikönyvében jelent meg. Íme öt példa nyolc nyelven (magyar, angol, német, holland, olasz, spanyol, cseh, orosz) a gyűjteményből:

1. Sajnálom, hogy nem döntötted meg a csúcsodat.

I'm sorry you didn't break your record.

Es tut mir Leid, dass du deinen Rekord nicht verbessern konntest.

Ik vind het jammer dat je je record niet hebt gebroken.

Mi spiace che tu non abbia batutto il tuo record.

Lamento no haber roto record.

Mrzí mě, že jsi nepřekonal svůj osobák.

Жаль, что ты не побил свой рекорд.

2. Hol vannak a frissítőzónák?

Where are the refreshment zones?

Wo sind die Verpflegungstationen?

Waar is de volgende verzorgingspost?

Dov' è il promissioo ristoro?

?Donde esten las zonas de abastecimiento?

Kde jsou osvěžovací zóny?

Где зоны для освежения?

3. Milyen gyakran pisilsz 100 kilométeren?

How often do you pee in a 100K?

Wie oft musst du waehrend eines 100km-Laufes pinkeln?

Hoe dikwijls moet je plassen een 100K?

Quanto spesso ha bisogno di andare al bagno in una 100K?

Que tan seguido orinas en una de 100km?

Jak často musíš na záchod při stovce?

Как часто ты ходишь в туалет на 100 километровой дистанции?

4. Tartsd ezt a tempót!

*Keep up this pace.**Halte dieses Tempo!**Hou dit tempo aan!**Mantine questo ritmo!**Manten el paso!**Drž si toto tempo.**Держи этот темп.*

5. Hol van a doppingvizsgáló?

*Where is the doping control room?**Wo ist die Doppingkontrolle?**Waar is de kamer voor de dopingcontrole?**Dove si fa il controllo dell'anti-dopping?**?Dónde esta sala de control de dopaje?**Kde je doppingová kontrola?**Где комната допинг-контроля?***A szótár bemutatása**

A szótárban a számozott szituációkból egy-egy dupla oldalon hat oszlopban hat-hat nyelv szerepel egymás mellett. A gyűjtemény azért tartalmaz teljes mondatokat és kifejezéseket, mert a használók nyelvtudása heterogén és csak így lehetséges, hogy bármely nyelv képviselői minden nyelvi párosításban és minden várható beszédhelyzetben ki tudják fejezni magukat, pl. gratulálni, segítséget kérni, együttérzést kifejezni, edzésnaplókat összehasonlítani.

Bár használói a kézhezvétel pillanatától fogva aktívan használták és *dictionary* gyanánt emlegették, ez a társalgási gyűjtemény csak a szó tágabb értelmében nevezhető szótárnak, hiszen nem szavakat, hanem mondatokat tartalmaz. Az *Ultra Conversations*-t a jövőben is hosszútávfutók, sőt ultrafutók használhatják, akik a maratoninál is hosszabb távon mérik össze tudásukat 50-, 100 kilométeren, 6, 12, 24, 48 órás bajnokságokon.

Kétségtelen, hogy a sport emberek milliói számára jelent szabadidős tevékenységet és eközben ugyanazt a sportnyelvet használják, amelyet a profi sportolók, bár valószínűleg annak legalsó, szakmai köznyelvi rétegét. A sportnyelvvvel kapcsolatban nagyon nehéz eldönteni, hogy az a szaknyelvek, vagy a csoportnyelvek kategóriájába tartozik-e.

Terjedelme alapján a kis szótárakhoz tartozik az *Ultra Conversations*. Értéke abban van, hogy a benne található viszonylag kevés szót és kifejezést a nemzetközi versenyeken legalább 80-90%-ban használják. Korpusza alapján ezt a tizenkétnyelvű társalgási gyűjteményt a szakszótárakhoz sorolom, mert kizárólag szakmabelieknek készült, sikeres használati lehetősége egy konkrét helyszínhez, a versenyhez kötődik, szókincsének egy része csak a bennfentesek számára egyértelmű. Itt hivatkoznék Fóris Ágota osztályozására is, aki szerint kétféle értelemben nevezhetünk egy szótárt szakszótárnak: a) ha a lexika osztályozásának szempontja miatt szűk szakmai érdeklődésre tarthat számot, b) vagy ha korpuszként az általánostól eltérő változat került kiválasztásra (Fóris 2004: 287). Az *Ultra Conversations* esetében az utóbbi értelemről van szó.

A szótár makrostruktúrájára jellemző, hogy lemmáinak rendezése egy meghatározott időrendet követ. Olyan sorrendben rendezi a kifejezéseket és mondatokat, ahogy azok a verseny napján előfordulhatnak.

A szótár összeállításának lépései és tanulságai

Az alábbiakban azok számára, akik saját kutatási területükön szeretnének hasonló jellegű szótárt összeállítani, tíz pontban foglalom össze a szakszótár elkészítésének lépéseit és tanulságait.

1. A forrás- és célnyelvek kiválasztása
2. A team összeállításának tervezése: nyelvész, informatikus és az angol szaknyelvet beszélő ultrafutók
3. A mondatok és szituációk összegyűjtése, egyszerűsítése és rendszerezése
4. A fordítók kiválasztása, fordítói utasítások meghatározása, a feladat kijelölése
5. A munka összehangolása és a nyelvi sorrend meghatározása
6. Szövegszerkesztési szempontok
7. Ellenőrzés
8. Kiadás
9. Felhasználás
10. Visszacsatolás, tanulságok és fejlesztési lehetőségek

1. Forrás- és célnyelvek kiválasztása

Mindenekelőtt meg kellett határoznom a forrásnyelvet, mely az angol, az ultrafutás *lingua franca*-ja. A cél és forrásnyelvek kiválasztását alapvetően három dolog határozta meg: 1. Milyen nyelvek képviseltetik magukat az ultrafutó világbajnokságon? 2. Mely nyelvek fordítását vagy lektorálását oldhatom meg magam? 3. Mely nyelvek képviselőinek (potenciális fordítók) munkanyelve az általam ismert nyelvek legalább egyike? A végeredmény: mandarin kínai, holland, német, francia, cseh, japán, spanyol, portugál, orosz, olasz, magyar, angol.

2. A team összeállításának tervezése

A team működéséhez szükség volt egy kiváló informatikusra, nyelvészre és szakemberekre, vagyis az angol szaknyelvet jól ismerő ultrafutókra.

3. A mondatok és szituációk összegyűjtése

A mondatok és szituációk összegyűjtése képzeletbeli szükségletelemzésből, rövid interjúkból és köznyelvi társalgási könyvek (Antal 1984, Horváth 1963, Scholz 1975, Sipos 1960, Véges 1990, Závodszy 1974) valamint nyomtatott és on-line sportglosszáriumok (Hepp 1960, Kósa 2000, Mónus 1999, Vertse 1999) tanulmányozásából állt. A köznyelvi társalgási könyvek az analóg mondatok elrendezésére adtak példát. Megállapítottam, hogy a többnyelvű szótárak szerkesztésében a nyelvek besorolása az egyik legnehezebben megoldható feladat. Ugyanez a probléma rögtön eltűnik, amint digitális feldolgozásra kerül a sor.

A képzeletbeli szükségletelemzés azt jelenti, hogy gondolatban lejátszottam a versenyen lehetséges kommunikációs helyzeteket, melyeket szintén képzeletbeli kronológiai sorrendbe tettem: üdvözlés, sporttársak formája iránti érdeklődés, panaszkodás, illetve

helyzetjelentés saját állapotomról, a várható időjárás előnyei és hátrányai, étkezési időpontok és helyszínek (rajt, pálya, WC-k, technikai megbeszélés, jókívánságok, doppingvizsgálat, eredményhirdetés). A gyűjtemény teljességéhez még figyelembe vettem a futókkal végzett interjúk eredményeit is.

A rövid interjúkat a legkönnyebben elérhető magyar és külföldi ultrafutókkal végeztem. A kérdés mindössze annyi volt, hogy sorolják föl azt az öt legfontosabb mondatot, illetve kérdést, melyet egy nemzetközi versenyen leggyakrabban tesznek fel. A válaszadók között voltak ausztrál, kanadai, magyar és belga futók és edzők is.

A prognosztizált szituációk megfogalmazásánál nemcsak az ultrafutó szakszókincset kellett figyelembe kellett vennem, hanem az ultrafutók társadalmának sajátosságait is, melyek nagyban meghatározzák a gyűjtemény mondatainak stílusát és regiszterét. Mivel a gyűjtemény csupán segédeszköz az ultrafutók kommunikációjának megkönnyítésére, csak a legszükségesebb nyelvi elemeket választottam ki. Ez magyarázza meg azt is, hogy miért soroltam föl sokkal több kérdést, mint kijelentést. Mint minden szakma, az ultrafutóké is nagyon speciális, könnyen behatárolható kérdések és válaszok körül forog, a kérdésfeltevés egyből indukálja a lehetséges válaszokat, melyek már akár nem verbális eszközökkel is megadhatók: pl. számok papírra vetése, zsebnaptár használata, szükség szerint gesztikulálás. (Pl. 14. sz. mondat: *Hánykor lesz a rajt?*) A rendszerezésre két megoldást láttam, melyet a jövőben az anyag digitális megjelentetésénél meg is lehet valósítani: 1. képzeletbeli kronológiai sorrend alapján 2. tematikus csoportosítás szerint. Végül a kronológiai sorrendet választottam.

4. A fordítók kiválasztása, fordítói utasítások meghatározása, a feladat kijelölése

A fordítók kiválasztása szoros összefüggésben van az 1. pontban említett kérdéssel. (nyelvek kiválasztása). A kiválasztás kritériumai: a forrásnyelv és a célnyelv biztos ismerete, írás- és gépeléstudás, direkt vagy indirekt kapcsolat az ultrafutással, elektronikus levelezési lehetőség, megbízhatóság és az önként felajánlott munkaórák. Ezek alapján a következő fordítókkal sikerült együttműködni (név, kapcsolat, ország, nyelv):

Pascal Le BAIL ultrafutó, informatikus, Ausztria- német

BÉRCES Edit ultrafutó, nyelvtanár, Magyarország – magyar, angol

Aki INOUE ultrafutó, edző, egyetemi oktató, Japán – japán

Pavel KOVAL, Irina Koval orosz ultrafutó, Oroszország – orosz

Frank KUO, ultrafutó, edző, versenyrendező és egyetemi oktató, Tajvan – mandarin kínai

Gerard STENGER, ultrafutó, veterán pilóta, IAU elnökhelyettes, Franciaország – francia

Alfredo PEREZ ultrafutó, nyelvész, Mexikó – spanyol

Tomas RUSEK ultrafutó, rendező, Csehország – cseh

Stefania SCABBARI, ultrafutó szaktolmács, hivatásos fordító, Olaszország – olasz

Marcelo SILVA ultrafutó-asszisztens, tolmács, építész, Brazília – portugál

Jan VANDENDRIESSCHE, ultrafutó és edző, Belgium – holland

Fordítói utasítások: miután összeállt a gyűjtemény gerincét alkotó nyolcvannégy szituáció angolul és magyarul, a megbízott fordítók azt az utasítást kapták, hogy az angol mondatokat úgy fogalmazzák meg és írják le a célnyelven, ahogyan azt ők egyébként is mondanák. A gyűjtemény ugyanis természetellenes módon a beszélt nyelvet rögzíti

írásban. Tehát a fordítók ne szó szerint fordítsanak, illetve ne magázzák a sporttársakat és kerüljék az írott nyelvre jellemző megoldásokat. Mindez roppant egyszerűnek tűnik mindaddig, amíg munkához nem látunk és olyan mondathoz nem jutunk, mint például: a 11. sz. kérdés: *Van nálad WC papír?*, amely adott esetben akár bizalmas kérést is kifejezhet. Itt rögtön megjelenik a fõnt említett tegezés kérdése, valamint az egészségügyi papír beszélt változata. De vehetünk példát a biztatás különböző formáira is: 22. *Nyomjad! Gyerünk!*, vagy az ultrafutás a speciális szókincsére: 18. *Hol vannak a frissítő zónák?* 26. *Milyen volt a nyugalmi pulzusod reggel?* 59. *Kérem a pulzusmérõmet!* 59. *Jeget kérek a sapkámba.*

5. A munka összehangolása és a nyelvi sorrend meghatározása

Az e-mail nélkül elképzelhetetlen lett volna tíz fordítóval kapcsolatot tartani a világ három különböző sarkában. A számítógép és az Internet szerepe tehát kiemelkedő fontosságú.

A nyelvi sorrendet végül a nyelvi rokonság, vagy földrajzi közelség (ld. cseh-magyar) alapján állapítottuk meg úgy, hogy a két végletet az angolnak és a kínainak tartottuk fenn: így angol, német, holland, francia, olasz, portugál, spanyol, magyar, cseh, orosz, japán kínai lett a végső sorrend. Ebben a felosztásban előre került a kilenc latin betűt használó nyelv, végére pedig a cirill betűs orosz, a japán (latin betűs átírással) és a mandarin kínai. Oldalanként három-három nyelv fért fel horizontálisan, amíg a mondatokat vertikálisan soroltuk fel.

6. Szövegszerkesztési szempontok

A műszaki szerkesztő egy-egy dupla oldalon helyezte el hat-hat oszlopban a mondatokat nyelvenként. A szótár áttekinthetőségét a mondatok számozottsága, a nyelvekét pedig oszlopokba rendezettsége biztosítja. A korpusz létrehozása ugyanolyan módszerrel történt, mint a hagyományos szótáraké. A fordítások megszervezésében és megszerkesztésében nyújtott segítséget a komputer. Tíz felkért önkéntes egy időben (Csehországtól Japánig) a világ egymástól legtávolabbi részein kapta meg a feladatot és küldte vissza a fordítást.

7. Ellenőrzés

Az ellenőrzést két úton végeztük: horizontálisan és vertikálisan. A horizontális áttekintéskor a tizenkét nyelvi változat egybeesésére koncentráltunk, amíg a vertikális vizsgálatnál az egy-egy nyelven belüli következetességre ügyeltünk (konstans szakszókincs és regiszter alkalmazása). A fordítások ellenőrzésénél jelentkeztek meglepetések, ilyen a tegezés-magázás kérdése. A fordítók egy része nem vette figyelembe a tegezésre vonatkozó utasítást, és vagy csak magázva (orosz), vagy tegezve és magázva (német, olasz) is fordította mondatokat. Ez a szociolingvisztikai probléma arra utal, hogy még a sporttársadalmon belül sem minden kultúrában fogadják el az általános tegezõdést. A továbbfejlesztett változatban lehetõséget adunk mindkét forma megjelentetésére. Meglepetést okozott, hogy a japán fordító latin betűs megoldást küldött a nem japán használókra való tekintettel, mely megkönnyíti a szótár használatát. Ritkán, de akadtak hibás megoldások is, amely arra utal, hogy az angol mondatokat egy-egy fordító félreolvasva. Ezek sürgõs javításra szorultak.

Érdekesség, hogy az ellenőrzés során egy sor nemzetközi szó általános, vagy gyakori használata merült fel. A legelterjedtebbek közül angol helyesírással mutatok be néhány példát. Tizenegy nyelven fordult elő: *massage, doping, coffee, e-mail, lemonade, bus, vitamin*, tíz nyelven: *vaseline, fantastic, kilometer*, kilenc nyelven: *pulse, record, mineral, chip, delegation, document*, nyolc esetben: *copy, urine, zone*, hat nyelven: *podium, result*, öt nyelven pedig a *personal, start, finish, toilet* szavak.

8. Kiadás

A kiadás és terjesztés problémájának szerencsés megoldása volt, hogy a szótár a rendezvény kiadványában jelent meg, melyet minden résztvevő kézhez kapott. Így a megjelenés időzítése is optimálisnak mondható. A futók végül megtarthatják a szótárt és a következő versenyen már könnyebben kezelhetik, esetleg tanulhatnak belőle.

9. Felhasználás

A felhasználókról, (futók, edzők és kísérők, rendezők, sportorvosok) feltételeztük, hogy minimális jártassággal rendelkeznek legalább egy számukra idegen nyelvben. Az egyes mondatok és párbeszédok számozása könnyíti a forrásnyelv és a célnyelv tételeinek beazonosítását azok számára, akik a tizenkét nyelv közül csak egyet bírnak. Külön figyelmet érdemelnek a kínai írásjegyek, amelyeket csak a tajvaniak, kínaiak és a japánok tudnak elolvasni. Számukra ez a kiindulási lehetőség az angol, illetve a többi nyelv irányába.

10. Visszacsatolás, tanulságok és fejlesztési lehetőségek

A visszacsatolás elsősorban szóban, másodsorban írásban történt és történik meg a felhasználók és a szerzők között. A tanulságokat a továbbfejlesztett kiadásokban vesszük figyelembe, ahol mindig a rendező ország és a nemzetközi szövetség (IAU) hivatalos nyelve kerül kiemelt helyre.

Andy Lovy, a Still Egyetem professzora a következőket állapítja meg a szótárral kapcsolatban:

„A világ első ultrafutó szótára nemcsak a futóknak és szekundánsaiknak, hanem a versenyrendezőknak és sportorvosoknak is komoly segítséget jelent. Ilyen többnyelvű kommunikációs segédeszköz nélkül rengeteg idő veszhet kárba, és számos félreértés történhet az ultrafutó versenyek alatt. Mivel egyre több sportvezető, orvos és rendező viszi magával zsebszámítógépét a nemzetközi versenyekre, érdemes lenne a szótár korpusza alapján számítógépes programot készíteni, mégpedig mielőtt más megvalósítja az ötletet. Nagy kincs ez a gyűjtemény az ultrafutó irodalom számára, mivel a leggyakoribb ultrafutó kifejezéseket és fordulatokat tartalmazza.”

Akahi Inoue, a Tokyo-i Orvostudományi Egyetem professzora szerint különösen az olasz, francia, spanyol, tajvani és török futókkal és edzőkkel nehéz kapcsolatot tartani szótár segítségével nélkül, mivel kevesen beszélnek angolul. Szerinte hasznos volna a többnyelvű szótár tartalmát a versenyhez kötődő kifejezéseken kívül egyrészt köznyelvi, másrészt orvosi fordulatokkal is kiegészíteni. Olaszországban volt példa arra, hogy japán

versenyző angol-japán kézisztár alapján próbálta tájékoztatni a csak olaszul beszélő versenyzőrost rosszulletéről.

Összefoglalás

A tizenkétnyelvű ultrafutó szótár a sportág nemzetközi versenyein leggyakrabban használt szakkifejezéseit és mondatait tartalmazza. Elsősorban olyan sportolók, edzők, versenyrendezők számára készült, akik bizonyos fokon beszélnek idegen nyelveken, de azoknak is segítséget nyújt, akiknek semmilyen nyelvi képzettsége nincs. Az első ultrafutó szótár kipróbálása a tajvani 100km-es világbajnokságon történt és annak hasznosságát a versenyen résztvevő szakemberek is elismerték. A tapasztalatok és tanulságok szellemében mind a kifejezés-gyűjtemény továbbfejlesztése, mind egy speciális többnyelvű ultrafutó szólista elkészítése folyamatban van.

Irodalom

- Antal M. et al. 1984. *Hogy mondjuk spanyolul?* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fóris Á. 2004. A szakszótárírás jelene és jövője. In: Bakonyi, I. *A soknyelvű Európa*. Győr: Széchenyi István Egyetem.
- Hepp F. 1960. *Hétnyelvű sportszótár. Atlétika*. Budapest: Terra.
- Hórváth M., Tomics L. *Szerb-horvát társalgás*. 1965. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Inoue, A. 2004. *E-mail levelezés*.
- Kósa, A. 2000. *The Caver's Multi-Lingual Dictionary*.
<http://rubens.its.unimelb.edu.au/~pgm/uisic/lexuni.html>
- Lovy, A. 2004. *E-mail levelezés*.
- Mónus A., et al. 1999. *Sportmenedzser szótár*. Budapest: Fair Play Sport.
- Sipos I. 1960. *Szlovák társalgási zsebkönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Scholz L. 1975. *Spanyol társalgás*. Harmadik kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Véges I. 1990. *Angol társalgási zsebkönyv*. Tizenegyedik kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vertse T. 1999. *MTB szótár*. <http://dragon.unideb.hu/~vertset/MTB/>
- Závodszy F. 1974. *Svéd társalgás*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Források

- Bérces E. 2003. *Ultra Conversations*. In: *Beyond the Limitation*. IAU. Chinese Taipei Road Running Association.

A New Headway sorozat szókészletének számítógépes feldolgozása

Csernoch Mária – Korponayné Nagy Ildikó

Bevezetés

Meglepő módon az utóbbi éveket leszámítva a nyelvkönyvek szókészletének megválasztása csak marginális szerepet kapott az idegen nyelvek oktatásában. Korábban sem a nyelvkönyvírók, sem a nyelvkönyveket használó tanárok nem tulajdonítottak jelentőséget a könyvek szókészletének. Ennek következtében a nyelvkönyvek megválasztásánál, vagy nem is volt szempont a szóanyag tesztelése, vagy ha igen, akkor is csak sokadrendű szerepet kapott a szóanyag, eltörpülve jelentősége a nyelvtan, a gyakorlatok, még néha a képek, színek mellett is (Grant 1994, Oxford és Scarcella 1994, Scurfield 2003, Carter és McCarthy 1991).

Napjainkra több olyan szempont is megfogalmazódott, amelyek felhasználhatók nyelvkönyvek szóanyagának tervezésénél. Ezen szempontok közül kettőt emelnénk ki: egy nyelvkönyvnek a leggyakoribb és a leghasznosabb szavakat kell tartalmaznia (Cunningsworth 1995, Scurfield 2003). A leggyakoribb szavak listája a számítógéppel segített szövegfeldolgozások korában számos forrásból is elérhető, így a nyelvkönyvek írói is fel tudják használni ezeket a gyakorisági listákat nyelvkönyveik szóanyagának tervezésénél. A szavak megválasztásához adott második szempont, a leghasznosabb szavak, már nem kezelhető és tesztelhető olyan egyszerű módon, mint a gyakoriság. A nehézséget az okozza, hogy a hasznosság sokkal inkább szubjektív fogalom, mint a gyakoriság. További szempontként említi még Cunningsworth (1995) és Yongqi (2003) is, hogy egy nyelvkönyvnek kurzusonként legalább ezer szót kell tartalmaznia, illetve amennyit csak lehet. Bármennyire is objektívnek tűnik a megadott szám, félrevezető is lehet, mivel ez a „varázslatos” ezer szó nem minden szinten és nem minden korosztálynál teljesíthető, illetve tanítható meg. További bizonytalanságra adhat okot az a felfogás, hogy „tanítsunk annyi szót, amennyit csak lehet”. Nem látjuk indokoltnak, hogy egy nyelvtanulónak több szót kelljen megtanulnia, mint amennyit egy anyanyelvi beszélő használ.

Módszerek

Vizsgálatainkban a NEW HEADWAY sorozat köteteinek szókészletét elemeztük. Azért esett a választás erre a sorozatra, mert borítóján azt találtuk, hogy a NEW HEADWAY sorozat a „...most trusted English course” (Soars és Soars 2003), amely a nyelvtanulás minden szintjéhez kínál könyvet.

Kísérleteinkhez a sorozat valamennyi kötetének – *Beginner, Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate, Advanced* – a teljes anyagát digitalizáltuk, és az így tárolt adatokat dolgoztuk fel. Külön-külön is elemeztük az egyes köteteket,

majd ezt követően elvégeztük az egymást követő könyvek összefűzését, és az így kapott hosszabb szövegeket is analizáltuk.

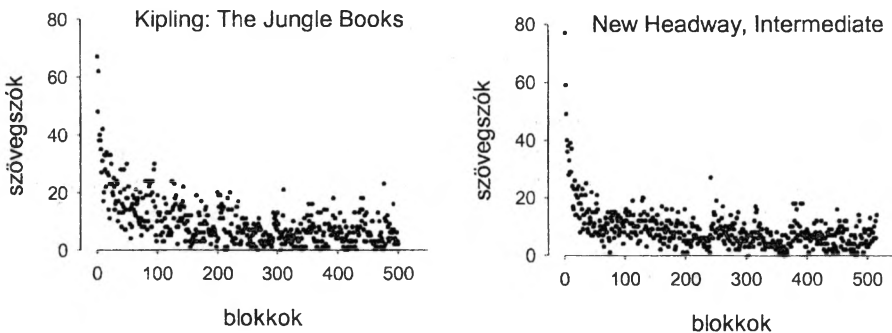
A szövegek elemzéséhez a teljes digitalizált anyagot száz szavas intervallumokra (blokkokra) daraboltuk fel, majd a rövid blokkokra bontott szövegeket további vizsgálatoknak vetettük alá. Minden egyes blokkban megszámoltuk és tárultuk a különböző szóalakok számát, majd azt is megnéztük, hogy a tankönyvírók milyen stratégiát használtak a szavak bevezetésére. A kapott eredményeket összehasonlítottuk hasonló hosszúságú irodalmi művekkel, vizsgálva, hogy egy tudatosan tervezett nyelvkönyv szókészlete, a különböző szóalakok bevezetésének szabályszerűsége mennyiben tér el egy regény, egy novella kötet hasonló paramétereitől.

Eredmények

Vizsgálataink során azt az eredményt kaptuk, hogy a nyelvkönyvek szókészlete, a különböző szóalakok megjelenésének szabályszerűsége nagyban hasonlít egy novella kötet szókészletéhez (1. ábra).

1. ábra.

**Kipling: The Jungle Books és a New Headway Intermediate könyvekben
a különböző szóalakok megjelenését leíró görbék**

Kipling *The Jungle Books* című novella kötetét egy hasonló terjedelmű *Headway* tankönyvvel hasonlítottuk össze. Az adatok azt mutatják, hogy a különböző szóalakok száma a két vizsgált anyagban szinte megegyezik mind számban (1. táblázat), mind elrendezésben (1. ábra). A szókészletet tekintve tehát nincs lényeges eltérés a két szöveg között. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy irodalmi mű legalább olyan hatékonyan alkalmazható a tanulók szókészletének bővítésére, a szavak ismételtetésére, mint egy erre a célra íródott esetek többségében kevésbé élvezetes nyelvkönyv. Korábbi kísérletek is arra engednek következtetni, hogy irodalmi művek olvasása hatékonyabban alkalmazható szótanulásra (Yongqi 2003), mint a nyelvkönyvek sok esetben véletlenszerűen választott, egymástól független témái, olvasmányai (Oxford és Scarcella 1994).

1. táblázat

Kipling *The Jungle Books* című művének és a *Headway Intermediate* szavainak összehasonlítása (lemma = blokk*100)

Cím	Blokk	Szóalak	Hapax legomena
The Jungle Books	516	4688	2064
Headway Intermediate	500	4803	2072

A nyelvkönyvek szavainak összeszámlálásából származó másik szembetűnő eredmény, hogy a várt, ezer szóalak/kötet értéknél lényegesen magasabb a kötetenkénti új szóalakok száma (2-3. táblázat). Még akkor is figyelemre méltóak ezek az értékek, ha nem végeztünk el a szavak lemmatizálását.

Számítógépes, számítógéppel segített szövegelemzéseknél mindig felmerül a kérdés, hogy az adott probléma megoldásához szükséges-e a szöveg lemmatizálása. A nyelvkönyvek szókészletének elemzése esetén is megfontolandó, hogy érdemes-e lemmatizálást végezni. Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvtanítás/tanulás számos fázisában a szavak különböző alakjai külön-külön is megjelennek a tanulók szótáraiban, akkor mi is eltekinthetünk a szöveg lemmatizálásától, mivel így a valóságot jobban tükröző eredményt fogunk kapni. Különösen igaz ez kezdő nyelvtanulóknál, akik nemcsak a szótári alakot tanulják, hanem bizonyos nyelvtani ismeretek hiányában a szavak ragozott formáját is. Számítalan olyan példát tudunk hozni, amikor a tanuló még nem ismeri a szótári alakot, de már párbeszédekben használja, olvasmányjaiból, filmekből, dalszövegekből ismeri a szó egy további alakját, pl. *born*, *satisfied*, *data*. Mindezeket figyelembe véve nem végeztük el a lemmatizálást, a szavakat olyan alakban számláltuk, ahogyan megjelentek a szövegben.

2. táblázat

A New Headway sorozat köteteiben előforduló szavak (lemmák), különböző szóalakok és egyszer előforduló szavak száma

Cím	Blokk	Szóalak	Hapax legomena
Beginner	163	1539	501
Elementary	239	2452	864
Pre-Intermediate	317	3309	1373
Intermediate	500	4803	2072
Upper-Intermediate	511	5646	2430
Advanced	513	6724	3274

A könyvekben szereplő szavak száma az *Intermediate* kötetig folyamatosan emelkedett, az utolsó három kötet azonban közel azonos számú szót tartalmaz. Nem találtuk indokoltnak a szavak számának ily módon történő rögzítését. Sokkal inkább elfogadható lenne az a megoldás, hogy a különböző szóalakok számának a megtartása mellett növelni a könyvek szavainak a számát, növelve ezzel az egyes szóalakok ismétlődésének a számát és, következésképp, csökkent az egyszer előforduló szavak számát is.

A kurzusonként megtanítandó ezer szót azonban valamennyi kötet lényegesen meghaladja és vannak esetek, amikor az ezer szóalak többszöröse található egy-egy könyvben. Érdekes még megjegyezni, hogy rendkívül magas az egyszer előforduló (2-3. táblázat), valamint azon szavak száma, amelyek tíznél kevesebb alkalommal fordulnak elő a teljes sorozatban. A szavak ismétlődésének száma azért rendkívül érdekes, mert számos kutatás megmutatta, hogy az egyszer, illetve kétszer előforduló szavak felére sem emlékeznek a tanulók, és legalább 7-8 alkalommal (szükséges vélemények 5-16 előfordulást említenek) kell egy szónak megjelennie ahhoz, hogy arra emlékezni tudjanak a tanulók (Yongqi 2003, Scurfield 2003, Oxford–Scarcella 1994). A sorozat végére 224500 szóval, 11648 különböző szóalakkal találkozik a nyelvtanuló, míg ezek közül 4636 egyetlen egyszer fordul elő a sorozatban. Mind a különböző szóalakok, mind az egyszer előforduló szavak számát rendkívül magasnak találtuk. Ennek következménye, hogy azok a tanárok, akik ezt a sorozatot tanítják fel kell készülnenek arra, hogy ez a sorozat csak akkor használható hatékonyan a szótanulás szempontjából, ha nagymennyiségű, lexikai szempontból gondosan megtervezett kiegészítő anyagról gondoskodnak. Mindez összhangban áll Scurfield (2003) véleményével, aki korábbi munkák (Oxford–Scarcella 1994, Schmitt 2000) eredményeire alapozta azt a kijelentését, hogy a legtöbb nyelvtanár, teljesen logikusan, feltételezi, hogy a nyelvkönyvírók valamely irányelveket követve hozzák meg döntéseiket, következésképpen a szerepeltetett szókészlet valamiféle egységes egészet alkot, a realitás földjén maradván. Sajnálatos és megbocsájthatatlan módon gyakran nem ez a helyzet.

3. táblázat
Az összefűzött Headway-könyvek szavainak száma

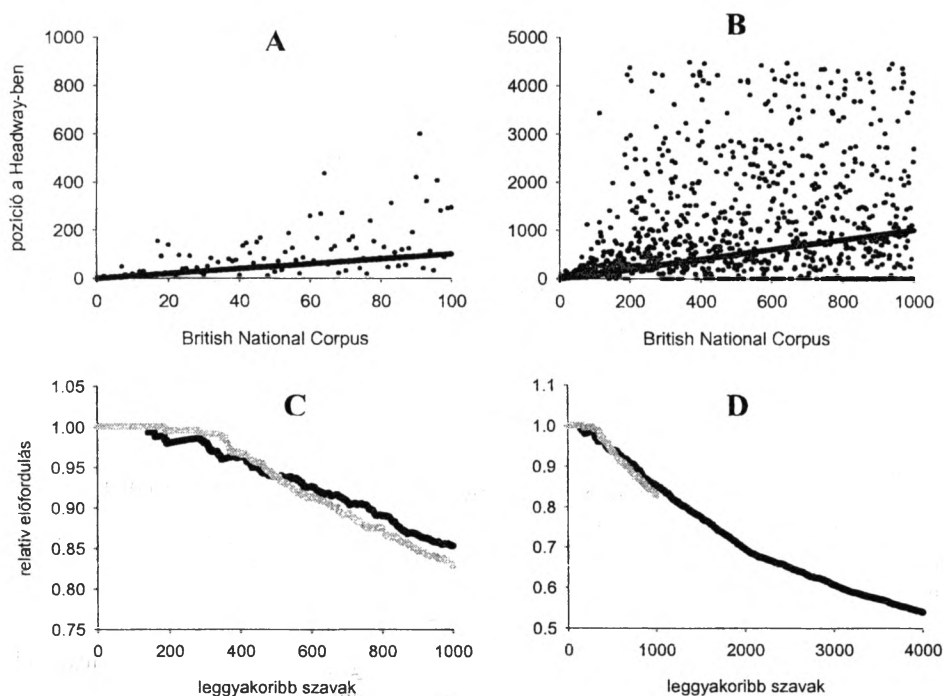
Cím	Blokk	Szóalak	Hapax legomena
Beginner	163	1539	501
Beginner→Elementary	402	2943	962
Beginner→Pre-Int.	719	4550	1628
Beginner→Intermediate	1220	6760	2607
Beginner→Upper-Int.	1731	8989	3456
Beginner→Advanced	2245	11648	4636

Nyelvkönyvek készítésénél mindig nagy kérdés, hogy melyek azok a szavak, amelyeknek szerepelniük kell az adott könyvben. A kérdésnek számos összetevője van (Oxford–Scarcella 1994, Carter–McCarthy 1991, Scurfield 2003, Yongqi 2003), de abban szinte valamennyi irodalmi említés egyetért, hogy a leggyakoribb szavak megtanítása kell legyen az elsődleges cél. Ennek megfelelően a *British National Corpus* (BNC) (Aston & Burnard 1998) gyakoriság listáját (<http://www.itri.bton.ac.uk/~Adam.Kilgariff/bnc-readme.html>), valamint a *Reading Teacher's Book of Lists* (Fry 2000) legtöbbet használt 1000 szavának listáját (<http://www.duboislc.org/EducationWatch/First100Words.html>) véve alapul vizsgáltuk meg, hogy a Headway sorozat kötetei mennyiben tesznek eleget annak az elvárásnak, hogy egy nyelvkönyv a leggyakoribb szavakat tanítsa meg.

Ahhoz, hogy a listák és a *Headway* szavak összehasonlítását el tudjuk végezni elsőként hasonló szerkezetűre kellett azokat alakítani. Mivel a Reading Teacher's és a *Headway* gyakorisági listáinak szerkezete közel azonosnak bizonyult, így a BNC listáját ezen kettőhöz próbáltuk igazítani. Először a szóösszetételek, kifejezések szavakra bontását kellett elvégezni, majd ezt követően meg kellett határozni, hogy az egyes szóalakoknak hány különböző jelentésük van. Ahhoz, hogy meg tudjuk adni a szóalakok pontos gyakoriságát a különböző jelentésekhez tartozó gyakoriságokat össze kellett adni. A gyakoriságok összeszámlálását a táblázat fölöslegessé vált sorainak a törlése követte.

2. ábra.

A BNC gyakorisági listájának összevetése a *Headway* összefűzött első három kötetének gyakorisági listájával. Az **A** és **B** grafikonon a folytonos vonal jelzi azt az ideális állapotot, amelyben a két gyakorisági lista megegyezne. Ezzel szemben, igen magas azoknak a szavaknak a száma a *Headway*-ben, amelyek gyakorisága eltér a várttól. A **C** és **D** grafikonok azt mutatják, hogy a BNC (fekete görbe) és a Reading Teacher's (szürke görbe) gyakorisági listájának első n szavából hány található meg a *Headway*-ben. Mindaddig, amíg ez a hányados 1, addig a két érték megegyezik, ha viszont kisebb, mint 1, akkor találtunk olyan szót, ami ugyan eleme a nagy korpuszok gyakorisági listájának, de hiányzik a *Headway*-ből.

A *New Headway* gyakoriság listáját összehasonlítva a két nagy korpusz gyakorisági listájával azt találtuk, hogy a zárt osztályok szavainak gyakoriságában nincs lényeges eltérés. Ezzel szemben az egynyelvű nyelvkönyvek számos olyan szót tartalmaznak, amelyeket a tanulóknak ismerniük kell ahhoz, hogy a könyv feladatait meg tudják oldani. A BNC-ben viszont ugyanezek a szavak lényegesen kisebb gyakorisággal találhatók meg, míg a *Reading Teacher's* listájának első 1000 szava között nem is szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy olyan szavakat tanítunk már a nyelvtanulás kezdeti szakaszában is, amelyeket csak és kizárólag a nyelvtanuláshoz használnak tanulóink, gyakorlati haszna ezeknek a szavaknak csekély. A nyelvtannal, gyakorlatok megoldásával kapcsolatos szavakon túl a nyelvkönyvekben nagyobb gyakorisággal találunk pl. az étkezés, a munka, a családi viszonyok, stb. témaköréből vett szavakat, mint a BNC-ben. Ezzel szemben viszont találunk igen magas számban olyan szavakat, amelyek a gyakorisági listák elején szerepelnek, míg a *Headway* gyakorisági listájában hátrább vannak és természetesen alacsonyabb frekvenciával fordulnak elő.

Összegzés

Vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy az általunk elemzett nyelvkönyvsorozat szókészlete, a különböző szóalakok megjelenésének szabályszerűsége nem tér el lényegesen egy novellás kötet hasonló paraméteritől. Azt is láttuk, hogy a sorozatban megjelenő szóalakok száma, valamint az egyszer előforduló szavak száma túlságosan magas, és mindezt összehasonlítva korábbi mérések eredményeivel azt kapjuk, hogy az ilyen alacsony frekvenciájú szavakra várhatóan nem fognak emlékezni a tanulók. Felmerül tehát a kérdés, hogy egy ilyen paraméterekkel rendelkező nyelvkönyv mennyire hatékonyan használható, illetve mennyiben nyújt segítséget a tankönyvet használó tanároknak. A számok azt mutatják, hogy ezek a könyvek bőséges, de nem a leggyakoribb, szóanyaggal rendelkeznek és igazán hatékonyan akkor lehet őket használni, ha a nyelvtanárak nagymennyiségű kiegészítő anyagot készítenek tanítványaik számára.

Irodalom

- Aston, G., Burnard, L. 1998. *The BNC Handbook: Exploring the British National Corpus with SARA*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press
- Carter, R., McCarthy, M. 1991. *Vocabulary and Language Teaching*. London: Longman Group UK
- Cunningsworth, A. 1995. *Choosing your Coursebook*. Oxford, UK Heinemann Publishers
- Fry, E. B., Kress, J. E., Fountoukidis, D. L. 2000. *The Reading Teacher's Book of Lists*. New Jersey, USA: Jossey-Bass Hoboken
- Grant, N. J. H. 1994. *Making the most of your Textbook*. London, UK Longman
- Oxford, R. L., Scarcella, R. C. 1994. Second Language Vocabulary Learning Among Adults: State of the Art in Vocabulary Instruction. *System* Vol.22. No. 2.
- Schmitt, N. 2000. *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Scurfield, S. 2003. Give Vocabulary Learning a Chance. *TESOL-Spain Newsletter*. <http://www.tesol-spain.org/newsletter/scurfield.html>
- Soars, J. and Soars, L. 2003. *New Headway Advanced*. Oxford, UK: Oxford University Press
- Yongqi, P. G. 2003. Vocabulary Learning in a Second Language: Person, Task, Context and Strategies. *Teaching English as a Second or Foreign Language* Vol. 7. No.2

A lexikográfia szerepe a történelem folyamán

Erdélyi Csongor

1. Bevezetés

1975-ben került megrendezésre Helsinkiben az **Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia**. Ezen a konferencián elfogadták azt a javaslatot, hogy a **lexikográfiát**, mint önálló tudományt kiemelten kell **támogatni**, és mélyreható kutatásokat kell végezni a lexikográfia különböző területein.

Erre a döntésre azért került sor, mert az évszázadok folyamán a **kultúra fejlődése a lexikográfia fejlődésével együtt járt**, a szótár fogalma minden korban összeolvadt a kultúráéval. Gondolok itt arra, hogy az íráskultúra összes alakját és módozatát végigkíséri a lexikográfia, a szótárírás.

A társadalom minden korban igényelt egy olyan összefoglaló művet, mely reális módon tükrözte vissza az általa használt szavakat és kifejezéseket. A szótárak éppen ennek az igénynek a kielégítésére szolgáltak. Tehát létezett egy ún. **társadalmi igény**, melyek szótárakban jutottak kifejezésre. A szótárakat pedig éppen az a cél vezérelte, hogy dokumentálják az adott korban használatban lévő szavakat (**dokumentációs igény**), tehát egyfajta szinkronikus – az adott szókincset ábrázoló – leírást adtak, más szóval dokumentálták az adott szóképzetet.

2. Társadalmi hajtóerők

A lexikográfiára a történelem folyamán állandó jelleggel hatottak különféle háttéresemények. A háttérben zajló események az alábbi **társadalmi hajtóerőkkel** állnak kapcsolatban:

1. Vallás
2. Költészet
3. Oktatás
4. Politika
5. Gazdaság
6. Nyelvtervezés
7. Nyelvtudomány

Az alábbi felsorolás nem tükröz sorrendiséget, mert ezek a változások a társadalom különböző területein:

- nem (mindig) egyszerre mentek végbe,
- nem külön-külön, hanem együttesen fejtették ki hatásukat,
- csak egyes országokban jöttek létre,
- de ugyanakkor lehetnek átfedések a hajtóerők között is.

2.1. Vallás

A vallás már a Kr. előtti 2. évezredben hajtóerőnek számított. Példa rá a hinduk világában a Szentírás. Ha azt feltételezzük, hogy a Szentírás nyelve a szanszkrit, mely ugyanakkor az Istenek nyelve is, akkor a **lexikográfia a papok és szerzetesek feladata**. Tehát a vallás és a szótárírás az Ókori Indiában fonódott össze. Az ember fejlődése folyamán Kínában ugyanez történt Konfuciusz (Kr.e. 551–479) kánoni szövegeivel kapcsolatban, majd az arab világban a Koránnal is (Kr.u. 632–656). Az egyházi személyek feladata volt a vallási szövegek szövelemek szerint történő összegyűjtése, elemzése, jelentésének feltárása és a szavak egy adott rendszer alapján történő felsorolása.

Az okok a nyelvi változásokban bújtak meg. Egy szó kaphat újabb jelentéseket, és ezeknek a többjelentésű szavaknak a jelentését tisztázni kell ahhoz, hogy

- a templomi mise mondanivalóját megértsék a szertartáson résztvevők,
- a Védák Könyvét szövelemeire lehessen bontani,
- vagy csupán azért, hogy a tematikus szótárak az isteni világrendet lexikálisan visszatükrözzék.

A szótárírás évszázadokon keresztül háttérbe szorult, de természetesen jelentek meg szótárak a 1. század után is. **Jelentősebb szerephez a lexikográfia a 16. században jutott**, a reformáció hívei útján. Az ezt követő ellenreformáció új oktatási rendszert hozott létre, melyben – főképpen a jezsuiták – **sok szótárt keltettek életre**.

A 16. századot követően a misszionáriusok terjesztették a vallást és ez magával hozta a nyelv elterjedését szerte a világon. Éppen ezekkel a **misszionáriusokkal való kapcsolattartás követelte meg számos szótár kiadását**. Az egyik leghíresebb szótár a *Tuareg-szótár* Charles de Foucauld-tól (1951-52)

2.2. Költészet

A költészet számára a szótár elengedhetetlen, hiszen e nélkül nem lenne lehetséges oly csodálatos költői képeket, alliterációkat, metaforákat és hasonlatokat megfogalmazni, melyeket számos ismert vers tartalmaz. A költészet számára a szótár **produktív ill. receptív funkcióval bír**. **Receptív** azért, mert a fentebb említett nyelvváltozások egy bizonyos idő elteltével megnehezítenék pl. Homérosz szövegeinek értelmezését, vagy az attikai irodalom elemzését, ha nem készülne az adott nyelvállapotot tükröző szótárak. Az ilyen szótárak elkészítésénél a következő módszert alkalmazták:

1. Először glosszát írtak, a szavak időbeli előfordulásának sorrendjével.
2. Utána ezeket a glosszákat szisztematikusan vagy alfabetikusan szövegglosszává alakították,
3. melynek szövegátfogó összefoglalása a 'Nehéz szavak szótárához' vezet.

Az itt felvázolt módszert alkalmazzák ma is az egynyelvű (monolingvális) szótárak elkészítésénél.

A szótár **produktív** funkciója pedig abban rejlik, hogy amikor a költők irodalmi alkotást írnak, segíti őket egy ún. poétikai segédeszköz, mely tartalmazza a legkülönbözőbb lexikai anyagot. Ezek a szótárak ezért is inkább tematikus (vagy rímсорrendes) felépítésűek, és nem alfabetikusak. (A 19. századig rímсорrendes szótárak jelentek meg Kínában, Indiában és az arab világban.)

2.3. Oktatás

Ezeket a rímrendes szótárakat – melyek egyébiránt nem számítottak referencia-szótárnak – **meg kellett tanulni kívülről**, ezért versben fogalmazták meg őket. Tulajdonképpen a szótárt tanították és nem a nyelvet. Pedig a szótárak tekintetében az oktatás a kezdetektől fogva szoros kapcsolatban áll a vallással és költészettel, hiszen az első iskolák vallási vagy költőiskolák voltak.

A görög oktatás nem csak a homéroszi glosszákat és Drakón ill. Szolón törvénytörvényeivel alkotott **glosszagyjteményeket**, hanem létrehozott számos **enciklopédikus gyűjteményt** és **kétnyelvű szótárakat** is (görög-latin szótár)

A 19. században bevezetik számos országban az iskolakötelezettséget és ezzel együtt államilag javasolják vagy elrendelik a szótárak alkalmazását is, ilyen szótárak kerülnek bevezetésre az iskolákban, mint a Webster-szótár az Amerikai Egyesült Államokban, vagy a Larousse Franciaországban.

2.4. Államrend és politika

Amikor több, mint 4000 évvel ezelőtt az akkádok – miután elfoglalták a sumérok lakta mezopotámiai területeket - a sumér-akkád kétnyelvű szólistákat agyagtáblákra írták, azt az államigazgatás szolgálatában tették, mert céljuk a sumér nép által már nem beszélt, de a közigazgatás szempontjából fontos szavak megőrzése volt, azaz megőrizték a sumér közigazgatási nyelvezetet. **Az első sumér-akkád szótárt Kr. e. 1700 körül állították össze**, melyek ékírásos jeleknek a szótára volt. (Az ékírás arról kapta nevét, hogy a nádhegytel nedves agyagtáblákba nyomott jelek ék alakúak voltak.) Ez a szótár témakörök szerint összeállított jegyzék és nyelvtani lista volt, felépítése szempontjából 3 részre lehetett osztani: középen a fogalom, az ideogramma, balra a sumer, jobbra az akkád olvasat. Ezeknek a szótáraknak a másolatai későbbi időkből származnak.

Kínában a hivatalnoki elitet egy olyan vizsgával képezték ki, melynek szelekciója döntő fontosságú volt. **A szótárakat kívülről kellett megtanulni** ahhoz, hogy valaki bekerülhessen az ún. bürokrácia irányítói közé.

German nyelvterületen is egybeforrt a könyvnélküli tanulás és az írás elsajátítása, ezért **az írásosság és a szótárhasználat a képzett bürokrácia monopóliuma volt**. Ezért az oktatás és az igazgatás majdhogynem egyazon fogalmak voltak.

A korai újkorban is közel állt egymáshoz a kormányzás és a lexikográfia. Európának számos országában a jogászok tették ki az igazgatás és ugyanakkor a vezető művelt réteget.

Azonban akadtak olyan fiatal, a hivatali munkában még gyakorlatlan 'írók', olyan közigazgatási hivatalnokok, akik nem rendelkeztek többéves tapasztalattal, akik számára Leonhard Schwartzenbach 1564-ben összeállított egy szinonimaszótárt '*Synonyma*' címmel.

A politika is a lexikográfia motorjának tekinthető a történelem során, hiszen az alábbi tényezők hozzájárultak a szótárírás jelentőségéhez:

- **Diplomácia**
A kétoldali (bilaterális) vagy multilaterális kapcsolatok kialakításakor az egyetértés, a konszenzus és a közös döntések meghozatalához elengedhetetlen, hogy nyelvi félreértések nélkül (is) lehessen tárgyalni. A szótárak használatával elkerülhető bármilyen nemű félreértés.
- **Háború**
Válság, viszály, harcok esetén – amikor is intenzív nyelvi kapcsolat alakul(hat) ki a két vagy több egymással szemben álló fél között – fontos egy szótárnak az alkalmazása. 1870-ben jelent meg a *Deutsch-französisches Tornisterwörterbuch für Deutschlands Krieger* ('Német–francia hátizsákszótár Németország harcosainak'), mely kis alakú, címéből adódóan a katonák hátizsákjában könnyen elférő kétnyelvű szótár volt a nyelvi nehézségek kiküszöbölésére. Főképpen katonai szakszavakat tartalmazott az alapvető hétköznapi kifejezések mellett. Ebből a szótárból – az idő rövidsége és a katonák mennyisége miatt – rövid idő alatt 100 ezer példányt nyomtattak ki, hogy az igényeket ki tudják elégíteni.
- **Kolonializmus**
A különböző európai országoknak (Spanyolország, Hollandia, Franciaország, Anglia, stb.) a történelem folyamán számos gyarmatállamuk (kolóniájuk) volt és ezekben a kolóniákban szükség volt a gyarmatosító ill. gyarmatosítás alatt álló nép nyelvei közötti átmenetet (transzfer) biztosítani, melyekhez ismételtén szükség volt szótárakra.
- **Regionalizmus**
A legszemléletesebb példaként itt Spanyolország szolgál, hiszen abban az országban a baszk ill. a katalán népek évtizedek, évszázadok óta függetlenségre törekednek. Saját – az anyaország államigazgatása által hivatalosan elfogadott – nyelvük van és számos szótárt adnak ki.

Sajnálatos módon a **politika** több ízben **beavatkozott a lexikográfiai tevékenységbe**, két olyan példát hozok fel ennek a ténynek a szemléltetésére, melynek hatásai a mai nyelvben ill. szókincsben is megtalálhatóak:

- 1937-ben a Szovjetunióban bevonják Grot 1891-ben megjelent szótárát – politikai okok miatt, és példás gyorsasággal kiadják az *Első Szovjet Szótárt*.
- Az 1960-as évek végén NDK-ban a *Wörterbuch der Deutschen Gegenwartssprache* ('A Mai Német Nyelv Szótára) egész szókincsét következetes módon az aktuális politikai ízlés szerint átalakítják és a **marxista-leninista világnézet**hez igazítják. Ebből adódóan 1990-es években, a két német állam egyesítése után, számos elemzés tárgyává válnak az NSZK-ban ill. az egykori NDK-ban használt szavak.

2.5. Gazdaság, kereskedelem, turizmus

A **külkereskedelem és a turizmus** igényli a legtöbb szótár kiadását, hiszen ez a két ágazat teremti meg mindazt a nyelvi kapcsolatot és hozza létre azt a kommunikációs problémát, mely csak tolmács vagy kétnyelvű szótár használatával oldható meg.

Egy további, a lexikográfia elterjedését befolyásoló tényező az 1960-as évek óta jelen lévő **migrációs folyamat**, melynek következtében vendégmunkások százezrei lépik

el a különböző országok munkaerő-piacait. Természetesen ez is magával vonja a két-nyelvű szótárak szükségességét.

A lexikográfia legfontosabb, gazdaságilag befolyásolt szektora az igencsak elterjedt két- vagy többnyelvű **szakmai lexikográfia** és vele párhuzamosan a **terminológiai lexikográfia**. A világméretű lexikográfiai transzfer a szaknyelvek növekedésének tekintetében a szakszótárak robbanásszerű mennyiségi növekedését vonja maga után, és ha ezeknek a szótáraknak tényleges hasznuk van, akkor az ipar számára nagy jelentőséggel bír, éppen ezért minden a szakmában érintett nyelv pár kidolgozása célszerű lenne.

2.6. Nyelvtervezés és nyelvápólás

A történelemben a hivatalos állami nyelvtervezés az **írott nyelv standardizálását** és stabilitását tűzte ki céljának. A **nyelvi norma** kialakításához nélkülözhetetlen egy **normatív minta** megléte. A cél eléréséhez helyesírási, egynyelvű és kétnyelvű szótárakat hívott segítségül. Ahhoz pedig, hogy egy standardizált írott nyelv államilag elismert közvetítő nyelvvé váljon, célszerű első lépésben egy orthográfiai (helyesírási) szótár kiadása.

A Szovjetunióban a II. Világháború után csak olyan szótárak íródtak, melyek magasabb nyelvi kultúrával rendelkezők számára volt elfogadható. Ugyanezt a hibát vétette a többi kommunista ország is. Ezt a lemaradást a 80-as évektől kezdődően behozni igyekeznek, de a próbálkozás majdhogynem eredménytelen marad, mivelhogy manapság is óriási szakadék tátong a valódi, tényleges nyelv (pl.: sajtónyelv), vagy emlíhetném a beszélt nyelvet is, és a szótárak nyelvezete között.

2.7. Nyelvtudomány

A nyelvtudomány – azon belül a szemantika és a lexikológia – nagy hatással bír a szótárak szerkesztésére, azonban a mai világban, amikor a **minőséggel szemben a mennyiséget részesítik előnyben** a kiadók, szembesülnünk kell azzal a gazdasági tényezővel is, melynek neve: pénz. *Geld regiert die Welt.* – mondják a németek ('A pénz irányítja a világot.'). és ha belegondolunk, igazuk van. Számos olyan szótár lát napvilágot, melynek semmilyen hasznát nem látjuk. Számos olyan szószerkesztet adnak ki, melynek tartalma elavult, frissítésért kiált. Számos olyan lexikográfiai művet vehetünk kezünkbe, melyet segédanyagként nem, vagy csak egészen kis mértékben tudunk felhasználni, például szövegek L1-ről L2-re történő fordításakor. Beláthatatlan következményei lehetnek ennek a tendenciának, hiszen a társadalom nem gondolkodik tudományosan, ugyanakkor nagyon kevés tudós gondolkodik gyakorlatias módon. Ezért fennáll a veszély, hogy a **LEXIKOGRAFIA ELTÁVOLODIK A TÁRSADALOMTÓL!!!**

3. Az idegen nyelv lexikográfiája

Az intenzív nyelvi kapcsolatban álló társadalmakban az idegen nyelvek szótárainak kidolgozása a legalapvetőbb feladatok közé tartozik. Az ezzel kapcsolatos terhek felosztása a következő törvény szerint történik: két nyelv kulturális, demográfiai és politikai egyenlőtlensége esetén a **szótárak kidolgozásának a terhe a gyengébb**

partnerre száll. Ezt a törvényt követték Európában a modern nyelvek első alfabetikus kétnyelvű szótárai:

- 1499: breton-francia szótár,
- 1530: angol-francia szótár,
- 1547: walesi-angol szótár,
- 1550: olasz-angol szótár,
- 1557: francia-flamand szótár.

Az 1530-as angol-francia kivételt is képezhetne, de tudni kell, hogy a 16. században az angol még nem volt egyenrangú a franciával. Franciaország akkor nem mutatott érdeklődést sem az angol, sem a német nyelv iránt. Évszázadokon keresztül francia-német viszonylatban a németekre hárult a szótárkészítés, tehát **monodirekcionális** (egyirányú) volt a kapcsolat a két nyelv szótárai között. Ugyanez történt a japánok és a kínaiak között, csak a kínaiak szerkesztették egy bizonyos időintervallumon keresztül a szótárakat.

Ma ez teljesen másként működik. Az olasz nyelvnek gyenge a nyelvpolitikai helyzete a világban, ezért az Olaszországban kiadott kétnyelvű (bilingvális) szótárak mennyisége többszörösen meghaladja a nyugat-európai országok szótártermelését. Angliában, Németországban és Franciaországban csak elvétve találni ellenpéldát az olasz nyelvre vonatkozóan.

A feladatok ilyen módon történő elosztása súlyos hiányosságot eredményez, ezért ajánlatosnak látszik a kétnyelvű lexikográfiát nem egészében a politikai erők játékára és végképp nem a szabad piacra bízni.

A kétnyelvű szótárak engedelmeskednek a **monodirekcionális** (egyirányúság) törvényének, tehát egy és ugyanaz a szótár rendszerint nem lehet mindkét érintett nyelvi partner számára ugyanolyan jól használható. A kétirányú (**bidirekcionális**) szótárak csak fikciók. Ebből következik, hogy a kétnyelvű szótár elkészítésében érintett felek együttműködjenek azért, hogy az **L1-t beszélők ugyanolyan könnyen sajátítsák el L2-t, mint az L2-t beszélők L1-t.** Ezért szükséges például a Kínában készülő kínai-német ill. német-kínai szótár munkálataihoz egy olyan munkabizottságot létrehozni, mely ugyanolyan létszámú német ill. kínai szakemberből áll.

Irodalom

- Országh L. (szerk.) 1966. *Szótártani tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hausmann, F. J., Reichmann, O., Wiegand, H. E., Zgusta, L. 1989–1991. *Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An International Encyclopedia of Lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie. Reihe Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK) Band 1-3*. Berlin: De Gruyter

Terminusmezők, terminológiai hálók

Kis Ádám – Kis Balázs

Terminológiai magatartás

A terminológiai magatartás a szakszövegírók törekvése a szaknyelvi követelményeknek megfelelő fogalmazásra. Meglehet, ez a meghatározás nem igazán teljes, és nem is nagyon fontos, azonban alkalmas illusztrációnak tűnt a mondanivalóm bevezetéséhez. A szakszövegíró így viselkedik: exponál egy fogalmat és meghatározza. Természetesen az ilyen helyzetben született definíciók alkalmiak, érvényük ritkán terjed túl az adott mű határán, azonban módot adnak arra, hogy a szerző az exponált lexémát a továbbiakban terminus technicusként használja, *terminológiai szöveget* hozzon létre.

A szakszöveget használva a kibocsátó a specifikus fogalmakat a kontextustól függően sajátos, a köznyelvitől eltérő jelentéssel alkalmazza, és feltételezi, hogy ezt a jelentést a befogadó ismeri, de ha nem, annál jobb. Ennek a magatartásnak az illusztrálására hozható fel példaként ALAN SOKAL és JEAN BRICKMONT kalandja, amelyről a Magyar Tudomány 1998. áprilisi számában találunk érdekes adalékot (Mi ez a nagy cirkusz?):ⁱ

Egy idézet BENCZE GYULA közvetítésével: „Az ember világosan láthatja, hogy a szerző személyétől függően nem létezik bi-univokális megfeleltetés a lineáris jelzőkapcsolatok, vagy arche-írás és a multireferenciális, sokdimenziós gépies katalízis között. A skála szimmetriája, a transzverzalizás, kifejtésük alárendelt, nem diszkurzív jellege: mindezek a dimenziók eltávolítanak bennünket a kizárt harmadik logikájától, és megerősítenek abban, hogy elvesszük az ontológiai binarizmust, amelyet már korábban is bírálunk.”

És BENCZE GYULA akadémikus értékelése: „Nem kell fizikusnak lenni ahhoz, hogy az ember felismerje, a fenti szemelvényeknek semmi értelmük sincs, az egész csupán a nem szakember számára tudományosan hangzó handabanda, divatos kifejezéssel élve: *hablaty!*”ⁱⁱ

A terminológiai szöveg

A terminológiai szöveg a szakszövegnek az a fajtája, amelyik *terminus technicus*ok használatára alapoz. A terminus technicus az a szakkifejezés, amelynek értelmezésében bizonyos szakmai kör megegyezik, illetve amelyet a szövegalkotó következetesen, definiáltan alkalmaz. Szigorúan vett értelemben a **definíció** a terminus technicus **szubsztanciális eleme**. A szöveg befogadója előtt azonban nem jelenik meg mindig a definíció. Vagy azért, mert megállapodott szakszövegről van szó, ahol a terminusok jelentését normák, szótárak rögzítik, vagy azért, mert – főképp az újonnan bevezetett fogalmak esetében – a szövegalkotó első előfordulásakor értelmezvén az új fogalmat, a továbbiakban úgy tekinti, hogy a befogadó ezt megismerte.

Bár ez többnyire csak illúzió, a befogadót ez egyrészt ritkán zavarja, másrészt ritkán van belőle kára (ha nem érti, utánanézhetsz). Ráadásul érzékelhető, hol kell a szövegben terminusnak következnie, így azt a kifejezést, amelyet ott talál, eleve annak érzékeli, és ha a szöveget megérti, értelmezni is tudja (esetleg nem teljesen azonosan a szövegalkotó értelmezésével). Azt a helyet, ahol a befogadó terminust érzékel, **terminológiai helyzet**nek nevezzük, és az ilyen helyzetben megjelenő kifejezést pedig úgy tekintjük, hogy „eljátssza” a terminus **s z e r e p é t**.

A terminológiai helyzet

A **terminológiai helyzet** tehát olyan kollokáció a szövegben, amelyet a befogadó a különlegesnek érzékel, értelmezéséhez túl **kell** lépnie az adott kontextuson. Ezekben a helyzetekben terminus technicusnak kell megjelennie, amely a jelentését azzal a fogalmi rendszerrel összefüggésben kapja meg, amelyhez vonatkoztatják. A terminológiai helyzet **hiátusként** jelenik meg a szövegben, amelyet terminus technicussal kell betölteni. Ennek az a következménye, hogy a terminológiai helyzetben megjelenő szót az olvasó terminus technikusként érzékeli, mi több, elfogadja annak (v.ö. halandzsaszavak: *bifidus essensis, provitamin*).

A terminológiai helyzet felismerésének két gyakorlati vonatkozását lehet megemlíteni: az egyik a reklám, amelyik arra a pszichológiai hatásra alapoz, hogy a vásárló bizalma nagyobb a „tudományosan igazolt” termékek iránt, a másik a szakfordítás, ahol a fordító felismeri, hogy egy kifejezés általa ismert jelentése nem illik az adott kontextusba.

A terminológiai szerep

Ha egy szó vagy kifejezés a terminológiai helyzetben jelenik meg, terminus technicusnak tűnik, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e akár explicit, akár implicit definícióval. Ezt a jelenséget nevezhetjük **terminológiai szerep**nek. Ebben a helyzetben a lexéma másképp viselkedik, mint a köznyelvi helyzetben. Ekkor válnak rá jellemzőnek a terminológiával kapcsolatos specifikus megállapítások, például a **terminológiai jelentés ideiglenes** volta, a környezetfüggő **környezetfüggetlenség**. Ilyenkor válnak lehetségessé azok a terminológiai jellemzők, amelyek egyébként illuzórikusan fogalmazódnak meg a szakkönyvekben és szabványosítási előírásokban.

Monoszémia

A szakirodalom a terminus technicus ezen illuzórikus „követelményei”-nek sorában az egyik leglényegesebbnek a monozémiát tekinti, az **egyalakúság** mellett. A gyakorlat azt mutatja, hogy az egyalakúság (homonimamentesség) nem valósítható meg, és nem is okoz zavart a jelenléte, különösen, ha a szakág, amelyhez a terminológia tartozik, eléggé széles és tagolt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az egyalakú szavak esetén az **egyjelentésűség** (monozémia) általában érvényesül, tehát az azonos alakok jól elválasztható homonimák. A monozémia nem úgy jelenik meg, hogy eltűnik a szóalak jelentésspektruma, hanem úgy, hogy a jelentéskör arra az

egyetlen fogalomra fókuszál, amely a kommunikáció szakmai lényegéhez tartozik. Ez a szerep csak meghatározott helyzetben alakul ki. A dolog lényege az, hogy ugyanaz a szó a szövegben megjelenhet terminológiai helyzetben és azon kívül, ennek megfelelően játszhat terminológiai szerepet – esetleg többet is –, vagy köznyelvit.

Mégis a meghatározás

A terminus technicus köznyelvtől örökölt jelentésspektrumát a terminológia klasszikus értelmezése szerint a definíció szűri, alakítja monoszémiává. A szakmai kommunikáció során azonban a definiálásra általában **nincs idő**. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a terminológiai szerep és a terminológiai helyzet felismerését biztosító kompetencia valami másból táplálkozik. A terminológiai helyzetben megjelenő szavak szerepét valamiféle implicit definíció szabja meg. Ez az implicit definíció nem a szakszöveg, illetve a terminológia sajátossága. A múlt század 30-as éveiben megjelent szómező-elméletⁱⁱⁱ szerint a szavak a jelentésük valamilyen közös ismérve alapján csoportokba foglalhatók. A közös ismérv mindenképpen implicálja a definíciót, tulajdonképpen ez a csoportosulás csak úgy képzelhető el, hogy a nyelvi kompetencia része a fogalomelnevezés folyamatában a **genus proximumok** és a **differentia specificák** felismerése (pontos és teljes kijelölésük nélkül).

A terminológiai háló

Az, hogy egy-egy fogalmat képesek vagyunk vertikálisan és horizontálisan összekapcsolni más fogalmakkal, gondolkodásunknak hálós jelleget ad. A hálós struktúrát a függőleges hozzárendelések (egyedi fogalom a genus proximumhoz) és a vízszintes mellérendelések (egyedi fogalmak elválasztása a differentia specificák által) hozzák létre, melyben az egyes fogalmak a kapcsolódásaikkal jelentésmezőket alkotnak, és a mezők között is létrejön valamiféle hierarchikus rendezettség. Ha ennek topológiáját tudatosan leírjuk, lényegében megvalósítjuk a terminológiaalkotás klasszikus módszerét (a genus proximumhoz kötés és a differentia specificák megfogalmazása nem más, mint a klaszszikus definiálás).

A tudatos terminológiaalkotás során ez a hálós struktúra szükségképpen létrejön. A tudatos terminológiaalkotás azonban ritka és nem is mindig hasznos tevékenység. A műszaki fejlődés felgyorsult, a szabványosítás nem tud lépést tartani az új eszközök megjelenésével, és így akár az alkalmazás kerékkötőjévé is válhat. Az előzőekben azonban utaltunk arra, hogy a szakszövegek fogalmi rendszerében megjelenik a definiáltság érzete, mondhatnánk, hogy ezek kvázidefiniált terminológiák.

A definíció, és az általa létrejövő egyértelműség elvileg meglehetősen határozott vonalú, kezelhető hálót tud alkotni. A gyakorlatban azonban ez az európai típusú szaknyelvek sajátja, amelyek ma nincsenek kifejezetten domináns helyzetben.

A tépett háló

Mint említettük, a műszaki fejlődés felgyorsultával a szabályos terminologizálás esélye lecsökkent. Annak idején Alfred Schloman szótársorozatának, az Illustrierte Technische

Wörterbüchernek megjelenése eltartott vagy 20 évig (v.ö. [Kandelaki: 127]), Magyarországon az értelmező szótár megjelenési ciklusa is ilyen nagyságrendű. Ennyi idő alatt irányzatok, technikák – mennek a feledésbe. Ez a körülmény igencsak megtépdesi a szépnek mutakozó hálórázolatot.

Vegyünk két példát az amerikai stílusú terminológiából:

- a) a számítástechnika az amerikai felfogás szerint alapvetően az adatfeldolgozással azonos (a számítástechnikának megfelelő angol szó nincs is). Az ISO 2382 *Adatfeldolgozó Szótár* című szabványsorozatának, (honosítása 1974-ben indult meg [MSZH, 1984]), kulcsfogalma az *automatizált adatfeldolgozás*. A szabvány a következőképpen szervezi az adat szemantikai mezejét:

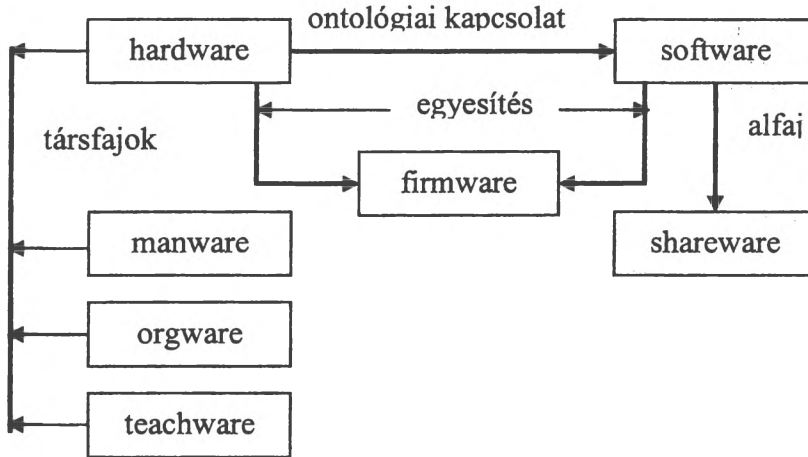
```
(adat)
      item
level  :
      record
              record length
      file
              master file
              transaction file
      (library)/folder
data bank
      data base
              field
      ....
```

Ez a fogalomsor bizonyos struktúrát képvisel, amelyet hozzá lehet kapcsolni más struktúrához. Például a *folder/file* beilleszkedik a *driver/folder/file* hierarchiába, amely a tárolás fogalomsorát képezi le.

- b) A *-ware* divatsor. Ez a fogalomhalmaz nem illeszkedik bele az említett szabványba, pontosabban a szabvány nem állítja egymás mellé őket. Ráadásul mindössze két eleme szerepel a felsoroltak között, a *hardware* és a *software*. Ez a két szó jól példa a metaforikus terminusképzésre: a *hardware* nyilván zsargonszerű (*vasáru*), a *software* kialakulása pedig éppenséggel a szemantikai háló mentén születetett meg, a *hard-soft* kapcsolat (antonima) vázlat mentén.

Igazából itt válik érdekessé a történet. Az előtagok alapján a *-ware* utótag sajátos jelentésváltozáson, mi több, strukturális változáson ment át, amennyiben delexikalizálódott, mintegy képzővé vált. Ilyen szavak jöttek létre: *orgware*, *manware*, *teachware*, melyek az adatfeldolgozási rendszernek a műszaki és szellemi eszközökön túli egyéb oldalait jelölik, majd létrejött a *firmware*, amely tulajdonképpen a *software* és a *hardware* egyesítése, majd napjainkban a *shareware*, amely viszont a *software* egy fajtája (a nem pénzért forgalmazott szoftver).

A *-ware* szócsalád struktúrája a következő:

- c) Az amerikai terminológia metaforikus megoldása érdekes módon képeződött le egy bürokratikus, szisztematikusan gondolkodni kívánó szellemi rendszerben, a Szovjetunióban:

система управления (СУ)
 виды обеспечения СУ
 техническое обеспечение
 математическое обеспечение
 программное обеспечение

A kiindulás itt is egy összetett fogalom: az irányítási rendszer (szemben az amerikai adatfeldolgozással). Ennek működését, fenntartását biztosítják különböző fajtájú erőforrások. A rendszerszemléletű megfogalmazásban *műszaki ellátás* (техническое обеспечение) a rendszer eszközbázisa (hardware). A számítógép hőskorát őrzi a *matematikai ellátás* (математическое обеспечение), azt az időt, amikor a számítógép irányítását csak jól felkészült, tehetséges matematikusok voltak képesek biztosítani. Ez utóbbinak, a későbbi korok technológiáját tükröző változata a *program-ellátás* (программное обеспечение). A terminologizálódás szempontjából ez a példa azt mutatja, miképp vált az *ellátás* (обеспечение) szó terminológiai szerepben egy szómező fejevé, integráló elemévé.

Hálószemről hálószemre

A számítógép tökéletlen világmodell, csak közelíti, de nem oldja meg a világ leképezését. Ezért egy terminus minden jelentéselemét nem vihetjük úgy számítógépre, hogy azt a gép megfelelően értelmezni tudja.

Azonban van lehetőség arra, hogy a fogalmak közötti kapcsolatokat részletesebben is ábrázoljuk, mint amit a *genus proximum-differentia specifica* struktúra lehetővé tesz. A hipernímia/hiponímia, rész/egész, hasonlósági és szinonímiakapcsolatok egy rendszerben is explicit módon ábrázolhatók. Példa erre a WordNet-struktúra. A teljes (humán) szemantikai mezőhöz képest természetesen ez az ábrázolás is szegényes, de lényegesen gazdagabb, mint pl. egy terminológiai adatbázisban.

A feladat most az, hogy egy kiinduló, típusos kapcsolatokkal rendelkező hálóba új terminust/fogalmat illesszünk be. Ez meglehetősen nehezen definiálható, de amennyiben a szövegstruktúra morfoszintaktikai, szintaktikai, ad absurdum formális szövegnyelvtani eszközökkel feltárható, meghatározható egy ismeretlen terminusjelölt hozzávetőleges kapcsolata a szövegben levő ismert terminusokkal. Gépi tanulási módszerekkel aztán a terminusjelölt a hálóba illeszthető. Egyfajta induktív rendszert kell tehát elképzelni, ahol egy kiindulási halmazt bővítünk, a halmazon belül ábrázolt szemantikai, illetve a tőle függetlenül, paraméterként megjelenő szintaktikai tudás alapján.

Irodalomjegyzék

- Bencze Gy. 1998. Posztmodern panoptikum. *Magyar Tudomány*. December, (<http://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/sokal/panop.html>).
- Kandelaki, T. L. 1980. Opit razrabotki principov uporjadocsenyija tyerminologii. In: Danilenko V. P. (red.) *Szovremennije problemi russzkoj tyerminologii*, Moszkva: Nauka.
- Kurtán Zs. 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MSZ Szabványgyűjtemények. 1984. *Az adatfeldolgozás fogalommeghatározásai és többnyelvű szótára*. Budapest: Szabványkiadó.
- Reformatszkij, A.A. 1980. Miszli o tyerniminologii. In: Danilenko V.P. (red.) 1980. *Szovremennije problemi russzkoj tyerminologii*, Moszkva: Nauka. p 163.
- Sokal, A., Brickmont J. 1998. *Mi ez a nagy cirkusz? Magyar Tudomány*. Április.
- Trier, J. 1931. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg.

ⁱ A cikk lényegét BENCZE GYULA akadémikus a következőképpen foglalja össze: „A szerzők célja saját megfogalmazásuk szerint kettős. Egyrészt demonstrálni kívánják, hogy olyan neves társadalomtudósok, mint pl. Lacan, Kristeva, Irigaray, Baudrillard és Deleuze rendszeresen visszaélnek a tudományos fogalmakkal és terminológiával, vagy mert minden indoklás nélkül érvényességi körükön kívül használják azokat, sok esetben úgy, hogy nincsenek is tisztában pontos jelentésükkel, vagy a nem odaillő szakmai zsargon csupán a nem szakember olvasót igyekszik elkábítani a tudományosság látszatával. BENCZE GYULA *Posztmodern panoptikum*. Magyar Tudomány, 1998. december, (<http://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/sokal/panop.html>).

ii Bencze Gyula: i.m.

iii Die Wortfeldtheorie geht davon aus, dass Wortbedeutungen im Sprachsystem nicht isoliert, sondern in vielfältigen Verbindungen zu Bedeutungen anderer Wörter bestehen. Aufgrund dieser Verbindungen lassen sich Wörter so genannten Wortfeldern (Synonyme: semantische Felder/Bedeutungsfelder) zuordnen. Ein Wortfeld besteht aus einer Menge von Wörtern, die zueinander in Relationen stehen. Diese Wörter gehören derselben Wortklasse an, sind inhaltlich einander ähnlich und haben einen gemeinsamen Referenzbereich, z.B. denselben Oberbegriff. Diese Wortfelder werden auch als homogene Wortfelder bezeichnet. (Bsp.: rot, blau, grün, gelb gehören zum Wortfeld der Farbbegriffe). Begründer der Wortfeldtheorie waren deutsche Linguisten (Jost Trier usw.) und amerikanische Anthropologen. Beide Gruppen wurden von den Überlegungen Humboldts und Saussures stark beeinflusst. (Forrás: <http://santana.uni-muenster.de/Linguistik/user/steiner/semindex/fields.html>)

A faux amis (FA) értelmezése a szótárakban

Kiss Mónika

0. Bevezetés

Az első FA-szótár megjelenése óta (Kössler–Derocquigny 1928) számos FA-gyűjtemény látott napvilágot különféle nyelveken; a FA jelenségével foglalkozó elméleti művek száma pedig több százra tehető. A szótárirodalom elsősorban a nagy európai nyelvekre korlátozódik, ami egyrészt a történelmi és nyelvi kapcsolatok intenzitásából adódik – ennek köszönhetjük a különféle francia-angol (Kössler–Derocquigny 1928, Kössler 1975, Thorin 1984, Laruelle 1990, Van Roey 1998), francia-német (Kühnel 1982, Vanderperren 1994), angol-német (ld. 2. pont) szótárakat –, másrészt az adott nyelv népszerűségével magyarázható – ezért van a német piacon több spanyol-német szótár (Gerd 1987, Cartagena–Gauger 1989). Természetesen más nyelvek sem hiányoznak a palettáról, így vannak portugál (Hundertmark-Santos Martins 1995), olasz (Boch 1988), orosz (Muravjev 1969, Gottlieb 1972), litván (Veisbergs 1994) nyelvből kiinduló FA-szótárak is.

A nyelvi sokféleség egyik következményeként számos terminusváltozat létezik, melyek többsége a francia *faux amis* tükörfordításának eredménye, mint a spanyol *falsos amigos*, a portugál *falsos amigos*, az olasz *falsi amici* az angol *false friends*, a német *falsche Freunde*, a holland *valse Vriendschap*, az orosz *ложные друзья*, a lengyel *falszywi przyjaciele* és a magyar *hamis barátok*. Előadásomban az eredeti kifejezés rövidített alakját (FA) és a magyar hamis barátok kifejezést fogom használni. (Ezt a két kifejezést teljesen egyenértékűnek tekintem; csupán stilisztikai okokból használok őket felváltva.)

A szótárak lapozgatásakor feltűnő, hogy a gyakorlati művek szerzői mintha külön utakon járnának: alig vesznek tudomást az elméleti írásokról – legalábbis hivatkozásaikból és bibliográfiájukból erre lehet következtetni. Akkor is ez a helyzet, ha szótárkészítők egy „előszó” vagy „bevezetés” erejéig maguk is szentelnek néhány oldalt a FA problematikájának.

A szótárak irodalomjegyzékeiből kiderül, hogy a FA-gyűjtemények szerzői többnyire más szótárakat használtak fel. Ezek vagy egynyelvű (pl. értelmező, szinonima, etimológiai, fonetikai) vagy kétnyelvű szótárak. Ez utóbbiak többnyire általános kétnyelvű szótárak, de találunk szaknyelvi szótárakat is. Az sem ritka, hogy a szerzők korábban megjelent FA-gyűjtemény(ek)re hivatkoznak (pl. Barnickel 1992, Dupont 1961, Gerd 1987, Kühnel 1982).

A FA-gyűjtemények sokszínűsége miatt érdemes külön megvizsgálni a szótárak szerkesztési elveit, mert ez érdekes adatokat szolgáltat magának a FA jelenségének megközelítéséhez is. Jelen vizsgálat során az alábbi kérdésekre keressük a választ:

1. Mi számít FA-nak? (Mit vesznek fel a szótárba a szerzők?)
2. Megállapítható-e a FA száma két nyelv között? (Ez nyilván nem független az első kérdéstől, hiszen a FA száma attól (is) függ, mit tekintünk egyáltalán FA-nak.)

1. Mi a faux amis?

Nyelvészeti kézikönyvek szerint a faux amis ('hamis barátok') kategóriája olyan különböző nyelvekhez tartozó szópárokat jelöl, amelyek etimológiai kapcsolatuk és formai hasonlóságuk ellenére (teljesen vagy részben) eltérő jelentéssel bírnak, és ezáltal interferenciahibák forrásai lehetnek (Bußmann 2002).

A meghatározásból az alábbi jellemzőket emeljük ki:

- a) különböző nyelvekről van szó (L1 – L2);
- b) a szópárok között etimológiai kapcsolat van;
- c) a szópárok alakja hasonló, de jelentésük eltérő.

1.1. Két nyelv – vagy csupán egy?

A FA-gyűjtemények túlnyomó többsége kétnyelvű szócikkeket tartalmaz, vannak azonban egy nyelvű szótárak is (Colignon–Berthier 1979, Colignon–Berthier 1985), amelyekben egy nyelv – jelen esetben a francia – paronim szópárait találhatjuk.

Kétségtelen, hogy van hasonlóság a két jelenség között (a – gyakran azonos töből származó – hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavak problémát okoznak a nyelvhasználó számára), ám míg a paronímia esetében egy nyelven belüli hasonlóalakúságról van szó (pl. magyar. *érme* 'aprópénz, fémpénz' – *érem* 'kitüntetés, medál'; francia *original* 'eredeti, egyéni' – *originel* 'ősi, kezdeti, eredendő'), a FA mindig csak két nyelv viszonyában értelmezhető.

A hamis barátok tehát nem tévesztendők össze a (francia szakirodalomban gyakran *faux frères* 'hamis fivérek' néven ismert) paronim szópárokkal, hiszen a paronímia intralingvális a FA pedig interlingvális jelenség.

1.2. Az etimológiai kapcsolat kérdése

A szóállományt vizsgálva megállapítható, hogy a hamis barátok többsége nem közvetlen nyelvi érintkezés, illetve közvetlen szókölcsonzés következménye. Gyakori eset az, hogy

- az átadó nyelv nem a vizsgált nyelvek közül való, hanem egy harmadik nyelv;
- az átadó nyelv nem állapítható meg pontosan (pl. nemzetközi műveltségzők esetében);
- a szókölcsonzés közvetítő nyelv útján ment végbe (pl. a francia jövevényszók zöme német közvetítéssel került a magyarba);
- semmiféle etimológiai kapcsolat nincs a vizsgált szópárok vagy kifejezések között, sőt, azok csak az egyik nyelvben léteznek, a másikon nem. (Pl. német *der Dressman* 'férfi modell, manöken' – angol **dressman*). Ennek oka nem a nyelvtörténet során bekövetkezett jelentésváltozásban keresendő, hanem a téves analógia és inter-

ferencia mechanizmusában. Az angol + egyéb nyelv viszonylatában az ilyen látszólagos szópárokat, amelyek valójában nem is párok, hiszen a párnak csak az egyik fele létező szó, pszeudoanglicizmusként is emlegetik. Találunk olyan szótárt, amely külön fejezetet szentel ennek a jelenségnek (Breitkreuz 1991).

Megemlíthetjük még Vanderperren (1994) nevét is, aki nemcsak közvetlen kölcsönszokat vett fel a szótárba, hanem francia ihletésű, ám már a németben keletkezett szavakat (pl. *dilettieren* 'valamit dilettáns módon csinálni' < francia *dilettante* 'dilettáns' szóból, *die Kulanz* 'nagyvonalúság, előzékenységek (az üzleti életben)' < francia *couler* 'folyik' igéből, *riskant* 'kockázatos, rizikós' < francia *risquer* '(meg)kockáztat' igéből); valamint egyéb eredetű szavakat is, amelyeknek formai hasonlósága megtévesztő lehet (pl. arab eredetű, ám olasz közvetítésű *die Rakete* 'rakéta' vs. francia *raquette* 'pingpong- vagy teniszütő').

1.3. Hasonló alak – eltérő jelentés: ez mindig így van ?

A klasszikus definíció szerint a hamis barátok alakja azonos vagy hasonló, jelentésük azonban különböző. A gyakorlatban ez másképp néz ki: a szótárak ugyanis gyakran tartalmaznak olyan szópárokat, amelyeknek jelentése megegyezik, ám alakjuk eltérő. Az, hogy egyes szerzők mit tekintenek alaki eltérésnek, az korántsem egységes. Az alábbi esetek sorolhatók az alaki eltérés körébe:

- eltérő szóhangsúly** : ez nyilván azoknál a nyelveknél érdekes, ahol – legalább az egyikben – nincs kötött szóhangsúly, például angol–német (Barnickel 1992) vagy német–spanyol viszonylatban (Cartagena–Gauger 1989).
- kiejtésbeli különbség**: ez legfeljebb egy-két hangnyi eltérést jelent (pl. német *Sommer* – angol *summer*), vagy a magánhangzók eltérő időtartamát (ld. Barnickel 1992: 39–45).
- eltérő írásmód / helyesírás** (pl. francia *liqueur* – német *Likör*): ezzel a kérdéssel többen foglalkoztak (pl. Gerd 1987, Kühnel 1982); ám nyilvánvaló, hogy csak azonos grafémarendszerű nyelveket lehet összevetni. Sem az eltérő ábécével rendelkező (pl. német–orosz), sem az eltérő írásrendszerű nyelvek (pl. angol–japán) esetében nincs értelme ennek a kérdésnek.
- eltérő végződés**: ez gyakran szabályszerű (pl. német *-ik* – spanyol *-ica*: *Mechanik* – *mecánica* 'mechanika'); ám vannak kivételek. például német *Akrobatik* – spanyol *acrobacia* 'akrobatika' (nem *aerobacia*!), német *Athletik* – spanyol *atletismo* 'atlétika' (nem *atlético*!). Ha a kétnyelvű beszélő ezeket nem ismeri, az analógia általános kiterjesztésével téves alakokat fog produkálni.
- eltérő nyelvtani nem**: ebben az esetben vagy mindkét nyelvben létezik nyelvtani nem és az adott lexéma esetében eltérőek (pl. francia *(le) taxi* (masc.) – német *(das) Taxi* (neutr.); vagy legalább az egyikben létezik nyelvtani nem, ám ez nem egyezik a természetesnek érzett biológiai nemmel. Példaként említhető az 'őr, őrszem' jelentésű francia *(la) sentinelle* (fem.), vagy a '(kis)lány' jelentésű német *(das) Mädchen* (neutr.).

Megjegyzendő, hogy vannak olyan gyűjtemények, amelyek kizárólag alaki szempontból hasonlítják össze két nyelv szókészletét, és a jelentéssel nem – vagy csak mellékesen – foglalkoznak. Patzke (2000) például német-svéd mintán vizsgálta a hasonló szavak fonetikai jellemzőit és írásképet; Reiner (1989) pedig összegyűjtötte és osztályozta a francia-német helyesírási hamis barátokat.

2. A szótárak terjedelme

Már az első pontban láttuk, hogy a szótárírók meglehetősen tágan értelmezik a FA jelenségét; ennek következtében nehéz meghatározni, vagy legalább megbecsülni két kiválasztott nyelv hamis barátainak számát. Ha megnézzük, hány szót tartalmaznak például az angol–német szótárak, meglehető eltérő adatokat kapunk:

szerző, hivatkozás	címszavak száma
Barnickel (1992)	2252 formai + 944 szemantikai
Breitkreuz (1992)	100 (csak szemantikai)
Pascoe / Pascoe (1998)	mintegy 600 (csak szemantikai)

2.1. Rövid információ a szótárakról

Barnickel a formai hamis barátokhoz sorolja azokat a szópárokat, amelyek

- helyesírása különböző;
- eltérő a hangsúlyuk (külön tárgyalva az egy-, két-, három-, négy-, ötszótagos szavakat, ezenkívül összegyűjtött mintegy ötven földrajzi és személynévet);
- eltérő a kiejtésük (hosszú / rövid hangok);
- A szemantikai FA közé azokat a szópárokat vette fel, ahol
- az egyik vagy mindkét tag (legalább) az egyik nyelvben plusz jelentéssel bír (pl. német *Aktion* – angol *action*);
- a tagoknak nincs közös jelentésük (pl. német *Akkord* 'zenei akkord; darabbér' angol *accord* 'egyetértés');
- a szavak stílusértéke különböző: a román nyelvekből átvett szavak a németben általában csak magasabb nyelvi szinten használatosak, az angolban viszont a köznyelvben is (pl. német *forcieren* – angol *to force* 'erőltet, kieroszakol vmit');
- azonos jelentésű, ám eltérő szócsaláddal rendelkező szavak (pl. német *Jahr, jährlich* – angol *year, annual* 'év' és 'évi, éves').

Breitkreuz szótára jóval kevesebb FA-t tartalmaz, ugyanakkor számos didaktikai célú egyéb információ található benne. Breitkreuz szerint a szemantikai hamis barátok nem alkotnak homogén csoportot, ezért – a jelentéseltérés mértékétől függően – két kategóriát állít fel: az elsőbe tartoznak azok a szópárok, amelyeknek nincs közös jelentésük (teljes / valódi FA); a másodikba azok, amelyeknek van közös jelentése, tehát bizonyos esetben lehetnek egymás ekvivalensei, máskor azonban nem (részleges FA).

Az egyes szócikkeknél FA-négyszögeket rajzol fel, ahol a bal felső csücs a német lexéma, a jobb felső az angol lexéma, a bal alsó a német szó jelentése(i), a jobb alsó az angol szó jelentése(i); a jelentésblokkok között nyílak jelzik a lehetséges megfeleléseket. Breitzkreuz a látványos jelentésmagyarázatokon túl minden egyes jelentéshez megad egy példamondatot annak L2 ekvivalenciával együtt. A hosszabb, bonyolultabb felépítésű szócikkek után még feladatokat is vannak, ahol az olvasónak kell kitalálni az adott kontextusba illő angol szót, amelynek a helyességét azután maga ellenőrizheti a megoldókulcs segítségével.

Pascoe és Pascoe szótára egyértelműen didaktikai és szórakoztató céllal készült: a szócikkeken belül nemcsak szómagyarázatok, mindkét nyelven megadott példamondatok állnak, hanem egyéb információk (tranzitivitás, angol szavak kiejtése IPA-átírásban) és (a jelentés megértését könnyítő) illusztrációk is. A szótár végén tesztfeladatokat és azok megoldását, valamint a szótárban előforduló angol szavak regiszteres mutatóját találhatjuk.

3. Összegzés

Mint láttuk, a vizsgált szótárak az egyes szerzők eltérő módon értelmezik és kezelik a hamis barátokat. Mennyiségi alapon lehetetlen eldönteni, melyik szerző szótára teljesebb / pontosabb / jobb, ilyen ítékezésnek vagy minősítésnek nem is lenne értelme.

A FA-gyűjtemények sokfélesége tehát nem a nyelvi sokszínűségből, hanem a FA jelenségének eltérő értelmezéséből, valamint a szótárírók különféle koncepcióiból és célkitűzéseiből adódik. Ez a sokszínűség, azaz a lexikográfiai gyakorlat hozzájárul a FA jelenségének árnyaltabb elméleti megközelítéséhez, és segítséget nyújt újabb lexikológiai kutatásokhoz.

Irodalom

- Barnickel, K. D. 1992. *Falsche Freunde: Ein vergleichendes Wörterbuch Deutsch – Englisch*. Heidelberg: Groos.
- Boch, R. 1988. *Les faux amis aux aguets. Dizionario di false analogie e ambigue affinità tra francese e italiano*. Bologna: Zanichelli.
- Breitzkreuz, H. 1992. *More false friends. Tückische Fallen des deutsch-englischen Wortschatzes*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Bußmann, H. 2002. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- Cartagena, N., Gauger, H. M. 1989. *Vergleichende Grammatik Spanisch-Deutsch: Nominal- und Pronominalphrase. Wortbildung. Zusammenfassung der wichtigsten grammatischen Unterschiede. Vom Inhalt zu den Formen. Falsche Freunde*. Mannheim/Wien/Zürich: Duden.
- Colignon, J-P., Berthier, P-V. 1979. *Pièges du langage 2*. Paris-Gembloux: Duculot.
- Colignon, J-P., Berthier, P-V. 1985. *Lexique des «faux amis»*. Paris: Hatier.
- Gerd, W. 1987. *Kleines Wörterbuch der "falschen Freunde": Deutsch-Spanisch, Spanisch-Deutsch*. Leipzig: Enzyklopädie. 2., unveränderte Auflage.

- Gottlieb, K. H. M. 1972. *Deutsch-russisches und russisch-deutsches Wörterbuch der »Falschen Freunde des Übersetzers«*. Moskau: Sowjetskaja Enziklopedija.
- Hundertmark-Santos Martins, M. T. 1995. *Die 'falschen Freunde': Portugiesisch-Deutsch, Deutsch-Portugiesisch. = Os 'falsos amigos' Português-Alemão, Alemão-Português*. Tübingen: Niemeyer.
- Kæssler, M., Derocquigny, J. 1928. *Les Faux Amis ou les Trahison du Vocabulaire Anglais*. Conseils aux Traducteurs. Paris: Vuibert.
- Kæssler, M. 1975. *Les Faux Amis des vocabulaires anglais et américain*. Paris: Librairie Vuibert.
- Kühnel, H. 1982. *Kleines Wörterbuch der "faux amis" Deutsch-Französisch, Französisch-Deutsch*. Leipzig: Enzyklopädie. 2. unveränd. Aufl.
- Laruelle, Ph. 1990. *Les faux-amis en anglais: les reconnaître, les traduire, les utiliser à travers plus de 1000 phrases*. Paris: Ellipses.
- Muravjev, V. L. 1969. *Faux amis, или "ложные друзья" переводчика*. Moszva.
- Pascoe, G., Pascoe H. 1998. *Sprachfallen Englisch* [mit Abschlusstests] 1. Aufl. Ismaning : Max Hueber.
- Patzke, U. 2000. *Das Phänomen "Faux amis" am Beispiel des Sprachenpaares deutsch-schwedisch. Studien im Bereich der formalen Ähnlichkeit*. Clausthal-Zellerfeld: Papierflieger.
- Reiner, E. 1989. *Les correspondances régulières du vocabulaire français-allemand. Kleines Lexikon deutsch-französischer "Faux Amis" und "Vrais Amis" nach orthographischen Gesichtspunkten*. Wien: Verband der österreichischen Neuphilologen (Schriftenreihe der Zeitschrift Moderne Sprachen des Verbandes der österreichischen Neuphilologen 11).
- Thorin, A. 1984. *Vrais et faux amis du vocabulaire anglais*. Paris: Nathan.
- Vanderperren, F. 1994. *Dictionnaire des faux amis allemand-français / Wörterbuch der Faux amis Deutsch-Französisch*. Louvain-la-Neuve: Duculot.
- Van Roey, J. et al. 1998. *Dictionnaire des faux amis français-anglais / Dictionary of Faux Amis English-French*. Paris, Bruxelles: Duculot.
- Veisbergs, A. 1994. *Latvian-English, English-Latvian Dictionary of False Friends*. Riga: SI.

Neologizmusok és kulcsszavak a mai német gazdasági sajtónyelvben

Nagyné Csák Éva

„Niemand darf neue Wörter erfinden, nicht einmal der König”

Claude Favre Vaugelas, 1649

Ulrich Holbeinnak 1996-ban a fenti kijelentésről már a nyelvi elmeszesedés jut az eszébe. Elke Donalies, az IDS (Institut für Deutsche Sprache) munkatársa szerint, ha mindent ugyanúgy alkalmazunk, ahogyan jelenleg elfogadott, akkor semmi sem fejlődik, semmi sem mozdul előre.

A „Spiegel” c. hetilap gazdasági rovatát 2003. január 1-jétől 2004. január 31-ig vizsgáltam, és a leggyakrabban előforduló neologizmusokat különböző kritériumok szerint csoportosítottam. A csoportosítás kritériumairól és eredményeiről a következő megállapításokat tettem:

1. Mit is értünk neologizmuson?

Neologizmus lehet

- egy új szó, pl. „Teuro”
- egy új szóösszetétel pl. „der neue Markt”
- egy meglévő szó új jelentése, pl.: „Begrüßungsgeld”,

amely a nyelvfejlődés egy bizonyos szakaszában, egy kommunikációs közösségben keletkezik, elterjed, és a nyelvhasználók többsége egy bizonyos ideig újnak érzi, és nyelvi normaként általánosan elfogadja.

2. Mit is értünk azon, hogy „új”?

Az „új” azt jelenti, hogy az adott szavak a vizsgálati időszak elején még nem tartoztak a köznyelvbe, de a vizsgálati időszak végén már többé-kevésbé elfogadottá váltak.

Egy év időszakán belül nehéz olyan nyelvi egységeket találni, amelyeket újaknak, és ugyanakkor már általánosságban elfogadottaknak nevezhetünk. Mivel az én vizsgálati időszakom is egy évet ölel fel, nem húztam éles határt a gyűjtésem során a téma- és kulcsszavak ill. a neologizmusok között. Olyan szavakat is feljegyeztem, amelyek, az adott évben meghatározták a közgondolkodást, és a legfontosabb témákban előfordultak, valamilyen módon jellegzeteseknek minősültek.

3. No és az anglicizmusok? „Denglisch” vagy „Germeng”?

Az IDS munkatársai az anglicizmusok elterjedését mérsékeltnak ítélték. A 2000-es felmérés szerint 700 vizsgált címszó 40%-a származott az angoltól, pl. „zappen”, és

60%-uk képződött a németben (Steffens 2003). Más nyelvekből történő átvétellel a vizsgált időszakban nem találkoztak az IDS dolgozói. Ellenvélemények mégis akadtak bőven. Egyesek a német nyelv hanyatlásától, és teljes pusztulásától tartanak, mások a mai német nyelvet „csimpánznyelvnek” ítélik, mert fenntartás nélkül minden angol jövevényszót befogad.

A szaknyelvekben viszont a megnevezett példák között valóban az új jövevényszavak teljes sora észlelhető, amelyek a brit és az amerikai angolból kerültek, az ún. anglo-neologizmusok. Ez a folyamat már közvetlenül a második világháború befejeződése után elindult.

A legkényelmesebb az volt, hogy az új találmány nevét egy az egyben átvették az angolból. Ezen kívül a nyelvi gazdaságosság követelményeinek is inkább az angol szavak feleltek/felelnek meg. Az angol szavak könnyen integrálhatók a német nyelvben. Az anglicizmusoknak a mai napig magasabb kommunikatív és stilisztikai értéket tulajdonítanak. Ezen kívül az imponálási szükséglet is meghatározó. Modern gondolkodást, világfiságot, vagy egy bizonyos beszélő csoporthoz való tartozást szeretnének ezzel alámasztani.

Nem a jól látható jövevény lexéma okoz kárt a német nyelvnek, hanem a látens befolyás, amely a morfológiai és a szintaktikai változásokban nyilvánul meg. Pl.: „Ich bin in die Stadt gefahren heute Morgen.” Vagy a „realisieren” nem helytálló használata. („to realise” ang. = 1. felfog, megért, „realisieren” ném. = megvalósít. Ennek ellenére a „realisieren” ige egyre inkább a felfog, megért jelentésben használatos a német köznyelvben is.)

4. Német szóképzés. Teljesen felhőtlen?

Képezzünk hát szavakat az adott nyelvben meglévő nyelvi anyag felhasználásával, gondolhatnánk, hisz a szóképzés a német nyelv központi jelensége. A német szóképzést viszont legalább annyi kritika éri, mint az angol jövevényszavakat (Donalies 2003).

4.1. Előítéletből fakadó kritika

4.1.1. Az összetett szavak kritikája:

Mark Twain, aki sokat utazott Németországban, azt mondja: „Diese langen Dinger sind kaum echte Wörter, sondern eher Wortkombinationen, und ihr Erfinder hätte umgebracht werden müssen.” (Twain 1876: 43)

4.1.2. Az indokolatlanul sok főnév képzésének és használatának kritikája:

A szaknyelvekben viszont teljes mértékben indokolt a főnevesítés, mert egzaktabb a megfogalmazás, és megfelel a nyelvi ökonómia/gazdaságosság elvárásainak is. Pl.: „Ableistung der Meisterprüfung” helyett az „ableisten, was prüft, ob er als Meister tätig sein kann” indokolatlan.

4.2. Az ízlést sértő kritika

4.2.1 Az *igéből képzett –e hangzóra végződő főnevek képzésének kritikája*, pl.: „Leuchte”. Olyan primitív, mint a gyermeknyelv (Hallwass 1991).

4.2.2. A *hibridképződmények kritikája*, pl.: „Showgeschäft”. Ez a szó úgy hat, mintha más-más fejet, törzset illetve farkat raktunk volna össze. (Müller 2000)

4.2.3. A „be-” *igekötő kritikája*, pl.: „betreuen”. Benne foglaltatik a másik elnyomása, alacsonyabb rendűsége (Heringer 1984)

4.2.4. Az „*inhumaner Akkusativ*” kritikája: Ha a „dem Kunden die Ware liefern” a „den Kunden mit der Ware beliefern” szerkezetet használjuk, akkor ezzel ügyfelünket alábecsüljük, csupán a szállítási listánk egy számává, ill. tételévé degradáljuk. (Kolb 1960)

5. Egyáltalán van gazdasági szaknyelv?

Hundt szerint egyáltalán nem homogén fogalom a gazdasági nyelv. Különböző megkülönböztetéseket tesz az intézményi és a köznyelv között.

H.-R. Fluck szerint sem lehet a köz- és a szaknyelv közé éles határt húzni, mivel egymásba átfolyanak. A szaknyelv és a köznyelv közötti kölcsönös befolyásolás evidens. Főleg azok az intézmények, amelyek köznyelvet használó ügyfélkörrel vannak napi kapcsolatban, metszőpontokat képeznek a szaknyelv és a köznyelv között, itt lehet legjobban leolvasni a kölcsönös befolyásolást. A politika, a technika, a média, a gazdaság és a bürokrácia azok a területek, amelyek az átlagos állampolgárt érintik, ezért az ezeken a területeken képződő szakszavak hamar a köznyelv részévé válnak. Gyakran megfigyelhető tehát, hogy ezek a szavak nemcsak az adott szakterületen történő kommunikációban, hanem „szakidegen” összefüggésekben is használhatóak.

6. Gazdasági sajtónyelv – „Spiegel”-nyelv?

A „Spiegel” köztiszteletben álló hetilap. A Spiegel olvasói identitástudattal rendelkeznek, elhatárolódnak a 'csak „Stern” olvasóktól’. Nagy konkurenciát jelent a hetilap számára a „Fokus”, de olvasottsága a „Fokus” mellett töretlen.

Az előzőekben taglalt tendenciákat figyelembe véve megkülönböztettem a

- német nyelvben már meghonosodott elemekből képzett lexémákat,
- a jövevényszavakat, melyeknek 99%-a anglicizmus, és már csak néhány gallicizmus, ill. italianizmus lelhető fel.
- német és angol szókészleti elemekből képzett (hibrid) lexémákat.

Ezen kívül még egy lényeges kritérium látszik kézenfekvőnek: a téma- ill. kulcsszavak csoportosítása az egyszerű, bővített ill. összetett szavakra.

1. táblázat

A 2003. január 1. és 2004. január 31. között megjelent „Spiegel” hetilap gazdasági rovatában gyakran visszatérő, jellegzetes, (közöttük neologizmusgyanús) kulcsszavak csoportosítása

	Német nyelvben már meghonosodott elemekből képzett lexémák	Anglicizmusok, gallícizmusok, italianizmusok	Hibrid képződmények
Egyszerű szavak	Euro Teuro Globalisierung Aldisierung Spektakel/spektakulär Intern/extern Entsorgung Gegenfinanzierung Schnäppchen	Engagement Boss/-Boss Boom Coup Flop Deal Shop Statement Event Mobbing Desaster/desaströs Selfmade Insider Performance Hardliner Cash Szenario Recycling	shoppen powern leasen boomen/boomend recyceln
Bővített szavak és összetett szavak	Der neue Markt Standort Deutschland -riese (Medienriese, Handelsriese) Risikokapital Lügenerausschuss Rabattschlacht Leiharbeit Globales Dorf Bezahlfernsehen Überbrückungsgeld Ich-AG/Ich-AG'ler Schnäppchenjagd Schnäppchenjäger Öko-Steuer Altlasten Dosenpfand Dubiose Geschäfte Chefetagen Solidar(itäts)zuschlag Begrüßungsgeld Kündigungsschutz Jobmaschine Tante-Emma-Laden	New Economy Global-Player Shareholdervalue Hedge-Fonds Break-even-Point Future-Store E-Commerce E-Business (E-) Pay-TV Job-Floater Jobkiller Onlinebanking Headhunter	Mini-Job/Minijob Erfolgssstory Wellnesstempel Rating-Agentur Start-up-Unternehmen New-Economy-Altlasten Turbokapitalismus Maut-Desaster Offshore-Märkte

7. Gazdasági kulcsszavak – az aktuálpolitika tükré?

Az egyszerű szavak között a legnagyobb gyakorisággal természetesen az „Euro” neologizmus fordul elő, mely egy valóságos karriert járt be 1995 óta (Dieter Herberg, *Zur Karriere eines europäischen Neologismus in deutschen Presstexten*, 1995-1999, IDS, Mannheim). Kiemelném humoros változatát, amely a 2002-es év szava lett: „Teuro”. A GfS (Gesellschaft für deutsche Sprache) véleménye szerint a szó kreatív és pregnáns. Sok ember érzését juttatja kifejezésre, mely szerint a 2002. jan. 1-én életbe lépett euró készpénz bevezetés óta az élelmiszerek és a szolgáltatások drágábbak lettek. Nagymértékben meghatározta a közélet témáit, sok összetett szó előtagjává is vált: „Teuro-Debatte”, „Teuro-Sheriff”, „Anti-Teuro-Gipfel”

7.1. Kirajzolódik az általános takarékoskodási hullámmal, a fogyasztás visszaesésével járó újszerű, tendenciózus szókincs, melynek gyűjtőfogalma lehetne a „Metro Group” szállóigévé vált reklámszlogenje: „Geiz ist geil”, ill. a szlogenre utaló különböző kollokációk, mint pl.:

Geiz-ist-geil-Not
...Kunden, die Geiz nach wie vor geil finden
Metro-Chef... über geilen Geiz
usw.

Schnäppchen

A 80-as évek eleje óta, amikor divatossá vált a jutányos alkalmak kihasználása, a Köln környéki szó egész Németországban meghonosodott. Ma már a „Geiz ist geil” időszakában, a társadalmi méreteket öltő „Aldisierung” (az Aldi diszkont nevéből képzett szó, „aldizálódás”) korában jobban kereső társadalmi rétegek sem szégyellnek bemenni a diszkont-üzletbe és a szezon végi kiárításokra „Schnäppchenjäger”-ként (a jutányos áru vadászáként). A bevásárlás közvetlenül a gyártótól vagy speciális „Schnäppchenmarkt”-okban, amelyek elsősorban olcsó árut kínálnak, szinte népszerűvé vált. Ezért a düsseldorfi Grey reklámügynökség az 1996-os évet a „Schnäppchenjäger”-ek évévé nyilvánította, mert a kereskedelem, pl. a drogériálancok és az elektromos áruk boltjai már saját koncepcióval reagáltak a takarékos ügyfélkörre, sok szupermarketben a tartósan alacsony ár mindennaposá vált.

7.2. A munkaerőpiacon történő változások is tükröződnek a gazdasági rovat téma-szavai és neologizmusai között.

„Ich-AG”, amely a 2002-es év szava lett.

Mindazok, akiknek a munkaügyi hivatal folyósított segélyeket, igényelhetik az egzisztenciateremtéshez szükséges támogatást. Az „Ich-AG” elnevezés már önmagában is kifejezi, hogy a saját képességeket és készségeket lehet a gyakorlatba áthelyezni. Így egyes vélemények szerint felértékelődött az „ich” a negatív töltésű „Ich-Generation”-hoz képest.

Az „Ich-AG” mégis az „Unwort des Jahres” (az év legkellemetlenebb asszociációkat keltő szavainak) listáján is szerepel, mert a Hartz-papírok e szóképzése nevetséges logikátlanságot is tükröz: Az egyén nem lehet részvénytársaság. Ironikus képként sem

fogható fel, mert a jelenlegi munkanélküliség mértéke olyan nagy, hogy ilyen jellegű humort nem tűrhet meg.

Überbrückungsgeld

Az „Ich-AG”-val ellentétben a havi juttatás jóval magasabb, de csak fél évig fizetendő. Az eddig igényelt munkanélküli segélyből és a társadalombiztosítási járulékok alapján számítják ki.

Minijob, 325-Euro-Job, McJob/Minijobber, Billiglöhner (korábban: Tagelöhner)

Ezek a munkahelyek a szolgáltatási szektor legalacsonyabb bérezési szegmensébe esnek. A munkavállalók általában olyan képesítés nélküliek, akik a legalacsonyabb bérszinten dolgoznak, pl. kiszolgáló személyzet a gyorsétkezdékben, pénztárosok a szupermarketekben. Negatív töltésű szó, benne foglaltatik a rossz munkaidő, a szociális biztonság ill. a presztízs, a méltóság és a jövő perspektíváinak teljes hiánya. Sokan 4-5 ilyen munkát is vállalnak, hogy megélhessenek. („Kombilohn”). Az amerikai példa alapján az európai politikusok is igyekeznek minél gyorsabban, minél több ilyen munkahelyet teremteni, ezt a folyamatot jelölik „Jobmaschine” ill. „Job-Offensive” szavakkal.

Solidaritätszuschlag

1. jelentés: 1991 júniusától 1992 júniusáig a nyugatnémet állampolgárok egy fajta pótlólagos adóként fizették a keleti tartományok fellendítése érdekében. 2. Jelentés: 1995 óta az összes tartomány fizeti a jövedelem és a társasági adó mellett előre nem kiszámítható események finanszírozására.

Kündigungsschutz

A felmondási jog korlátozása munka- és bérleti viszonyok esetében. A munkanélküliség megvitatasakor gyakran szóba került, mivel kihatással van a foglalkoztatottság összetételére (A tartós munkanélküliek részaránya magasabb, mint a többi európai országban.)

Leiharbeit

Olyan munkaviszony, amikor a munkáltató, mint kölcsönbeadó a munkavállalót egy másik munkavállalónak, kölcsönbe vevőnek egy bizonyos munkafolyamat elvégzése céljából átadja.

Job- Floater

Kamatkozó kötvényekkel kell kigazdálkodni azt a pénzt, amellyel infrastrukturális szempontból gyenge régiókban kedvezményes kamatozású hiteleket lehet nyújtani új munkahelyek teremteséhez.

Headhunting

Munkavállalók célzatos toborzása a gazdasági életben, főleg vezetői beosztásba. Speciális személyzeti tanácsadók („Headhunter”) diszkréten felveszik a kapcsolatot a vállalatok és a felső vezetés között, és feltételeket közvetítenek a munkahelyi változtatáshoz.

Gegenfinanzierung

Valahol az egyik elvonást csökkentik, máshol pedig az adóterheket növelik. Ez az eljárás, mely szerint helyezük át a terhelést olyan területekre, ahol ez nem nagyon tűnik fel, erős kritikát kapott, és „mérlegfénnyezésnek”(„Bilanzpolitik”) nevezték. Olyan

pénztechnikai területek szövődtek össze, amelyeknek semmi közük nincs egymáshoz. Ilyen stratégiákkal a politikusok megakadályozzák az igazi adóteher csökkentéseket, amelyek új impulzusokat adnának a nemzetgazdaságnak.

7.3. A banki és tőzsdei szaksajtó kulcsszavai

Venture Capital (Risiko-, Chancen-, Wagniskapital)

Az USA-ból származó szó. 1960-as és '70-es években kifejlesztett alternatív finanszírozási forma, amikor egyes beruházók (állam, bankok, biztosítók, stb.) új vállalkozásoknak tőkét bocsátanak a rendelkezésükre a gazdasági siker érdekében.

Break-even-Point

Az üzem azon termékmennyisége, ahol az árbevétel pontosan fedi a kiadásokat. A „Break-even Point”-ot főleg akkor közlik, ha új termelést terveznek, de nem lehet előre meghatározni a jövőbeni értékesítési mennyiséget.

Hedge-Fonds

Titok lengi körül a rendkívül flexibilis értékpapírokat. A Hedge-Fonds menedzserek még gyenge tőzsdei időszakban is fékezetlenül dolgoznak. A többi értékpapír menedzserre vonatkozó szabályok (amelyek a szokványos menedzsert arra kényszerítik, hogy ruházza be a kezelt pénztőkéjének nagy részét) ugyanis rájuk nem érvényesek. Úgy profitálnak a gyengülő részvényekből, hogy „üresen” eladják őket („shorten”).

Offshore-Märkte

Olyan nemzetközi pénzpiacok, amelyek kedvező telephelyi adottságokkal rendelkeznek a pénzügyi tranzakciók szempontjából, pl. Bahamák, Bermuda, Antillák, Jersey, Luxemburg. Nincs forrásadó, csekély a központi bank felügyeleti szabályzása.

New Economy

Innovatív gazdasági szakágazatok jelölése, pl. telekommunikáció, média, szórakoztatóipar, computer, internet, elektronikus kereskedelem, biotechnológia és környezetgazdálkodás. Ellentéte az Old Economy, az autóipar, gépgyártás, vegyipar, kereskedelem és turizmus.

Neuer Markt:

A frankfurti tőzsde kereskedelmi szegmense, ahol 1997 és 2003 között a New Economy vállalatainak részvényeit vezették. A nagy 2000-es kibocsátások, pl. T-Online időszaka volt a „Neuer Markt” emelkedési fázisának csúcspontja. Számos jegyzett cég fizetőkép telensége és a „Neuer Markt” indexének (Nemax) 95 %-os visszaesése vezetett megszüntetéséhez 2003 végén

7.4. Az internet és a számítástechnika térhódítása kapcsán megjelennek a gazdasági cikkekben is olyan szavak, amelyek véleményem szerint már inkább az informatikai szaknyelvi szegmensbe tartoznak, ezért nem térek ki rájuk bővebben.

8. Új morfológiai és szintaktikai jelenségek – véletlenszerű vagy következetes használat?

8.1. Az igék aspektusairól

Az angol jövevénytyszavak igésítése:

A „shoppen”, „leasen”, „boomen” („downloaden”, „updaten”), stb.: gyenge igeként integrálódtak a német nyelvben. Az integrációs folyamat első lépéseként a ragozatlan alakok, tehát az infinitívus és a participium honosodnak meg (leasen/geleast). Később terjednek el a ragozott alakok, ami viszont sokkal problémásabb, mert gyakran felmerül a kérdés, elváló vagy el nem váló legyen a jövevény igekötő? Az újságírók gyakran döntésképtelenek és egyfajta kompromisszumot kötve, a ragozott alakokat mellékmondatba helyezik be, mert így a mondat végén úgyis igekötővel áll az ige. Valamivel könnyebb a döntés, ha az igekötő német nyelvi elem, pl. „zurückgeleast”, „verleast”. Vegyes megoldások viszont itt is megfigyelhetők. Ragozott alakban az „er doppelklickt” megoldás tűnik kézenfekvőnek, participiumban viszont a „doppelgekllickt”. Itt felmerül azonban az a kérdés is, hogy a „doppel-” egyáltalán igekötőként működik-e, vagy csak a „Doppelt” főnév származéka. A „gegenfinanzieren” a már meglévő „gegensteuern”, „gegenlesen”, „gegenzeichnen” analógiájára született, így a „gegen-” igekötő elválnak minősül. Főmondatban való használatát azonban mégis kerüljük. (Szóban hangzott el Schröder és Stoiber közötti TV-párbaj során 2002. aug. 26-án. Schröder: „Das finanzieren Sie gegen mit Streichung der Nachtarbeitszuschläge...”)

8.2. Az összetett jövevénytyszavak helyesírása:

Az angol összetett jövevénytyszavak első életszakaszukban mintegy idézetként kezelendők, és egy az egyben átkerülnek a német nyelvbe, pl.: „New Economy”. A későbbiekben a német kötőjeles írásmód válik igazi sajtónyelvi normává, mint pl.: „Hedge-Fonds”, „Global-Player”. A meghonosodás utolsó, végső szakaszában gyakran megfigyelhető, hogy a kéttagú összetett szavak a német nyelvi norma hatására összeformak, és egybe írják őket. Egy vizsgált szakaszban, pl. A „Mini-Job” már csak 6-szor, míg a „Minijob” 20-szor fordult elő. Ugyanez a tendencia jellemzi a „Shareholder-Value”/„Shareholdervalue” szakterminust. Három tagból álló összetett szavaknál ill. hibrid képződményeknél viszont megmarad a kötőjeles írásmód: „Start-up-Unternehmen”.

8.3. Az igekötők főnevesítése és többesszámú használata angol (amerikai) mintára: *Ups and downs---Aufs und Abs*

8.4. Szintaktikai jelenségek:

A kettőspont használata következtetés, összefoglalás, tömörítés célzattal:

Immerhin: Versicherungsvorstände müssen keine Konkursanträge stellen.

Ausgang des Experiments: noch offen.

Tendenz: steigend.

„Nächste Woche ist Jahrmarkt, worauf ich mich freue, weil man die Produkte der ganzen Umwelt kennenlernt.” – írta Goethe fiának, Augustnak egy csehországi utazása előtt (Goethe 1821: 63). Goethe vajon 1821-ben egy ökológiai vásárban volt? Aligha. Az „Umwelt” főnév is egy alapvető és következményterhes jelentésváltozáson ment át az utóbbi időben. Az „Umweltverträglichkeit” szó pedig Goethét egyenesen irritálta volna.

Vajon a XXI. század elején megjelent új szavak hosszú távon meg tudnak-e ragadni a nyelvben? Használatukat hogyan ítéljük majd meg a század első évtizedeinek elteltével? Nem marad más hátra, meg kell várnunk...

Irodalom

- Donalies, E. 2003. Gebt endlich die Wortbildung frei! *Sprachreport*. 2003/1. 26–32.
- Fluck, H-R. 1991. *Fachsprachen*. Tübingen.
- Goethe-Sophien-Ausgabe. 1821. Bd. IV. 63. *Brief von 1821 aus Eger*
- Hallwass, E. 1991. *Mehr Erfolg mit gutem Deutsch*. München: Mosaik
- Herberg, D. 2001. *E u r o. Zur Karriere eines europäischen Neologismus in deutschen Presstexten*. <http://www.dur.ac.uk/SMEL/depts/german/eurometa/eurocorp-analysis.htm>
- Heringer, H-J. 1984. Wortbildung: Sinn aus dem Chaos. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*. 15. 42–53.
- Holbein, U. 1996. *Sprachlupe*. Frankfurt: Eichborn.
- Hundt, M. 1995. *Modellbildung in der Wirtschaftssprache. Zur Geschichte der Institutionen- und Theoriefachsprachen der Wirtschaft*. Tübingen
- Kolb, H. 1960. Der inhumane Akkusativ. *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*. 1. 165–171.
- Müller, P. 2000. *Deutsche Fremdwortbildung. Probleme der Analyse und der Kategorisierung*. In: Habermann, Mechthild, Peter O. Müller und Bernd Naumann (Hrsg.): *Wortschatz und Orthographie in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Horst Haider Munske zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 115–134.
- Steffen, D. 2003. Nicht nur Anglizismen. *Sprachreport*. 4. 2–9.
- Twain, M-1876/1999. *The Awful German Language*. Waltrop und Leipzig.
- Unwort des Jahres*
- Informationen zu einer sprachkritischen Aktion*
- http://www.unwortdesjahres.org/unwort_g.html
- Wörter des Jahres/Unwörter*
- <http://www.gfds.de/woerter.html>

Francia eredetű szavak „motiválatlan” használata a középfangol nyelvben

Őrsi Tibor

1. Bevezetés

Amikor egy fordított szöveget annak eredetijével vetünk egybe, óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a fordítás mennyire – netán szolgálai módon – követi az eredeti mű szóhasználatát és más nyelvi megoldásait. Különösen jogos ez a felvetés egy középfangol nyelvű fordítás esetében, hiszen az angol nyelv fejlődésének ebben az időszakában a francia szókincs hatása meghatározó jelentőségű volt. A *Mandeville utazásai* című útleírás francia eredetije 1356 körül íródott, középfangol fordításának általam tanulmányozott változata a XV. század első negyedében készült. A Cotton-kézirat egyértelmű francia hatást mutat. Olvasásakor meglepődve tapasztaljuk, hogy milyen magas benne a francia eredetű szavak aránya. Jó néhány esetben azonban az angol fordítás más francia eredetű szavakat használ, mint az eredeti. Így például a ka. *lechrye* 'bujaság' a kf. *luxurie* fordításaként áll. A ka. *foule of raveyne* 'ragadozómadár' kifejezés a kf. *oysel de preie* (> mai fr. *oiseau de proie*) kifejezésnek felel meg. Az ilyen jellegű, az eredeti szöveg által etimológiailag motiválatlan lexikai eltérések okára keresem a választ.

A *Travels* teljes szókincse kb. 2700 szó. Ezek közül kb. 1300 francia és francia vagy latin eredetű. Azokban az esetekben, amikor a középfangol fordítás a francia eredetivel etimológiai rokonságban álló szót használ, etimológiai motivációról beszélünk. Ha ez nem mutatható ki, akkor az etimológiai motiváció hiányáról. A középfangol szöveg szókincsére alapvetően az etimológiai motiváció a jellemző. Mintegy száz szó esetében azonban lexikai különbözőség mutatható ki. Az etimológia motiváció nélküli szavak közül a ka. *contree* a leggyakoribb szó a műben, összesen 362 alkalommal fordul elő az angol szövegben. Ezt a szót előadásom végén külön megvizsgálom.

2. Hogyan érvényesül az etimológiai motiváció?

- 2.1. A legalapvetőbb fordítási eljárás az, ha egy idegen szót anyanyelvi megfelelőjével helyettesítenek. A Cotton-kéziratban a ka. *kyngdom* 'királyság' szó fordítja a kf. *reme* szót. Ezt az eljárást nem vizsgáljuk, mivel csak a francia eredetű szavak beilleszkedését tanulmányozzuk. Ebben az esetben természetesen fel sem merül az etimológiai motiváció lehetősége.
- 2.2. A következő gyakori „fordítási” eljárás során egy francia szót ugyanannak a szónak az angol nyelvbe átkerült alakjával fordítanak. Ezt alkalmazza a fordító a már meghonosodott átvételek esetében: *prynce*, *palays*, *entree*. Ilyenkor az etimológiai motiváció teljes mértékben érvényesül.
- 2.3. Nagyon sok szó közvetlen forrását nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani. Példaként említhetünk olyan középfangol szavakat, mint *naturelle*, *excellent*,

habitable (=mai angol *inhabitable*). Lehet, hogy közvetlenül a latinból származnak, lehet, hogy a középfancia nyelvől, végső forrásuk mindenképpen a latin nyelv. Ha az angol szó megegyezik a francia eredetiben szereplő szóval, ilyenkor is érvényesül az etimológiai motiváció.

- 2.4. A fordító olyankor is használ francia eredetű szavakat, amikor azoknak más szó felel meg a francia eredetiben annak ellenére, hogy a francia eredetiben szereplő szó a fordítás elkészültekor már rendelkezésre állt a középfancia nyelvben és viszonylag gyakran fordult elő. A ka. *reioyssen* 'örvendeznek' a kf. *se glorifiant* szó fordításaként áll az alábbi példában:

Seymour 225/18 *They reioyssen hem hugely for to speke thereof.*
Warner 153/40 ... *et se glorifiant molt fortemment au parler.*

Egy szó szerinti fordításban ugyanazt a szót várhatnánk. Ez annál inkább is lehetséges volna, hogy a ka. *glorifien* 'dicsér' továbbá 'büszkélkedik' jelentésű ige (< óf. *glorifier* tudós kölcsönzés a kései latin *glorificare* 'dicsőít' szóból) először 1340-ben, tehát jóval a Cotton-kézirat keletkezése előtt már adatolható az angol nyelvben. A Cotton-kézirat mégis a *reioyssen* szót tartalmazza. Ez utóbbi 1370 körül bukkan fel angolban az óf. *rejoiss*-tövű azonos jelentésű ige átvételeként. A fenti példában egy másik lexikai eltérést is találunk: a kf. *fortement* 'nagymerékben' jelentésű fokozó értelmű kifejezés független az annak fordításaként álló ka. *hugely* szótól.

- 2.5. Az eredeti és a fordított szöveg szóhasználata gyakran nem felel meg pontosan egymásnak, mint azt az alábbi példa is mutatja:

Seymour 225/34 *For he hath euery yeer of annuelle rente ccc.^m hors charged with corn of dyuerse greynes and of ryzs.*
Warner 153/46 *Qar il ad bien de rente toutz les aunz ccc^m cheuaux chargez des bledz et de riz.*

A ka. *annuelle* szó 1382 előtt tűnik fel angolban, mégpedig talán az ófrancia *annuel* vagy inkább tudós kölcsönszóként a kései latin *annalis* szóból. A kései latin alak a klasszikus latin *annalis* 'évi' melléknév változata, amelyet befolyásolt az *annuus* 'évenkénti' melléknév. A vizsgált szó az ófrancia nyelvben először *anuel* alakban bukkan fel, majd pedig a latinósított *anuel* írásmódban. Érdekes módon a szó mindkét nyelvben egy-egy kollokáció tagjaként jelenik meg, ezek azonban különböznek a két nyelvben: ka. *annuel werker* 'éves időtartamra felbérelt munkás', ófranciában pedig *feste anoel* 'évenkénti ünnep'. A *Travels*-ből idézett példa mutatja, hogy az angol szóhasználatot nem motiválta közvetlenül a francia szöveg, hiszen abban a *toutz les aunz* 'minden évben' szerkezet áll. Némi motivációról mégiscsak beszélhetünk, hiszen az ugyanabba a szócsaládba tartozó *aunz* 'évek' jelentésű szó alkot szemantikai kapcsolatot.

- 2.6. A Cotton-fordításban nyolcvan etimológiailag motivált szinonimapárt találunk. Ezekben germán eredetű szavak francia eredetű szinonimáikkal együtt fordulnak elő egy-egy francia szó fordításaként. Ez a stilisztikai megoldás tipikussá vált a középfancia nyelvben, és mind a mai napig megmaradt. A germán szinonimák

gyakran szolgálnak még kevésbé ismert, etimológiailag motivált szavak körülírására: a ka. *albespyne that is white thorn* fordítja a kf. *albe espine* 'galagonya' kifejezést. Hasonlóképpen a ka. *Lond of Promysсион or of Beheste* 'az ígélet földje' értelmezi a kf. *terre de promission* kifejezést.

- 2.7. Jó néhány francia szó ekkor még nem (és később sem) épült be teljesen az angol nyelvbe. Ezek a szavak némileg angolosított formában jelennek meg a fordításban. *Auere de poys* < *auoir de pois* 'súlyra mért áru; javak'; *quyrboylle* < *cuir boily* 'ki-főzött bőr'; *lanyeres* < *laniers* 'súlyomfajta'. Az etimológia motiváció esetükben is működött.
- 2.8. Egyes „bennszülött” (az óangolon keresztül a germán örökséghez tartozó) vagy a latinból még az óangol korban kölcsönzött szó egybeeshet a megfelelő francia szóval. A francia nyelv hatására végbement másodlagos kölcsönzés megerősítheti az adott szó használatát. Példaként említhetjük az óa. *rice* szót, melynek eredeti jelentése 'hatalmas', később pedig 'gazdag'. Az ófrancia nyelv maga is germán forrásból, mégpedig a frank nyelvből kölcsönözte. A ka. *riche* az óangolból örökölt szó, amelyet francia hatás ért. Mivel a 'gazdag' jelentés is jól adatolható a kései óangol nyelvben, a francia hatás legjobb esetben is csak csekély szerepet játszhatott. Hasonló fúzió figyelhető meg például a *false* 'hamis' melléknév vagy a *turnen* 'fordul' ige története folyamán is. Ezekben az esetekben szintén közvetlen vagy közvetett etimológiai motivációról beszélhetünk.
- 2.9. Egy szó vagy szócsalád akár több típusba is tartozhat egyszerre.

3. A lexikai eltérések okai

- 3.1. A francia szó egyáltalán nem került át az angol nyelvbe, helyette más szót kellett használni. A kf. *pais* 'ország' szónak következetesen a ka. *contree* felel meg.
- 3.2. A francia szó ekkor még nem, de később már átkerül az angol nyelvbe. Természetesen a *Travels*-ben nem fordulhat elő az akkor még nem adatolt jelentés.
- 3.3. A francia szót átvette ugyan az angol nyelv, de az adott jelentés csak angolban fejlődött ki, vagy csak arra jellemző. Az óf. *trespasser* 'áthalad' igének volt ugyan egy viszonylag ritka 'törvényt megszeg' jelentése, ez azonban az angol nyelvben vált meghatározóvá. A ka. *trespacen* 'vétkezik' igére már csak az átvitt, elsősorban jogi szóhasználat jellemző. A francia eredeti *meffaire* 'vétkezik' szavát fordítja. A ka. *taloun* szónak a 'ragadozó madár karma' jelentése szintén az angolban fejlődött ki. Az óf. *talon* 'sarok (testrész)' csak emberre és lovakra vonatkozhatott, helyette az *ongle* 'köröm, karom, sarok, pata' jelentésű szót találjuk az eredeti szövegben.
- 3.4. Az is megtörténhet, hogy egy nyilvánvalóan francia elemekből álló szó vagy kifejezés csak az angol nyelvben fejlődik ki. Így például a *loven par amour* 'szenvedélyesen szeret' kollokációban az eredetileg *par amour* határozói szerkezetet főnévként értelmezték, egybeírták és 'szerető' jelentésben a kf. *amie* 'szerető' szó megfelelőjeként használták.
- 3.5. A francia szó beépül az angol nyelvbe, a vizsgált időszakban jól adatolható, a fordító mégis más francia eredetű szóval fordítja. A ka. *arrayen* 'készül, öltözik' a kf. *appariler* szót fordítja, a ka. *destroyen* 'elpusztít' szó a kf. *corompre* szó fordításaként

áll, pedig a középfangol nyelvben léteztek a franciából átvett és a mű keletkezésének idejére már gyökeret vert *aparailen* és *corrupne* szavak is.

- 3.6. Egy francia eredetű szót néha annak megfelelőjével, máskor pedig francia eredetű szinonimájával fordítanak. Ilyenkor részlegesen érvényesül az etimológia motiváció. A középfangol fordításban *face* és *visage* 'arc' egyaránt használatos, az eredeti szövegben csak a kf. *face* található. A ka. (*gret*) *plentee* 'sok (szó szerint: nagy bőség valamiből)' negyvenkétszer fordul elő. Francia kifejezések egész sorának fordításául szolgál. Leggyakrabban, mintegy tizenkilenc példában, a kf. (*grant*) *foisoun*, valamint a (*grant*) *plente*, *grant habundance*, *multz*, *plus*, *assez de* és a *grandement* szavak, illetve szószerkezetek fordításaként. A középfangol nyelvben nagyon gyakori, csaknem grammatikalizálódott *plentee* 'bőség' szó csak elvétve áll francia etimonja megfelelőjeként.

4. A leggyakoribb „motiválatlan” szó: *contree*

A tulajdonképpeni lexikai eltérést legjobban a fordításban leggyakrabban használt francia eredetű szó, a kf. *contree* 'ország' illusztrálja. Következtesen a kf. *pais* (> mai fr. *pays* 'ország') szó fordításaként szerepel. Összesen 362 alkalommal fordul elő az angol szövegben. Két fő jelentése különböztethető meg:

- 'bármilyen földrajzi terület, annak kiterjedésétől függetlenül: táj, vidék, körzet, terület, kerület, hely; egyben utalhat annak politikai berendezkedésére is: tartomány, ország'
- 'bármilyen politikailag szervezett terület, annak kiterjedésétől függetlenül: királyság, fennhatóság alatt álló terület, tartomány, ország, város, stb.'

A francia szövegben a *contree* szó mindössze kétszer fordul elő. A ka. *contree* szinte kizárólag a kf. *pais* szó fordításaként áll. Szórványosan a kf. *parties*, *marches* vagy *isles* szavak megfelelőjeként is állhat. Amikor a ka. *contree* többes számban fordul elő, általában a francia eredetiben is az áll.

Felmerül a kérdés, hogy a ka. *contree* miért olyan gyakori a Cotton-kéziratban. Mivel a francia *pays* szó nem került át az angolba, így természetesen valamilyen más szót kellett helyette használni. Legvalószínűbb „bennszülött” megfelelő a *land* lehetne. Az Egerton-kézirat szintén gyakran használja a *contree* szót, mégpedig *cuntree* alakban. Egy, az Inzuláris Verzió egyik kézirata alapján készült latin fordításban például közvetlenül a latin *patria* szót találjuk. Mint látható, a *Travels* különböző változataiban nincs közvetlen etimológiai motiváció a ka. *contree*, a kf. *contree* és a kései latin *contrata* között.

A *Travels* egyik fő forrásában, Odoricus *Itinerarium* című művében (1330) *contrata* áll, ennek Jean de Vignay által készített fordításában már *pais* szerepel ugyan úgy, ahogy a legrégebbi Mandeville változatban is. Mandeville mind Odoricus művéből, mind pedig Jean de Vignay fordításából bőven merített. A francia eredetiben három szó hordozza az 'ország, táj' jelentést: *pais* a leggyakoribb 355 előfordulással, *terre* 171 példában használatos 'táj' jelentésben és *partie* szintén állhat 'táj' jelentésben. A fordításban a ka. *contree* mellett a ka. *lond* (> mai angol *land*) fordul elő még a Cotton-kéziratban, de már jóval ritkábban, holott ez a szó lehetne a germán eredetű és az óangol folytatásaként

továbbélő „bennszülött” szó. De ez mégsem így van. A ka. *lond* négy fő jelentésben volt használatos:

- ’föld, mint a víz ellentéte’. Ez a jelentés általában a kf. *terre* szó fordításaként áll (és gyakran szerepel kifejezésekben). A ka. *contree* szónak nincs ilyen jelentése.
- ’talaj, föld, mező’. A francia eredetiben ilyenkor *terre* áll. A ka. *contree* ezzel a jelentéssel sem rendelkezik.
- ’földbirtok, birtokolt földterület’. A kf. *terre* szónak szintén megvan ez a jelentése.
- ’föld, ország (földrajzi és politikai értelemben)’. Csak ez az egy jelentés lehet a ka. *contree* szó szinonimája. A francia eredetiben ilyenkor is *terre* fordul elő.

A ka. *lond* szónak mind a négy jelentése meglehetősen nagy gyakorisággal fordul elő a Cotton-kéziratban. *Contree* és *lond* (4. jelentés) alkothatnak szinonimapárokat, de ilyenkor a francia eredetiben mindig *pais* áll és sosem *terre*, amit általában viszont a *lond* fordít. Közvetlen megfelelés a ka. *contree* és a kf. *contree* között csak két esetben állapítható meg.

5. Összegzés

Előadásomban összefoglaló jelleggel mutattam be az etimológiai motiváció hiányára visszavezethető lexikai eltéréseket. A kiemelten kezelt *contree* szó gyakori használatát magyarázhatja az, hogy a középgangol nyelvben már annyira elterjedt volt, hogy szinte „öshonos” angol szónak érezhették. A Mandeville-fordító különben is előszeretettel használ francia eredetű földrajzi kifejezéseket. Érdekes módon az angol nyelvben az alapvető földrajzi kulcsszavak jelentős hányadában a francia eredetű szó vált gyakoribbá, mint például a *valley* ’völgy’, *river* ’folyó’, *mountain* ’hegység’ stb. szavak esetében is, és ez a tendencia már a *Travels* szóhasználatában is tetten érhető.

Szövegkiadások

Seymour, M. C. (ed.) 1967. *Mandeville's Travels*. Oxford: Clarendon Press.
 Warner, G. F. (ed.) 1889. *The Buke of John Maundeuill*. Westminster: The Roxburghe Club.

Források

Barnhart, R. K. (ed.) 2000. *Chambers Dictionary of Etymology*. New York: Chambers.
 Kurath, H. et al. 1953-2001. *The Middle English Dictionary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Oxford English Dictionary. 2000. *Second Edition on CD-ROM. Version 2.0*. Oxford/New York: Oxford University Press.

Lexikális rések egy kárpátaljai ruszin személy magyar nyelvhasználatában

Pollner Péterné

1. Bevezetés

Kárpátalja földrajzi szempontból igen színes képet mutat, mivel a Kárpát-medence sík vidékének a végén emelkednek a Kárpátok magas hegyei, amelyek földrajzi határt is képeznek, ugyanis itt kezdődik Kelet-Európa.

Kárpátalján a magyarok első alkalommal a honfoglalás korában jártak, de tényleges letelepedésük csak a 10. században kezdődött, és a 13-14. századig tartott. Településeik az alföldi részekben helyezkedtek el, mivel földműveléssel foglalkoztak. A határvidékek gyepüként szolgáltak az esetleges támadások miatt (Csernicskó 1998).

A történelmi viszonytárságok során a terület többször elnéptelenedett. A 13. században a tatárjárás, a 17.-18. században a lengyel hadjárat, a Rákóczi-szabadságharc és az újabb tatárjárás ritkította meg a magyarságot. A földbirokosok betelepítéssel próbálták ellensúlyozni a népesség csökkenését. A betelepítettek nem a magyarok közül kerültek ki, így az ott élő magyarság száma egyre kevesebb lett.

A magyarok betelepülésekor a területen ugyan éltek nyugat és délszlávok, de a későbbi ruszin lakossággal semmilyen kapcsolatuk sem volt. Az ott talált szlávokat a magyarok asszimilálták. A későbbiek során ruszinok, németek, románok, zsidók, ukránok és oroszok telepedtek le. A jelen tanulmány szempontjából a ruszinok, ukránok, oroszok említése fontos. Az ukránokra a későbbiekben térek ki, a ruszinokhoz fűződő viszonyukkal kapcsolatban.

Ruszin:

A ruszinok a keleti szlávokhoz tartoztak, és a 12-13. század fordulóján érkeztek. A ruszinok betelepődése sokáig zavartalan volt. Pásztorokodással foglalkoztak, félnomád életet éltek, így a hegy- és dombvidéket népesítették be. A 14. század során a síkvidékre is érkeztek. Szervezett betelepítésük a 17.-18. században folyt.

Orosz:

Jelentősége csak 1944 után jelentkezett. Az orosz nyelv az óvodától az iskoláig kötelező volt, így azok a kárpátaljai magyarok, akik az intézményes oktatásban részt vettek, jól-rosszul megtanultak oroszul.

Német:

Kárpátalján a 13. századtól folyamatosan telepítettek be németeket, de többnyire asszimilálódtak.

Románok:

A románok a 13. századtól a ruszinokkal együtt a hegyvidékeken telepedtek le, a ruszinokhoz hasonlóan hosszú ideig folytattak félnomád, pásztorkodó életmódot.

Zsidók:

A 16.-18. században a zsidókat telepítették be, de az 1950-es és 1970-es években tömegesen emigráltak a Szovjetunióból, így számuk mára jelentéktelenné vált (Csernicskó 1998).

2. Nyelvhasználat

Az itt élő különböző népcsoportok nyelvhasználatát tekintve meg kell említeni, hogy a kárpátaljai lakosság évszázadokig kétnyelvű környezetben élt (és él még ma is), ami hatással van a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokra (Beregszászi 1996).

2.1. A ruszin és a magyar viszonya

A jelenlegi állapotokat tekintve a legjelentősebb az ukrán, a ruszin és a magyar érintkezés, ami a határvidékeken jött létre. A kétnyelvűségről az első feljegyzés csak a 18. században jelent meg, eszerint a ruszinok már akkoriban értettek magyarul. A ruszin szellemi élet azonban csak a 19. században pezsdült fel, ugyanis ekkor jelent meg a ruszin értelmiségi réteg. (Korábban a szellemi élet vezetői a görög katolikus papok voltak, de ők a magyarokkal asszimilálódtak.) A jelen tanulmány szempontjából megemlítséremléltó dátum 1941, ekkor alakult meg a magyar-ruszin kétnyelvű Kárpátaljai Tudományos Társaság. Ennek kétnyelvű folyóirata volt a Zorja–Hajnal (Csernicskó 1998).

2.2. A ukrán és a magyar viszonya

Az ukrán-magyar viszony megértéséhez a 20. századi történelmet kell megvizsgálni. Az 1950-es, 1960-as években Kárpátalja már a Szovjetunió része volt. Ez abból a szempontból érdekes, hogy a Szovjetunióban nem volt hivatalos állami nyelv, igaz a szovjet népek közötti érintkezés nyelve az orosz volt. Az orosz természetesen privilégiumot élvezett, ami azt eredményezte, hogy a magyarok jobbára orosz (és nem ukrán) iskolába járatták gyermekeiket.

Gorbacsov politikai nyitásának eredményeképpen felerősödtek a nemzetiségi törekvések, ennek következtében 1989-ben az ukrán lett a hivatalos nyelv Ukrajnában. Ez maga után vonta, hogy a felsőoktatási intézményekben az ukrán hivatali nyelvet kötelezően kellett oktatni. Az intézkedések alapján arra lehetett következtetni, hogy Ukrajna az egynyelvű nemzetállam kialakítását tűzte ki célul. Ez a törekvés nagymértékben befolyásolta a magyar nyelv jelenlegi helyzetét (Csernicskó 1998).

A magyar oktatásában a szegregációs politika érvényesül. Az oktatás a kisebbség nyelvén folyik, és nem vagy csak nagyon alacsony határfokon oktatják a többségi nyelvet a kisebbség szegregálásának, elszigetelésének, esélyegyenlőségének megvonása céljából (Göncz 1995). Ez, a nehéz gazdasági körülményekkel együtt azt eredményezi, hogy a kárpátaljai magyarok tömegesen keresnek munkát, majd végleges letelepedési lehetőséget Magyarországon.

3. Magyar nyelvjárások

A kárpátaljai magyarság nyelvezetét 3 nyelvjárássziget alkotja: Nagyabony, Beregrákos és Visk, az utóbbi kettő egyben nyelvsziget is. Nagydobrony és Beregrákos nyelvjárását a palóchoz hasonlónak tartják, de a genetikai rokonság a palócokkal nem tisztázott. Visk

nyelvjárása a mezőségi nyelvjárásba tartozik. Az északkeleti nyelvjárástípus jellemzői közül a jelen dolgozat szempontjából elsősorban a szókincsbeli sajátosságok az érdekesek. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok esetében peremnyelvjárásokról van szó. Ez a konzervativizmus, illetve a kontaktushatások meglétét jelenti. A konzervativizmus azt jelenti, hogy a magyarországi nyelvváltozatoktól eltérően tovább maradnak fenn a régies nyelvi formák, az újítások viszont később jelentkeznek. A kontaktushatások már egészen korai időszakról jelentkeztek, hiszen a magyarság szinte a letelepedéstől kezdve kapcsolatban áll itt élő más népekkel. Ez alapján több olyan ukrán/ruszin szót lehet fellelteni, amelyek régebben kerültek be a helyi nyelvjárásba. Lizanec (1993) csoportosítása szerint az első kategóriába a régi ukrán/ruszin jövevényszavak tartoznak, ezek 1945 előtt a kárpátaljai magyar és szláv nyelvjárások érintkezése során kerültek be a magyar dialektusokba. Csernicskó szerint ezek egy része fellelhető a magyar dialektusokban is. A második kategóriába, az „új ukrán szavak” közé az 1945 után bekerült kölcsönszavak tartoznak.

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokra jellemző, hogy a magyarországitól eltérően ezek a leggyakrabban használt kárpátaljai magyar nyelvváltozatok. Ennek oka, hogy a nyilvános, az állami befolyás alatt álló szervek előtt főleg az ukrán/ orosz nyelv használatos (Csernicskó 1998).

4. Kárpátaljai magyar standard

Máig vitatott kérdés, hogy létezik-e a magyar nyelvnek standard változata a határon túl (Deme 1995, Benkő 1996), azonban a kutatások mindinkább alátámasztani igyekeznek. A kérdés a jelen tanulmányban azért merül fel, mert a sajátos nyelvváltozatot, a kárpátaljai standardot elsősorban a szókészletben található, az anyaországitól nagymértékben eltérő lexikai elemek jelenléte bizonyítja. „A változatok formálódását legmeggyőzőbben a párhuzamos lexikai képződmények megléte és használata bizonyítja ... számos esetben azonban a magyar nyelv belső fejlődése különböző tendenciáinak a felerősítése vagy elhanyagolása következtében jönnek létre” (Pete 1988: 39). Párhuzamos képződményen azokat a szavakat kell érteni, amelyek például a kárpátaljai nyelvváltozatokba az ukrán, orosz, román, szlovák, cseh és német nyelv hatására kerülnek be a megfelelő nyelvváltozatba.

5. A ruszinok, ukránok története és egymáshoz való nyelvi viszonyuk

A magyar az uráli nyelvcsaládból származik, az ukrán az indogermánból. Ezek szerint a két nyelv eredetében is eltérő.

A szláv népvándorlás a VI–VIII. századra tehető, de a VII–X. században már lehet differenciálni a keleti szláv törzseken belül. A XII. században feljegyzés található arról, hogy a nyugati és az északi szlávok is elkülönültek. A XI–XIII. században a Kijevi Rusz lakói magukat „ruszkij”-nak nevezték, a szomszédos államok ekkor már így hívták őket. A tatárok megjelenése előtt a Rusz magában foglalta a ma is ismert három keleti szláv népet: a beloruszt (fehéroroszt), a nagyoroszt (oroszt) és az ukránt (rutén, ukrainai nyelvjárás). Az ukrán három nyelvjárásra oszlik az ukrainaira (déli kisorosz), a poleszjeire (északi kisorosz) és a vörösoroszra (galíciai, bukovinai és magyarországi rutének).

A Szovjetunióban azokban a falvakban, ahol többségében magyarok laktak, nem nyílt lehetőség az ukrán nyelv elsajátítására. Az ukrán nyelv ismerete ott volt jellemző, ahol többségében ukránok éltek. Ha egy gyermek ukrán tannyelvű iskolába járt, akkor az intézményes keretek között elsajátította az ukrán standardot, és a faluban a helyi nyelv-változatot. Akik magyar iskolába jártak, azok csak a helyi változatot ismerték.

Az ukrán nyelvváltozatokkal kapcsolatban kell megemlíteni a ruszin kérdést. A ruszinok, vagy másképpen a rutének elődei a Kárpátok keleti oldalán éltek. Ők maguk is az ukránoktól származnak, azonban igen erős a szembenállás a többi területen élő ukránokkal. A ruszinok vallás tekintetében pravoszlávok, illetve görög katolikusok. Az ukránoktól alapvetően nyelvük különbözteti meg őket.

A jelen tanulmányban nem kívánom eldönteni, hogy a ruszinok önálló nemzetnek számítanak-e, vagy az ukrán egyik nyelvjárásának. Azok a kárpátaljai magyarok, akik a ruszinokkal együtt élnek, mindenképpen ezt a nyelvjárást használják és ismerik, és nem az ukrán standardot (Csernicskó 1998).

A ruszinnal kapcsolatban még egy terminológiai érdekességre felhívnam a figyelmet. A mai nyelvhasználatban a rutén a ruszin nyelvvel azonos értelemben szerepel. A század elején kiadott Révai lexikon viszont a rutént a vörösorossal használta egy értelemben.

6. Adatközlőm

Adatközlőm egy 50 éves özvegyasszony. Származását és anyanyelvét tekintve ruszin. A település, ahol született, ruszinok által lakott. Magyar nyelvvel itt nem találkozott. Tanulmányai és munkája során sem élt magyar nyelvű közegben. Adatközlőm férje kárpátaljai magyar volt. Közös munkahelyen dolgoztak, ahol azonban csak az ukránt használták. Egészen az áttelepülésükig csak a ruszint használták. Magyarországon is ruszinul beszéltek, egészen a férj haláláig. Ez 10 éve történt. Adatközlőm sohasem tanult magyarul, nyelvtudását a hétköznapiak során, valamint a médiákból szerezte. Kisfia kiskorától fogva Magyarországon tanul. Otthon egyre gyakrabban beszélnek magyarul. Véleménye szerint nyelvtudását ez fejleszti leghatékonyabban.

Fontosnak tartom megjegyezni vizsgálati személyem végzettségét. Egyetemet Ukrajnában nappali tagozaton végzett. Egyéb idegen nyelvi tanulmányokat középiskolában és egyetemen folytatott, ahol németül és oroszul is tanult. Középiskolájának befejezéséig az orosz minden nap egy órában tanulta. Németül heti két-három órában tanult, sőt még az egyetemen is. Saját bevallása szerint oroszul nagyon jól beszél, németül viszont mindent elfelejtett. Magyarországon kétkézi munkával keresi a kenyerét, ami nem tette szükségessé magyar nyelvtudásának fejlesztését.

Adatközlőm jó emlékezőtehetséggel rendelkezik, az utóbbi években végzett munkája azonban nagymértékben leterheli, ami sokszor képtelenné teszi a tanuláshoz szükséges figyelemre.

7. Lexikális rések, tipikus hiányosságok

Adatközlőm lexikális réseit a következő három kategória szerint lehet osztályozni.

1. Az egyik tipikus hiányosság, ha adatközlőm egy fogalmat egy másik kevésbé árnyalt, egyszerűbb szóval helyettesít. A konkrét példák a szövegkörnyezetből érthetők meg a legkönnyebben. Például a *csinálni* szót a *foglalkozni* jelentésben. A *ment* ige használata a *költözni* helyett. És a *húgom*, *mikor albérltetbe ment*.

2. Vizsgálati személyem a megfelelő szót egy hasonló jelentéskörbe tartozó szóval helyettesíti. Például a *beutaló* szót használja az *értécsítő* helyett, habár tudta, hogy az adott szót helytelenül használta. *Anyukám dolgozta egy gyárba, és kapta a beutalót, nem beutalót, tanulni egyetemre.*
3. Adatközlőm nem ismerte helyesen a megfelelő szó alakját. Ez a leggyakoribb eset. Például *szólóénekes* helyett *önszólistát* használt. Vagy más helyeken a szövegkörnyezetből derül ki a hiányosság: *De azért lehet érezni, hogy mi nem vagyunk ukránok, hanem ruszinok, nagyon-nagyon akcentus volt.* Ebben az esetben az *erős akcentussal/dialektussal beszélt nyelvjárás* lenne a helyes szóhasználat. Vagy máshol: *Addig ő szegényke velem beszélt ruszinul, azért neki s nem volt ideje.* Adatközlőm nem használta megfelelően a kötőszót. Az *azért mert* használata helyett csak az *azért* szerepelt. Vagy: *Az orosz tanárok legtöbb ukránok voltak. A legtöbb szót használta vizsgálati személyem a többnyire helyett.* A mennyiség megjelölésénél szintén probléma volt a szóhasználatban a következő mondatban. *Voltak egy kicsi Munkácson. Voltak egy kevesen Munkácson helyett.*

8. Befejezés

A felmérésben céлом elsősorban az volt, hogy adatközlőm lexikális ismereteiből származó hiányosságait feltérképezzem. Dolgozatomban nem foglalkoztam a nyelvtani, fonetikai hiányosságokkal, habár ezek is tipikusak. Kutatásom további részében céлом ezek feltárására is, továbbá, hogy olyan módszert dolgozzak ki, amely segítségével adatközlőm a leghatékonyabban tudja elsajátítani az új szavakat.

Irodalom

- Benkő L. 1996. Többközpontú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány*. 3. 310–318.
- Beregszászi A., Csernicskó I. 1996. A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyarnyelv-tankönyvekben, In: Csernicskó, I. és Váradi, T. (szerk.) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat, A 8. Élőnyelvi Konferencia Előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 29–38.
- Csernicskó I. 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Deme L. 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre). *Magyar Nyelvőr* 119. 357–365.
- Göncz L. 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai I. (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 65–81.
- Lizanec P. 1993. Ukrán, valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: *Az Ungvári Hungarológia Intézet tudományos gyűjteménye*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó. 50–56.
- Pete I. 1988. A magyar nyelv változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss J. és Szűts L. (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 779–789.

A szó stilisztikai és funkcionális jellemzése a szótárakban (Orosz-magyar lexikográfiai egybevetés)

Répási Györgyné

Az előadás célja három ismert, új szótári anyag – két orosz és egy magyar értelmező szótár – egybevetése a bennük alkalmazott rövidítések, rétegnyelvi, szóhangulati és stílusminősítések szempontjából:

- 1) *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения.* Российская Академия наук. Институт лингвистических исследований. Гл. ред.: Г. Н. Складневская. Фолио-Пресс. Санкт-Петербург, 1998. (A továbbiakban: TOLK XX)
- 2) С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова: *Толковый словарь русского языка.* Российская Академия наук. Институт Русского языка им. В. В. Виноградова. Москва, 1999. (A továbbiakban: OZSEGOV 1999)
- 3) *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, 2003. (A továbbiakban: MÉRTK 2003)

Minden értelmező szótár tartalmaz olyan mutatókat, amelyek fontos információkat jelentenek a szótár használói számára az adott lexikográfiai egység használati köréről. Az általam vizsgált három szótár nem tekinthető egységesnek az alkalmazott stilisztikai jelölések, rövidítések szempontjából. Egybevetésükre az alábbi szempontok kínálkoznak: 1. a szó funkcionális és szociális jellemzése 2. a szó stilisztikai jellemzése 3. értékelő szótári jelzések 4. stilisztikai mutatók halmozása 5. nyelvtani információk 6. egyéb lexikográfiai mutatók.

Az egybevetés során a szótári rövidítéseket először a két orosz szótár viszonylatában vizsgálom a következő sorrendben: 1. TOLK XX 2. OZSEGOV 1999. Ezután pedig a MÉRTK 2003 rövidítéseivel vetem egybe.

I. Orosz szótári jelzések

A szó funkcionális és szociális jellemzése

Az ide sorolható szótári jelzések az egyes szavak használati körére utalnak, azt mutatják meg, hogy az adott szó mely szociális közeg vagy csoport nyelvhasználatára jellemző. A TOLK XX szótárban az egyes szavak szociális csoporthoz való tartozására az alábbi rövidítések használatosak:

Книжн. (книжное) – az ilyen jelzéssel ellátott szavak azért sorolhatók a szó funkcionális és szociális jellemzésének kategóriájába, mert az ún. intellektuális társalgásra jellemzőek. Olyan fogalmakról van itt szó, amelyek kívül esnek a mindennapi élettel kapcsolatos lexikai körön.

Офиц. (официальное) – ez a megjelölés a hivatalos dokumentumok, ügyiratok megnevezése mellett áll, amelyek a hivatalos/hivatali nyelvhasználati szférát szolgálják ki.

Научн. (научное) – az egyes tudományterületekhez tartozó terminológia kapja ezt a jelzést, következésképpen jellemző használati szférájuk a tudomány nyelve.

Публ. (публицистика) – az ilyen jelzéssel ellátott szavak főleg publicisztikai szövegekben fordulnak elő.

Разг. (разговорное) – ez a beszélt nyelvre vonatkozó jelölés a **книжн. (книжное)** ellentétéként fogható fel, és vonatkozik mindazokra a lexikai egységekre, amelyek a spontán, mindennapi témákra vonatkozó társalgásban előfordulnak. Felöleli az alantas szociális jellemzőkkel és emotív tartalommal rendelkező szavakat is.

Жарг. (жаргон) – egy sajátosan elkülöníthető, nagyon expresszív szócsoporthoz tartozó jelölésére szolgál.

Лаз. жарг. (лагерный жаргон) – ez a jelölés a régebbi szótárakból hiányzik, mivel egy olyan zárt lexikai csoporthoz tartozó elemeket jelöl, amely csoport a láger-tematika néven vált ismertté a XX. század végén.

Vessük egybe a fenti szótári rövidítéseket az OZSEGOV 1999-ben alkalmazott rövidítésekkel. Annak ellenére, hogy a két szótár kiadását mindössze egy év választja el egymástól, és az OZSEGOV 1999-es bővített, átdolgozott kiadása egy sor új lexikai elemet is tartalmaz a korábbi változatokhoz képest, a lexikográfiai rövidítések korántsem azonosak a TOLK XX-ban alkalmazott rövidítésekkel. Az OZSEGOV 1999-ből hiányzik a szó funkcionális és szociális jellemzésére utaló **научн. (научное)**, **публ. (публицистика)**, **жарг. (жаргон)** és a **лаз. жарг. (лагерный жаргон)** lexikográfiai besorolás, szerepel viszont egy sor más, pl. a szakmákra utaló általános lexikográfiai jellemzés **проф. (профессиональное)**, a népnyelvi besorolásra utaló **прост. (просторечие)**, az általában a terminológiai kifejezések mellett álló **спец. (специальное)**, az egyházi szláv szavak jelzésére szolgáló **ц.-сл. vagy церк.-слав. (церковно-славянское)**, valamint a mai szóhasználati körre már nem jellemző **устар. (устарелое)**. Ez utóbbi az OZSEGOV 1999-ben gyakorlatilag ugyanazt a funkciót tölti be, mint a TOLK XX-ban a **научн. (научное)** besorolás.

1. táblázat
A szó funkcionális és szociális jellemzése

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999
Жарг. = жаргонное	+	–
Книжн. = книжное	+	+
Лаз. жарг. = лагерный жаргон	+	–
Научн. = научное	+	–
Обл. = областное	–	+
Офиц. = официальное	+	+

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999
<i>Публ.</i> = публицистическое	+	–
<i>Разг.</i> = разговорное	+	+
<i>Спец.</i> = специальное	–	+
<i>Спорт.</i> = спортивное	+	–
<i>Устар.</i> = устарелое	–	+
<i>Ц.-сл.</i> és <i>церк.-слав.</i> = церковно-славянское	–	+

A szó stilisztikai jellemzése

A TOLK XX-ban kétféle stilisztikai besorolással találkozhatunk: *высок.* (*высокое*) és a *сниж.* (*сниженное*), amelyek közül az első a fentebb 'stil'-re, a második pedig az alantasabb stílusrétegre utal. Az OZSEGOV 1999-es kiadásának rövidítésjegyzékében a fentebb 'stil'-re utaló jelölés ott van, hiányzik viszont az ellentéte, a *сниж.* (*сниженное*).

2. táblázat
A szó stilisztikai jellemzése

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999
<i>Высок.</i> = высокое	+	+
<i>Сниж.</i> = сниженное	+	–

Értékelő szótári jelzések

Napjainkban, amikor az egyes rétegnyelvek között nincsenek éles határok, amikor a lazább beszélt nyelvi stílus belopja magát a sajtó, a média nyelvezetébe is, nincsenek könnyű helyzetben a szótárírók az egyes lexikai elemek minősítése és besorolása szempontjából. Az értékelő szótári jelzések a szó emocionális színezetének jelölésére szolgálnak. Az emocionális színezet műbenlétének tükröződése is meglehetősen különböző az általam vizsgált szótárakban. A TOLK XX összeállítói az alábbi négy értékelő jelzést használják: *ирон.* (*иронически*) – az ironikus színezet jelölésére, *неодобр.* (*неодобрительно*) – a negatív értékelés jeleként, *презрит.* (*презрительно*) – a megvető jelentésárnyalat lexikográfiai jellemzésére, és a *шутл.* (*шутливо*) jelölés a tréfás színezetű szavak mellett áll. Ezzel szemben az OZSEGOV 1999-ben az értékelő jelzések skálája szélesebb körű. A fentiekben felsoroltakon kívül a szótárban fellelhetők még az értékelésnek olyan árnyalatai, mint: *бран.* (*бранное*) a szitkozódó, káromkodó szavak, *увел.* (*увеличительное*) – a nagyítás jelölésére, valamint ellentéte, a kicsinyítés jelzése *уменьш.* (*уменьшительное*) rövidítéssel, és ezek további árnyalatai, *уменьш.-ласк.* – *уменьшительно-ласкательное* a kicsinyítő-becéző árnyalatú szavak mellett, az *унич.* (*уничижительное*) a pejoratív jelentésárnyalat kifejezésére, valamint az *усилит.* (*усилительное*) – az erősítő szócskák mellett.

3. táblázat
Értékelő szótári jelzések

Szótári jelzések	TOLK XX	ÖZSEGOV 1999
<i>Бран.</i> = бранное	–	+
<i>Ирон.</i> = иронически	+	+
<i>Неодобр.</i> = неодобрительно	+	+
<i>Презрит.</i> = презрительно	+	+
<i>Увел.</i> = увеличительное	–	+
<i>Ум.- ласк.</i> = уменьшительно - ласкательное	+	–
<i>Уменьш.</i> = уменьшительное	–	+
<i>Уменьш.-ласк.</i> = уменьшительно - ласкательное	–	+
<i>Унич.</i> = уничижительное	–	+
<i>Уничиж.</i> = уничижительно	–	+
<i>Усилит.</i> = усилительное	–	+
<i>Шутл.</i> = шутливое	+	+

Stilisztikai mutatók halmozása

Azokban az esetekben, amikor az egyes szavakat különböző szempontból kell és lehet jellemezni, előfordul a szótári rövidítések halmozása. Ilyenkor ugyanazon szó mellett állhat egy stilisztikai mutató, amely a szó használati körére utal, lehet egy másik, amely a stilisztikai skálán elfoglalt helyét határolja be, és állhat mellette olyan rövidítés is, amely értékelő jelentést hordoz. Pl.: *трудоголик* (*разг. шутл.*) (TOLK XX); *перл* (1. *устар.* 2. *перен.* 3. *разг. ирон.*)(ÖZSEGOV 1999).

Nyelvtani információk

A szó alaktani jellemzése szempontjából nincsenek különösebb eltérések a vizsgált szótárak jelzései között, talán abból adódóan, hogy a morfológia kategóriák stabilabbak a képlekenyebbnek tekinthető stilisztikai kategóriákhoz képest. Ám ha közelebbről megnézzük a nyelvtani kategóriákra utaló rövidítéseket, láthatjuk, hogy azok számszerűségében meglehetősen nagy különbségek mutatkoznak. Ennek oka nyilvánvalóan a szótár terjedelmi különbségeiben keresendő. A nyelvtani jelölések egybeesése miatt ezzel a kérdéskörrel itt most részletesebben nem foglalkozom.

Egyéb lexikográfiai mutatók

Mindazokat a jelöléseket egyéb címszóval láttam el, amelyek az eddigiekben ismertetett jelölések körén kívül maradnak. A vizsgált két orosz értelmező szótár meglehetősen nagy eltéréseket mutat ebből a szempontból, mondhatni, egyáltalán nincsenek azonos jelölések.

4. táblázat
Egyéb szótári jelzések

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999
<i>Букв.</i> = буквально	–	+
<i>Оккульт.</i> = оккультизм	+	–
<i>Первонач.</i> = первоначально	–	+
<i>Погов.</i> = поговорка	–	+
<i>Посл.</i> = пословица	–	+
<i>Преимуц.</i> = преимущественно	–	+
<i>Произн.</i> = произносится	–	+
<i>Противоп.</i> = противоположное или противоположность	–	+
<i>Редко</i>	+	–
<i>Респ.</i> = республика	–	+
<i>Сем.</i> = семейство	–	+
<i>Употр.</i> = употребляется, употребляющийся	–	+
<i>Эвф.</i> = эвфемистически	+	–

II. Magyar szótári jelzések

A MÉRTK 2003-ról elmondható, hogy a rétegnyelvi, szóhangulati és stílusminősítések igen gazdag arzenálját vonultatja fel, építve a szótár előző kiadásában alkalmazott rövidítésekre, és egyben megújítva, kiegészítve azokat. Természetesen itt nem valamiféle szótári jelzés-kritika következik. Azt próbálom bemutatni, hogy egy közel azonos mennyiségű címszót feldolgozó, azonos korban keletkezett, napjaink igényeinek megfelelően megújított orosz és magyar értelmező kéziszótárban melyek az egymásnak megfeleltethető szótári rövidítések, és melyek térnek el egymástól. A lexikográfiai jelölések azonosságainak és különbözőségeinek bemutatására a fenti 1. és 3. sz. táblázat kiegészítése kínálkozik a MÉRTK 2003 adataival.

A szó magyar-orosz funkcionális és szociális jellemzése

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999	MÉRTK 2003 szótári jelzések
<i>Жарг.</i> = жаргонное	+	–	–
<i>Книжн.</i> = книжное	+	+	<i>Irod</i> csak a szépirodalomban, a költészetben haszn., gyak. könyvnyelvi
<i>Лаж. жарг.</i> = лагерный жаргон	+	–	–
<i>Научн.</i> = научное	+	–	<i>Tud.</i> a tudományos nyelvben haszn.
<i>Обл.</i> = областное	–	+	–

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999	MÉRTK 2003 szótári jelzések
<i>Проф.</i> = профессиональное	–	+	–
<i>Публ.</i> = публицистическое	+	–	<i>Sajtó</i> sajtónyelvi
<i>Разг.</i> = разговорное	+	+	<i>Biz</i> a bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző, a választékosabb v. a hiv. érintkezésben nem haszn.
<i>Спец.</i> = специальное	–	+	
<i>Спорт.</i> = спортивное	+	–	<i>Sp</i> sportnyelvi; a sportágak (köztük a sakkozás) és a sportélet nyelvében haszn.
<i>Устар.</i> = устарелое	–	+	<i>Elav</i> elavult
<i>Ц.-сл. és церк.-слав.</i> = церковно-славянское	–	+	–

Az orosz általános szaknyelvre utaló *проф.* (*профессиональное*) és a *спец.* (*специальное*) szótári jelzés ugyan hiányzik a MÉRTK 2003-ból, de van helyette egy egész sor konkrét utalás az egyes szakterületekre és terminológiára. A magyar szótár e jelzések szempontjából sokkal gazdagabb orosz kortársainál. A teljesség igénye nélkül csupán néhányat mutatok be a magyar szaknyelvi rövidítésekből:

Áll állattan; állattenyésztés; állategészségügy

Államig államigazgatás

Biol biológia, élettudomány

Csill csillagászat

Műsz mészaki nyelv; technika, technológia

Met meteorológia

Űrh űrhajózás

A *Biz* a bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző, a választékosabb v. a hiv. érintkezésben nem haszn. rövidítés kissé megtévesztő, mivel megnevezésében inkább a társalgás stílusjegyeire asszociál, nem pedig a használati körre. Szerencsésebb lenne talán az orosz lexikográfiában évtizedek óta használatos *разг.* (*разговорное*) rövidítés igazi magyar ekvivalensét, a beszélt nyelvi hovatartozásra utaló jelleget használni, pl. így: *besz.* (*beszélt nyelvi*).

Magyar-oroszl értékelő szótári jelzések

Szótári jelzések	TOLK XX	OZSEGOV 1999	MÉRTK 2003 szótári jelzések
<i>Бран.</i> = бранное	–	+	<i>Durva</i> sértően, megalázóan, gyak. kakofemisztikusan nyers
<i>Ирон.</i> = иронически	+	+	<i>Gúny</i> gúnyos(an)
<i>Неодобр.</i> = неодобрительно	+	+	–
<i>Презрит.</i> = презрительно	+	+	–
<i>Увел.</i> = увеличительное	–	+	<i>Túlzó</i> túlzó, alapjelentéséhez mérve vmely képtelenséget tartalmazó
<i>Ум.- ласк.</i> = уменьшительно - ласкательное	+	–	–
<i>Уменьш.</i> = уменьшительное	–	+	–
<i>Уменьш.-ласк.</i> = уменьшительно - ласкательное	–	+	–
<i>Унич.</i> = уничижительное	–	+	–
<i>Уничиж.</i> = уничижительно	–	+	<i>Pejor</i> pejoratív(an), rosszálló(an), elítélő(en), lekicsinylő(en)
<i>Усилит.</i> = усилительное	–	+	–
<i>Шутл.</i> = шутливое	+	+	<i>Tréf</i> tréfás(an), kedélyeskedő(en)

A jelölésbeli eltérésekre részben talán magyarázat lehet a vizsgált szótárak terjedelmi különbözősége: a TOLK XX 5 500 szót és kifejezést tartalmaz, az OZSEGOV 1999-es kiadása 80.000-et, a MÉRTK 2003 közel 75.000-et. A másik magyarázat pedig úgy vélem, az egymástól eltérő lexikográfiai hagyományokban keresendő. A szókészlet változása, új csoportnyelvek megjelenése és a rétegnyelvi határok eltolódása más és más jelölések bevezetését tette szükségessé a szótárakban.

Források

MÉRTK 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Pusztai F. Budapest: Akadémiai Kiadó.

OZSEGOV 1999. С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова: *Толковый словарь русского языка*. Москва: Российская Академия наук. Институт Русского языка им. В. В. Виноградова.

TOLK XX — *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*. Российская Академия наук. Институт лингвистических исследований. Гл. ред.: Г. Н. Складневская. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс. 1998.

Szótári műhelymunkálatok a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékén

Rományuk Renáta

1992. februárjában a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán megalakult az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, ahol egy évvel később a tanszék szervezőjének, Udvari Istvánnak az irányítása alatt megkezdődött a magyar ukrainisták képzése. A tanszék létrejöttével és az ukrán nyelv és irodalom szak beindulásával sok új feladat jelentkezett a kutatás és az oktatás területén. Jelentősen nehezítette a munkát az a tényező, hogy az ukrán nyelv, mint idegen nyelv tanításához szükséges tankönyvek és módszertani segédanyagok száma nagyon csekély. Javarást pályázatok útján és a tanszéki munkatársak szorgalmas munkájának köszönhetően sikerült megteremteni a szükséges infrastrukturális hátteret, megjelentetni számos tankönyvet ill. jegyzetet az ukrán nyelv, irodalom és történelem köréből.

Egy idegen nyelv tanulásának és az idegen kultúra megismerésének elengedhetetlen eszköze a szótár. Annak hiánya vezette el az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék munkatársait a lexikográfiai kutatásokhoz és azok jelentős eredményeihez.

1995-ben a tanszékünkön Palamar Larisza és Udvari István szerkesztésében megjelent a Gyakorlati ukrán igeiszótár (Palamar–Udvari 1999), amely elsősorban a magyar ukrainisták számára készült. Ez a szótár kb. 1000 ukrán ige nyelvtani paradigmáját tartalmazza, valamint azok lehetséges vonzatait. A kétnyelvű bevezető tanulmány az ukrán igeik kategóriáit – a szemlélet, idő, személy, mód, faj stb. – mutatja be. A szótár nagyon jó segédanyagként szolgál a beszédgyakorlat és morfológiai alapismeretek megszerzésében ill. gyakorlásában egyaránt.

A kétnyelvű szótárak Glossarium Ukrainicum sorozatának első kiadványaként 1998-ban Holovács József szerzőtől, Udvari István szerkesztésében megjelent az Ukrán–magyar, magyar–ukrán matematikai szótár (Головач 1998), amely kb. 10 000 matematikai kifejezést tartalmaz. A szótár elsősorban magyar anyanyelvű diákok számára készült, akik Ukrajna oktatási intézményeiben tanulnak, valamint hozzájárul a magyar–ukrán tudományos kapcsolatok fejlődéséhez.

A legutolsó ukrán–magyar, magyar–ukrán kéziszótárt 1961-ben adták ki Ungváron. Korszerű használható ukrán–magyar és magyar–ukrán általános szótár hiánya ösztönözte Udvari István professzort, az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék vezetőjét egy nagy lexikográfiai program elindítására. 1997 őszén kezdődött el a tanszékünkön az ukrán–magyar, magyar–ukrán szótár elkészítése. Az eddigi munkánk során közel 92 000 ukrán szó magyar megfelelőjét tártuk fel, és ukrán–magyar szótári adatbázis címmel hat kötetben jelent meg, folytatva a Glossarium Ukrainicum sorozatot (Udvari 2000–2003). A hatodik kötet elején az ukrán–magyar középszótárhoz fűzött szerkesztői megjegyzések

találhatók. Ugyanennek és az első kötetnek az előszavában a szótár struktúrájáról kapunk ismereteket, mely megkönnyíti a szótárhasználatot. Minden kötetben található rövidítésgyűjtek és jelmagyarázat. Hogy a szótár használóinak kellő képe legyen az ukrán névszók és igék ragozásáról, a magyar lexikográfia hagyományainak megfelelően, a szótári címszavak nyelvtani jellemzéseként ragozási táblázatokat terveztünk, melyeket kérésünkre Taranenko Olekszandr professzor, a nyelvtudományok doktora, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelvi Intézete Lexikológiai és Lexikográfiai Osztályának vezetője készítette el. A ragozási jellemzés a mai ukrán irodalmi nyelv szókinccse alapján készült, a szerző azonban figyelembe vette a leggyakoribb népköltészeti, archaikus és nyelvjárási elemeket is. A ragozási táblázatokat megjelentettük a szótári adatbázis első kötetében. Az ukrán-magyar adatbázisról hazánkban és külföldön is megjelent számos pozitív recenzió (Tatár 2002).

A tematikailag rendszerezett kiadványaink bibliográfiai adatai és rövid tartalmi leírásuk megtekinthető a nemrég megjelent háromnyelvű (magyar, orosz, német) gyűjteményben, amely az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék tízéves évfordulója alkalmából jelent meg (Káprály–Pischlőger–Abonyi 2003).

Ebben az évben az Udvari István által szerkesztett *Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia* sorozat egy új figyelemre méltó lexikográfiai munkával bővült, a Bevka Aleksza, máramarosi folklorista által szerkesztett Emlékszótárral (Bevka 2004). A kiadvány tartalmazza a szerző által összegyűjtött ruszin archaizmusokat ill. elévült lexikai egységeket, melyek a máramarosi falvak ruszin lakosságának szókinccséből kezdett kihalni a múlt század hetvenes éveiben, valamint ezek ukrán nyelvű megfelelőit és magyarázatokat. Bevka Aleksza Udvari István professzorhoz intézett leveleiben a következőket írta:

„meg kell menteni, ki kell adni az Emlékszótárt és átnyújtani azt az utódoknak, hogy ők is tudják, hogyan éltek a máramarosi ruszinok a múltban, hogy a magyarok nem üztek gúnyt az ukránokból, sőt éppen ellenkezőleg, a magyarok ötszáz éves erdélyi regnálásuk alatt támogatták a becsületes ruszinokat, segítették abban, hogy tisztességesen, civilizáltan, jólétben éljenek”.

A Máramaros megyei Havasmező nyelvjárási szótára adekvátan tükrözi a magyar–ruszin nyelvi kapcsolatokat, hű képet ad a Visó-völgyi nyelvjárás lexikai hungarizmusairól, s jól illeszkedik a tanszékünk Hodinka Antal akadémikusnak a tanszékünk által 1991-ben kiadott ruszin–magyar igeszótárához (Годинка 2000), Dezső László történeti szótárához (Деж 1996), melyekben éppen a máramarosi elemek dominálnak.

Jelenleg a tanszékünkön folytatódik az ukrán-magyar szótár pótlása és rendezése, valamint a magyar-ukrán szótár összeállítása és szerkesztése. Eddigi munkáink során mintegy 40 000 magyar szó ukrán jelentését sikerült számítógépen rögzíteni. A munkálatokban aktív részt vesznek a belső munkatársaink és a külföldi kollégáink egyaránt.

UDVARI ISTVÁN

Irodalom

- Bevka, A. 2004. Emléksztár. szerk. Udvari István. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 15. Nyíregyháza, 2004.
- Дэжє Л. 1996. Деловая письменность русинов в XVII-XVIII веках. Словарь, анализ, тексты. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 4. Nyíregyháza, 1996.
- Годинка, А. 1991. Глаголиця. Сбирка всѣхъ глаголь пудкарпатсько-русинського языка. Собравъ, упорядивъ и предословіє написавъ Тоній Романувъ. *Ruszin-magyar igetár. Faximile*. Nyíregyháza, 1991; ld. még **Еденъ Сокрыницкый Сирохман [Годинка Антоній]: Утцознина, газдуство и прошлость южнокарпатських русинувъ**. с. mű hasonmás kiadása. Nyíregyháza, 2000.
- Головач, Й. 1998. *Українсько-угорський, угорсько-український математичний словник /Holovács József. Ukrán-magyar, magyar-ukrán matematikai szótár. Glossarium Ukrainicum 1*. Nyíregyháza.
- Káprály M., Pischlöger, C., Abonyi A. 2003. Az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. Kiadványok: 1993-2003. Кафедра української и русинської філології. Публікації: 1993-2003. Lehrstuhl für Ukrainistik und Russinistik. Publikationen: 1993-2003. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 13. 2003. 172 p.
- Musketik, L. 2003. Ukrán-magyar szótári adatbázis. In: *Мовознавство*, № 6., 2003. p. 87-89.
- Palamar, L., Udvari I. 1999. *Gyakorlati ukrán igeszótár / Практичний словник дієслівних форм української мови*. Nyíregyháza, 1995. Második változatlan kiadás. Nyíregyháza.
- Tatár B. 2002. Egy hiánypótló mű megjelenéséhez: Ukrán-magyar szótári adatbázis. II-IV. szerk. Udvari István. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2000-2002. In: *Magyar Nyelv*, 98. évf. 2. sz. (2002). p. 234-235.
- Udvari I. (szerk.) 2000-2003. Ukrán-magyar szótári adatbázis I-VI. A-J – *Glossarium Ukrainicum*, 2-7.- Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar, 2000-2003.

Szótárírás a Nyíregyházi Főiskolán

Székely Gábor

Az első szótárt, amelyet nyíregyházi főiskolai oktató készített, Debrecenben adták ki (Laczik 1980). A szerző, Laczik Mária azonban a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Orosz Nyelv és Irodalom Tanszékén tanított (és tanít mind a mai napig). Az Anyegin eredeti szövegét feldolgozó szövégmutató (konkordancia) szótár elkészítése szorosan kapcsolódott Papp Ferencnek, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem neves professzorának munkásságához, aki ebben az időszakban vitte számítógépre a magyar nyelv értelmező szótárának anyagát, és készítette el a magyar nyelv szövégmutató szótárát. Ő szerkesztette és adta ki a KLTE Könyvtárának sokszorosítójában az Anyegin-szótárt is, amelynek szerzője a kiadvány céljaként először is az oktatási célt jelöli meg, amikor ezt írja: „Azt szeretnénk, ha a közreadott anyag hozzásegítené az orosz szakos hallgatókat ahhoz, hogy jobban megértsék az orosz nyelv morfológiáját” (i. m.: III.).

Szövégmutató szótár Laczik Mária másik jelentős műve is (Laczik 1989). Ez már a Bessenyei György Tanárképző Főiskola sokszorosítójában készült a Filológiai tanulmányok A. P. Csehov drámai műveiről c. kiadvány sorozat harmadik köteteként. A szerző Csehov Cseresznyés kert c. drámájának szókinsét ugyanolyan elvek alapján dolgozta fel, mint korábban az Anyegin nyelvi anyagát. Ez a szótár, azon túl, hogy ugyancsak használható oktatási segédanyagként, lehetővé teszi azt is, hogy összehasonlítsuk Puskin és Csehov szókinsét, következtetéseket vonjunk le az orosz nyelv változásával fejlődésével kapcsolatban. Annyit még feltétlenül meg kell említeni, hogy a szerző több tanítványát is bevonta a szótárkészítés munkálataiba, ilyenformán is segítve a nyelvtudomány iránt érdeklődő hallgatók fejlődését.

1989-ben jelent meg az ötnyelvű melléknévi vonzatszótár is (Székely 1989), amelynek magyar-angol változatát később a Lexika Kiadó is megjelentette (Szabó dátum nélkül). A valencia szótárak célja közismert. Talán annyit lehet megjegyezni, hogy a nyelvészek többen foglalkoztak az igei vonzatokkal, mint a névszói vonzatokkal, ezért a melléknévi vonzatok feldolgozása indokoltnak tűnt. A többnyelvű szótárakkal kapcsolatban természetesen mindig felmerülhet kétség a használati értékükkel összefüggésben, hiszen viszonylag kevés ember kíván egyszerre több idegen nyelvvel is foglalkozni. Ugyanakkor viszont jó alapot szolgáltathatnak nyelvtipológiai vizsgálatok elvégzéséhez. Ezt támasztja alá az a tény, hogy például Dezső László több tanulmányához is használta az ötnyelvű szótár anyagát (Dezső 1990, 1991, 1992). Az ötnyelvű vonzatszótár megjelenése szerepet játszott abban, hogy 1996-ban elkészült a magyar-olasz melléknévi vonzatszótár is (Affranio-Fábián 1996).

Répási Györgyné, az orosz beszélt nyelv kiváló ismerője, kutatója 1990-ben készítette el Főnevek az orosz beszélt nyelvben c. munkáját (Répási 1990). A kiadvány tartalmaz egy érdekes dolgozatot, amely összefoglalja az orosz beszélt nyelvvel

kapcsolatban végzett kutatások addigi eredményeit (1-45), bőséges szakirodalmi hivatkozással kiegészítve a szerző megfigyeléseit, majd legalább 300 olyan, főnevekhez kapcsolódó beszélt nyelvi fordulatot mutat be, amelyeket az oroszul tanulók, az orosz nyelvet használók a magyar-orosz szótárakban ma sem nagyon találnak meg. A korábban említett szótárakhoz hasonlóan ez a munka is segíti a nyelvtanulást, de tudományos értékei is vitathatatlanok.

A közelmúltban jelent meg Bachát László Magyar nyelvtani műszótár c. munkája (Bachát dátum nélkül). Bachát László több évtizeden keresztül vezette a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékét, és volt egyik meghatározó személyisége az intézménynek. A magyar nyelvtan tanulásához segítséget nyújtó szótárát nyugdíjas éveiben készítette. A mintegy ezer szócikk felépítése egységes és világos: a szerző kijelöli a nyelvtani fogalmat, meghatározza jelentését, és egy- két példával illusztrálja az adott nyelvtani jelenséget. Nemcsak az általános és középiskolai diákok, de tanáraik is haszonnal forgathatják

A legnagyobb vállalkozás egyértelműen az ukrán-magyar szótári adatbázis elkészítése (Udvari 2000a, 2000b, 2001a, 2001b, 2002, 2003). A munkát Udvari István tanszékvezető irányításával a főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének a munkatársai végezték a főiskola és az OTKA pénzügyi támogatásával. Igen nagy jelentőségű teljesítményről van szó, hiszen mindeddig ukrán-magyar szótár tulajdonképpen nem létezett. Az 1963-ban kiadott szótár (Katona) mára teljesen elavult, ha egyáltalán valahol még hozzáférhető is. A becslésem szerint százezernél több szócikket tartalmazó hat kötet a szótárkészítés legmodernebb elvei alapján, a legmodernebb technikával készült. A hatodik kötet végén található bőséges (190 oldal terjedelmű) adattár lényegében véve teljes képet nyújt az ukrán nyelv morfológiájáról. A szótár mindazok számára nélkülözhetetlen, akik ukrán szövegeket magyarra, magyar szövegeket ukránra kívánnak fordítani, illetve az ukrán nyelvet tanulják vagy tanítják. Használatát kissé nehézkessé teszi, hogy hat kötetet kell forgatni. Nyilvánvalóan indokolt lenne a hagyományos szótári formában történő megjelenítés, illetve a magyar-ukrán szótár elkészítése. Úgy vélem azonban, hogy a főiskola ukrainistái már ezzel az egy művel is beírták nevüket a magyarországi ukrainisztika történetébe.

Ugyancsak az OTKA támogatásával készült el A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar-német szótára (Székely 2003). Ismereteim szerint ezen kívül két ilyen típusú szótár létezik a világon (Ubin 1995, Szuscsinszkij 1997), és Szende Tamás most készíti a francia változatot. E szótárak kiindulási alapja a Zsolkovszkij-Melcsuk szemantikai elmélet (Zsolkovszkij-Melcsuk 1967, 1969) Magnum paramétere, amely sok szempontból azonosítható az abszolút szuperlatívusz, illetve a lexikai vagy lexikális fokozás (Pusztai 1997, Szűcs 1999) fogalmával. A szótárban megtaláljuk mintegy ezer magyar fokozható kulcsszó számos fokozási lehetőségét. Ezek az adatok a fokozó elemek szerint is rendezettek. A szótár második része a magyar szócikkeknek megfelelő német változatokat tartalmazza, a magyarhoz hasonló rendezési elvek szerint. A szótárt fordítók, nyelvtanárok, németül tanuló diákok egyaránt használhatják.

2002-ben kollektív munka eredményeként jelent meg a Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárrium (Mihalovics–Révai). A kiadvány a magyar, angol, finn, francia, német, olasz, orosz nyelvű ekvivalens diplomáciai, gazdasági, jogi és politikai kifejezések gyűjteménye. Az angol anyagot Szerencsi Katalin, a finnt Révai Valéria, a franciát Mihalovics Árpád, a németet Barabás László és Székely Gábor, az olaszt Laczik Mária, az orosz Rápási Györgyné gyűjtötte össze és dolgozta fel. Számos szakértő, lektor segítette a munkacsoport fáradozását. Ennek a szótárnak az elkészítésénél is szerepet játszott az oktatási szempont, hiszen ezt a kiadványt nagyon jól hasznosíthatják a főiskola nemzetközi kapcsolatok szakos hallgatói. Érdekes lehetőséget nyújtana a glosszárrium az adott szakszókincs egybevető, tipológiai vizsgálatához is, például annak elemzéséhez, van-e különbség a finn és a magyar nyelv esetében a nemzetközi szavak, az idegen nyelvi szavak átvételét illetően.

E rövid áttekintést egy készülő szótár bemutatásával zárom. Készül, és várhatóan 2004 második felében megjelenik a Magyar nyelvhasználati szótár. Ez a szótár a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (alapító tagjai Balázs Géza, egyetemi tanár, ELTE, Berzsenyi Dániel Főiskola, Bódi Zoltán, ELTE, TFK, Domonkosi Ágnes Eszterházy Károly Főiskola, Minya Károly, Nyíregyházi Főiskola, Zimányi Árpád, Eszterházy Károly Főiskola) munkájának az eredménye. Minya Károly révén, aki a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén dolgozik főiskolai tanárként, és az anyanyelvi nevelés egyre inkább elismert szakembere, kapcsolódik főiskolánkhoz is. Az új kiadvány a Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kéziszlótár kiegészítőjének tekinthető. Szócikkeit friss, élő példák, szórakoztatva tanító magyarázatok jellemzik. Egyetlen példa:

monitoring

idegen szó használata

A ciánszenyveződés után sürgető feladat a tiszai monitoring rendszer kiépítése.

Magyar megfelelői: 'megfigyelő, ellenőrző'

További szókapcsolatok, összetételek: *monitoring tevékenység, monitoring feladatok, monitoring osztály, ármonitoring.*

A *monitoring* szakszóként csupán szók körben volt használatos: rádióállomások lehallgatását, folyamatos megfigyelését jelentette. Újabban viszont – angol hatásra – más szakszargonok, illetőleg a sajtó útján általánosabbá vált. Mivel nem jelent mást, mint magyar megfelelői, szaknyelven kívüli használatát nem javasoljuk. Helyesebb megmaradnunk a következő változatoknál: *figyelőszolgálat, figyelőrendszer, ellenőrző rendszer, ellenőrző tevékenység/feladatok, árfelügyelés.*

Vö.: *monitoroz, monitorozás*

Összefoglalásként a nyíregyházi szótárírás néhány jellemzőnek vélt vonásáról tesztek említést:

1. Minden kiadvány elkészítésekor motiváló tényező volt az oktatási szempont.
2. Az említett szótárak – megítélésem szerint - ma is jól hasznosíthatók. A régebben kiadott (konkordancia szótárak, a beszélt nyelvi szótár) művek is alkalmassak arra, hogy felhasználják a ma folyó kutatásokban, sőt akár új kiadásuk is indokolt lenne átdolgozott formában.

3. Több szótár elkészítését az tette lehetővé, hogy működőképes munkacsoportok jöttek létre, az alkotók sohasem zárkóztak el az elől sem, hogy más intézmények munkatársait is felkérjék az együttműködésre.
4. Minden esetben kemény munkával sikerült megteremteni a pénzügyi feltételeket. A kiadványok külső formája jól tükrözi az adott korszak technikai lehetőségét és az anyagi feltételek mértékét.

Irodalom

- Affranio, R., Fábíán, Zs. 1996. *Magyar–olasz melléknévi vonzatszótár. Vocaboláris ungherese-italiano delle regenze degli aggettivi*. Budapest.
- Bachát L. (dátum nélkül). *Magyar nyelvtani műszótár*. Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. 175 p.
- Dezső L. 1990. Questions of the complements of adjectives in European languages. In: *Toward a Typology of European Languages Empirical Approache to Language Typology 8*. Berlin, New-York: Walter de Gruyter, 303.
- Dezső L. 1991. Caratteristiche del sistema italiano di reggenze e problemi connessi ellacompilazione di un dizionario delle reggenze. In: *Tra Rinascimento e strutture attuali*. Siena: Rosenberg&Sellier. 50-58.
- Dezső L. 1992. Comparatione delle reggenze degli aggettivi italiani con cinque lingue Europee. In: Cracovie: *Etudes de linguistique Romane et Slave* 111-120.
- Katona L. 1963. *Ukrán-magyar szótár*. Bp.
- Laczik M. 1980. *Обратный конкорданс к «Онегину»*. Составитель М. Лацик, редактор Laczik, M. 1989. *Обратный конкорданс комедии А. П. Чехова «Вишневый сад»*, Ньиредьхаза
- Mihalovics Á., Révai V. (szerk.) 2002. *Hét nyelvű politikai és diplomáciai glosszárium*. Budapest: Aula Kiadó.
- Pusztai F. 1997. A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Kiss G., Zaicz G. (szerk.) *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 336-340.
- Répási Gy. 1990. *Főnevek az orosz beszélt nyelvben*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, 157 p.
- Szabó T. (dátum nélkül). *Angol melléknévi vonzatok és mellézneves szó szerkezetek*. Székesfehérvár: Lexika Kiadó, 192 p.
- Székely G. (szerk.) 1989. Laczik Mária, Mihalovics Árpád, Szabó Tibor, Székely Gábor: *Melléknévi vonzatok és mellézneves szó szerkezetek öt nyelven*. Budapest: Tankönyvkiadó, 323 p.
- Székely G. 2003. *A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar–német szótára. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der ungarischen und der deutschen Sprache*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Szucsinszkij I. I. 1997. *Словарь усилительных словосочетаний русского и немецкого языков. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der russischen und der deutschen Sprachen.* Москва: Русский язык.
- Szűcs T. 1999. *Magyar-német nyelvészet a hungarológiában.* (Pécsi Nyelvészeti Tanulmányok). Budapest: Tankönyvkiadó
- Ubin I. I. 1995. *Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков. I. I. Oubine, Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers.* Москва: Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации.
- Udvari I. (szerk.) 2000a. *Ukrán-magyar szótári adattár VI.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Udvari I. (szerk.) 2000b. *Ukrán-magyar szótári adattár III.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Udvari I. (szerk.) 2001a. *Ukrán-magyar szótári adattár V.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Udvari I. (szerk.) 2001b. *Ukrán-magyar szótári adattár IV.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Udvari I. (szerk.) 2002. *Ukrán-magyar szótári adattár II.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Udvari I. (szerk.) 2003. *Ukrán-magyar szótári adattár I.* Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Zsolkovszkij, A. K., Melcsuk, I. A. 1967. *О семантическом синтезе.* Москва: Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации.
- Zsolkovszkij, A. K., Melcsuk, I. A. 1969. Szemantikai szintézis. In: Varga D. (szerk.) *Dokumentáció és nyelvészet – az értelmi összefüggések formalizálása.* Budapest: OMK – Dok. 61–175.

A térképjelek rendszere és az általuk közölhető információ jellege

Tokaji Ildikó

Az információ valamire vonatkozó, látvány alapján, vagy verbálisan megszerzett, megőrzendő, vagy tovább felhasználandó ismerethalmazt jelent. Az információ átviteléhez valamilyen közegre, jelre, kódra van szükség, amelyet értelmezése folyamán dekódolással fejtünk meg. Az egyik ilyen általánosan alkalmazott, nagy mennyiségű információt kis területen tárolni képes kommunikációs eszköz a térkép. A térkép az anyanyelvtől (és a tanult nyelvektől) függetlenül a térkép képi jelrendszerén keresztül szinte bármely etnikum számára képes információt nyújtani.

1. A térkép fogalma és a térképi ábrázolás sajátosságai

A térkép a föld felszínén, (esetleg a felszín alatt) található természetes és mesterséges alakzatok, létesítmények felülnézetben ábrázolt **kicsinyített** rajza. A térképi ábrázolás (a földgömböket kivéve) síkban történik, ebből következik a térkép bizonyos mértékű torzítása. A térképi tartalom kisebbitése valamilyen, a célnak meghatározott **méretarány** alapján történik. Ennek a kisebbitésnek azonban a térkép tartalmát komolyan befolyásoló következményei vannak:

- Méreten felüli ábrázolás (nem a valós méretnek megfelelő ábrázolás)
- Eltolás (nem az eredeti helyen történő ábrázolás)
- Generalizálás (csak a lényeges ábrázolása, kiemelése)

1.1. A térképek csoportosítása

A térkép által közölni kívánt információt meghatározza a térkép jellege, mely szerint három nagy csoportot különböztetünk meg: Földrajzi térképek, topográfiai térképek és tematikus térképek.

A **földrajzi térképek** (az információ mennyiségét és minőségét tekintve) szinte lexikon-szerű ismereteket közvetítenek, többnyire atlaszokban találkozhatunk velük.

A **topográfiai térképek** a nagyközönség számára kevésbé ismertek. Többféle méretarányban készülnek, a nagyméretarányú (1:10 000-tól 1:200 000-ig) topográfiai térképek részletesek, mérhetőek, rajtuk tervezni, mérni lehet. A készítésük szigorúan szabályozott módon, egységes jelkulcsrendszer és szerkesztési utasítások alapján történik. Feladatuk elsősorban a települések, a közlekedési hálózat, a vízhálózat, a növényzet és a domborzat ábrázolása. Egyik változatuk a katonai topográfiai térkép.

A **tematikus térképek** esetében, ahogy az elnevezésükből is kitűnik, a térkép elsődleges célja az ábrázolni kívánt információ bemutatása, ennek megfelelően a térkép maga csak háttérként szolgál. A közölni kívánt témának megfelelően széles körű információról szolgáltatnak adatot, a népsűrűségtől a klimatikus viszonyokig.

1.2. A térkép által közölhető információ a megjelenés szempontjából lehet:

Verbális, képi, számszerű, vagy az előzők kombinációja.

A téma jellegétől függően többféle térképi információközlő eszköz alkalmazására van szükség - és lehetőség. A legfontosabbak a térképi nyelv rajzos jelei, a piktogramok, ikonok, valamint azok verbális kiegészítői, a földrajzi nevek és köznevek, továbbá a színek és a számadatok. A térképi nyelv több kódot alkalmaz egyidejűleg: grafikai és verbális jeleket. A térképolvasó a számára szükséges információt a jelek dekódolásával tudja megszerezni.

2. Az információközlés eszközei:

2.1. A térképjelek

Jelekkel, szimbólumokkal egész életünk folyamán kapcsolatban vagyunk. A jelek ismeretére, jelentésük megfejtésére már kisgyermekkorunkban felkészülünk. (Tárgy-, tulajdonfogalmak, tér- és domborzatisméret, stb.). A térképi jelek dekódolása folyamán előbb a jelzett fogalom tartalmának feltárása, megvilágítása történik meg, s ezután a jel megismerése, amelynek formája, színezete segíti az absztrakciót. A térképolvasó a jelek jelentésének megértéséhez, a mennyiségek leolvasásához a jelmagyarázatot használhatja fel.

A megfelelő térképolvasási képesség a térképolvasás kommunikatív kompetenciája. Az ikonikus, (rajzos) térképjelek valóságosan jelen vannak az adott térképen, ilyen formán virtuálisan teremtenek kapcsolatot az adott jel képe és az ábrázolt jelenségek valóságos léte között. A térképjelek értelmezése is kontextusban történik. A térképolvasás folyamán fel kell fedezni a hasonlóságot a térképen belüli és kívüli valóságsíkok között. A térképjelek szerkesztése az emlékezet képiségén alapul, az élmény szerinti, személyes vonatkozással bír, szemantikus emlékezeten.

2.2. A térképi jelek Morfo-szemantikai felépítése:

1. Pontjel – kiterjedés nélküli jel, vagy az objektum egyszerűsített rajza, és mivel a térképen (technikai okok miatt) a valós kiterjedésénél akár jelentősebb helyet is elfoglalhat, a kiterjedése nem nyújt valódi információt.
2. Vonalas jel – csak hosszanti kiterjedése van (pl. határvonal) és ebben az esetben nem rendelkezik szemantikai jelentéssel. Funkcionális helyzetben szemantikai tartalmat kap, (folyó, országhatár) amelyet vastagságával, színével és formai megjelenésével fejez ki.
3. Területi jel – egyesíti a funkcionális és geometriai hatást. Különböző jellegű nagy kiterjedésű felületeket jelöl, erdő, tó stb.
4. A jel alakja – a jeleket kiegészítő szemantikai tartalommal látja el. Valódi jelnyelvi funkciója akkor van, ha a jel grafikai megjelenése az ábrázolt objektummal szoros kapcsolatban van. A szintaktikai kapcsolatokat a jelek változó alakja segít meghatározni (pl. a folyó vonalának vastagodása a folyásirányt jelzi).
5. A jel irányultsága – pl. az időjárási jelenségeket ábrázoló jelek esetében meghatározó.
6. Felépítés, intenzitás, szín – szintén fontos szemantikai jelentőséggel bírnak, pl. a kék felület vízrajzot, a zöld pedig növényzetet jelent.

2.3. Térképjelek a mentális lexikonban

A térképi információ feldolgozása közben a jel által hordozott információ érzékelését szemantikai kódja váltja fel, majd a mentális térképünkben, vagy szótárunkban megkeressük a szemantikailag szerveződött jelentéscsoportokban az aktuális jelentést. A mentális szótáron belüli asszociatív, s szemantikai viszonyok hasonlóságán alapulva alakult ki a jelek szemantikai csoportosítása. A mentálisan közelebb levő jelentések egymás értelmét kiegészítik, kontextusban többletjelentést is hordozva. Különleges témává vált a kartográfiai reprezentációs modellek elmélete kapcsán, hogy vajon minden a térről és annak térképjeleiről tárolt ismeretünk elképzelhető-e egy jelentésszerű szemantikai tárban. Egyesek feltételezik, hogy vannak szemléletes mentális képeink is, mások információfeldolgozási szemlélete egyirányú információáramlást tételez fel: a bejövő inger leírása egyre gazdagodik, de mindig alulról felfelé halad. Price szerint a mentális képek jellegzetesen illékonyak, elmosódottak, vázlatosak, ám ezáltal általános jelentéseket képviselnek. Bárdos Jenő így ír a mentális lexikon szerepéről (Bárdos 2000: 69):

„A mentális lexikon fogalma merő absztrakció (ilyen hely nincs), funkciói azonban: bemenet, raktározás, előhívás kétségkívül működnek, vagy működtetik a szavakat is befogadó és megtartó aktív, konstruktív és szelektív emlékezet. Könnyebb erre a jelenségre egy ilyen jól hangzó címkét ráragasztani, mint azt megmagyarázni, hogy az egyes szavak miért és miként kerülnek be ide; milyen rendszer szerint tárolódnak itt bent; miként lehet őket újra beazonosítani, hogy majd az adott beszédhelyzetben teljes fegyverzetben pattanjanak elő.”

A térképolvasásnál fel kell ismerni a jelölt és a jelölő közötti szemantikai kapcsolatot, de csak a meglévő térszemléletre lehet építeni. Ezt pedig már a korábbi időből kell ismerünk. Az elraktározott információk Paivio (1986) kettős kódolási elmélete szerint nyelvünk képes a verbális és nem verbális események szimbolikus kezelésére. A verbális reprezentációkat logókének, a nem verbálisakat pedig imágéknak nevezi. Az imágén rendszer is asszociatív alapon működik, és elsősorban képeket tartalmaz. Mivel létezik kapcsolat, vagyis átjárás a két rendszer között, ezért képesek vagyunk a képek, vagy ikonszerű térképjelek jelentésének verbális megfogalmazására. A térképolvasás folyamán nincs szükség a teljes látnivaló megfogalmazására, sőt egyes esetekben csak néma olvasás folyik, olyan értelemben, hogy csak az alkotó képzeletet működtetjük a térmodell elképzelésének folyamán.

2.4. A földrajzi nevek

A névrajz a térképek fontos része, a rajzi elemeket egészíti ki olyan többletinformációval, amely nélkül a térképi ábrázolás értelmezhetetlen lenne. A névrajz nyelvészeti szempontból is fontos eleme a földrajzi név, amelyet, mivel a szókincs része nem csak a térképészek, hanem a nyelvészek is régóta tanulmányozzák. Bárczi Géza (Bárczi 2001: 145) ennek egy fontos meghatározását adja:

„Földrajzi névnek nevezzük a földfelszín egyes pontjának vagy kisebb-nagyobb lakott vagy lakatlan területének, hegy- és vízrajzi alakulatainak elnevezéseit, tehát dűlők, erdők, mezők, hegységek, hegyek, völgyek, határrészek, egyes épületek,

tanyák, utak, utcák, faluk, városok, folyók, tavak, mocsarak, vidékek, közigazgatási egységek (pl. megyék), tartományok, gyarmatok, országok, világrészek stb. tulajdonneveit.”

A földrajzi nevek azonban nem mindig elégségesek a térképen ábrázolt tereptárgyak megnevezésére. Kiegészítjük ezeket olyan földrajzi köznevekkel, mint domb, tenger, vasútállomás, gimnázium, ország stb. Ezen felül földrajzi jellegű jelzők használatára is szükség lehet. Ide sorolhatók többek között: alsó, délkeleti, régi, lapos stb. A helynevek segítségével a településtörténet számára megállapítható, hogy mely korban, milyen sorrendben, milyen nyelvű népek szálltak meg egy területet, és milyen lakosságot találtak ott. A természetföldrajz az elnevezések segítségével megállapíthatja a környezetben végbemenő változásokat, az egykor jellemző növénytakarót, az állatok életszínvonalát és a birtokok kiterjedését, az egyes családok letelepedését.

A helynevek csoportosítása kutatási szempontok szerint:

1. **Névélettani szempont**, amely a földrajzi nevek önálló vizsgálatával foglalkozik.
2. **A funkcionális szempont** szerint megkülönböztethetünk: ország-, nép-, víz-, hegy-, helység-, utca-, és dűlőneveket.
3. **Történeti szempontok** szerint - helynevek típusa alapján ugyanis a keletkezésük korát nagy valószínűséggel meg lehet határozni.
4. **Jelentéstan** szerint megkülönböztethetők a természetes és mesterséges névadással létrejött helynevek.

2.5. A térképről leolvasható számadatok

A számok sokféle formában és céllal kerülnek alkalmazásra a térképeken. Ezek között megtalálhatóak a térképen a tájékozódást elősegítők, valamint az információközlők egyaránt. Az utóbbiakhoz tartoznak a települések lakosságszámát tükröző, valamint az erdők magyarázó jelei mellett a fák átlagos magasságát, törzsvastagságát és törzstávolságát közlő adatok egyaránt. Az, hogy milyen számok találhatók ezen kívül a térképeken, és milyen formában, függ a térkép jellegétől, és az elérendő kommunikációs céltól. A földmérési és a topográfiai térképeken és atlaszokban találjuk a legtöbb számadatot, melyek tervezési feladatokhoz méreteket is szolgáltatnak. Ezek a következők lehetnek:

- koordináták
- magassági értékek
- települések lakosságának számadatai
- vízmélység
- hőmérséklet- és csapadékeloszlás
- és sok egyéb adat

2.5.1. Különleges információt szolgáltató számadatok

Nagy mennyiségű betű és számok megírásával elsősorban a gazdasági tevékenységek ábrázolására szolgáló térképeken találkozunk. A bányatérképeken a bányászat jelét egészítik ki a bányászott ásványkincsekre utaló nemzetközi betűjelzéssel és rövidítéssel. Geológiai térképeken a színes felületeket számokkal is jelölik, hogy a térkép olvashatóságát fokozzák, valamint egyértelműbbé tegyék a színek jelölését.

A topográfiai térképeken a növényzet jelei között megkülönböztető szerepe van az erdőknek, melyeket alapvetően sűrű és ritka erdőt jelölő különböző texturájú zöld színű felületi jellel ábrázolják. Az erdő előbbi jeléhez kiegészítő információval szolgál kétféle, fát ábrázoló rajzos jel, mely lombos, vagy tűlevelű erdőt jelképez, és ezt egészíti ki a mellette lévő törzszámjel, amely az erdő fájának átlagos magasságát, törzsvastagságát és törzstávolságát jelenti. A közlekedési utakat folytonos, a szilárd burkolat jellegének megfelelő színű, folyamatos vonallal jelölik a térképeken. Az útburkolatok minőségét, szélességét (padkával és padka nélkül) le lehet olvasni az útvonaljelről. A szintvonalak a geometriai elven alapuló magassági ábrázolásnak megfelelően azonos magasságú terep-pontokat összekötő önmagukba visszatérő folytonos vonalak, melyek magassági értékei nem csak a tengerszint feletti magasságot jelzik, hanem a számok talpa a lejtő esésvonalának irányát is megmutatja. A szintvonalakhoz viszonyítva inter-, vagy extrapolálással határozható meg további tetszőleges tereptárgyak magassága. A szintvonalak érdekessége egyébként, hogy nem a kiemelkedő domborzati idomok ábrázolására, hanem a tengerek mélységének ábrázolására fejlesztették ki.

2.5.2. Láthatatlan számadatok

Nagy mennyiségű olyan számadatot olvashatunk le a térképekről, olyan jelek közvetítésével, melyek színükkel képviselnek számértékeket. Ide tartoznak színfokozatos magassági, vagy mélységi skála értékei, ahol egy-egy színárnyalatnak bizonyos tengerszint feletti magasság felel meg. Nagy pontossággal nem tudjuk ennek alapján a magasságértéket meghatározni, mert a színek általunk érzékelhető korlátozott száma ezt nem teszi lehetővé.

Elsősorban az atlaszokban találunk meteorológiai, ipari, mezőgazdasági és egyéb információtartalmú térképeket. Itt többnyire színes felületek, vagy izobár vonalak segítenek a számadat meghatározásában. Legkönnyebben valamilyen mennyiségi adatot lehet térképen elhelyezett kör, vagy oszlopdiaagramok – un. kartodiaagramok segítségével megállapítani. A különböző színintenzitású, vagy texturájú felület, a kartogram is egyes mennyiségek, vagy minőségek területi elhelyezkedését képes érzékeltetni.

A földrajzi térképeken a településeket lélekszámtól és a közigazgatásban betöltött szerepüktől függően hasonló, de bizonyos szempontból eltérő jelekkel ábrázoljuk. A térkép szemlélője számára egyértelmű, hogy a térképen látható többnyire kék színű körök településeket jelölnek. Az is természetes, hogy a kör mérete egyenesen arányos a település nagyságával. A jel jelentését a település mellett található elnevezés megírása további információval egészíti ki. Mennyiséget jelentő információforrás az alkalmazott betűtípus, valamint a betűméret is. További kiemelési lehetőség a településnév aláhúzása. Ezzel a fővárosokat szokás jelezni. A lélekszám nagyságáról további adatot a jelmagyarázatban találunk, ahol a jelmérthez hozzá van rendelve egy mennyiségi érték.

3. Az információ adekvát jellegének biztosítása

A térképi információközlés folyamán hasonlóan a többi információközléshez – a fő problémát az elegendő, de nem túlzott mennyiségű információ meghatározása, kiválasztása jelenti.

Ehhez a rendelkezésre álló információt – a valóságot először értékelní kell, amiből a jellemző vonásokat kell meghatározni, megmérni és kódolt formában, térképi jelekkel

ábrázolni. A kiválasztást a térképészetben generalizálásnak nevezik. Erre tulajdonképpen a kisebbités következményeként van szükség, mivel e miatt sok térképi elem eredeti méretének megfelelő arányban nem ábrázolható a térképen. Példaként a vasútvonalakat érdemes említeni, amelyeket egyes térképeken akár több kilométer szélességű jellel vagyunk kénytelenek megrajzolni. Más esetben a jel szokásostól eltérő méretével lehet felhívni a figyelmet az ábrázolt tárgyak rangsorára, fontosságára. Bizonyos esetben az okoz gondot az ábrázolásban, hogy egyes terepi ábrázolandó elemeknek nincs is alaprajza (pl. országhatár).

4. Információközlés feltétele, a jelek megkülönböztethetősége

A térképnek számtalan követelménynek kell megfelelnie, hogy képes legyen a megfelelő kommunikációs szerepet betölteni. Az egyik legfontosabb a jelek egymástól való megkülönböztethetősége.

4.1. Méterek megkülönböztetése

A térképek esetében egy területi, vagy pontjel átmérője, szélessége, vagy kiterjedése, valamint a vonalak közötti távolság fejezik ki a tereptárgy jellemzőit. (Pl. ha egy utat ábrázoló vonal vastagabb, mint a másik, az a tereptárgy magasabb kategóriájára utal.)

4.2. Minőségi megkülönböztetés

A minőség ábrázolása ennél nehéz feladat, értékeléséhez általában összehasonlítást kell végeznünk a térképjelek között. Egy színes térképen a színek közötti kontraszt is információtartalommal rendelkezik. Pl. Egy főút, amelyet eltérő struktúrájú, esetleg vastagságú fekete vonal jelez, dimenziójában is különbözhet (más burkolat, több sáv, stb.).

4.3. Mennyiségi megkülönböztetés

A quantitativ megkülönböztetés legegyszerűbb módja a térképeken a jelek méretbeni különbségével vagy kis szimbólumok egy meghatározott területen való nagyobb mennyiségű megjelenésével ábrázolható. A térképi jelek grafikus elemei – forma, méret és szín – felhasználhatók a tárgy bizonyos jellemzőinek megjelenítésére. Egy aspektus lehet a méret érzékeltetése – egy város teljes népessége, egy terület kiterjedése, vagy egy mennyiségi mutató, pl. bányá teljes hozama.

4.4. Formai megkülönböztetés

A „forma” meghatározás csak a pontra és a vonalas szimbólumokra alkalmazható, mint a térképi megkülönböztetés egyik eleme. Az „alak” kifejezés fenn van tartva a tereptárgyak térbeli elrendezésének ábrázolására, és így azok felismerésének elősegítésére. A rajzos, meghatározott alakú jelek egyszerűsített ábrázolások és könnyebben felismerhetők, mint az összetett, vagy szokatlan, a valóditól teljesen eltérő alakú jelek. Sok térképen a vonalas jelek adják a legtöbb információt. Segítségükkel ábrázolják a hosszan elterülő tereptárgyakat, mint az utakat, vasutakat, határokat. Nagyobb variációs szám érhető el a folyamatos és szaggatott vonalak kombinációjával. A formai kontraszt meg-

jelenítésével elkerülhetők a félreértelmezések. Ha a tereptárgyak közötti különbségek kicsik, a térképen is finom megkülönböztetést igényel a vizuális elkülönítés.

4.5. Színbeli megkülönböztetés

A színeknek segítségével meg tudjuk állapítani, hogy hol találhatóunk a térképen kiterjedt vízfelületeket, a földrajzi térképeken pedig az alkalmazott zöld és barna színárnyalatok segítségével információt kapunk a terepviszonyokról és a magasságkülönbségekről. A vizuális megkülönböztetést elősegítik a színek árnyalatai, telítettsége, tónusa, valamint az alkalmazott felületi jelek. Segítségükkel a jelek osztályai, az alá és fölérendeltségi viszonyok jól érzékeltethetők. A térképi jeleknek tehát az alkalmazott színtől függően is más és más lehet a jelentéstartalma.

5. Következtetések

A térkép főleg grafikai ábrázolás, de azért, hogy pontosabb információt adjon az ábrázolt tereptárgyról, tájról, különböző jellegű írásos kiegészítéseket alkalmaznak. Ez a kiegészítés lehet a térképi nyelv kódjait, a jelkulcsok megértését elősegítő földrajzi név, számérték valamint egyéb verbális elem. A térképnek számtalan követelménynek kell megfelelnie, hogy képes legyen a megfelelő kommunikációs szerepet betölteni. A hangsúlyt a vizualizálni kívánt jelenségek kiemelésére, esetleg egyedüli ábrázolására, és a jelek megkülönböztethetőségére fektetik. A térképeket gyakran egészítik ki mennyiségek vagy (és) minőségek számértékekkel való kifejezésére is alkalmas diagrammok különféle formáival. A térképolvasó a jelek jelentésének megértéséhez, a mennyiségek leolvasásához a jelmagyarazatot használhatja fel.

Irodalom

- Arnberger, E. 1993. *Thematische Kartographie*. Braunschweig: Westermann Schulbuchverlag GmbH.
- Bárdos J. 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Buda B. 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula
- Hake, Grünreich, Meng 2002. *Kartographie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kristó Gy. 1986. *A történelem segédtudományai*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Fábián P., Földi E., Hönyi E. 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrédi-Molnár L. 1970. *Térképalkotás*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiss L. 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klinghammer I. 1999 *A kartográfia kialakulása napjainkig*. Budapest: ELTE.
- Lebegyev P. E. 1975. *Topograficeszkoje csercsényije*. Moszkva: Hedra.
- Ljutuv, A. A. 1983. *Kartografija*. Moszkva: Progress.
- Paivio, A. 1971. *Imagery and Verbal Processes*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Papp-Váry Á. 2002. *Magyarország története térképeken*. Budapest: Kossuth Kiadó/Cartographia.
- Plihál K. 2002. *Térképkülönlegességek*. Budapest: Cartofil.

A magyar–ukrán szótárunk elé

Udvari István

A szótár szoros betűrendben sorolt szócikkekből áll; a szócikkek szócikkfejből és szócikktestből épülnek fel.

A címszók

Munkánk kezdeti fázisában a címszavakat az Ungvári Állami Egyetem tudományos munkatársai által szerkesztett magyar–ukrán szótár¹ alapján jelöltük ki. A címszavak jegyzékét kétnyelvű szótárak és magyar egynyelvű, értelmező szótárak, továbbá szépirodalmi művek, időszaki kiadványok stb. alapján véglegesítettük. A címszók a szótár szövegtestéből tipográfiaiilag kiemelve helyezkednek el félkövérszedéssel: **akarat; lyuk; vendég**. Az utalásokat egyenesen jobbra mutató nyíllal (↗) jelöljük.

A magyar lexikográfiai hagyományoknak megfelelően a homonimákat arab, emelt indexszámmal különítjük el, szükség esetén feltüntetve az adott címszó szófaját is, pl. **dob¹** (fn); **dob²** (ige); **zár¹** (fn); **zár²** (ige).

A többféle szófaji értékkel bíró címszavakat szintén arab, emelt indexszámmal különítjük el, pl.: **tulajdon¹** (mn); **tulajdon²** (fn); **úszó¹** (fn) **úszó²** (mn). Emelt indexszámmal különítettük el az eltérő alcsoportba tartozó azonos alakú névmásokat is, pl.: **ő¹** (személyes névm); **ő²** (birtokos nmás).

A ragozható szófajokhoz tartozó címszavak a következő alakban szerepelnek:

- a főnevek az egyes vagy többes szám alanyesetében, pl. **ország; Kárpátok** tb;
- a mellénevek a rag nélküli alapfokban, pl. **gyors**;
- a névmások egyes vagy többes számú alanyesetben, pl. **ő, mi**. (A szótár használatának megkönnyebbítése érdekében a személynévmás ragos alakjai külön szócikkeket képeznek, pl. **abban**);
- a számnevek ragozatlan alakban, pl. **hat**;
- az igék a magyar lexikográfia hagyományainak megfelelően a cselekvő alak, alanyi ragozás, kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyében, pl. **olvas, dolgozik**.

A címszó fontosabb nyelvtani adatait a szótár ragok formájában tünteti fel, a ragok a címszóhoz hozzácsatolandók, pl. **nép, et, -e, ek**. (Az „ikes” igéknél a képzők és a ragok az „ik” nélküli tőhöz csatolandók; a tövet itt függőleges vonal választja el az „ik”-ragtól, pl. **tartozjik, -ott, -zék, -nék**).

Ha a ragozás során a címszóban töváltozás történik, akkor a töv változó részét vagy egyes esetekben az egész változott tövet a raggal együtt közöljük, pl. **hatalom, -lmat; tesz, inf. tenni, tett, tegyen, tenne**.

¹ Magyar–ukrán szótár. P.P. Csucska, O.M. Rot, I.M. Szák. (szerk.) Budapest–Uzshorod: Akadémiai Kiadó – Kárpátontúli Területi Kiadó. 1961.

A hangnyújtó tövek esetében a címszó szóvégi „a”-jának, „e”-jének „á”-vá, „é”-vé történő megnyúlását a rag előtti „tilde” (~) töltött vesszővel jelezzük, pl. *segédige*, Mt, Mje, Mk.

A szótár a címszavak következő nyelvtani adatait adja meg :

- a) a főneveknél a tárgyesetet, valamint a harmadik személyű birtokos és a többes szám ragját, pl. **ország** -ot, -a, -ok;
- b) a melléknveknél a tárgyesetet, valamint a középfokú alakot. Pontosvessző után a melléknvből képezhető határozószó van. feltüntetve; pl. **udvarias**, -t, -abb; ~an;
- c) a névmásoknál általában a tárgyesetet, pl. **te**, téged; **ti**, titeket, de esetenként a szükségnek megfelelően más ragokat is;
- d) a számnévnél a tárgyesetet, pl. **nyolc**, -at;
- e) az igék mellett a szótár a cselekvő alak, alanyi ragozás, jelentő mód múlt idejének egyes szám harmadik személyű ragját, valamint a felszólító mód egyes szám harmadik személyű és a feltételes mód jelen idő harmadik személyű ragját tünteti fel, pl. **nyit**, -ott, **nyisson**, -na

A *v*-tövé, valamint a rendhagyó ragozású igéknél a szótár a fenti nyelvtani adatokon kívül megadja a főnévi igenévet, amelyet inf. rövidítéssel lát el, pl. **iszik**, inf. inni, ivott, igyék, innék.

A más szófajokhoz tartozó címszavaknál általában nem adjuk meg a nyelvtani adatokat.

Ha a címszónál egyes, a szótár rendszerének értelmében megadandó nyelvtani alakok hiányoznak, akkor a megfelelő rag helyett egy gondolatjel szerepel, pl. **alábbi**, -t, -, -k

Ha a rendszeresen feltüntetett alakok ragjai közül az utolsó (a melléknveknél az utolsó előtti is) hiányzik, akkor ezt külön gondolatjellel nem jelezzük, pl. *külpolitika*, Mt, Mja; *fegyveres*, -et; ~en

A minősítések a címszóra vonatkoznak, pl.: **nyomjelző**¹ (műsz kat). A magyar igék vonzatait a szótár többnyire csak akkor adja, ha az adott igének a vonzata a magyarban és ukránban eltér egymástól, avagy ha a vonzat megjelölése elősegíti az ige jelentésének feltárását, pl. **éreztet** [vmít vkivel]; **ráér**, -t, **érjen rá**, -ne, ~ vmire.

A szócikktest, a szócikk felépítése

A címszavak főbb ukrán jelentéseit kövérített arab számokkal választjuk el.

A címszó jelentéseinek pontosabb feltárását és az ukrán megfelelők helyes használatát elősegítő magyarázatok szögletes [] zárójelbe kerülnek.

A frazeológiai kifejezéseket, szólásokat, közmondásokat üres négyzetjel (?) előzi meg.

A fordítási rész

1. A szótárnak ez a része a címszónak, valamint a szó szerkezeteknek frazeológiának, idiomáknak, szólásoknak és közmondásoknak ukrán megfelelőit tartalmazza.

2. Amennyiben magyar egyjelentésű szónak két vagy több ukrán megfelelője van, a szócikkben vesszővel vagy pontosvesszővel választjuk el, pl. **parázs**, parazsat, parazsa, parazsak жар, -ру, вугіль, -гня; **palló**, -t, -ja, -k місток, -тка; східці, -ців *ib*.

Ha a két vagy több jelentésű magyar címszó ukránra nem azonos megfelelőkkel fordítandó, akkor ezeket a jelentéseket pontosvessző és arab szám választja el egymástól, pl. **napkelet**, -et, napkelte 1. [idő] схід сонця; 2. [táj] схід (сходу).

Ezeket a jelentéseket magyarázatokkal, szaknyelvi, stiláris és más utalásokkal láttuk el. Ha az első jelentés általános, de az általános jelentésekből (a többi, magyarázatokkal ellátott jelentés elhagyása után) könnyen megállapítható, akkor nem fűzünk hozzá magyarázatokat, pl. **természetes**, -t, -ebb; ~ен 1. природний, натуральний, -на, -не, простий, -та, те; 2. [fesztelen] невимушений, непримущений, -на, -не; 3. (orv) ~ gyógy mód фізіотерапія, -пії.

3. Ha a magyar címszó ukrán megfelelői közül valamelyik kevésbé használatos, ezt (ritk) rövidítéssel jelezzük.

4. Ha a címszó önmagában ukránra nem fordítható le, akkor jelentését példamondattal világítjuk meg, pl. **télvíz**: ~ idején взимку, в зимовий час.

5. Az ukrán megfelelőknél a szótár a következő nyelvtani adatokat tünteti fel:

a) a főneveknél az egyes számú genitívust (birtokos esetet). A tőváltozó főneveknél a dativus-i, locativus-i, instrumentalis-i, esetleg más ragokkal (megfelelő jelzéssel), pl. моряк, -ка; область, -ті, (tb b) областей; вісь (oci, (esz) віссю, (tb) oci);

Az ukrán főnevek nemét nem jelöljük, kivéve, ha a magyar főnév egyaránt jelent férfit és nőt, akkor a férfira vonatkozó ukrán ekvivalens után a nőre vonatkozó ekvivalenst adjuk és [nő] szóval jelezzük, pl. **tanácsadó** -t, -ja, -k *fn* порадник, -ка, [nő] порадиця, -ці;

Az ukrán nem ragozható főneveket (nrag) rövidítéssel láttuk el, pl. **резюме** (nrag);

b) a mellézneveknél a nőnemű, valamint a semleges nemű alanyesetet és a középfokú alakot, ha szuppletív jellegű (más töből képzett), pl. дорадчий, -ча, че; хороший, -ша, ше; великий, -ка, ке (більший, -ша, -ше);

c) a névmásoknál a genitívus (birtokos eset) ragját és más ragokat, valamint a nő- és semleges nemű alakokat (ha azok képezhetők), pl. ти (тебе, (r) тобі, (esz) тобою);

d) a számneveknél általában a genitívus (birtokos eset) ragját; a sorszámneveknél a nő- és semleges nemű alakokat, pl. вісім (восьми *v* вісьмох); восьмий, -ма, -ме;

e) az igéknél, amelyek az ukrán lexikográfia hagyományai szerint a főnévi igenévi alakban vannak (így tehát nyelvtanilag nem felelnek meg a magyar címszónak, vagy a magyar igének a szó szerkezetekben), rendszeresen adjuk a cselekvő alak, jelentő mód, jelen idő, egyes számú első és második (a személytelen igéknél a harmadik) személyű alakokat, pl. змочувати, -чую, -чуєш.

Ha a magyar ige-címszónak befejezetlen és befejezett jelentése van, akkor az ukrán ekvivalenseknél először a főnévi igenév befejezetlen, utána a befejezett alakja áll, pl. **nyit**, -ott, nyisson, **nyitna** відчиняти, відчинити.

Azoknál az igéknél, amelyek az első személyben ю, második személyben -єш ragot vesznek fel, és ezek a ragok az igeragozásban az igetőhöz egyszerűen hozzácsatolhatók, a szótár általában nem adja meg az igeragokat, pl. рубати (-рубаю, -рубаєш); крити (крию, криєш);

6. Az ukrán megfelelők nyelvtani alakjainak képzésére vonatkozó adatok közvetlenül az ukrán szó után vannak feltüntetve, éspedig a nyelvtani alakok utolsó, vagy utolsó két szótagjával, amelyek a szótó változatlan részének utolsó hangját + a megfelelő ragot

(vagy a szótó változatlan részének utolsó hangjával együtt a szótó változott részét + a megfelelő ragot) tartalmazza, pl. додаток, -тка; заперти, -пру, -преш;

7. Ha az ukrán ekvivalenseknek szinonimái vannak és ezekből egyformán képezhetők a megfelelő nyelvtani alakok, helykímélés végett a nyelvtani adatokat csak az utolsó szinonimánál jelöljük meg. Így tehát az ukrán szinonimák sorának utolsó szava után feltüntetett ragok a szócikk összes előző ragok nélküli ukrán szavára, avagy az összes előző ukrán szavakra a pontosvesszőig érvényesek, pl. точний, акуратний, педантичний, -на, -не;

8. Ha az ukrán nyelvtani alak rövidítése nem eléggé világos, vagy a ragozás által történt tövváltozások majdnem az egész szótövet magukban foglalják, akkor gömbölyű zárójelben megadjuk az egész nyelvtani alakot, pl. псувати (псую, псуюш).

A szószerkezetek, frazeológia, idiómák, szólások, közmondások ukrán megfelelőinél a nyelvtani adatokat nem adjuk meg.

9. Ha egy szócikken belül egy és ugyanazon ukrán szó ismétlődik, akkor a nyelvtani adatokat csak egyszer adjuk.

10. Az ukrán két- és több szótagú szavak hangsúlyozását a szótár mindig megadja. A hangsúlyt úgy jelezzük, hogy a hangsúlyos szótag magánhangzója fölé ékezetet teszünk, pl. класти.

Ha az ukrán szó két magánhangzója fölött van ékezet, az azt jelenti, hogy a mai ukrán irodalmi nyelvben a szónak ingadozó hangsúlyozása van, és mind a két változat megengedhető, pl. помилка = помилка в помилка.

Ha az ukrán megfelelő hangsúlya a képzett nyelvtani alakoknál más szótagra kerül, akkor ezt a rövidített alak magánhangzója fölötti ékezettel jelezzük, pl. рисувати, -сую.

Ha az ukrán egytagú szónak a ragján nincs hangsúlyjelölő ékezet, ez azt jelenti, hogy az egytagú szóból képzett nyelvtani alakban a hangsúly a szótövön van, pl. пак, -ка = пака.

11. Ha a szószerkezetnek egy vagy több szava más szóval pótolható, akkor a szótár a szószerkezet különböző változatait adja meg, és azok előtt a szavak előtt, amelyek az előző kifejezést pótolhatják, a „v” rövidítést tesszük, pl. відправлятися в відправитися мандрувати.

Az írásjelek

A tilde (~) a címszót helyettesíti. A tilde fölötti vessző M töhangzónyúlást jelez. A függőleges választóvonal vagy cezura (|) az „ikes” igék tövét választja el az -ik ragtól.

A szótárban többféle zárójel használatos. Szögletes zárójelbe [] kerül az értelmi kiegészítés: az olyan szó vagy szócsoporthoz, mely a címszó jelentését magyarázza, bővíti, szűkíti, vagy az ukrán megfelelők használati körét közelebről meghatározza. A kerek zárójelbe () kerülnek a nyelvtani információk és a különböző minősítések.

Az ukrán jelentések elkülönítésére értelemszerűen a vessző vagy pontosvessző szolgál. Az illusztráló kifejezéseket és jelentésüket pontosvesszővel különítjük el. A magyar illusztráló szavak és kifejezések valamint ukrán jelentéseik változatait v (=vagy) rövidítéssel határoljuk el.

FONTOSABB FORRÁSMŰVEK

БІБЛІОГРАФІЯ

до „Угорсько-українського словника”

- Csucska, P.P., Rot, O.M., Szák, J.M. (szerk.) 1961. *Magyar-ukrán szótár. Угорсько-український словник*. Uzshorod.
- Ермоленко, С.Я. (ред.) 1996. *Новий російсько-український словник-довідник*. Бібліотека державного службовця. Київ: „Довіра”.
- Ермоленко, С.Я., Пустовіт, Л.О. (ред.) 1998. *Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери*; Бібліотека державного службовця. Київ: „Довіра”.
- Gáldi L., Uzonyi P. 2000. *Magyar-orosz szótár. Венгерско-русский словарь*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Holovács J. 1998. *Ukrán-magyar, magyar-ukrán matematikai szótár*. Glossarium Ukrainicum I. Nyíregyháza: Bessenyei Könyvkiadó.
- Лавер, В.Н., Зикань, Н.В. 1995. *Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь*. Киев – Ужгород.
- Lizanec P. (szerk.) 2001. *Magyar-ukrán szótár*. Ungvár: IVA.
- Mihalovics Á., Révai V. (szerk.) 2002. *Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárium*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Олейник, И.С., Ганич, Д.И. 1997. *Русско-украинский словарь*. 5-е издание, дополненное и переработанное. Киев: „А.С.К.”
- Олійник, І.С., Сидоренко, М.М. 1997. *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник*. Харків: Прапор, 1997.
- Олійник, І.С., Сидоренко, М.М. 1999-2000. *Словник синонімів української мови*. В 2 т. Київ: Наук. думка.
- Російсько-український словник наукової термінології*. Біологія. Хімія. Медицина (ред. кол.). Київ: Наукова думка, 1996.
- Російсько-український словник наукової термінології*. Суспільні науки. (ред. кол.). Київ: Наукова думка, 1994.
- Російсько-український словник*. В 3 т. (ред. кол.). Київ: „Наукова думка”, 1968.
- Schlág L. (szerk.) 1999. *Vámszótár*. Budapest.
- Székely G. (szerk.) 1989. *Melléknévi vonzatok és melléknéves szó szerkezetek öt nyelven*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Тараненко, А.А. (ред.) 1996. *Русско-украинский словарь (сфера делового общения)*. Бібліотека державного службовця. Київ: „Рідна мова”.
- Тараненко, А.А. (ред.) 1999. *Русско-украинский словарь (сфера делового общения)*. Издание второе, исправленное и дополненное. Київ: „Основа”.
- Udvari I. (szerk.) 2000-2003. *Ukrán-magyar szótári adatbázis. I–VI*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola.
- Varga Gy., Lázár P. 2000. *Magyar-angol kéziszlótár*. Budapest: Aquila.

Francia szótáraink stilisztikája

Vitányi Borbála

Ha közelképet vázolnék a lexikográfia jelenéről, összefoglalásomat azzal a gyűjteményes kötettel illene kezdenem, amely a közelmúlt MANYE kongresszusainak lexikográfiai előadásait tartalmazza. A Tóth Sz. – Földes Cs. – Fóris Á.: 2004. *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák*. Szeged: Generalia c. kötet bemutatóját Szegeden tartották 2004. márciusában. Meg kellene emlékezni Magyar Tamás: 2004. *A magyar szótárírodalom bibliográfiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó c. könyvről is, amely a napokban hagyta el a nyomdát. Mindezek helyett egy tudományos rendezvényről ejtek néhány szót. A szótárak készítői és felhasználói c. tanácskozásról. Az eseményre a Nyelvtudományi Intézetben, Budapesten került sor 2004. március utolsó napjaiban. Milyen a jó, felhasználóbarát szótár? Az előadó, Anna Braasch, az egy nyelvű tudományos szótárakat elemezte, de nem egy megállapítása a kétnyelvű szótárakra is érvényes. A legelső tisztázandó kérdés: kinek készül a szótár? A felhasználói profil összetevői: nyelvismereti szint, nyelvészeti felkészültség, általános műveltségi szint, a szótár ismeretanyagára vonatkozó igényes elvárások. A jó szótár jellemzőit a következő tételmondatokban összegezte. A szótárírás helyi hagyományaira és tapasztalataira épül (módszer, anyag, szerkesztés tekintetében). A lexikológia és lexikográfia legújabb kutatási eredményeit hasznosítja. Modern segédeszközök segítségével készül (adatgyűjtés és -tárolás, szövegszerkesztés, utalások egységesítésére vonatkozóan). Világos és áttekinthető a szótár koncepciója (szótár szerkezete, szócikkek felépítése). Szóanyag bemutatása (jelentés) példamondat (forrás, frazeológia). Egységes és egyenletes az anyag lexikográfiai feldolgozása. A felhasználóbarát szótár alapkövetelménye: az első kötet mutassa be a szótárat. A tájékoztató adjon választ: mit-hol-hogyan? kérdésekre. A tájékoztató a szótár használatához c. fejezet ossza meg a szótárhasználóval a szótárkészítés gondjait is. Hogyan készült a szótár (módszerei, alapelvei, forrásai). Az ideális szótári tájékoztatónak szólnia kell a szótár anyagához kapcsolódó nyelvhelyességi kérdésekről is. A felhasználóbarát szótár: szerkezete, tipográfiája áttekinthető és logikus, sokféle kérdésre ad lényegbevágó, megbízható és pontos választ, használata egyszerű, kielégíti mind a szótárszerkesztők szakmai ambícióját, mind a felhasználók igényeit. Anyagilag is hozzáférhető legyen. Az a jó szótár, amiben megtalálja a felhasználó azt, amit keres.

A szaknyelvi lexika szakmai közmegegyezésen alapuló jelentésmezőinek precizítása a köznyelvi szótárakban sem veszíthet pontosságából. Fóris Ágota, Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaknyelv szótári rögzítésének néhány kérdése címmel tartott előadást. A fizika tárgyköréből vett példákkal bizonyította, hogy mennyire fontos és nehéz a tudományos szempontú magyarázatot a szótári értelmezéssel összhangba hozni. Varga Lídia: Francia szótárak és használók: a középiskolások, egyetemisták szótárhasználatáról szerzett tapasztalatait értékelte. A szótárhasználók célja különböző: az alapszint, közép

és felső szint elsajátítása, fordítás és tolmácsolás. Az előadó gyakorló nyelvvizsgáztató volt, aki szerint többnyire azonosítható, hogy melyik kétnyelvű szótárt használták a jelöltek: Eckhardt Sándor Magyar–francia nagyszótárát vagy Eckhardt–Konrád Magyar–francia nagyszótárát vagy egynyelvű szótárt.

A szótárak tehát alpművek. A idegen nyelvi szótárak egy nemzedék nyelvtanulási kedvéért felelősek.

Ha szójegyzékbe foglalnánk a lexikológia és lexikográfia ma használatos leggyakoribb szakszavait: aktív szótár, célnyelv, Euralex, interdiszciplináris, kétnyelvű adatbázis, kontrasztív nyelvészet, korpusz, kulcsszó, lemma, lammatizáció, makrostruktúra, mikrostruktúra, passzív szótár, számítógépes szótár, szótárhasználat, terminológia – körvonalazódnának a szótártudomány közkedvelt témakörei is: a számítógépes lexikográfia, a szótárkészítés folyamata, kétnyelvű lexikográfia, speciális nyelvek lexikográfiája, terminológiai kérdések, a lexikográfia története, lexikográfia és etimológia, frazeológia és kollokáció, lexikológiai kérdések, lexikográfiai megoldások, kontrasztív nyelvészet.

A nyelvi szótárak, a jó, korrekt nyelvhasználat, a nyelvi norma tükrözői is. A szinkron szótárak a készítés, szerkesztés időszakának nyelvhelyességi állapotáról vallanak; a diakron szótárak pedig arról a periódusról, melyet a szótár anyaga átfog. Sörös Anna: 1992a. A norma fogalom megközelítése Franciaországban. In: Kemény Gábor (szerk.) *Normatudat – nyelvi norma. Linguistica. Serie A. Studia et Dissertationes*, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 117–124. feltárja azokat az okokat, ami miatt a nyelvi norma megítélésében véleménykülönbség van a francia és a magyar nyelvészek között. A normalizáció főbb alapelvei és kritériumai között említi az esztétikumot.

„Az esztétikum területe a nyelvi kifejezések szempontjából nehezen megfogható s rendkívül szubjektív, mégis nagy helyet kap az egyes elemek szépnek vagy csúnyának minősítésében. Főleg a sokszor kritizált akadémiai kisszótár támaszkodik hasonló, sőt még vitathatóbb kritériumra, az ízlésre, amennyiben az egyes ányalatok közötti választásban a jó ízlésű ember preferenciáját tartja meghatározónak”. [i. m.: 120.]

Új lexikológiai tanulmánykötet Oszetzky Éva: 2003. munkája. *Lexicologie et enseignement du français. Étude contrastive français–hongrois*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Mint írja – a szótár fogalma megváltozott. A kétnyelvű szótárakat úgy mutatták be idáig mint fordítási szerszámokat, melyeket az idegen nyelvet oktatók bizalmatlanul szemléltek. A szótár ma lexikai, kulturális univerzumot is feltáró mű, arra szolgál, hogy a tanulók elgondolkozzanak az adott kultúráról. Lexikai tudatosodásra ösztönöz. Az idegen nyelven tanulót arra készíti, hogy feltárja a nyelvben levő kultúra ezernyi arcát.

Ilyen indíttatás után bővítettem újabb fejezettel – a minősítési rendszer elemzésével szótárértékelő munkámat. Közelebbről: milyen a stilisztika témakörébe tartozó szavak minősítési rendszere. A Francia–magyar klasszikus nagyszótár bevezetésében a szavak minősítésére vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

„A stílusminősítések kérdése minden nyelvben, így a franciában is bonyolult. Ez abból is látszik, hogy az egyes nemzeti szótárak sem egységesek egy-egy szó jelölését illetően. Különösen sok az ellentmondás az argó (argot), népi (populaire), pejoratív (péjoratif) címkék alkalmazása során. Ennek többek között az az oka, hogy a francia nyelvi norma fogalma jelentősen megváltozott az utóbbi negyven évben.”

A Magyar–francia klasszikus nagyszótár bevezetésében a minősítéseket, így a stilisztikai minősítéseket is gyakorlati megközelítésben olvashatjuk: hogyan jelennek meg az egyes szócikkekben, és mit jelentenek az egyes rövidítések.

„A minősítéseket, ha az egész szócikkre vonatkoznak, a szócikk élén, a szófaj-megjelölés után helyeztük el; ha a jelentésszótály vagy jelentésváltozat egészét érintik, akkor annak a megfelelő a csoportnak az élén, vagyis a római illetve arab számok után. Ha csak egy vagy több ekvivalensre érvényesek, az érintett ekvivalensek előtt kaptak helyet.

A stilisztikai minősítések – ha nem a szócikk vagy a jelentésszótály, illetve -változat élén találhatók, amikor a magyar és francia kifejezést egyaránt minősítik – csak a francia ekvivalensre vonatkoznak. A francia értelmező szótárak jelentős mértékben eltérnek egymástól abban, hogy miként ítélik meg egy-egy szó vagy kifejezés stilisztikai értékét. A jelölések egysége kedvéért egyetlen értelmező szótár, a nagy Robert (*Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*) stílusminősítéseihez tartottuk magunkat.”

A következőkben, amikor az Eckhardt szótárakat említem, Eckhardt S. Francia–magyar nagyszótárait idézem, a klasszikus nagyszótárak, szóhasználatomban Eckhardt–Oláh Francia–magyar nagyszótárát és Eckhardt–Konrád Magyar–francia nagyszótárát jelentik.

Mind az Eckhardt szótárak, mind a Klasszikus nagyszótárak elején, a szótári részt megelőzően megtalálhatók a jegyzékbe foglalt rövidítések, magyar feloldásukkal és francia megfelelőikkel együtt. Ezek a rövidítések: a szótárban használt általános rövidítések mellett, a szavak regionális használatára, a szakmai jelentésre, a stílusra vonatkoznak vagy nyelvtani, szófaji természetűek. Hasonlót tapasztalunk Jean Perrot kéziszótárában is, azzal az eltéréssel, hogy itt az általános magyar nyelvű rövidítéseket külön fejezetben, szakaszban tárgyalják. A stílusminősítések itt a nagyszámú magyar–francia rövidítés között olvashatók. Eltér az eddigiektől Pálffy Miklós: Francia–magyar kéziszótára. A nyelvi szint, stílusréteg c. bekezdést nem a rövidítésekkel együtt, hanem azoktól elválasztva szerepelteti. (Úgymond, nem a szótárhasználóra bízva a stílusminősítések kiválasztását az általános rövidítések sokaságából.)

Meg kell különböztetnünk ugyanis közvetlen és közvetett stílusminősítéseket: A választékos, az irodalmi, a bizalmas egyértelműen stílusminősítő jelzés, a népnyelvi, a tájnyelvi, a vulgáris, azokra a területi változatokra utal, amelyekben az így minősített

szavak otthonosak. De közvetve ezek is stílusminősítések. Vannak ezen kívül a szavak hangulatára utaló minősítések (pl. pejor, tréfás, gúnyos, kedveskedő) is.

Az Eckhardt szótárakban magyar nyelvi rövidítéseket és ugyanilyen stílusminősítéseket találunk. Ezek a következők: argó, átvitt értelemben, bizalmas nyelv, diákn nyelv, gúnyos értelemben, gyermeknyelv, irodalmi, iskolai, költői, népies, régies, ritka, tájszó, tréfás.

Említést érdemel a költői és az irodalmi minősítés.

Ez a hagyományos stilisztikát tükröző minősítési rendszer, mely az írott nyelv stilisztikai rétegződése szerint 2 fokozatot is megkülönböztet. További kérdés a társadalmi helyzet szerinti rétegződés kifejeződése: a diákn yelvi, iskolai megkülönböztetése. Az időbeli rétegek közül csak a régies-t mint a legmarkánsabbat nevezi meg mint a szótár anyagának időbeli korlátját.

A klasszikus nagyszótárak szócikkei szintén magyar nyelvű rövidítéseket tartalmaznak. Az Eckhardt szótárakkal összehasonlítva új vonás a negatív stílusérték megjelenése: durva, ironikus, pejoratív. Továbbá a választékos stílusminősítés tartalmának kibővítése: irodalmi, költői.

Pálffy kézisztótárában francia rövidítéseket olvashatunk. Ötvözi az Eckhardt szótár és a klasszikus nagyszótár minősítési pozitívumait és helyenként újakat is ad (pl. a használati stílusértékre vonatkozóan: elavult, euphemizmus, kedélyes, vulgáris).

A térbeli, időbeli réteget Jean Perrot kézisztótára bővíti tovább. Rendszerében megkülönbözteti a beszélt nyelvet, és a reá való utalást (végre térképezi azt a kort és nyelvvállapotot is, melyben a szótár íródott).

Bár a klasszikus nagyszótárak az általános szótárak kategóriájába tartoznak, mégpően nagy számban közölnek stilisztikai fogalmakat is szócikként. Szathmári István *A magyar stilisztika útja* c. kötetének (Gondolat Kiadó, 1961.) több száz stilisztikai fogalmát kerestem vissza a Francia–magyar, Magyar–francia klasszikus nagyszótárban. Tapasztalataimat így összegezhetem. A Stilisztikai fogalomtárnak kb. 85%-a megtalálható az imént említett szótárakban, beleértve a stilisztikai szakszavakat is. A címszó mellett rövidítve megtalálhatók a szakmai jelentésre utaló minősítések. Ezek: *fil.*, *irtud.*, *műv.*, *nyelv.*, *ret.*, *tud.*, *elvétve a jog.*, *vall.* Gyakoriak a többszörös minősítések a Magyar–francia klasszikus nagyszótárban, pl.: *állítmány* szócikk: nyelv., fil.; *formaművészet* szócikk: műv., irtud.; *ige* szócikk: fil., vall. stb. Példamondat nem szerepel a szócikkekben. Az előbbi rövidítéseken kívül a jelentésszám után szögletes zárójelben egyéb kiegészítésekkel is segíti e szótár az olvasót. Pl.: *hang* szócikk 7. jelentése a stílusra vonatkozik. 'ton'; a 11. *nyelv* 'phonème'. Minősítésekben igen gazdag a *frázis* szócikk 1. phrase *n*; *biz* boniment; *mindez csak frázis vál* cela n'est que phraséologie, *táj* phraser; *rég* parler phébus 2. *zene* phrase.

A szótár csak használójának kezében él. A szótár alapmű. Abban az értelemben is, hogy fordításkor csak kiindulópont lehet. Mind a szótárhasználatot, mind a fordítást tanulni, tanítani kell. Tanítványaim egy nyelvtanfolyam résztvevői, érettségizettek, 23–30 év közöttiek. A szótárhasználat gyakorlására a *minden*, *összes* elsajátítása után Paul Eluard Liberté c. versrészletének magyarra fordítása volt a házi feladat:

Liberté Sur mes cahiers d'écolier Sur mon pupitre et les arbres Sur le sable sur la neige J'écris ton nom Sur toutes les pages lues Sur toutes les pages blanches Pierre sang papier ou cendre J'écris ton nom Sur les images dorées Sur les armes des guerriers Sur la couronne des rois J'écris ton nom . . . Et par le pouvoir d'un mot Je recommence ma vie Je suis né pour te connaître Pour te nommer Liberté. <i>Paul Éluard</i>	Szabadság (1) Az iskolai füzeteimre, az állványomra és a fákra, a homokba, a hóba írom a neved. Minden elolvasott lapra, minden fehér lapra, kőre, vérbe, papírra vagy hamuba írom a neved. Az arany képekre, a harci fegyverekre a királyi koronára írom a neved. A szó hatalma által újrakezdem életem. Azért születtem, hogy megismerjelek, hogy megnevezzek – Szabadság.
Szabadság (2) Az iskolai füzeteimbe, A padomra és a fákra, A homokba és a hóba Írom neved. Minden olvasott és üres oldalra Kőbe, vérbe, hamuba vagy papírra Írom neved. Aranyozott képekre, Katonák fegyverére Királyi koronákra Írom neved. És milyen a szó hatalma. Újrakezdem életem. Azért születtem, hogy megismerjelek, Hogy kimondjam neved. Szabadság.	Szabadság (3) Iskolafüzetekbe A fákra és oszlopokra A homokba és a hóba Írom neved. Az összes nyomtatott lapra Az összes fehér oldalra Kőre vérrel, papírra hamuval Írom neved. Aranyozott keretben Harcosok fegyverére Királyok koronájára Írom neved. Feloldás egy szó Mellyel újrakezdem létem Mert miért születtem Ha nem teérted, Liberté!

Nem egyszerű szótárszerkesztői feladat olyan címszavak szócikkeinek kidolgozása, melyeknek nincs megfelelője a célnyelvben. Példaként vessük össze az Eckhardt-szótár és a Klasszikus nagyszótár *élmény* és *hangulat* szócikkeit. A két szótár megjelenése között 41 év telt el.

A klasszikus nagyszótár nem változtatott az Eckhardt-szótár két szócikkének szerkezetén. Az *élmény* példaanyagát gazdagabbá tette a szótárelőd szócikkéhez viszonyítva, több jelzős szerkezet közlésével: *gyermekkori élmény*, *költői szubjektív élmény* stb. és francia szinonimák (körülrások) felsorolásával: *c'est un vrai plaisir*, *c'était un grand moment*.

A *hangulat* szócikk francia és magyar példáinak egy része azonos. A klasszikus nagyszótár korszerűsítette a *hangulat* 5 jelentését illusztráló nyelvi anyagot. A francia szinonimák között stiláris megkülönböztetést alkalmazott. Vonatkozhat ez szói adatra: *rég assiette*; kifejezésekre: *biz avoir le cafard* stb. Következetes az antonimák összegyűjtésében és közlésében is. A magyar példákat a szótárhasználói igényeknek megfelelően frissítette, pl.: *tőzsde hangulat*, a *piac hangulat* helyett. A francia kifejezésekben a szavak neve magyar rövidítéssel szerepel. Legtöbb módosítást a *hangulat* első jelentésében kellett alkalmazni 'a lelki hangulat' kifejezésében, míg a táj, hely, idő és szó hangulatának nyelvi kifejezése csaknem változatlan 41 év alatt mind a franciában mind a magyarban.

Francia szótáraink stílusminősítéseinek áttekintése, változásainak elemzése mellőzött területe volt mind ez ideig a lexikográfiának és a stilisztikai kutatásoknak is.

NÉVMUTATÓ

A			
Abonyi Andrea	I. 307	Fóris Ágota	II. 172
Ajtay-Horváth Magda	I. 219	G	
Aradi András	I. 224	Galambossy Endre	II. 178
		Galgóczi László	I. 70
B		Galgóczi Lászlóné	II. 61
B. Fejes Katalin	I. 45	Gödéné Török Ildikó	I. 77
B. Nagy Ágnes	II. 9	Gy	
Bakonyiné Kovács Bea	I. 48	Győri Anna	II. 182
Bañcerowski Janusz	I. 11	H	
Batár Levente	I. 55	Hajdicsné Varga Katalin	I. 163
Bérces Edit	I. 314	Hegedűs Anita	II. 187
Boda I. Károly	I. 137	Heltai János Imre	I. 170
Bodnár Ildikó	II. 17	Heltainé Nagy Erzsébet	I. 82
Boócz-Barna Katalin	II. 23	Horváth Márta	II. 68
Bujdosó Iván	II. 31	Huszár Ágnes	I. 89
C		I	
Cz. Farkas Mária	I. 61	Imre Rubenné	I. 94
Cs		J	
Cs. Jónás Erzsébet	I. 229	Jakab Edit	I. 238
Csernoch Mária	I. 321	Jármai Erzsébet Mária	II. 190
D		Juhász Kálmán Attila	II. 196
Dálnokiné Pécsi Klára	II. 40	K	
Dávid Gergely	II. 251	Kántor Gyöngyi	II. 73
Dévény Ágnes	II. 257	Kassainé Tar Ildikó	II. 202
Dobos Csilla	II. 161	Katus Elvira	I. 100
Domonkosi Ágnes	I. 65	Kegyesné Szekeres Erika	I. 177
E		Kiefer Ferenc	I. 23
Erdélyi Csongor	I. 327	Kis Ádám	I. 104, 333
Éva Erzsébet	II. 167	Kis Balázs	I. 333
F		Kiss Mónika	I. 339
F. Silye Magdolna	II. 46	Klaudy Kinga	I. 244
Farkas Judit	II. 51	Koltay Tibor	II. 205
Fedoszov, Viktor Alekszandrovics	I. 235	Konczosné Szombathelyi Márta	I. 182
Figura Krisztina	I. 157	Kornya László	II. 79

Korponayné Nagy Ildikó	I. 321	Répási Györgyné	I. 364
Kovács Éva	II. 84	Richter Borbála	II. 114
Kovács Ilona Julianna	II. 208	Rományuk Renáta	I. 371
		Ruiz de Zarobe, Leyre	II. 121
L		S	
Laczik Mária	I. 251	Sato Noriko	II. 124
Lendvainé Décsy Kornélia	I. 111	Simigné Fenyő Sarolta	I. 278
Lengyel Alojzia	II. 89	Sóvári Judit	I. 285
Lengyel István	II. 213	Sturcz Zoltán	II. 266
Lengyel Zsolt	I. 31		
M		Sz	
Magocsa László	II. 93	Sz. Hegedűs Rita	II. 272
Marlok Zsuzsa	II. 96	Szabari Krisztina	I. 36
Mátyás Judit	II. 219	Szabó G. Ferenc	II. 130
Medve Anna	II. 101	Székács Anna	I. 200
Menus Borbála	II. 225	Székely Gábor	I. 374
Minya Károly	I. 188	Szerencsi Katalin	II. 278
Molnár Krisztina	I. 256	Szilágyi Ildikó	I. 289
		Szító Judit	I. 145
N		Szladek Emese	II. 135
Nagy László	II. 108	T	
Nagyné Csák Éva	I. 345	T. Károlyi Margit	I. 207
O		Tamássyné Bíró Magda	II. 284
Oláh Örsi Tibor	I. 121	Tokaji Ildikó	I. 379
Ortutay Katalin	I. 191	Tóth Judit	II. 141
Osztetzky Eva	I. 264	Turcsiné Tanczenberger Szilvia	II. 146
Örsi Tibor	I. 354		
P		U	
P. Lakatos Ilona	I. 127	Udvari István	I. 386
Pacsai Imre	I. 269	Ujszászi Zsuzsanna	II. 149
Papp Andrea	I. 274	V	
Pelles Tamás	II. 232	Vágási Margit	I. 294
Pethő József	I. 132	Vargáné Kiss Katalin	II. 243
Poletto, Giampaolo	I. 195	Vermes Albert Péter	I. 299
Pollner Péterné	I. 359	Víghné Szabó Melinda	II. 153
Porkoláb Judit	I. 137	Vitányi Borbála	I. 391
R		W	
Rébék-Nagy Gábor	II. 237	Wiwczaroski, Troy B.	I. 211

A MAGYAR ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI KONFERENCIÁK SZÍNHELYEI / SZERKESZTETT KÖTETEI

I. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1991. május 3-4.

Kiadvány:

Székely Gábor (szerk.) 1991. Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia I-II. Nyíregyháza, 1991. május 3-4. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
Elfogyott!

II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1992. május 1-2.

Kiadvány:

Annus Gábor – Bárdos Jenő – Lengyel Zsolt (szerk.) 1994. II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém.
Megrendelhető: Hülber Attiláné, Veszprémi Egyetem, Tanárképző Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 8201 Veszprém, Egyetem u. 10. Tel./Fax: 88/406-360

III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1993. április 2-3.

Kiadvány:

Klaudy Kinga (szerk.) 1993. III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. 1993. április 2-3. Miskolc. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
Megrendelhető: Takács Zoltánné, Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Miskolc-Egyetemváros 3515. Tel/Fax: 46/365-511/1766. E-mail: nyebeata@gold.uni-miskolc.hu

IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, "Többsnyelvűség az oktatásban és a kutatásban". Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, 1994. április 7-9.

Kiadvány:

Aradi András – Sturz Zoltán – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.) Folia Practico-Linguistica XXIV. évf. IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, Budapest, 1994. április 7-9. Többsnyelvűség az oktatásban és a kutatásban. I-II. BME Természet- és Társadalomtudományi Kar Nyelvi Intézet, Budapest.
Megrendelhető: Perényi Katalin: perenyik@nyi.bme.hu

V. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. "Európai és hazai dimenziók". Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1995. április 20-22.

Kiadvány:

Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.) 1995. Ötödik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Veszprémi Egyetem, Veszprém.

Megrendelhető: Hülber Attiláné, Veszprémi Egyetem, Tanárképző Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 8201 Veszprém, Egyetem u. 10. Tel./Fax: 88/406-360

VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1996. április 2-4.

Kiadvány:

Székely Gábor – Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) 1996. Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. 1996. április 2-4. Nyíregyháza. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
Elfogyott!

VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Budapest, Külkereskedelmi Főiskola, 1997. április 3-5.

Kiadvány:

Polyák Ildikó (szerk.) 1997. VII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. 1997. április 3-5. Budapest. Külkereskedelmi Főiskola.
Megrendelhető: BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Juhászné Bakos Mária, 1165 Budapest, Diósy u. 22-24. E-mail: zsbakos@kkf.hu

VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. "A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke". Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 1998. április 16-18.

Kiadvány:

Balaskó Mária – Kohn János (szerk.) 1999. A nyelv mint a szellemi és gazdasági tőke. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása. 1998. április 16-18. Vol I–III. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szombathely.
Megrendelhető: Balaskó Mária, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 9700 Szombathely, Berzsényi tér 2.

IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. "Nyelvi kihívások a harmadik évezredben". Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1999. április 8-10.

Kiadvány:

Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Nádas Edit (szerk.) 1999. Nyelvi kihívások a harmadik évezredben. IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. 1999. április 8-10. Veszprém. Veszprémi Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. (absztraktyűjtemény).
Megrendelhető: Hülber Attiláné, Veszprémi Egyetem, Tanárképző Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 8201 Veszprém, Egyetem u. 10. Tel./Fax: 88/406-360

Szűcs Tibor – Nádor Orsolya (szerk.) 2001. Hungarológiai Évkönyv 1, PTE BTK, Pécs, I. évf. 1. szám
Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Pusztay János (szerk.) 2001. Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok I. (Colloquia Contrastiva, Tomus VII.) BDTF Uralisztikai Tanszék, Szombathely.
Megrendelhető: BDF Uralisztikai Tanszék, 9700 Szombathely, Berzsenyi tér 2. Tel./fax: 94/504-589, E-mail: pyj@fsd.bdtf.hu

X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. "A nyelv szerepe az információs társadalomban". 2000. április 18-20. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola

Kiadvány:

Bartha Magdolna – Stephanides Éva (szerk.) 2001. A nyelv szerepe az információs társadalomban. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.

Elfogyott!

Nádor Orsolya – Szűcs Tibor (szerk.) 2001. Hungarológiai Évkönyv 2, PTE BTK, Pécs, II. évf. 1. szám

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. "A nyelv nevelő szerepe". Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2001. április 17-19.

Kiadvány:

Fóris Ágota – Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.) 2002. A nyelv nevelő szerepe: A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Lingua Franca Csoport, Pécs.

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.) 2002. Nyelvpedagógia. (Iskolakultúra könyvek 12.) Iskolakultúra, Pécs.

Olvasható: <http://www.iskolakultura.hu>

Nádor Orsolya – Szűcs Tibor (szerk.) 2002. Hungarológiai Évkönyv 3, PTE BTK, Pécs, III. évf. 1. szám

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Pusztay János (szerk.) 2002. Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok II. (Colloquia Contrastiva, Tomus IX.) BDTF Uralisztikai Tanszék, Szombathely.

Megrendelhető: BDF Uralisztikai Tanszék, 9700 Szombathely, Berzsenyi tér 2. Tel./fax: 94/504-589, E-mail: pyj@fsd.bdtf.hu

Drescher J. Attila – Herr Judit (szerk.) 2003. A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásából. (Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti füzetek 2.) Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar – MANYE, Szekszárd – Pécs – Budapest.

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) 2004. Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. (Fasciculi Series Lexicographica 3.) Generália, Szeged.

Elfogyott!

Egyéb, a kongresszusra megjelent kiadványok:

Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.) 2001. Színes eszmék nem alszanak □
Szépe György 70. születésnapjára. I-II. Lingua Franca Csoport, Pécs.

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Szépe György 2001. Nyelvpolitika: múlt és jövő. (Iskolakultúra könyvek 7.)
Iskolakultúra, Pécs.

Olvasható: <http://www.iskolakultura.hu>

XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. "Nyelvek és kultúrák találkozása". Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, 2002. március 27-29.

Kiadvány:

Tóth Szergej (szerk.) 2003. Nyelvek és kultúrák találkozása. Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged.

Elfogyott!

Székely Gábor (szerk.) 2003. Nyelvek és kultúrák találkozása. Nyíregyházi Főiskola, Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar, Nyíregyháza. (Kontrasztív nyelvészeti szekció)

Megrendelhető: SZTE JGYTFK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel: 62/456-040, E-mail: alknyelv@lib.jgytf.u-szeged.hu

Nádor Orsolya – Szűcs Tibor (szerk.) 2003. Hungarológiai Évkönyv 4, PTE BTK, Pécs, IV. évf. 1. szám

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Drescher J. Attila – Herr Judit (szerk.) 2003. A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásából. (Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti füzetek 2.) Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar – MANYE, Szekszárd – Pécs – Budapest.

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) 2004. Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. (Fasciculi Series Lexicographica 3.) Generália, Szeged.

Elfogyott!

XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. "A többnyelvű Európa" Győr, Széchenyi István Egyetem, 2003. április 14-16.

Kiadvány:

Bakonyi István – Náday Julianna (szerk.) 2004. A többnyelvű Európa. Széchenyi István Egyetem, Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr.

Megrendelhető: Náday Julianna: nadayj@sze.hu

Borgulya Istvánné (szerk.) 2004. Kultúraközi, szakmai és szervezeti kommunikáció. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.

Megrendelhető: Széchenyi könyvesbolt 7624 Pécs Rókus u. 5/1. Fax: 72-525 064 Tel: 72-324 684.

Megvásárolható: A Pécsi Tud. Egy. Közgazd. Kar és Jogi Kar könyvesboltjában: Pécs, Dohány u. 1. (a vörös színű épület alagsorában.) Ára: kb. 1560 Ft. Oktatóknak és hallgatóknak 10 % kedvezmény.

Nádor Orsolya – Szűcs Tibor (szerk.) 2004. Hungarológiai Évkönyv 5, PTE BTK, Pécs, V. évf. 1. szám

Megrendelhető: Nagy Ágnes: nagyagi@btk.pte.hu

Pusztay János (szerk.) 2004. Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok III. (Colloquia Contrastiva, Tomus XI.) BDTF Uralisztikai Tanszék, Szombathely.

Megrendelhető: BDF Uralisztikai Tanszék, 9700 Szombathely, Berzsenyi tér 2. Tel./fax: 94/504-589, E-mail: pyj@fsd.bdtf.hu

Szerkesztési útmutató

a MANYE kongresszus előadói számára

az előadások írott változatának elkészítéséhez

1. Formai követelmények:

- Terjedelem: 15000 n (leütés)
- Betűtípus és nagyság: Times New Roman CE 12
- Sortávolság: 1,5
- Főcím középre zárva: félkövér (bold), kisbetű Times New Roman CE 16-os
- Szerző neve középre zárva: kurzív (italic) kisbetű Times New Roman CE 14-es
- Első (1.) címfokozat: félkövér (bold),
- Második (1.2) címfokozat: félkövér (bold)
- Harmadik (1.2.1) címfokozat: kurzív (italic)
- Értelmi kiemelések: félkövér (bold)
- Nyelvi példák szövegen belül: kurzív (italic)
- Kiemelés nyelvi példákban belül: kurzív és félkövér (italic, bold)
- Könyvcím vagy folyóiratcím szövegen belül: kurzív (italic), nem kell lefordítani!
- Szakszövegből vett idézetek maradhatnak eredeti nyelven, de ha lefordítjuk őket, fel kell tüntetni a fordító nevét, ha a szerző maga a fordító, ezt lábjegyzetben közölje.
- Szépirodalmi idézetek esetében meg kell keresni a megjelent fordítást, és a szerző neve, a fordítás kiadásának éve és az oldalszám után fel kell tüntetni a fordító nevét. (pl.: Rilke 1983: 69. Rónay György fordítása).

2. Hivatkozás a folyamatos szövegen belül:

- ha általában idézünk: szerző és évszám (Nida 1964)
- ha szó szerint idézünk - akár szakirodalmi akár szépirodalmi műből: a szerző neve után következzen az évszám, majd az oldalszám (Nida 1964: 411).

3. Idézés:

- ha az idézet 40 szónál hosszabb, különítsük el a folyó szövegtől: előtte és utána egy sort hagyjunk ki, és balról indentáljuk.

4. Hivatkozás feloldása az irodalomjegyzékben:

- a hivatkozások a szerzők vezetéknéve szerint betűrendben kövessék egymást (NEM KELL SZÁMOZNI);
- az irodalomjegyzék (**Irodalom, References**) csak azokat a szerzőket tartalmazza, akikre a szövegben utalás történt
- a nyelvi adatok forrását külön irodalomjegyzékben kell közölni (**Források , Sources**);

5. Ha könyvre hivatkozunk:

- szerző vezetéknéve majd a keresztnév kezdőbetűi: Nida, E.A.
- ezután jön az évszám, utána pont: Nida, E.A. 1964.

- ha a szerzőnek abban az évben több műve volt: Nida, E.A. 1964a., Nida, E.A. 1964b.
- ha két szerző van: Nida, E.A., Taber, Ch.R. 1969.
- ha három vagy több szerző van, lehet rövidíteni: Nida, E.A. et al. (et alias = és mások)
- az évszám után jön a cím, ha önálló mű címe, akkor kurziválva: Nida, E.A., Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*.
- a könyv címe után jöjjön a megjelenés helye, és utána kettősponttal a kiadó: Nida, E.A., Taber, Ch.R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.

6. Ha folyóiratcikkre hivatkozunk:

- ha folyóiratban jelent meg a tanulmány, akkor nem a tanulmány címét kell kurziválni, hanem a folyóirat címét: Klaudy K. 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr*.
- folyóiratcikknél továbbá fontos megjelölni az évfolyamot, a számot és a pontos oldalszámot: Klaudy K. 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr*. 112. évf. 3. 305-314.

7. Ha tanulmánygyűjteményre hivatkozunk:

- ha tanulmánygyűjteményben jelent meg a cikk, fontos megjelölni a tanulmánykötet címét (előtte In:), és a szerkesztőt vagy a szerkesztőket utána zárójelben (ed.), (eds.), (hrsg.), (szerk.): Baker, M. 1993. *Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications*. In: Baker, M., Francis, G. and Tognini-Bonelli, E. (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins.
- tanulmánygyűjtemény esetén fontos megjelölni a tanulmány oldalszámát a kötetben belül: Baker, M. 1993. *Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications*. In: Baker, M., Francis, G., and Tognini-Bonelli, E. (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins. 233–250.
- több szerkesztő esetén is megtehetjük azt, hogy csak az elsőt írjuk ki és utána írjuk, hogy et al. (és mások): Baker, M. 1993. *Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications*. In: Baker, M. et al. (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins. 233–250.
- ha ugyanabból a tanulmánygyűjteményből több tanulmányra is hivatkozunk, nem kell minden alkalommal a teljes bibliográfiát megadni, csak rövidítve: Baker, M. 1993. *Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications*. In: Baker, M. et al. (eds.) 233–250.
- ilyenkor a tanulmánygyűjtemény pontos adatait csak egyszer kell megadni, az első szerkesztő vezetékneve szerinti betűrendben: Baker, M. et al. (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins.

8. Ha megjelent konferenciakötetre hivatkozunk:

- járjunk el ugyanúgy, mint a tanulmánykötet esetén. Ne a konferencia helyét, idejét és címét tüntessük fel, hanem a **megjelent kötet** címét, szerkesztőjét, a megjelenés helyét, a kiadót és az oldalszámot: Ujszászi Zs. 1991. *Grammatikai*

transzformációk Károlyi Ami Emily Dickinson-fordításaiban In: Székely G. (szerk.) *Az Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai* II. kötet. Nyíregyháza: BGYTF. 760–763.

9. Ha elhangzott (írásban nem megjelent) konferencia előadásra hivatkozunk:

- ebben az esetben a szerző neve, az évszám, és az előadás címe után írjuk azt, hogy Elhangzott: ... és ezután következzenek a konferencia adatai a következő sorrendben: a konferencia címe, rendező intézménye, helye és ideje: Klaudy K. 1998. A magyar fordítástudományi terminológiáról. Elhangzott: *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke*. VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. 1998. április 14-17.

10. Lábjegyzetek:

- általában kerüljük a lábjegyzeteket. A hivatkozott művek adatai az irodalomjegyzékbe kerüljenek, a gondolatokat pedig illesszük bele a tanulmány szövegébe. Az alábbi két esetben használható lábjegyzet:
 1. ha a tanulmány címéhez kívánunk megjegyzést fűzni (pl. ha meg kell köszönni a kutatáshoz nyújtott támogatást, vagy ha a tanulmány részlet egy készülő könyvből, vagy ha a tanulmány írott változata egy valahol elhangzott konferencia előadásnak stb.
 2. ha a tanulmány szerzője saját fordításában ad meg valamely idézetet.

11. Szövegvégi jegyzetek:

- a tanulmány tartalmi részéhez kapcsolódó megjegyzéseket ne lábjegyzetben, hanem **szövegvégi** jegyzetben közöljük. A szövegben felső indexszel folyamatosan számozzuk a megjegyzéseket kívánó helyeket, és a tanulmány végén **Jegyzetek (Notes)** címszó alatt fejtjük ki megjegyzéseinket részletesen.

12. A nyelvi adatok forrásának megjelölése:

- a szépirodalmi művekből vett részletekre és fordításukra való hivatkozások az **Irodalom** alatt külön jegyzékben szerepeljenek **Források** címszó alatt. A kézirattal együtt kívánatos leadni az idézett szépirodalmi részletek és fordításuk fénymásolatát is, hogy a korrektor ellenőrizni tudja a szokásostól eltérő helyesírást (pl. versek tördelését, központosítását).

13. Ábrák, táblázatok:

- az ábrákat és táblázatokat folyamatosan számozzuk (1. ábra, 1. táblázat), és lássuk el önálló címmel. A címet és a számot az ábra vagy táblázat **FÖLÖTT KÖZÉPEN** helyezzük el.

14. Képek, grafikonok, diagrammok:

- a cikk nem szöveges részeit jó minőségű, fotózható formában, külön oldalon (is) kérjük csatolni a tanulmányhoz. Mellőzzük a színes grafikonokat, mert fekete-fehér nyomtatásban nem látszanak a különbségek.

A MAGYAR ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI KONFERENCIÁK (1991-2003)

- I. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.
Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1991. május 3-4.
- II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.
Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1992. május 1-2.
- III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.
Miskolc, Miskolci Egyetem, 1993. április 2-3.
- IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Többnyelvűség az oktatásban és a kutatásban”
Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, 1994. április 7-9.
- V. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Európai és hazai dimenziók”
Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1995. április 20-22.
- VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében”
Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1996. április 2-4.
- VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Európa kapujában. Kultúrák találkozása interkulturális tanulmányok”
Budapest, Külkereskedelmi Főiskola, 1997. április 3-5.
- VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke” Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 1998. április 16-18.
- IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „Nyelvi kihívások a harmadik évezredben”
Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1999. április 8-10.
- X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A nyelv szerepe az információs társadalomban”
Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2000. április 18-20.
- XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A nyelv nevelő szerepe”
Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2001. április 17-19.
- XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „Nyelvek és kultúrák találkozása”
Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, 2002. március 27-29.
- XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A többnyelvű Európa”
Győr, Széchenyi István Egyetem, 2003. április 14-16.

**A Nyíregyházi Főiskola nyelvészeinek munkái és a
Nyíregyházi Főiskolán megjelent nyelvészeti kiadványok
2004**

1. Balázs Ildikó (szerk.) *Wass Albert életmű-bibliográfia*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület. 2004. 208. www.krater.hu
2. Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) *Magyar Tudományosság - Európai dimenziók*. Doktorandusz füzetek 4. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 2004. 171.
3. Cs. Jónás Erzsébet. *Ismerkedjünk a szemiotikával!* Nyíregyháza: Pro Educatione Alapítvány. 2004. 159.
4. Cs. Jónás Erzsébet. *Mindennapi kommunikáció*. (Második, átdolgozott kiadás) Nyíregyháza: Krúdy Gyula Könyvkiadó. 2004. 152.
5. Jenei Teréz Pethő József (szerk.) *Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2004.
6. Mizser Lajos - Révay Valéria: *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVIII-XIX. századi nyelvállapotáról*. Nyíregyháza: Örökségünk Kiadó Bt. 2004. 162.
7. P. Lakatos Ilona (szerk.) *Segédanyag és gyakorlókönyv a magyar leíró nyelvtan tanulmányozásához*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 2004. 128.
8. P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXII.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2004. 297.
9. Pethő József: *A halmozás alakzata*. Nyelvtudományi Értekezések 154. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 151.
10. Székely Gábor (szerk.) Dezső László: *A magyar nyelv tipológiai jellemzése. Typological Characterization of Hungarian Grammar: Selected Writings*. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola, Bessenyei György Könyvkiadó. 2004 Nyíregyháza. 428.
11. Udvari István (szerk.) Бевка Олекса: *Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморошського комітату*. Bevka Oleksza: *A Máramaros megyei Havasmező nyelvjárási szótára*. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 15. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke. 2004. 178.
12. Udvari István (szerk.) Király Péter: *A lengyel krónikák és évkönyvek magyar vonatkozásai. Dimensiones Culturales et Urbaliaes Regni Hungariae 8*. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. 2004. 246.
13. Udvari István (szerk.) Szofilkánics Judit: *Tanuljunk ukránul. Vica Versa 2*. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. 2004. 211.
14. Udvari István (szerk.) Zoltán András: *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Dimensiones Culturales et Urbaliaes Regni Hungariae 6*. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. 2004. 554.

A MIA NYE KONGRÉSSUSOK ELŐADÁSAINAK